YU ISSN 0352-5007 | UDC 821.16+811.16(05)

ЗБОРНИК МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА СЛАВИСТИКУ 73

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА СЛАВИСТИКУ

73

НОВИ САД · 2008

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА СЛАВИСТИКУ

Покренут 1970. године
До књ. 25. (1983) под називом *Зборник за славистику*

Главни уредници
Од 1. до 43. књиге др Милорад Живанчевић,
од 44. до 53. књиге др Миодраг Сибиновић,
од 54—55. књиге др Предраг Пипер

Уредништво
мр Мирјана БОШКОВ, др Петар БУЊАК, др Маја ЂУКАНОВИЋ,
др Корнелија ИЧИН, др Лили ЛАШКОВА,
др Љиљана ПЕШИКАН-ЉУШТАНОВИЋ (секретар Уредништва),
др Људмила ПОПОВИЋ, академик Зузана ТОПОЛИЊСКА,
др Михал ХАРПАЊ, др Вјачеслав ОКЕАНСКИ

Главни и одговорни уредник
др ПРЕДРАГ ПИПЕР

YU ISSN 0352-5007 | UDC 821.16+811.16(05)

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА СЛАВИСТИКУ

73

НОВИ САД · 2008

МАТИЦА СЕРБСКАЯ
ОТДЕЛЕНИЕ ЛИТЕРАТУРЫ И ЯЗЫКА

МАТИЦА СРПСКА
DIVISION OF LITERATURE AND LANGUAGE

СЛАВИСТИЧЕСКИЙ СБОРНИК
REVIEW OF SLAVIC STUDIES

73

НОВИ САД

САДРЖАЈ — CONTENTS — СОДЕРЖАНИЕ

Дејан Ајдачић, *Однос стварног и виртуелног света у словенским књижевностима* 7
Љиљана Бајић, *Фолклорни мотиви у збирци „Божји људи" Борисава Станковића* 25
Злата Бојовић, *Паремија у књижевном делу* 35
Вељко Брборић, *Српски правопис у двадесетом веку* 43
Марта Бјелетић, Јасна Влајић-Поповић, *Екстралингвистички фактори у етимолошким истраживањима* 57
Јасмина Грковић-Мејџор, *Ка реконструкцији прасловенске синтаксе* 71
Јован Делић, *Фридрих Хелдерлин у подтексту пјесништва Ивана В. Лалића* 85
Милорад Дешић, *Лексичко и граматичко значење и српски акценат* 107
Душан Иванић, *Модели српске приповијетке 19. вијека* 115
Гордана Јовановић, *„Сказаније о писменех" Константина Костенечког (Константина Философа) — значајан споменик српске средњовековне писмености)* 129
Бојан Јовић, *Научнофантастична драма — словенски допринос настанку жанра и светској књижевности* 139
Зоја Карановић, *Песма о овчару чије су срце изјеле вештице, текст и обредно-митски контекст песме* 153
Марија Клеут, *Ликови епских народних песама — историјско и поетско (котарски ускоци)* 167
Душка Кликовац, *О семантици текстуалних конектора у српском језику који се састоје од предлога месних значења и поименичене заменице* тај 177
Милош Ковачевић, *Конкурентност двају футура и перфективног презента у савременом српском језику* 195
Ксенија Кончаревић, *Социолингвистички аспекти полилингвизма сакралних језика у оквирима PAX SLAVIA ORTHODOXA* 213
Александра Корда-Петровић, *Феномен прихваћености чешких дисидентских аутора у српској средини* 227
Александар Лома, *Стилске и социолингвистичке равни прасловенског језика — речник и творба речи* 241

Слободан Ж. Марковић, *Српска књижевност средином 20. века — размене традиционалног, социјалистичког и модерног* 259
Радмило Маројевић, *Учење о побочним акцентима и Вакернагелов закон о распореду енклитика* 267
Весна Матовић, *„Европеизација" и национални идентитет у књижевности српског модернизма* 283
Људмила Поповић, *Изражавање аспектуалног значења просперативности у словенским језицима* 297
Љубинко Раденковић, *Словенска митолошка бића — представе и порекло* 315
Првослав Радић, *„Македонизми" у Сремчевом Кир Герасу* . . . 325
Милорад Радовановић, *Појам градуелности у лингвистици, логици, и у науци уопште* 337
Јелка Рађеп, *Мотив кнежеве вечере* 351
Стана Ристић, *Асоцијативно поље граматичких речи у српском, руском и бугарском језику* 367
Младенко Сацак, *Књижевни почеци код Срба у Босни и Херцеговини* 387
Вања Станишић, *О неким културноисторијским слојевима словенске писмености* 403
Љиљана Суботић и Владислава Ружић, *Расцепљене (cleft) реченице у српском језику (дијахроно-синхрони план)* 415
Богољуб Станковић, *Несостоявшийся III международный съезд славистов* 433
Михал Тир, *Словачка дијалектолошка истраживања у Србији* . . 445
Станиша Тутњевић, *Јужнословенска књижевна парадигма — од интегрализма до деструкције* 455
Ана Ћосић-Вукић, *Значај и улога београдског књижевног часописа Дело у модернизацији књижевности социјалистичких земаља у шестој деценији XX века* 469

САРАДНИЦИ У 73. СВЕСЦИ *ЗБОРНИКА МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА СЛАВИСТИКУ*

Др Дејан Ајдачић, доктор, доцент
Институт филологије Кијевског националног универзитета „Тарас Шевченко”, Булевар Тараса Шевченка 14, Кијев, Украјина

Др Љиљана Бајић, ванредни професор
Филолошки факултет Универзитета у Београду

Др Марта Бјелетић, научни сарадник
Институт за српски језик САНУ, Београд

Др Злата Бојовић
универзитетски професор у пензији, Београд

Др Вељко Брборић, доцент
Филолошки факултет Универзитета у Београду

Др Јасмина Грковић-Мејџор, редовни професор
Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

Др Јован Делић, редовни професор
Филолошки факултет Универзитета у Београду

Др Милорад Дешић
универзитетски професор у пензији, Београд

Др Душан Иванић, редовни професор
Филолошки факултет Универзитета у Београду

Др Гордана Јовановић
универзитетски професор у пензији, Београд

Др Бојан Јовић, виши научни сарадник
Институт за књижевност и уметност, Београд

Др Зоја Карановић, редовни професор
Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

Др Марија Клеут, редовни професор
Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

Др Душка Кликовац, редовни професор
Филолошки факултет Универзитета у Београду

Др Милош Ковачевић, редовни професор
Филозофско-уметнички факултет Универзитета у Крагујевцу

Др Ксенија Кончаревић, редовни професор
Богословски факултет Универзитета у Београду

Др Александра Корда-Петровић
Филолошки факултет Универзитета у Београду

Др Слободан Ж. Марковић
универзитетски професор у пензији, Београд

Др Радмило Маројевић, редовни професор
Филолошки факултет Универзитета у Београду

Др Весна Матовић, научни саветник
Институт за књижевност и уметност, Београд

Др Људмила Поповић, редовни професор
Филолошки факултет Универзитета у Београду

Др Љубинко Раденковић, научни саветник
Балканолошки институт САНУ, Београд

Др Првослав Радић, доцент
Филолошки факултет Универзитета у Београду

Др Милорад Радовановић, редовни професор, дописни члан САНУ
Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

Др Јелка Рађеп
универзитетски професор у пензији, Нови Сад

Др Стана Ристић, научни саветник
Институт за српски језик САНУ, Београд

Др Владислава Ружић, ванредни професор
Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

Др Младенко Сацак, ванредни професор
Филозофски факултет, Бањалука

Др Вања Станишић, доцент
Филолошки факултет Универзитета у Београду

Др Љиљана Суботић, редовни професор
Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

Др Богољуб Станковић
универзитетски професор у пензији, Београд

Др Михал Тир, редовни професор
Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

Др Станиша Тутњевић, научни саветник
Институт за књижевност и уметност, Београд

Др Ана Ђосић, научни саветник
Институт за књижевност и уметност, Београд

Зборник Матице српске за славистику
Излази двапут годишње
Издавач Матица српска

Славистический сборник
Полугодовой выпуск
Издательство Матица сербская

Review of Slavic Studies
Published semi-annually
Published by Matica srpska

Уредништво и администрација
Редакция и администрация
Editorial Board and Office:
21000 Нови Сад, улица Матице српске 1
Телефон — Phone
(021) 420-199, 6622-726
e-mail: jdjukic@maticasrpska.org.yu

e-mail: piperm@eunet.yu
http://www.rastko.org.yu
http://www.maticasrpska.org.yu

Зборник Матице српске за славистику, св. 73
закључен је 29. августа 2008.

Лектори
Др ЉИЉАНА ПЕШИКАН-ЉУШТАНОВИЋ
Др ДОЈЧИЛ ВОЈВОДИЋ

Технички секретар Уредништва
ЈУЛКИЦА ЂУКИЋ

Коректор
КАТА МИРИЋ

Технички уредник
ВУКИЦА ТУЦАКОВ

Слова на корицама
ИВАН БОЛДИЖАР

Компјутерски слог
Младен Мозетић, ГРАФИЧАР, Нови Сад

Штампа
ИДЕАЛ, Нови Сад

Штампање завршено маја 2008.

Штампање овог *Зборника* омогућило је
Министарство науке Републике Србије

UDC 821.16-312.9.09„19/20”

Дејан Ајдачић

ОДНОС СТВАРНОГ И ВИРТУЕЛНОГ СВЕТА У СЛОВЕНСКИМ КЊИЖЕВНОСТИМА

О идентитету у киберфантастици

У раду се указује на дела словенских књижевности у којима писци представљају виртуелни свет и његов однос према стварном свету. Предлаже се оквирни општи назив киберфантастика за дела у којима се приказује свет створен дигиталним технологијама. Анализирају се својства виртуелног света и идентитета у њему са прелазним и граничним одликама између људског и нељудског и указује на одлике (забаван, чудесан, измишљен, напустив, умножив, променљив). Виртуелни свет се показује у односу на стварни свет као бољи — утопијски свет, као гори — антиутопијски свет, као огледало стварног света.

Кључне речи: киберпанк, киберфантастика, виртуелни свет, утопије, антиутопије, огледало стварности, (не)људско, вештачка интелигенција, словенске књижевности, руска фантастика, чешка фантастика, српска фантастика, пољска фантастика, бугарска фантастика.

У овом прилогу пажња је усмерена на проблем идентитета у виртуелним световима словенске приповедне фантастике. Подстицај за настанак књижевних дела о виртуелним световима представљала је појава интернета као мултимедијалног физички неограниченог простора са огромним могућностима успостављања интерактивних односа. Реч „киберпанк”, као општи назив за овај тип литературе прихваћен је по наслову приче Брјуса Беткеа *Cyberpunk* објављене 1983. године у часопису *Amazing Science Fiction Stories* (Vol. 57, Number 4, 1983). Овај назив повезан је потом са прозом низа англоамеричких аутора Брјуса Стерлинга, Вилијама Гибсона, Рудија Рукера, Нила Стивенсона, Џона Ширлија, као и са филмовима у којима се преплићу стварни и виртуелни свет. Појам киберпанка, раширен крајем 80-их година 20. века, почео је да се везује за дела која критички сагледавају будућност виртуелног света и његовог утицаја на стварни свет и људске вредности. Теме и преокупације киберпанка брзо су се рашириле светом, проналазећи место и у словенским књижевностима. Словенске претече овог жанра били су неки текстови Станислава Лема, Иље Варшавског, Борислава Пекића и др., а овај жанр постао је популаран крајем 20. и почетком 21. века, по делима Чеха Егона

Бондија, Руса Александра Зорича, Владимира Васиљева, Сергеја Лукјаненка, Александра Тјурина, Линор Горалик, Мер(с)и Шели (Алексеја Андрејева), Србина Драгана Филиповића.

Брзи развој киберпанка и његово разгранавање довели су до стварања низа жанровских пододредница, сродних, али различитих појмова са префиксима кибер (фентези-киберпанк, кибер-бајка, кибер-детектив, кибер-готи, кибер-треш и др.) и панк (нанопанк, стимпанк, космопанк, технопанк, биопанк). Како назив киберпанк не обухвата разнолике појаве, уза сву обазривост према потреби иноватора да свакој новој појави дају ново име, чини ми се да би општи назив киберфантастика понајвише одговарао постојећем стању и будућем развоју овога жанра, као и лаком укључивању претеча овога жанра, како у несловенским тако и у словенским књижевностима.

Не само у круговима стручњака за компјутерске мреже и заљубљеника у интернет, већ и у обичном животу данас се срећу синтагме *виртуелна галерија, виртуелни идентитет, виртуелни простор, виртуелно време*. Значење придева *виртуелан* у односу на прошлост променило се и померило. Како је представа о измишљеним виртуелним световима настала из искуства интернет-комуникација, за разумевање фикционалних дела који их представљају ваља имати у виду и неке од студија које се баве културолошким и антрополошким аспектима виртуелног простора. Књиге америчких ауторки Аликјер Розан Стоун *Рат жеље и технологије* (1995) и Шери Тракл *Живот на екрану. Идентитет у епохи Интернета* (1995), као и теоретски текстови писаца Александра Тјурина и Ивана Попова представљају подстицајну основу за разматрања проблема идентитета у свету који се формира као виртуелни свет. Аликјер Розан Стоун указала је на расипање центрираности личности и на развој анонимношћу скривених процеса спољашње идентификације. Радови Јевгенија Горног *Онтологија виртуелне личности* и *Виртуелна личност као жанр стваралаштва*, те практични савети за стварање виртуелне личности Вадима Артамонова укрштају општа промишљања и практичан приступ. Горни је указао да виртуелне личности дају проширене могућности идентификације, имају слободу у избору црта свог лика, као и могућност да се једна особа јавља под окриљем више виртуелних личности. Нека разматрања француског филозофа Жана Бодријара о виртуелности у савременој култури, постављена много обухватније од анализе функционисања мреже, могу бити плодотворна у промишљањима односа виртуелног и стварног.

Мада неки словенски писци киберфантастике имају широки круг читалаца и обожавалаца, филолози тек почињу да разматрају језичке и књижевноисторијске аспекте дела овога жанра. Међу објављеним студијама ваља имати у виду текст Италијана Стефана Бартонија о „руској варијанти” киберпанка, те студије Бартонија и Ларисе Корољове о игри, реалности и виртуелном простору код руских аутора.

Да ли је виртуелни свет истинит или лажан?

Уверење да свет који нас окружује реално постоји представља полазиште за разматрање о односу стварног света и света који је сличан њему, али није материјално опипљив већ виртуалан, постојећи у другој појавној форми заснованој на илузији изазваној сликама, звуцима и идејама које су произведене вештачки, електронским импулсима, који, следећи одређене програме, опонашају стваран свет или стварају предмете и појаве на начин који опонаша уверљивост стварног постојања. Одредба стварности или нестварности света дотиче крајња питања суштине света, укључујући и сумње шопенхауровске филозофије, али у овој прилици држаћемо се става да свет постоји, као и да може постојати виртуелни свет као свет узнапредовале кибертехнологије. Виртуелном свету се, дакле, не одузима право на постојање и њему се не придају одређења нестварног света.

Устаљено је здраворазумско гледиште да је виртуелни свет мање стваран и мање вредан, свет у који се бежи као у замену за недоступни или неразумљиви стварни свет. Ако је стваран свет *истинит*, онда је виртуелан свет, као други свет, *илузоран и лажан*. Међутим, могуће је и обрнуто становиште — по коме виртуелни свет јесте стварнији од стварнога света јер у већој мери исказује потребе и виђења особа које су у стварном свету спутане његовим правилима. У чему се онда ова два света разликују? У односу на стварни свет, виртуелни свет је *друкчији*, али природа његове другости мора бити додатно одређена, како бисмо у оквирима проучавања књижевне киберфантастике могли да уочимо које одлике виртуелног света привлаче ствараоце књижевних текстова о виртуелности.

Виртуелни свет је другостворени свет, свет направљен са искуством постојања света, с бићима и појавама које *подржавају* постојећи свет, али и са *измишљеним* стварима које су могуће као плод фикције. Неке од тих измишљених ствари могу бити чудесне и забавне. Виртуелни свет се може *напустити* и *поново посетити* без принуде. *Идентитет* у виртуелном свету *заменљив* је и *умножив*, и стога нестабилан и нејасан. Овакав статус бића у виртуелном свету може бити предмет игре или сакривања, али и искушавања у обличју других.

У теоријским разматрањима антрополога савремене културе о односу стварног и виртуелног света, често се користе крајње особености стварног и виртуелног света како би се они одредили као супротности. У пракси, па и у књижевној пракси, довођење њихових својстава до крајности јесте могуће, али није обавезно. Сучељавање стварног и виртуелног света стога може бити представљено у фикционалним делима кроз оштре опозиције, али и кроз прелазне, ступњевите облике између две крајности. За разлику од недвосмисленог разликовања људског наспрам нељудског у случају демона, животиња или ванземаљаца, као других облика живих бића, када се пореде љу-

ди из стварног света и људи из виртуелног света, у фикционалним делима може бити, и најчешће и јесте, реч о бићима људског изгледа и порекла. Стога киберфантастика и јесте интересантна, јер преиспитује питања људског идентитета у категоријама које интригирају данашњег човека.

Граница стварно-људског и кибер не-људског

Опозиције *стварно—виртуелно*, *природно—вештачко*, могу бити схваћене као опозиција *људско—надљудско* или *људско—нељудско*, уколико се претпостави да ће развојем технике људске могућности бити надграђене додацима који проширују човекове способности прикључивањем на спољашње изворе знања, енергије, контроле и регулације сада природно уређених процеса у човеку. Остварење таквих замисли више не припада области фантазије, јер се већ размишља о коришћењу интерфејса, привременом или трајном уграђивању кибер-, нано-, био-сензора и имплантата, додатака који би човеку дали проширене могућности и силе. Ови додаци могу се тицати границе виртуелног и невиртуелног уколико омогућавају преношење из једног у други свет.

Пророчко сагледавање будућег развоја компјутерске технике у правцу стварања виртуелних светова предвидео је славни Пољак Станислав Лем. У својој футуролошкој књизи *Summa technologiae* (1964), он је претпоставио да ће се развити посебна дисциплина фантоматика, фантолмологија, посредством које ће бити стварани светови налик реалном свету, али у коме ће бића бити само налик стварним бићима.

У делу *Сајберкомикс* чешког писца Егона Бондија, чија се радња дешава у другој половини 21. века, под „имплантацијом мислећег система” подразумева се рутинска операција уграђивања наночипа који садржи велике количине информација у виду енциклопедија и других информационих извора. Вештачка интелигенција и њен развој били су дуго приписивани роботима, али, са развојем кибернетике крајем 20. века, пише се и о самопрограмирајућим интелигентним програмима и објектима који могу да се нађу и у виртуелном свету. „Вештачка интелигенција”, створена посредством компјутерских програма, који следе начин људског мишљења и људски разум, схвата се као помоћ људима све док не надмашује људске способности, али када премаши моћи човека, може доћи у ситуацију самостварања и самоусавршавања, које, у крајњој линији, може довести до побуне и неизвршавања људских наредби.

Вештачки разум још увек се не разматра у кругу научника и футуролога као побуњени разум, али у имагинацији низа фантастичара он је мало интересантан када испуњава задатке корисног помоћника,

а много више пажње му придају када почиње да се супротставља својим творцима. Фантазма о људској творевини која се отела контроли рађа два типа тумачења. Аутори склонији величању врлина људи полазе од претпоставки да новостворени вештачки разум одступа од људске природе и заправо, представља изопачење у односу на своје творце, одступа од људске осећајности уместо које се јавља безобзирна и хладна агресивност. Становиште склоније песимистичком сагледавању људске бити заснива се на ставу да је зло дело човека, па зато и његове творевине садрже како добре тако и лоше људске црте. По таквом виђењу, у вештачки разум нужно је положено и људско зло. Киберфантастика која људима не приписује кривицу за зло отргнуто из машина—створења расплет усмерава, по правилу, ка победи човека, надмоћи његовог саосећања и добра. Дела овог типа која се окончавају катастрофичким поразом људи малобројна су. Када је реч о писцима које у човеку поред добра и блага виде и рђаве особине, у њиховим делима не постоји једнозначан расплет сукоба, али постоји забринуто самосуочавање са људском природом и њеним транспоновањем у будућност. Питање Другог ту се отвара на нови начин. Сукоб с Другим више није изазван разликама у етничкој или верској припадности, боји коже, већ у разлици устројства самога бића, насталог у људским лабораторијама и радионицама или негде ван Земље. Теогонијска тема се ту јавља као антропотеогонијска, јер човек као бог ствара по први пут биће које има способност да одлучује, да и само користи некога или нешто, а не пристаје да само буде коришћено. Човек се суочава са изазовима ограничавања будућих вештачких бића које је створио и границама које им се могу поставити и у виртуелном свету.

У роману *Лажна огледала* Сергеја Лукјаненка, Леонид са својим друговима разматра како се поставити према отетом тајном извештају о вештачком интелекту који развија Дмитриј Дибенко. Они предвиђају могуће последице појаве бића која би била створена само у виртуелном простору Диптауна. Лукјаненкови јунаци забринути су за судбину омиљеног виртуелног света и плаше се да ће он постати гори, јер ће у њему обитавати и немилосрдна створења које ће у киберпростору моћи да се мењају, прилагођавају, уче, без одмора и људског сна, па доносе одлуку да не дозволе ширење добијене информације. Као пример могуће суровости, они наводе Императора, на последњем нивоу игре *Лавиринт смрти*, који је научен да убија и учи да постаје све нерањивији и окрутнији.

Господари виртуелног простора

Људи с даром да владају виртуелним простором у фикционалним делима имају неке додатне способности које други посетиоци овога света немају. Овакво издвајање повлашћених људи у односу на

необдарену већину захтева читаочево прихватање фантастичке условности која чини део фикционалног света. Већина именовања људи које имају те посебне моћи у виртуелном простору јесу транслитероване позајмљенице из енглеског језика: *хакер, дајвер, слајдер, кибер* и др. Енглески формант *-ер* сличан је словенским суфиксима за означавање мушких професија *-ар, -ор* (рус. *знахарь, конструктор*, укр. *лікар, професор*, срп. *пекар, мајстор*), па се енглески називи лако преузимају без измена. С родног становишта, наведени називи, као и називи *мнемоник* и *киберпелепат, спамер*, *думер* и *квејкер* уклапају се у наглашено мушке црте жанра, па и црте самих јунака. У називању јунакиња киберфантастичне прозе не користе се могућности творбе назива занимања женских особа из именица мушког рода.

У роману Мери Шели *2048* срећу се полукалкирани називи, као *скрипшун* (scripter; колдун) или неологизми *дремастер, киберла*. Ако се измишљени назив *дремастер* осмотри у оквирима руске лексике, та реч се може повезати с глаголском основом *дрем(ать)* или објаснити спојем ауторског неологизмом *дремль*, којим он означава у виртуелном простору уз помоћ компјутерског програма изазвано стање маштарења, са основом *мастер*. С друге стране, ову новостворену реч могли бисмо осмотрити и као адаптирану енглеску реч *dream* — сан, машта. Чаробњак језичких поигравања у руској киберфантастици, Алексеј Андрејев (Мери Шели) измислио је и реч *киберла*, која је, упркос чињеници да звучи словенски, настала из споја енглеских речи *cyber* и *girl*.

Данас уобичајени назив *програмер* појављује се веома ретко у киберфантастици, што се може објаснити навикнутошћу на назив постојеће професије. У означавању јунака виртуелног простора најчешће се у словенској фантастици користе називи *хакер* и *дајвер*. *Хакер*, за разлику од означавања стручњака који захваљујући владању компјутерским програмима може своје знање да искористи и за нечасне циљеве уништавања туђе технике или придобијања користи, у виртуелном свету романа *Врели старт* Владимира Васиљева, има позитивне црте. Ако се чак и признаје нека незаконита делатност хакера, њих оправдава жеља да заштите виртуелни свет од злонамерника и супротставе се потчињавању целог света. У овом делу главни јунаци су *киберпелепати*, Аурел, Тири и Камило, који се крећу и управљају мрежом без мнемојуста — техничких помагала који су свима потребни. У борби за овладавањем мрежом, Аурел и Тири, као заштитници киберсвета, добијају подршку још неких сабораца, који постају кибертелепате и овладавају неуобичајеном моћи.

У делима киберфантастике развијена је и разјашњена фантастична могућност да људи доживљавају киберсвет као стваран свет. У Лукјаненковом циклусу о Диптауну полазна је премиса да постоји хипнотички програм, који је случајно измислио Дмитриј Дибенко, и који омогућава људима да виртуелни свет доживљавају у свој пуноћи,

без ограничавајућег осећања да се налазе у вештачки створеном свету. Да би се вратили у свој свет они морају да темпирају свој боравак у дубини, у Диптауну, на ограничено време после кога их сам програм искључује. Једино посебно обдарени појединци имају моћ да изађу сами и када то зажеле. Појединци који имају те веће моћи од других људи, који поседују способност да напусте виртуелни простор, у Лукјаненковим романима називају се дајверима. Реч „дајвер", пореклом из енглеског језика, означава гњурца, човека који рони. Избором овог назива писци сугеришу да је виртуелни свет свет дубине. Надљуди Диптауна — града у дубини, дајвери, искачу из опасних ситуација, могу да спасавају угрожене посетиоце виртуелног света, виде илузорност тог света коју други не виде. У роману *Лавиринт одраза*, дајвера Леонида позивају да из игре *Лавиринт смрти* извуче заробљеног играча, који непрестано и необјашњиво гине у овој игри. Испоставља се да тај чудновати играч, који нигде није ушао у мрежу, јесте нељудско биће драгоцено по својим искуствима и знањима. Леонид га спасава и сазнаје да је то ванземаљац, који није могао да убије никога, чак ни програмски створена бића у игри. У другом роману циклуса о Диптауну, прати се судбина дајвера Леонида, који се повукао из дубине, али га смрт блиског друга наводи да уз помоћ пријатеља покуша да спречи пропаст виртуелног света. У роману *Лажна огледала*, Леонид се налази поново у старој игри, и покушава да пронађе Храм дајвера.

Људи без тела у киберпростору

Граница људског и нељудског — стварно-људског и кибер не-људског, може у свету киберфантастике бити истражена и као судбина човека који губи своје тело остајући у киберпростору. У развијању ове теме изузетно важно место задобија изгубљена телесност и стечена нетелесност као стање у коме појединац још није изгубио друге људске црте. Телесност је повезана са немогућношћу повратка у стварни свет и сопствено тело, али и са стицањем неограничених способности у виртуелном свету. Фантазам о губитку људске телесности, или бићима које тело нису ни имала, био је подстицајан и за словенске ауторе у жанру киберфантастике. Опозиција људског и нељудског ту се испитује као питање границе људскости — могу ли постојати бића која мисле, осећају и делају као људи, а немају људско тело, већ постоје само у виртуелном простору.

У сучељавању идеја за и против постојања вештачког разума у виртуелном свету, у роману *Лажна огледала* Сереј Лукјаненко приписује заступнику пројекта о вештачкој интелигенцији и самообучавајућем вештачком разуму измишљени пример о научнику који болује од неизлечиве болести, али жели да завешта људима своју памет и зна-

ње у виртуелном простору. Ако се сачувају његова знања и начин мишљења, он би и после своје смрти наставио да ствара на свеопшту корист људи, па је у таквом приступу одражена добробитна намера очувања људских способности. Сам писац се двосмислено односи према етичкој доследности присталица самообучавајућег разума, наводећи читаоца да сумња у њихову човекољубиву племенитост.

У роману *2048* Мери Шели (славним именом енглеске књижевнице своја дела потписује руски аутор Алексеј Андрејев) на различите начине се подвлачи и оцртава јака повезаност људи и компјутера. У овом делу пуном кованица и нових речи, искин — компјутер је човеку нераздвојан пар. У једној од епизода приповеда се и како је неки Сајмон стекао огромно богатство створивши мрежу гробаља на којима сахрањују човека са његовим компјутером, а он сам, очекујући смрт, у жељи да сачува своју душу, њу преноси у компјутер и организује сахрану свог тела и свог искина обезбеђујући гроб строгом заштитом.

О губитку пуног идентитета у стварном свету сведочи судбина Енди Трушина у роману Владимира Васиљева *Врели старт*. Он о себи говори: „Ја сам привиђење. Али памтим и знам све што је памтила и знала особа коју су звали Енди Трушин.” У истом делу таква судбина сналази и искомплексираног пубертетлију пуначког изгледа, Шејда, који губи тело, ради остварења злочиначког наума Камила да овлада целим светом. При првом сусрету Ендија и Шејда, пред „вратима” виртуелне тамнице, Енди о њиховом положају говори: „ми смо само сенке”, а други га називају „невидљиви фантом мреже”, „присилним виртуалом”.

Уколико се природно стање човека са његовим способностима и особеностима сматра нормалним, *својим*, тада се *туђе*, укључујући вредновање делимичне или потпуне припадности виртуелном свету, сматра ненормалним, надљудским или нељудским.

Јединствени стварни идентитет — заменљиви и умножени кибер идентитети

Идентитет као скуп особина појединца које се могу заменити врло је чест мотив у приповедању о виртуелном киберсвету. *Заменљиви* идентитет, умножавање идентитета, бирање улога и промена улога — отварају са различитих аспеката питања потребе, могућности и последица промене идентитета. И у најранијој фази интернета, на првим четовима и форумима сваки корисник имао је могућност да себе представи без својстава стварног, а са цртама измишљеног идентитета. Развијање те могућности у виртуелном простору, који задобија много већу аутономију у односу на стварни свет, још је оштрије и занимљивије разоткрило могућности замене и свог и туђег иденти-

тета. У виртуелном простору сви се могу лажно представљати. Док је раније антитетички пар истинитог и лажног са етичког становишта био оцењиван као супротност правде и преваре, с додатним могућностима умножавања идентитета вредносна оцена постаје много нестабилнија. Тобожњи идентитет може бити истински идентитет, измаштани, идентитет узора, идентитет човека који се скрива, идентитет човека који се игра са идентитетом. Безброј ситуација које се могу јавити из заплета у којима актери у киберсвету стављају своје маске — повезују се, према различитим гледиштима, са игром и човековом потребом да кроз игру буде неко други, са психолошким виђењем раслојености човековог бића, по коме се управо кроз преузимање других улога човек може у потпуности и у различитим односима остварити. Поводом романа *Паучина* Мери Шели критичари су имали асоцијацију на „позориште лутака". Лица која у виртуелним световима мењају свој идентитет скидају или навлаче маске, омотаче, лица.

Могућност замене идентитета у виртуелном свету спаја се с другим његовим особеностима. У виртуелном свету као измишљеном свету може се измислити и идентитет. Виртуелан свет може се напустити и поново се може у њега вратити по вољи, у већ коришћеним улогама, или уз непрестано мењање црта изабраног идентитета.

У оба помињана романа Лукјаненков Леонид навлачи неки од костима и појављује се у Диптауну у различитом виду. Када види момка са лицем холивудске звезде, он му говори како такав избор открива да је он новајлија у виртуелном свету и саветује га да направи личнији изглед. Стога су у оваквом свету на цени дизајнери изгледа. Могућност промене личног изгледа доводи до тога да су у виртуелном свету скоро сви млади и лепи. Деца и старци могу прикрити свој стварни узраст, ружни се преображавају у лепотане или лепотице, а посетилац виртуелног света може изабрати свој изглед за различите ситуације. Киберфантастика веома радо користи широке могућности употребе различитих и замењивих идентитета у виртуелном свету. Ипак, постоје неки од омиљених ликова који се јављају у овом жанру. Како би указивање на њихову разноврсност премашивало могућности овде ограниченог испитивања, напоменућу, примера ради, само неколико често коришћених типова.

Ликови из бајки појављују се у киберфантастици као обличја која привремено „навлаче" посетиоци виртуелног света. Избором лика из бајки они себи придају ознаке оностране моћи познатог јунака чудесног света, чиме се другим посетиоцима упућује порука о надљудским или архетипским особинама које прикривени јунак преузима од лика чије је обличје преузео. Везом древне бајке са поджанром савремене футурофантастике активирају се и неке мотивско-сижејне могућности бајки, што омогућава приповедачима да на нове начине транспонују обрасце бајки и асоцијације које оне изазивају.

У причи Виктора Пељевина *Принц Госплана* службеници играју разне компјутерске игре, а главни јунак, Саша, жели да у виду принца дође до принцезе. На почетку романа Сергеја Лукјаненка *Лавиринт одраза* — Леонид као Иван Царевић јаше на вуку како би доспео до заштићеног бајковног али истовремено и бизнис простора Ал акбар, до кога он стиже савладавајући препреку — врпцу изнад ватре и леда. Приповедање о Леонидовој крађи јабуке са сакривеним фајлом и његовом бекству задржава елементе бајке, јер када почну да га јуре змајеви и чудовишта, он их, као у народним бајкама, задржава бацањем чудесних предмета.

У причи *Пут на Бујан (тако се калио виртуал)* Александра Тјурина, у игри се појављују јунаци руских бајки баба Јага, Иван будалица, Кашчеј бесмртни, али и ликови из других митолошких традиција. Заплет се зачиње када демони у игри одступе од правила бајки, због чега се активира Служба безопасности централног института киберолошких истраживања. Како су ликови игре — програмски објекти повезани са сарадницима института, дешавања у игри—бајци имају своје порекло у реалном свету. Тако Марји из бајке, одговара привлачна службеница Института Тимофејева, којој покушавају да се приближе два супарника. Кроз ликове бајке откривају се замршени односи у Институту киберолошких истраживања. На почетку романа *Казабланка* српског приповедача Драгана Филиповића, италијански карабињер, повезан са југословенским подземљем, улази у пећину у којој се налази Баш-Челик окован ланцима и моли воду. Део мотива асоцира на познату српску бајку Баш-челик о заточеном надљудском бићу у чију одају упркос забрани долази главни јунак.

Заменљивост ликова у виртуелном свету и могућност појављивања истог лика у виду различитих особа занимљиво се приказује у сликању љубавних односа. У стварном свету идентитет љубавника је чврсто повезан са јединственошћу вољене особе и њеним стабилним и непроменљивим идентитетом. Главни јунак Лукјаненковог романа *Лажна огледала* Леонид, избегавајући људе који га гоне у Диптауну скрива се у јавној кући у којој упознаје господарицу Мадам и млађу Вику. Подељена осећања, упркос склоности према обе даме, усмеравају се ка Вики, али Леонид схвата да је то иста особа.

У књизи Васиљева *Врели старт*, после боравка јунака у виртуелном свету, представљеном као огроман необичан континент, група око Аурела мора да се врати у Москву. У одласку се примењује поступак копирања, у коме Аурел једини остаје у истом лику, а девојка Тири у коју се Аурел заљубио не пристаје на лик непривлачне, крупне особе и добија лик лепотице. Међутим, управо тада настају нови проблеми, јер она више није сигурна да Аурел њу воли, а не тај привремени лик, и тако се удаљава од њега.

Станислав Лем у роману *Мир на земљи*, о преношењу трке у наоружању са Земље на Месец, у једној епизоди развија тему „дистантника”, које производи компанија Џинадроникс, и приповеда о њиховим моделима sex dolls — киберстворењима за еротска задовољства. По роману *Не* Сергеја Кузњецова и Линор Горалик у будућности ће бити развијени „биони” записи сексуалних доживљаја других људи, који ће посредством кибердодатака моћи да изазову осећање личног учешћа и насладе. Највећа је потражња за записима познатих порнозвезда.

Киберфантастика много дугује компјутерским играма, које су често чиниле подстицај и надахнуће за неке сижејне линије, представљале окружење радњи и јављале се као део виртуелног света. Постоји и обратна веза компјутерских игара и киберфантастике, тако да постоје и игре које су настале по славним приповеткама и романима. Та узајамна повезаност одразила се и у мотиву играча заробљених у игри. Слобода игре се претвара у кошмарну заробљеност. У делу Ивана Охлобистина *XIV принцип* играчи компјутерских игара добијају новац и поене, што их све више увлачи у свет игре, све док не дође до одсудне борбе за свет, у којој је нужан Спасилац. У већ поменутој прича Пељевина *Принц Госплана* приповеда се о игри и савладавању њених све виших нивоа, који воде ка циљу игре — да се фигура принца — играча попне до принцезе. Однос стварног и виртуелног света овде је приказан са мотивом преласка у виртуелни свет. У Лукјаненковим романима игра *Лавиринт смрти*, наследница славне пуцачке игре *Дум*, има веома важну функцију, како у савладавању препрека тако и у пишчевом излагању идеја о виртуелном свету и њеним јунацима.

Умножив идентитет. Виртуелна бића могу бити умножена у свету дигиталних технологија, тј. могу се вишеструко репродуковати. Раздвојене личности у историји фантастичне литературе најчешће су се појављивале у мотиву двојника. Стари и привлачан лик фантастичне књижевности, захтевао је објашњење постојања удвојеног лица идентичног свом узору, па су писци фикционално уверавали читаоце у чудесно постојање двојника. Тема умножавања идентитета појављује се у киберфантастици у много богатијем и многозначнијем пољу могућности које се не ограничава само на удвајање. Александар Тјурин, руски писац и теоретичар кибер књижевности, који живи у Немачкој, назвао је копије „киберомотачима” и повезао их са појмом из кабалистичке филозофије којом се бавио, а о умножавању пишу и поменути теоретичари виртуелних личности. Књижевне могућности коришћења умножене појаве јунака срећу се у разним приповедним ситуацијама и у разним стилистичким регистрима.

У роману *Паучина* говори се и о стварању двојника сваког човека, који ће унапред тачно формирати његове потребе као потрошача.

Мери Шели у овом делу мотиву виртуелног умножавања приступа озбиљно, са антиутопијском слутњом. Са хумором и иронијом исти аутор приступа умноженом идентитету једног од јунака у свом следећем делу, роману *2048*: „Не једном Сол је био у прилици да гледа како Рамакришна истовремено разговара са седам људи, при чему, с двоје — женским гласом, а са једним — дечјим. Призор није за оне који имају слабе нерве."

Са кибертехником која дозвољава дигитално копирање и умножавање личног изгледа удвајање у виртуелном свету лако је и не тражи посебна фикционална домишљања аутора. Због тога је појаву двојника у киберсвету потребно додатно оснажити неким чудесним моћима. У роману Сергеја Лукјаненка *Лажна огледала* на састанку људи који су спремни да се боре против оружја трећег поколења, којим се из мреже могу убити људи у стварности, појављује се Тамни дајвер у лику различитих актера. Потом се показује да је то виртуелни двојник главног јунака Леонида. Лукјаненко га показује као осамостаљено биће које се одвојило од Леонида, јер је овај занемарио своје способности у дубини.

Виртуелни свет — бољи свет

Виртуелни свет се приказује као бољи, пријатнији и забавнији свет од стварног света. Рај у виду виртуелног Раја писци киберфантастике приказују као идеални свет, лепши и раскошнији, не само од онога који нас окружује већ и од онога који људи могу да замисле. Пројекција жеља обухвата све елементе окружења — простор и лепе предмете у њему, угодну климу, лепе људе, све оно што би човеку било потребно да потпуније реализује своје жеље и маштања не угрожавајући при томе друге и не отимајући им њихово право на властито парче среће. Такве пројекције појављују се и у неколико дела словенске киберфантастике. У роману Сергеја Лукјаненка, главна јунакиња *Лавиринта одраза* Вика ствара свој свет дивље природе у који се повлачи и у коме осећа задовољство. Викин рај је простор који јој дозвољава да се осами и ужива у лепоти природе. Управо могућност да се ужива у просторима и у друштву које није могуће у стварном свету привлачи посетиоце у виртуелни свет. Посетиоцима јавне куће предлажу се различите врсте задовољења потајних жеља, а сваки од простора може бити привлачнији од онога који постоји у стварном свету.

Виртуелни рај може бити и обмана захваљујући којој се затвореници задржавају у виртуелном затвору и опчињени својим светом губе жељу за другима. Принудно или својевољно изграђено место Зона катарзе јесте лични свет који заробљава пажњу у затвору Диптауна, у повести Сергеја Лукјаненка *Прозрачни витражи*.

Виртуелни свет — горе свет

Питање моћи и њене злоупотребе појављује се у киберсвету, најпре кроз тематизовање покоравања виртуелно створеног света, а потом и у тематизовању виртуелног покоравања стварног света. Једна од прича из збирке *Киберијада*, претече киберфантастике Станислава Лема, на весели начин оцртава надметање два луцкаста проналазача — један од њих направио је машину чудотворних могућности, а други, желећи да провери да ли је она доиста свемоћна и може ли да оствари оно што хвалисави супарник тврди, наређује да нестају све ствари на једно слово. Када ствари доиста почну да нестају једна за другом, јунаци киберијаде покушавају да зауставе машину.

У роману *Атлантида* српског претече киберфантастике Бориславa Пекића, заплет се зачиње причом о серији злочина са одсецањем главе, које истражује инспектор Џон Алден из одсека за ритуална убиства, али та привидно детективска прича води широко развијеној причи о сукобу људи (потомака Атлантиђана) и робота (нељуди који имају сакривен у глави веома мали механички део). Сукоб два света представља се као сукоб до тоталног уништења.

Свет створен кибер-технологијом постаје за људе гори свет онда када се посредством њега уводе ограничења у виртуелном и стварном свету, када стварност почиње да губи неке елементе стварности или потпада под власт и законитости виртуелног света који црпе само оне елементе који су му потребни. Зло које може доспети преко виртуелног света у стварност многолико је и разноврсно приказано у делима у којима се појављују жанровски чиниоци детективског, ратног, апокалиптичког романа или антиутопија.

Насиље се и у овом свету показује као средство неограничене жеље за влашћу, без обзира на страдање других. У читавој скали насиља које се јавља у киберпростору, напад на човеков компјутер, машину помоћу које он улази у други свет представља реалност још од појаве интернета и појаве првих вируса на светској мрежи. У фантастици таква тема већ не може бити фантастична, осим у случају уколико се таквом нападу на мрежу додају крајње могућности уништења целе мреже или виртуелних светова. Фантастика је склона да укључи неке још невиђене, али у фантазији замисливе преступе и злочине: у роману Васиљева *Врели старт* и романима Лукјаненка говори се о томе да се преко мреже може, посредством послатих смртоносних сигнала, изазвати смрт човека, посетиоца мреже, и у стварном свету. Напад који изазива срчане или нервне тегобе преко кацига и костима не може се избећи, јер према фикционалном виђењу ових аутора, сам нападнути човек нема моћи да се ослободи помагала које га уводе у виртуелни свет.

Даље могућности насиља у виртуелном свету огледају се у насртају на посебност појединца, одузимању неких његових одлика, или

посезању за њима. Пакао, пустош, обмана, насиље, свеопшта контрола и потчињеност одређеном програму дају могућности нових спојева црног виђења будућности са описом кибертехнологија будућности. У роману Васиљева Камило планира свеопште потчињавање једном програму који би контролисао све, а писац је створио ситуацију у којој се два програма боре за превласт и одлучују судбину света. Кибертоталитаризам у фикционалним световима везује се за строго и сурово потчињавање киберпростора или стварног простора посредством киберпростора циљевима тирана или тоталитарне групе. У вези са све већим утицајем кибертехнологија на савремени живот, ту се представљају могућности антиутопијски приказаног кибертоталитаризма. У књижевности је и ова тема много присутнија него у стварности. Развијајући је, писци киберфантастике показују имагинарно фантазматску опседнутост кибердиктатуром. Сижеји антиутопија и обрасци главних ликова у напетом односу добијају црте киберпростора и киберјунака.

Киберпреступник/злочинац и Киберспасилац. Киберосвајачи почињу да владају светом и тек појава изузетног и одважног хакера, рониоца, дајвера, кибертелепате и сл. спасава људе или свет. Хакери и дајвери су индивидуалци, који стају насупрот сили која их надмашује. Некада су они најпре плаћеници, али потом откривају своје позвање. Детективско ратнички романи *Сезона оружја* и *Последњи аватар* Александра Зорича има и развијене интернет презентације потврђујући упућеност аутора у свет дигиталне будућности. У антиутопијском роману Александра Шчогољева *Слободан стрелац* свемоћна кибервласт контролише све и не дозвољава појаву одступања од програма и нарушавања установљеног поретка. Али томе одолева Слободни стрелац, који избегава све потере. Као и у другим антиутопијским делима, представља се покушај супротстављања тоталној контроли. Политички обојен приказ сукоба око високе технологије и вештачке интелигенције одиграва се и у роману Александра Тјурина *Плес с Виртуелом*, у коме западњаци планирају да униште руске пројекте вештачке интелигенције. Али у улози киберспасиоца појављује се Шрагин, полулуди програмер и његове творевине — програми.

Ментално програмирање у роману *Сајберкомикс* приказано је као збирно праћење емотивних импулса огромног броја људи и слање сигнала којима ће бити могуће вршити утицај на њихово расположење и стање. О мониторима последње генерације, који прате емотивно стање, главној јунакињи прича млади стручњак који је сам учествовао у разради сегмената овог пројекта.

Побуна кибер-бића и програма усмерена је против човека и људске цивилизације. Најпопуларније представе о овом сукобу појављују се у америчком филму *Матрица*, у коме се представља борба за тоталну контролу људи, уз онечовечење и искоришћавање њихових могућности као живих капсула, робова.

Виртуелни свет као огледало стварног света

Писци киберфантастике поред слика виртуелног света као бољег или горег света, показују да творци и посетиоци овога света, упркос могућности да се одвоје од своје стварности и начине непостојећи па и чудесан свет, не могу а да у виртуелни свет не преносе елементе своје стварности. У делима и поднасловима, као и многим микромотивима у прози Сергеја Лукјаненка појављује се огледало. Оно често има значење огледања света стварности у виртуелном свету. Када Мери Шели у роману *2048* описује дремастера Сола, незаобилазно је и присуство изузетно причљивог искина (компјутера) Макија, представљеног као криво огледало Сола.

Али поред симболичког приказивања виртуелног света као огледала стварног света, на нивоу радње, у скоро свим прозама киберфантастике, двоструко се одражава веза ова два света. Навођење примера одузело би много места, па се ограничавам само на причу *Пут на Бујан (тако се калио виртуал)* Тјурина, где су сарадници Института за киберолошка истраживања разрадили игру, али се у самој игри одражавају њихове стварне несугласице.

*

Киберфантастика је привукла и словенске књижевнике широким могућностима које стварају сучељени и преплетени виртуелни и стварни простор. Питање идентитета у киберфантастици један је од кључних проблема, који се појављује захваљујући могућности умножавања и мењања ликова, као улога у којима се јунак појављује. Књижевност те промене користи са различитим мотивима, а појава стварних и виртуелних ликова, често у различитим обличјима, чини вишезначним све аспекте људске комуникације. Игра али и борба задобијају у виртуелном свету фикционално радикализоване могућности наслућивања будућег развоја не само виртуелног света, већ и стварног света. Фантазирања о крајњим последицама могућности виртуелизације нашег света — објављује се у киберфантастици у утопијском или антиутопијском оцртавању најгорег или најбољег света, али и у сликању виртуелног света као одраза стварног света кроз метафору огледала, тиме се проблематизује суштина и једног и другог, као и суштина људског постојања. Иако понекад писана као омладинска литература посвећена заљубљеницима у будуће светове створене компјутерима, ова литература, упркос „снижености" стила ради прилагођавања читаоцу који ће бити вођен самом радњом, даје у промишљању односа стварног и виртуелног света много материјала и озбиљнијим тумачима књижевности.

Брзина вођења радње, пристрасност у заступању одређене црте идентитета не поништава упитаност о будућности односа виртуелног и стварног света. У киберфантастици појављују се раскошне могућ-

ности комбиновања чудесног и стварног и зато је овај жанр вероватно и доживео тако велики успех. Поред непрестане игре у сфери домишљања о дометима утицаја технике на друштво, али и у сфери вредности и етичког вредновања, појављују се за овај жанр специфична преплитања. Киберпанк јунаци најчешће имају ореол особа са позитивним цртама, иако је често реч о хакерима, ламерима, крадљивцима који чине одређене преступе према мерилима стварног света. Али њима се опраштају ситни греси, јер су они у крајњем исходу позитивни и на жртву спремни заступници добра. Киберфантастика открива пројекције људских жеља за бољим, али и страхове од горег свега, она исказује фантазме нашег времена повезане са киберцивилизацијом која је већ ту. Тумачи књижевности позвани су самим постојањем дела овога жанра да, преломљена кроз призму својих метода и знања, представе виђења будућности словенских аутора киберфантастике.

Књижевна фантастика загледана у будућност може наративно и фикционално да представи многостране и узајамно повезане аспекте промена које су покренуле кибертехнологије. Фантастичка предвиђања нас наводе на размишљања какав свет желимо, а какав би он уистину могао да буде, можемо ли да утичемо на смер процеса који воде у будућност, а који нам се у виђењима писаца не свиђају.

ЛИТЕРАТУРА

Артамонов, Вадим: Виртуальные контакты третьего вида // ArtReal Toweek. — http://artreal.exler.ru/toweek/2002/a0907/html (9. 07. 2002).

Bartoni, Stefano: Alle radici del Cyberpunk, *eSamizdat*, 2004, 2, 175—186.

Bartoni, Stefano: Il videogame nella fantascienza in lingua russa, у: *Словенска научна фантастика*, уред. Дејан Ајдачић и Бојан Јовић, Београд, 2007 (у штампи).

Бартони, Стефано: „Русский вариант" киберпанка, у: *Русская фантастика на перекрестье эпох и культур. Материалы Международной научной конференции 21—23 марта 2006.* Москва, 2007. — с. 151—190.

Бренер, Александр; Шурц, Барбара: Заметки о литературе киберпанка, *Критическая Масса*, 2003, № 3. — http://magazines.russ.ru/km/2003/3/.

Горный, Евгений: Онтология виртуальной личности. — http://www.netslova.ru/gorny/selected/ovl.html.

Горный, Евгений: Виртуальная личность как жанр творчества (На материале русского Интернета). — http://www.netslova.ru/gorny/vl.html.

Королева, Лариса: О реальности, виртуальности и пространстве игры в романе Сергея Лукьяненко Лавиринт отражений, у: *Русская фантастика на перекрестье эпох и культур. Материалы Международной научной конференции 21—23 марта 2006.* Москва, 2007. — с. 391—406.

Кузнецов, Сергей: Киберпанк и его создатель *Иностранная литература* 1998, № 12. — http://magazines.russ.ru/inostran/1998/12/.

Лем, Станислав: *Фантастика и футурология*, Москва, 2004.

Тюрин, Александр: Киберпанк как последнее оружие цивилизации. — http://www.rusf.ru/tjurin/ewweap.htm.

Stone, Allucquere Rosanne: *The War of Desire and Technology*. — Cambridge (MA), 1995.

Turkle, Sherry: *Life on the Screen. Identity in the Age of the Internet*. — New York, 1995.

Шелли М. (2002). Паутина. СПб, Амфора. (Клетка 4. „Теория виртуальной личности”). — http://www.fuga.ru/shelley/pautina/p4.htm.

Деян Айдачич

ОТНОШЕНИЕ ВИРТУАЛЬНОГО И РЕАЛЬНОГО МИРОВ В СЛАВЯНСКИХ ЛИТЕРАТУРАХ

Резюме

Разница между искусственно созданной реальностью и реальностью, которая нас окружает, становится все меньшей благодаря розвитию прежде всего компьютерных технологий. С уменьшением разницы между реальностью и иллюзией реальности возрастает также интерес писателей к представлению различных аспектов отношений этих двух миров. Опираясь на теоретические и критические исследования об утопиях, дистопиях, научной фантастике и киберфантастике, рассматриваются прозаические произведения чешских, русских, украинских, польских и сербских писателей (Егон Бонди „Сайберкомикс”, Александр Зорич „Сезон оружия”, „Последний аватар”, Владимир Васильев „Горячий старт”, Сергей Лукьяненко „Лабиринт отражения”, „Фальшивые зеркала”, „Прозрачные витражи”, Александр Тюрин „Танцы с Виртуэллой”, „Дорога на Буян (так закалялся виртуал)”, Линор Горалик „Нет”, Борислав Пекич „Атлантида”, Драган Филипович „Казабланка”, Станислав Лем „Киберриада”, „Мир на земле” и др.). Анализируются проблемы идентичности (реальная и виртуальная), реальности и иллюзии, человеческого и нечеловеческого, жизни и игры, свободы и принуждения, представления виртуального мира как проекции лучшего мира, худшего мира или как зеркального отображения реального мира. Представления о будущем в рассматриваемых литературных произведениях раскрывают эти проблемы, указывая на возможные испытания в мире, который становится все более виртуальным.

UDC 821.163.41-32.09 Stanković B.

Љиљана Бајић

ФОЛКЛОРНИ МОТИВИ У ЗБИРЦИ *БОЖЈИ ЉУДИ* БОРИСАВА СТАНКОВИЋА

У раду се анализира однос између фолклорне грађе и уметничког света *Божјих људи* Борисава Станковића. Показује се да је дух традиционалне културе посебно утицао на божјачку тематику и на однос средине према божјацима.

Кључне речи: традиција, фолклор, мотив божјака, култ предака, задушница, симболички простор, ноћ, месечина.

Књижевни контекст „Божјих људи”

Иако *Божји људи* имају посебно место у стваралачком опусу Борисава Станковића, о њима се у књижевној критици писало ређе него о дугим Станковићевим делима. За критичаре и историографе *Божји људи* су били занимљиви одмах пошто су се појавили (у два наврата о *Божјим људима* је у *Одјеку* и *Српском књижевном гласнику* писао Јован Скерлић 1902. године), али већ после 1903. године о њима се дуже време престало посебно говорити. Рецепција дела необична је утолико што се мотив просјака може наћи у још неким Станковићевим делима,[1] као и услед чињенице да је у европским књижевностима до писца већ постојала дуга традиција мотива просјака.[2]

Несумњиво је да се као културолошки феномен божјаци повезују са контекстом социјалне критике, као и да су типолошки у сродности са јуродивима руске књижевне традиције, посебно Достојевског, кога је Станковић читао, али се они могу објаснити и великим утицајем фолклора у коме божјак, односно просјак, представља митског претка.[3] Сва је прилика да је сложена фигура божјака била један

[1] Посебно су занимљиве приповетке *Прва суза* и *Станоја*, које говоре да је Станковића још пре *Божјих људи* интересовала судбина божјака, убогих људи, просјака.

[2] Видети: Мила Стојнић, *Јуродиви Ф. М. Достојевског и Кочићеве бене*, Зборник за славистику, 23, 1982, 75—82, и: Олга Ellermeyer-Животић, *Пандемонијски карневал јуродива или Станковићеви* Божји људи *као циклус*, Зборник МСЦ, 29/2, 2000, 223—235.

[3] Оквир традиције и настанак Станковићевих *Божјих људи* у литератури би тек требало подробније обрадити. Сам писац је своју заокупљеност светом божјака обја-

од чинилаца који је отежавао примање и деловање Станковићевих *Божјих људи* код читалаца. Са друге стране, њихова рецепција била је повезана и са жанром / обликом овог дела. Први нас је Вељко Петровић (1938) упозорио да су Станковићеви *Божји људи* запостављени услед тога што се укус публике одбио од кратких уметничких облика и, насупрот мишљењу да су приче о божјацима само скице, вредновао их је као готове књижевне творевине.[4] О делу је слично писао Душан Маринковић, који је истакао да су *Божји људи* незаобилазна књига у развоју кратке прозе у српској књижевности. Према Маринковићевом суду промењени књижевни контекст омогућио је актуализацију и бујање кратке приче у нашој савременој књижевности, што је подстакло ауторе да у потрази за обликом поново открију *Божје људе*.[5] Другим речима, сам књижевни контекст преусмеравао је интересовање са тематике на поступак *Божјих људи* и афирмисао их као значајан тренутак у развоју жанра кратке приче. То је омогућило да се *Божји људи* у новије време почну тумачити и као наративни циклус, односно као компоновани циклус прича.[6]

Кохерентност *Божјих људи* остварена је помоћу тематски и жанровски повезаних кратких прича, на начин којим се одржава равнотежа између појединачне приче и веће целине. И сам Станковић је истицао да се потпуни смисао прича о божјацима открива тек на глобалном плану дела. У писму Милану Савићу поручио је да оне морају бити штампане одједном, пошто распарчане губе „целину, утисак и карактер *Божјих људи*".[7] Зато се може рећи да их је писац

снио речима према којима се мотив божјака може довести у везу са напред поменутом традицијом:

> Имам једну збирку, т.з. *Божји људи*. У њој сам покупио и изнео један нарочити свет, поколење које је било у Врању пре ослобођења. То су били просјаци, слепи, гатари, видари, биљари и други. Сви су они живели од милостиње. Јер се веровало: да што се њима да, да они поједу у покој душа умрлих, као да се је самим мртвима дало и да су они то мртви, појели. Међ њима је било који су сматрани за свеце, Божје људе. И кад би ти умрли, били су од највиђенијих (старих жена) купани, сарањивани...
>
> Уопште налик на руске Јуродиве...
>
> Само у већој, јачој размери.

Ове речи, које говоре о Станковићевом схватању *Божјих људи*, налазе се у писму које је 1901. године упутио тадашњем уреднику *Летописа Матице српске* Милану Савићу. (Видети: Борисав Станковић, *Стари дани*, *Божји људи*, Просвета : Слово љубве, Београд 1979, 340—341).

[4] Видети: Вељко Петровић, *О књижевности и књижевницима*, Матица српска, Нови Сад 1956.

[5] Видети: Душан Маринковић, *Приповједни облик* Божјих људи *Борисава Станковића*, Зборник МСЦ, 15/2, 1986.

[6] Видети: Љиљана Бајић, *Књижевно дело Борисава Станковића у настави*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2002, 68—98, и: Олга Ellermeyer-Животић, *Пандемонијски карневал јуродива или Станковићеви* Божји људи *као циклус*, Зборник МСЦ, 29/2, 2000, 223—235.

[7] Видети: Борисав Станковић, *Стари дани*, *Божји људи*, Просвета : Слово љубве, Београд 1979, 340—341.

стварао са свешћу о њиховој узајамној повезаности, коју је планирао и остварио од прве до завршне приче. На почетку циклуса (две прошке приче) дате су контуре тематизованог света, а на крају (две епилошке приче) скициран је његов нестанак. Унутар овог оквира остварено је окупљање прича око божјачке тематике, која је, као интегративни центар циклуса, истакнута у његовом наслову. *Божјим људима* је именовано поколење просјака и јуродивих у Врању, који се прате до времена означеног синтагмама „почетак ослобођења" и „пред рат". Кохезијом између прича, које следе по систематично развијеном и заокруженом плану, постигнута је монолитност и семантичка кохерентност надређене целине којом се не разара идентитет мањих наративних компонената.

„Божји људи" и фолклорна традиција

Као сликар Врања Станковић је у циклусу *Божји људи* обрадио религијски контекст његовог живота. Посебно се задржао на божјацима, на тим, како се веровало, светим људима, према којима је врањски свет осећао страхопоштовање. Показујући однос патријархалне средине и просјака, писац је тематизовао архаичан поглед на свет колектива у коме се традиционално чува и негује култ предака. Ту се божјаци држе за митске претке.[8] Веселин Чајкановић их тумачи веровањем примитивног човека, које се сачувало и у умотворинама модерних народа, да божанство, прерушено у неугледног човека, путника или просјака, путује светом, долази у домове људи, испитује људске врлине, награђује или кажњава.[9] С обзиром на значај који култ предака има у религији Словена, Чајкановића не чуди што они претке сматрају за прворазредна божанства и што у просјаку, који

---

[8] Упоредити: „Божјак (убог просјак) представља митског претка. Пољска реч *uboze*, сродна са нашом речи *убог*, значи исто што и *преци*. У једном пољском извору с почетка XV века каже се како неки на Велики петак остављају остатке јела за храну душама покојника или неком демону, које зову *bosshe*. У једном другом извору говори се како Руси душе умрлих називају — *убозе*. Због тога се и по нашем народном схватању, просјаку мора обавезно нешто уделити („Ко проси, да круну носи, ваља му дати"). У једној народној песми сматра се као тежак грех што су с прага отеране „две сиротице". Особито се пази да се просјацима удели о слави, о Божићу и задушницама када се претпоставља директно присуство душа покојника. По једном податку из Боке Которске (село Шкаљари), крсни хлеб се ломио по подне, и то тек пошто би наишао просјак којему су давали први комад. У Крнићу, у Босни, од првог хлеба испеченог од новог брашна најпре се давало намернику, „особито сиромасима". У Пољској су о задушницама за просјаке месили нарочите хлебове, а Руси су том приликом спремали прецима нарочиту чинију са понудама (*дедовская тарелка*). Реч *дед* и речи од ње изведене, у разним словенским језицима значе „и просјак и предак" (Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић, *Српски митолошки речник*, Етнолошки институт САНУ : Интерпринт, Београд 1998, 57).

[9] Видети: Веселин Чајкановић, *Гостопримство и теофанија*, у: *Мит и религија код Срба*, Српска књижевна задруга, Београд 1973, 139.

треба да буде прерушено божанство, гледају „олицетвореног претка”.[10] Он сматра да наша реч „убог” или „божјак”, за просјака, најбоље показује уверење да је просјак или експонент божанства или само божанство. Због тога се по народном схватању просјаку обавезно мора нешто уделити. На то се посебно пази о помену умрлим прецима, за славу, Божић, задушнице. Пошто се у доласку просјака некада претпостављала посета самог божанства (теофанија), Чајкановић је закључио да у опхођењу према њима поступци људи имају религијски, а не етички карактер.

Са мотивом божјака Станковић је у збирку унео елементе колективног памћења. Додир са традицијом омогућио је писцу реконструкцију појмовника народне културе, у коме су исказана веровања и колективне представе наивне свести. Али дух древности не живи само у представи о божјацима. У позадини многих религијских радњи, које прате култ предака, могу се назрети дубином времена ношени елементи паганске слике света са анимистичким схватањем смрти у средишту. Та фолклорна грађа је у уметничком свету *Божјих људи* обликована према обрасцу народних веровања Словена. Традиционална култура посебно је утицала на тематику *Божјих људи*, у којима је однос средине према божјацима мотивисан њиховом функцијом у култу предака. Овај култ има велики значај у старој религији Срба.[11] Од предака се очекује да се појаве у свим најважнијим тренуцима у животу потомака, приликом рођења, свадбе и смртног случаја. Верује се да се њихове душе и душе скорашњих покојника јављају о својим празницима, задушницама, и у дане када им се приносе жртвени дарови.[12] Из паганских времена код Словена се сачувало и уверење да

---

[10] *Исто*, 149.

[11] Веселин Чајкановић је сматрао да веома велики значај култа предака представља главну карактеристику старе српске религије. Сви празници у години групишу се око овог култа, а кудикамо највећи број жртава намењен је прецима. На основу дугогодишњег проучавања старе српске религије, Чајкановић је закључио како се без претеривања може рећи „да се цела српска религија своди на култ предака”. Према Чајкановићевом тумачењу, за овај култ су посебно везани: панспермија, мешовита жртва у плодовима принесеним у исто време и на истом култном месту; епифанија, јављање предака (у поворкама); пост; употреба ораха у свадбеном обреду и чување мртваца, „мртвачка стража”. (Упоредити: Веселин Чајкановић, *Неколике опште појаве у старој српској религији*, у: *Мит и религија код Срба*, Српска књижевна задруга, Београд 1973, 258—306).

[12] У словенској митологији постоји велики број обреда који прате празнике Бадње вече, Ускрс и Тројице, а чија је симболика посвећена култу предака. Упоредити: „Познате су пролећне покладне ватре, које су се палиле да би се ’грејали покојници’, позивање умрлих ’родитеља’ на сакралну гозбу на Бадње вече или на Нову годину (Васиљевдан), обичај уређивања гробова код Руса на Тројице (...). Култ предака се надовезује не само на симболику сунца, него и на симболику култа плодности, који се провлачи и испуњава целокупну обредну страну словенског аграрног календара. (...) По пољским веровањима, покојници у задушним данима могу с гробља долазити у куће у којима су раније живели, а неки су их и виђали како иду кући, а затим се враћају на гробље, као беле сенке.” (*Словенска митологија*: *енциклопедијски речник* / редактори Светлана М. Толстој, Љубинко Раденковић, Zepter Book World, Београд 2001, XX).

покојници („родитељи”) активно утичу на судбину земљорадника, при чему „нечисти покојници”, утопљеници и самоубице, могу предводити градоносне облаке, односно утицати на неповољне временске прилике.

Елементи култа предака се у *Божјим људима* могу наћи заступљени у мотивима божјака, задушнице и „мртвачке страже”. Они су истакнути на оквиру циклуса, у пролошким причама *Задушница* и *Манасије*, и у епилошкој XXI причи. На почетку циклуса сугестивно је дочаран задушни дан за који се каже да пада у „лето”, „пред летњег светог Николу”, односно, „онда када почну прве трешње да зру, и кад земља онако већ увелико зелена, почне да дише новим, лепшим животом”.[13] Један крај слике испуњен је црвенилом трешања и дахом пробуђене земље, док се на други протегао ритуал са низом обавезних елемената, као што су: паљење свећа које ће умрлима осветлити пут у доњи свет, кићење гробова зеленилом и цвећем да би се тиме покојници опоменули шта се над њима збива, изношење јела и пића као симболичко храњење душе и дељење задушног јела сиротињи и просјацима за успомену на покојнике:

> Та је задушница најважнија јер за њу веле: да се онда мртви, целе земље до тада затворени горе, на небу, пуштају тада с неба те да онако жедни, гладни, сиђу у своје гробове и ишчекују да им тога дана њихови живи дођу на гроб, препоју их, окаде, заките цвећем. И то много. Цео гроб да им прекрију цвећем и другим зеленилом, те као да би их тиме опоменули шта се овамо, на земљи, над њима збива и догађа. И поред тога да им још изнесу јело, пиће. И то опет много. Јер ће им то бити доста за цело лето.
>
> . . . . . .
>
> Од жена не може да се прође. Из свију маала, капија и чаршије, стичу се и иду друмом што води гробљу. Старе, поштапајући се, у празнична одела, са свећама, заједно са обудовљеним снахама и кћерима иду напред, а иза њих носе слуге спремљена јела, пиће. И то толико, као да ће на гробљу да годинују. Цела кућа се износи. А још, поред тога, опет, сваки час застајкујући, осврћу се и враћају слуге да од куће још штогод понесу што су оне заборавиле, а сад се, успут сетиле (а нарочито је то оно што је покојни за живота радо јео). И тако у поворкама, из свих маала отискују се и журе ка гробљу (265).

Ритуални карактер изложених радњи има и одговарајући, материјални еквивалент. Он је изражен језичком формулом „И то много” / „И то опет много” / „И то толико, као да ће на гробљу да годинују”, која приказан обичај прати. И овде, као у другим Станковићевим делима, посебно је запамћено да се на гробље износи јело и пиће које се раздаје сиротињи и просјацима. Степен ритуализације јела и

[13] Сви цитати из *Божјих људи* Борисава Станковића узети су из напред наведеног издања ове књиге и даље су означени бројем стране у загради иза цитата.

пића одређен је местом, гробљем као пребивалиштем умрлих, и њиховом задушном функцијом. Све јело и пиће које се потроши намењено је покојнику, па има улогу сакраменталне жртве. Она је стилизована у форми колективног памћења:

> Јер веле: да што се тад њима, за у покој душа мртвих, да, да они поједу, попију, као да се самим мртвима дало, као да се они, мртви, дигли из гробова, те сами они јели, пили, крепили се (267).

Зато, чим поп препоје гробове, жене отиру сузе, престаје њихово „оно чувено цвилење", које се „на све стране чује и чак у варош допире", и почиње дељење просјацима, слепцима, кљастима, нарочито онима који по годинама личе на „умрло чедо":

> — Узми, узми синко. Обиђи, кусни од овога. Највише ово узми. Добро је то. Слатко је. Покојно моје чедо, највише ми је то волело да једе. Узми синко, узми чедо! (268).

Са ритуалним понашањем у везу је доведен и мотив оплакивања умрлих. Актери ове и осталих култних радњи су жене, мајке, супруге и сестре:

> Чело гроба клече старије, матере, а у страну млађе: жене, сестре. И све, унесене у плач, кријући лице о гроб, плачу, наричу. Матере малаксало, старачки, а млађе јако, здраво. Плачу много, и некако раскомоћено, једнако око гроба намештајући се угодно, слободно као код куће. И то ваљда зато, што има много да се плаче. Много се накупило. Целе зиме и пролећа. Па све то има да се исплаче, изјада, искаже мртвима (267).

Под утицајем народне традиције, овде је оплакивање покојника представљено као начин на који живи могу да комуницирају са загробним светом, са умрлим сродницима. Слика самог чина дата је у фигуралној форми: старије жене, мајке, клече чело гроба, а млађе, сестре и супруге, са стране, свима су лица сакривена гробом и све су унете у плач, па плачу много, „раскомоћено", слободно. Ове појединости упућују на закључак да сузе и плач жена нису само начин спонтаног изражавања њихове жалости за покојником него и одређен облик обавезног понашања.

На оквирима циклуса, у *Задушници*, којом се отвара, и у XXI причи, којом се затвара уметнички свет *Божјих људи*, доминира мотив смрти. На крају циклуса тематизована је смрт једног од безимених божјака, а дочарана је атмосфером судњега дана (ноћ, преплављена мраком, јесен, киша). Али у тежишту приче налази се један други догађај, древни обичај чувања мртвог тела у кући пре сахране. Као у *Задушници*, и овде су забележени одређени погребни прописи: купање мртваца, увијање тела у чисто платно и полагање испод ико-

не, паљење свеће више главе, целивање покојника у чело и чување током ноћи. Ови прописи се односе на божјака као и на сваког другог човека — домаћина. „Мртвачку стражу" у причи не мотивише само хумана дужност, која би могла бити наглашена услед чињенице да треба сахранити бескућника. У народу је то обавеза која стоји у јакој вези са религијом, јер је чување мртваца повезано са сујеверним страхом да би он могао доћи у додир са нечистом силом, преобратити се у вампира, или да би се нарушавањем обреда могао изазвати поновни долазак смрти у кућу. Али у причи је довођење овог обичаја у везу са божјаком као бескућником мотивисано естетичким, а не религиозним разлозима. Оно је омогућило нову валоризацију судбине божјака јер му је обезбедило сиболички починак и повратак кући. Слика таквог животног хода почива на изоморфизму гроб — дом, када гроб постаје благотворни дом јер је место последњег починка. Може се рећи да је мртвачки обред антифраза његове смрти.[14]

Али утицај фолклора на слику света у *Божјим људима* не налази се само у мотивима култа предака, који је тематизован у делу. Тумачењу о упливу традиције могу да послуже и неки други мотиви окружени сликама паганске имагинације. Њеним стваралачким преношењем у уметнички свет *Божјих људи* обликован је, на пример, средишњи простор овог циклуса прича — гробље. Оно је најпре представљено као место култне радње и означено као „велико", „читава гора од гробова", пространо да прими петнаесто колено људи. Симболично је постављено надомак вароши, а у њега води увек отворена капија, знак непрекинуте везе мртвих са живима. У овако моделован простор култне радње, у наредној причи *Манасије*, уведени су мотиви реке, рупе и пса, преко којих му се, тако, придаје семантички смисао доњег света:

> Клисарница на гробљу била је одмах више цркве а иза ње била је ледина за нове гробове и река по којој, гдегде, било је младих, високих топола а остало било пуно старих, кривих врба. Од целог гробља, старе цркве (...) једино је та клисарница била јака, здрава.
>
> . . . . . .
>
> У клисарници становао је клисар и клисарица. Управо клисарица је била прави клисар, а муж њен, неки миран, слабуњав човек, само је копао гробове а остало, што је најтеже: отварање, затварање, чишћење цркве, надгледање гробља, ноћу обилажење, пажење гробова, а нарочи-

[14] На еуфемизацију гроба и изједначавање смрти са одмором наилазимо често у поезији и у фолклору. У литератури се сматра да је циљ свих погребних прописа да се покојник симболички изједначи са богом и да се, тако, савлада смрт, елиминише доњи свет и дође до бесмртности или поновног рођења. Потврда древне тежње Срба да се после смрти ставе у потпуну заштиту свог националног бога, налази се у обичају да се на покојника меће икона или крст, коме је, у паганско време, вероватно претходио идол бога доњег света. (Видети: Веселин Чајкановић, *О врховном богу у старој српској религији*, у: *Миш и религија код Срба*, Српска књижевна задруга, Београд 1973, 433—439).

то ноћу растеривање паса који се купе и лочу зејтина из кандила по гробовима све је то она, жена му, клисарица радила. А поред тога морала је да води бригу и управо носи се са свима просјацима, и суманутима којих је увек било пуно. Сви су они били ту, на окупу. Истина, много њих је било који су живели и спавали по амбарима и шталама појединих богаташких кућа, по извесним маалама, чак и по оближњим селима... Али опет, кад би хтео човек да их тражи, ту би их, на гробљу, нашао. А најрадије су били око порте, уз зидове и ту се вукли, лежали. Дању би, ако је лепо време, ишли у реку, и тамо испод врба седели, или се прали, чистили. Неки тамо су и спавали по рупама а неки од њих, нарочито старији, као неко првенство, спавали су ту, око клисарнице. Али их је било много. Сама клисарица ма да је толико година била с њима, свакога познавала, ипак их није знала све. Увек би по неки нов надошао. Нико не би знао одакле је, који, тек би почео да се виђа међу остале и вуче се онако као други, ту око клисарнице, реке, гробља. А опет нико од њих у само гробље, међ гробове, није као смео да уђе. Сви су бежали. Сем неких, обично суманутих, који су нарочито, лудо, страсно се завлачили по испуцаним, трулим гробовима. Али од тих и ови други просјаци бежали су, бојали се (270—271).

За реку је уобичајено да је један од пејзажних елемената. Али гробљански контекст приче *Манасије* може овај мотив да управи и према архаичној представи о воденом простору као граници између земаљског и загробног света. У народним веровањима водени простор је осмишљен и као место на коме, док прелазе на „онај свет", привремено бораве душе умрлих. Стиче се утисак да се у причи траг ове слике сачувао у мотиву божјака, који заступа мртве, и воде, са којом је он чак и у дословном смислу повезан, јер живи уз реку, улази у њу, а у води се, каже се, и „пере", „чисти".

Међу местима на којима бораве божјаци посебна су још два, поменута у причи: рупа и гроб. По распрострањеном схватању нашег и других народа, рупи (јами, провалији) придаје се смисао доњег света или приступа у њега.[15] Такви уласци су несрећна и кобна места. Довољно је сетити се да је јама у коју је упало Пепељугино вретено један такав улазак. Исти образац архаичног мишљења у овакво, хладно и кобно место уводи и божјака. У другом случају онда када га стваралачка имагинација у причи пушта да борави у „испуцаним" и „трулим" гробовима, бескућни божјак се симболично спушта у гроб као у дом покојника, у човекову „вечну кућу", или, како се такође верује, у гроб као у азил, уточиште.[16]

---

[15] Видети: Веселин Чајкановић, *Доњи свет код старих*, у: *Мит и религија код Срба*, Српска књижевна задруга, Београд 1973, 77—99, и: *Словенска митологија : енциклопедијски речник* / редактори Светлана М. Толстој и Љубинко Раденковић, Zepter Book World, Београд 2001, 427.

[16] Познато је да су гроб, пре свега свечев гроб, и гробље, као центар за један одређени култ, које по правилу у својој средини има цркву, могли послужити као азил (уточиште). Веселин Чајкановић, на пример, наводи да човек који се у невољи склони на туђи гроб постаје неприкосновен. Аутор сматра да је ова појава један од факата којим се у нашој религији могу објаснити извесни случајеви „божјег мира", који је, по

Контак са оностраним у причи се наговештава током приповедања о клисарици. Њен задатак је да стално брине о гробовима, али их посебно надгледа и обилази ноћу, када са гробова растерује псе „који се купе и лочу зејтин из кандила". То што је клисаричина будност најпотребнија ноћу може се повезати са представом о ноћи као неповољном добу, везаном са тамом, мраком и смрћу, са болешћу и присуством демона. У таквом, фолклорном контексту ноћи могуће је да се фигура паса на гробовима асоцира са улогом демона, нечисте силе, или да се пас актуализује као првобитна персонификација доњег, загробног света.[17]

Ноћ, а посебно глуво доба ноћи, чине атмосферу најбољих прича о божјацима, као што су *Бекче* и *Биљарица*. Атрибуција и фолклорна симболика ноћи имају функцију да у тим причама наговесте смрт. У опасно време, глуво доба, када се дешавају тајанствене појаве, расте трава и пуца камење, на опасном месту, где се мртав остаје, Биљарица тражи, али не налази еликсир живота, расковник. Бекчетова луталачка пасија, у другој причи, доведена је, на пример, у везу са месецом и опседнутошћу овом појавом. Запажа се да начин на који је образложен однос према месечини код читаоца изазива утисак да ће се Бекче у лутању за месечином једне ноћи неповратно изгубити. Злослутна снага месеца у причи је изражена представом о Бекчету као месечару, када се алудира на његову опседнутост демоном. Повезивање животног удеса и наговештене смрти божјака са небеским светлилом може да има своју паралелу у народним представама о месецу који, како држе Срби и Македонци, „пије човеков живот" и о штетности месечине. Раширено је веровање да месец привлачи душе покојника, односно да је месец област смрти. Сви Словени су такође сматрали да је месечева светлост опасна, посебно за децу и труднице. Месец расте, смањује се, нестаје, у народној машти га прождире чудовиште, или је сам чудовиште које великим ждрелом исисава крв проливену на земљу, па му се, зато, придаје злокобна моћ. Погубни утицај месеца и лунарна катастрофа, коју производи, представљени су као узрок смрти Станковићевог божјака. Тако је у причи, као и шире у књижевности и фолклору, месец епифанија смрти.[18]

Слика света у *Божјим људима*, посебно однос средине према божјацима и обредни прописи култа мртвих и култа предака, настала је према прототипским ликовима и елементима фолклорне грађе, али се може тумачити са више различитих становишта. Дух патри-

---

правилу, увек у вези са култом предака. Као азил могу послужити освећена места на којима се претпоставља божје присуство. То су најчешће храмови, олтари, свети гајеви и домаће огњиште. (Видети: Веселин Чајкановић, *Два старинска случаја асилије*, у: *Миш и религија код Срба*, Српска књижевна задруга, Београд 1973, 71—76).

[17] Познати становник доњег света је Кербер, пас који по древном веровању старих Грка прождире мртве.

[18] Више о таквој улози месеца видети: Gilbert Durand, *Antropološke strukture imaginarnog : uvod u opću arhetipologiju*, IP „August Cesarec", Zagreb 1991, 80—95.

јархалне средине Врања морао је бити и морално култивисан за богобојажљивост, саосећање и сажаљење према просјацима, услед чега је тешко рећи када поступцима људи управља сујеверје, а када кроз њих говори етички кодекс о томе како ваља деловати. Теоретичар културе Клифорд Герц истиче да религија никада није само метафизика. Религијски симболи, форме и средства обожавања су код свих народа обавијени ауром дубоке моралне озбиљности. У том оквиру свето свуда не само што подстиче преданост већ је и захтева, „оно не само што наводи на интелектуални пристанак већ и јача емоционалну везаност".[19] Са друге стране, и модерна аналитичка, психолошка перспектива и поступак којим је Станковић обрадио проблематику о божјацима — учинили су да се *Божји људи* могу читати и као књижевна проза која пружа пресек кроз живот и ирационалне пориве, подсвесне механизме и патолошке слојеве људске душе. Ови аспекти *Божјих људи* у раду нису били предмет тумачења.

Лиляна Байич

ФОЛЬКЛОРНЫЕ МОТИВЫ В СБОРНИКЕ *БОЖЬИ ЛЮДИ* БОРИСАВА СТАНКОВИЧА

Резюме

В работе рассматривается отношение между фольклорным материалом и художественным миром *Божьих людей* Борисава Станковича. Отмечается, что дух традиционной культуры особенно влиял на тематику юродства, на образ нищего и отношение среды к юродивому. Как живописец г. Вране Станкович в *Божьих людях* описал религиозный контекст жизни этого города. Рисуя отношение среды к юродивым, писатель выразил архаичный взгляд на мир коллектива, в котором сохраняется культ мертвых и культ предков. Влияние фольклора заметно и в описании мотива поминок и „караула около покойника", в картинах ассоцированного пространства и в символике ночи и лунного света.

[19] Видети: Клифорд Герц, *Тумачење култура*, Чигоја штампа, Београд 1998, 175.

UDC 821.163.41-84.09„17/18”

Злата Бојовић

ПАРЕМИЈА У КЊИЖЕВНОМ ДЕЛУ

Паремија, која постоји као самостална врста усмене књижевности, јединствена је по томе што има паралелни живот и у усменој и у уметничкој књижевности. Она, најпре, добија важне и различите функције у говору књижевних јунака и стилу одређеног дела. Други вид њене функције у уметничком делу посебно је дошао до изражаја у просветитељским, унеколико и класицистичким настојањима писаца, када је у примењеној улози најпре деловала као самостална, једноставна или причом развијена порука. Потом се њена улога разгранавала према жанровима и развијала у складу са одговарајућом поетиком: басна је добила поново важно место у наглашеној дидактичкој улози књижевног дела, што се пренело на приповетке (које својим сижеом потврђују вредност етичке поруке паремије), на песничка дела, као и на драме које су на исти начин, као и у пословичним причама, паремијом сажимале и преносиле поуку. У свим овим поступцима пресудна је била непомерљивост истине народне мудрости.

Кључне речи: паремија, пословица, пословична прича, драмска пословица, басна.

Околност да паремија спада међу најстарије књижевне облике, у којима су језички израз и искуствена мисао сједињени у константу, заслужна је за вишеструке улоге које је паремиографска фраза добијала током векова трајања и развоја српске књижевности. Имала је утицаја на низ појава које су настајале у средњовековној књижевности, у коју су се пословице прелиле у великој мери преко корпуса *Изрека Манандрових* из XIII века (знатно пре но што је хуманистичку Европу захватио талас заинтересованости за паремиографско наслеђе после чувених *Адађа* Еразма Ротердамског) и других грчких мислилаца и из Светога писма. Вишеструко је прожимала и народну књижевност, као самостална врста, као имплицитна порука лирске или епске песме или експлицитна поента у завршном стиху, као закључак кратке приче. У драми и у уметничкој прози је била често један од најважнијих елемената у индивидуализацији лика, његовог говора, психологије, морала, али и у локализацији, маркирању културолошког нивоа и др. У подједнакој мери виталност пословице потврђује напоредно трајање паремије и као самосталне усмене књижевне врсте и као важног градивног члана у низу уметничких дела.

Док је први вид трајања паремије био независан и неизмењен од најстаријег препознавања пословице или пословичног израза до сада

(осим у покојој језичкој измени која није утицала на њен смисао), дотле се она у оквиру уметничких књижевних дела унеколико разуђивала и ширила, у складу са новом материјом. Но, ни у тим случајевима ничим се није реметила аксиоматска вредност њеног језгра.

Сливајући се са више страна, и из античке традиције, и из Светога писма, и из богатог народног искуства — створене су најадекватније фразе које су непогрешиво означавале све видове људског понашања и животних ситуација и покривале свакодневне и свевремене етичке, културолошке, историјске, искуствене, опште и специфичне и друге појаве и без остатка судиле правично о свему. Као израз својеврсне народне филозофије, постале су мера за човеков доживљај спољашњег и унутрашњег света и односа према свему што га окружује. Поузданост тог неписаног „закона" чинила га је опште примењивим и када је литература хтела да делује као регулатор живота, морала и времена.

Све чешћим скретањем пажње на паремиографско богатство српског језика током XVIII века, које је било у складу са неким од најважнијих просветитељских назора, посебно класицистичких, иако утемељених на другим основама, паремија је добијала на значају (све су интензивнија бележења и стварање збирки), посебно због могућности коју је давала као основа за нову књижевну надградњу.

Поетичку функцију паремије у просветитељским размерама прихватио је већ Доситеј Обрадовић, и потом је на разне начине обликовао у својим прозним делима. На разним местима, у дидактичкој и другој литератури, он је кратким причама, које су биле илустрација пословичних истина и поука, или самосталним пословицама, исказивао свој моралистичко-критички и естетички принцип. Чешће намерно, понекад спонтано, он је своја просветитељска размишљања учвршћивао и подизао на виши ниво вредносног суда, заснивајући их управо на паремијама. Илуструјући, на пример, један од низа догађаја који се збио током првог путовања (бекства) у манастир, а реч је била о неприлици у којој су се он, тада још Димитрије, и његов сапутник нашли када је требало прећи реку из Баната у Срем, он је своје домишљање пре но што ће почети да дела, наговестио пословичним изразом *нужда даје савет*, па је тек потом испричао како га је потреба натерала да разреши у том часу велики проблем (*Живот и прикљученија, IV. Почетак мојега путовања*). Цело ново поглавље, које је представљало средишњи део његовог искуства у правој авантури коју је предузео, спознање заблуда и каснији преокрет до кога је у његовом отрежњењу од заноса дошло, већ је у наслову самокритички одредио прилагођеном пословицом: *V. Ево ме међу калуђери: што сам тражио, то сам и нашао.* Иако је происходила из тих преломних преокрета у Доситејевом животу, пословица је унапред дала тон свему што ће доћи, и тако су пословица и прича узајамно повратно де-

ловале. Са множењем његових поучних дела, таквих места је у њима било у све већем броју.

Поука басне, на којој овај жанр почива, била је највећа препорука за нови живот паремије у просветитељској књижевности. Оно што је басна доносила својим савршеним, поучним причама, које су биле идеално примењиве на људе и њихове међусобне односе, којима се умногоме бавила, било је важно за Доситејеву прагматичну књижевну филозофију. Следећи друге ауторе епохе, француске и немачке баснописце, који су прелили у своју литературу античке басне и он је, преводећи их и унеколико прерађујући, испуњавао један од задатака литературе свога времена. Но његов рад на баснама није остао на једноставном обнављању овога жанра. Већ правећи свој избор, Доситеј је показао које су филозофске и етичке категорије за његово схватање улоге просветитеља у друштву, литератури и култури имале највеће вредности, па је то, истовремено, био и стваралачки чин. То је било само почетно одвајање од једноставних, непосредних и живих поука басне. У слободном, критичком мишљењу отишао је много даље пишући коментаре — наравоученија — уз сваку од басни. У њих је уносио многа тумачења историје и живота која су потврђивала истинитост језгровите басне, а у оквиру наравоученија много пута је као илустрација послужила пословица, као закључак неког тумачења и мишљења, или као мала пословична прича, чији су замеци и били у Доситејевој прози, која је потврђивала животност истине. Басну *Ластавица и проче птице* пропратио је поуком којом је по обиму вишеструко надмашена. У разгранату фабулу наравоученија стала је и библијска прича са поентом *скуваћу ја теби попару*, која је била илустрација народне пословице библијског порекла *Скувати коме попару*. Сама басна *Лав, курјак и лисац* својом фабулом је водила ка закључку изреченом пословицом: *Како си свирао... тако сад играј*. Басну *Две жабе*, која говори о памети и глупости, коментарише, позивајући се на античке и друге мудрости, пословицом *наука је зла мука*. Опомена човеку да се чува „сладољубивости", басном *Муха* употпуњена је и заокружена тек разлагањем библијске пословичне мисли „Сину глупому не помошт богатства...", која је асоцирала на њену народну варијанту — *Ни лудом теци, ни мудроме остави*. У *Баснама* је Доситеј изградио неколико образаца за преношење пословице у шири књижевни миље, односно за сажимање поучне приче у пословицу.

Пословицом се Доситеј посебно бавио у *Мезимцу*, који је замишљен да буде збирка поука „в ползу и увеселеније". На више места бавио се смислом пословица и могућностима њиховог правог разумевања и појашњавањем значења. Понекад је то чинио преко приче која је скривала и развијала паремију и њену поуку другим књижевним сликама и средствима. На пример, размишљање о пословици *Тешко ногама под лудом главом*, давало је нову могућност прихватања

ове народне мудрости која је показивала да су пословице флексибилне и често условљене, што им ништа не одузима од вредности: „Ово је добро речено у своје време; но у другим опстојателствам може се на исти начин рећи: 'Тешко и паметној глави на слабим ногама', зашто гди је спасеније у самом бежању, ту многа памет ништа не помаже." Понекад, као у овом примеру, Доситеј није осетио да је на тај начин буквалног преиначења изгубљена есенцијална вредност прве мудрости. Уз две пословице које означава као једнаке: *Иде за памећу као муха без главе* и *Хотео би да му печене препелице у чанак долећу* — да би их објаснио и на тај начин нагласио њихове поуке, унео је читаву једну античку „историјицу" о Ирени и Ескулапиусу. Сви начини Доситејевог књижевног преузимања пословица показали су да то није било просто преношење усмене паремијске грађе, већ озбиљно и стваралачко испуњавање важног начела поетике.

Функција паремије у литератури писаца просветитељске опредељености, обогаћена и усложњена оживљавањем античке басне као поучне приче, као и коментарима који су пратили непосредне и посредне преводе, пренела се и у следећу епоху као пратилац поетике која је инсистирала на поучном задатку литературе. Чак је велики број књижевних дела XIX века понео наслове у којима су паремије, експлицитно или имплицитно, сугерирале од почетка или пишчеву наглашену дидактичко-моралистичку намеру и поетику, или су дело смештала у задати мисаони оквир који није остављао много слободе ни ствараоцу ни примаоцу. У неким случајевима то јесу била идеална решења, не само за есенцијалне наслове дела које не би могла да замени ни једна друга реч или синтагма већ и за основе ауторске поетике, као и општих поетичких начела епохе. Много пута је тај утисак потицао од ауторитета пословице. Истовремено, било је примера који су показивали да је подвођење дела под знак паремије било неуспело, грубо морализаторски, поједностављено, удаљено од литературе и литерарности. Од тог манира нису узмицали ни писци са инвенцијом, јер се са лапидарношћу и одређеношћу, језгровитошћу и чврстином значења пословице мало шта у језику могло мерити. Низу таквих дела припадају комедија *Покондирена тиква* Ј. С. Поповића, роман *Трпен спасен* Ј. Игњатовића, приповетка *Шило за огњило* М. Глишића и др.

Временом су се раздвојила два начина преплитања пословица са књижевним делом, односно претварања пословице у сложенију књижевну форму (причу, песму, драму, роман). Један је био прагматичан, састојао се у постављању задатка да се разлаже смисао одређене пословице (у складу са природом одабране теме), са што очигледнијим примером, и то су, по правилу, биле дидактичне приче, то јест специјалне пословичне приче, које су следиле оквир паремијске поруке и поуке. Други је био слободнији, инвентивнији, није полазио од задате поуке, коју је требало учинити непосреднијом, уочљивијом

и истинитијом преношењем у оквир пословице, већ је из садржаја дела и свих литерарних нивоа у њему као суштина проистицала мисао једнака пословици. Изван ова два основна обрасца, у доба романтичарског приближавања и прожимања народне и ауторске књижевности тај однос је губио примарну морализаторску основу, јер је проистицао из других књижевних разлога и био израз поетике и стила епохе.

Први тип паремијских прича (приче су најчешће од свих врста дела насталих на основу пословица) стварао се под непосредним или посредним утицајем француске и немачке књижевности XVIII века, али у великој мери и под утицајем домаће усмене приповедачке традиције. Среће се код низа писаца у засебним целинама, или као један од делова приче. Најпотпуније је заступљен у збирци *Причања Вука Дојчевића* Стефана Митровог Љубише, у којој су се сјединила народна приповедања са култивисаном прерадом пословица проистеклих из прича и приче које су се подразумевале или њима биле подстакнуте. За самог аутора, имајући у виду намеру са којом је стварао ово дело, није било од значаја да ли преузима готову народну причу или разгранава на основу паремије — поуке нову; он не настоји да прикрије слојеве народног приповедања, нити се уздржава од личних реакција, подражавања народног приповедача, уметања или нових фабула. Његов основни мотив јесте да поучава, пружајући добре примере који су у исто време и народна филозофија, и морал у сваком значењу, и мера људскости, правде, добра, и пример народне културе, духа и неписаних закона, чак и доброг народног језика. Приређивач првог издања целовите збирке (у деловима *Причања...* су излазила од 1877. у „Српској зори", коју је издавао Т. Ст. Виловски у Бечу, непосредно пре ауторове смрти, и у посебним свешчицама, а постхумно штампан је и остатак у истом листу) Љ. Јовановић је,[1] описујући њен настанак, изложио и концепцију ауторовог поступка и ненаметнуту поетику у овом књижевном послу. „...Љубиша /је/ у овом спису сем причања која народ прича о Вуку Дојчевићу, изнео и неке друге народне приповетке па је и њих испричао као Дојчевићеве... Често је тешко разликовати где Љубиша износи чисто народно мишљење а где своје лично... У неким причањима употребио је писац чак и нешто туђе књижевне грађе, па је прелио у народни калуп." Све ове опаске, уз похвале језику и стилу, уистину су дефинисале поетику *Причања Вука Дојчевића*. И наслови тридесет и седам „причања", међу којима су се нашле и неке од најпознатијих народних пословица, део су његовог књижевног става који се темељио на етичко-дидактичним основама: *Ако лаже коза, не лаже рог, Свуда пођи, дома дођи, Тешко ногама под махнитом главом, Да јој треба наше*

[1] *Причања Вука Дојчевића*, скупио и сложио Стјепан Митров Љубиша, Прва књига, Београд, СКЗ, 1902, 87, стр. IV.

слоге, не би никад кише нашло, Ако немаш злотвора, мајка ти га је родила, Некому тону плута, а некому плутају олова, Премудрост — немудрост, Ко хоће веће, он ће из вреће, Страхић козу пасе, Некоме на глас, а некоме на част, Док се вукови кољу, чобани мирују и др.

Иако, на први поглед, пословичне приче из *Причања Вука Дојчевића* делују пренаглашено, у односу на пословицу чији смисао објашњавају и отворено истичу њену поучну поруку, поједностављено и безусловно дидактички, оне су ипак много више израз рафинованог приповедачког умећа њиховог аутора. Приповедање је отпочињао независно од намене којој је оно било подређено, а потом је, стварајући вешто низове верижних прича, логичним редом, сугестивно уплитао причице и анегдоте, које су, једним по једним делом, а сваки је илустровао по неку народну, животну мудрост, поступно водили ка поенти која је деловала као једини могући несумњиви закључак. На пример, у почетку ничим посебним одређено „причање" *При муци триста, по муци ништа* Љубиша је започео удаљеним анегдотским приповедањем о догађајима, то јест о надмудривању у Млецима два традиционална ривала, народног шаљивца Вука и његовог земљака Бокеља. Смештена у млетачки амбијент („Једно јутро почетком прољећа шетах се по нашему пазару у Млецима, гдје бјех уранио да се с киме нашки поразговорим и нагледам како ми земљаци продавају на размијерке сухо месо, смокве, укљеве и слани сир..."), прича је преносила боје живота „скјавонског" света, ситних трговаца, превараната, скромних шићарџија, збуњених сјајем Венеције. Био је то само спољни декор приче. Унутар ње, низале су се ситуације које су показивале човеково несигурно кретање правим путем у животу, ивицом између истине и лажи, озбиљности и подвале, и сваки заокрет је коментарисан пословицом која је била природни и непогрешиви закључак. Покушај Бокеља да позајми новац како би окрпио и покренуо стари, потпуно пропали брод коментарисан је опоменом — *ко старо крпи, новац троши; изједе трава коња*; а подвала учињена дужду и награда коју су издејствовали, указивањем на малу меру људског морала „дадосмо дужду бабу за невјесту", *даровану се коњу зуби не гледају*, „даде крње за здраво пак ти се јошт криво чини". После свега тога, следио је закључак о људској незахвалности (ублажен комиком, јер га изговара онај ко је преваранта преваром надмудрио) — *При муци триста, по муци ништа.* Док је у овој, као и у другим причама у наслову звучала огољено, уопштено, чак као општепозната, безизражајно и безлично, у поенти је иста пословица постала дубоко смислена, пуна значења, садржајна, животна, понекад чак и заваравајуће локална, као највећа истина. Зближеност између опште, наизглед далеке истине и непосредног осећања које је изазивала, као коректив људске грешке, значајна је врлина поучног начина приповедања у *Причањима Вука Дојчевића*.

Један вид преноса пословице у ткиво другог књижевног дела остваривао се и у низу српских драма XIX века. Порекло овог жанра било је у француским драмским пословицама, како су називани кратки комади с краја XVII века, који су духовито илустровали паремије, увек са циљем да поука и комично одржавају равнотежу. Наслов је обично била одређена пословица чије се значење драмом потврђује, или је она била скривена, па ју је требало одгонетнути у садржају. У веку просветитељства драмске пословице су се развиле у драме озбиљнијег књижевног захтева и биле су значајна подршка идејама епохе. У доба романтизма биле су такође популарне, а до краја века нашле су места и у руским комедијама.

У српску књижевност су ушле преко посрба. Од краја XVIII века преводе се и прилагођавају, „посрбљавају", најчешће кратки позоришни комади, обично „веселе игре" (Lustspiel), са немачког, италијанског и мађарског језика, које су чиниле велики део репертоара следећег века.[2] Неке од развијенијих драма припадале су врсти драмских пословица. Међу ауторима најистакнутије је име Косте Трифковића. Његова запажена посрба *Мило за драго*, „шала у једном чину од Рогера", играна 5. марта 1870, у наслову је имала пословицу. Био је то слободнији превод с француског језика, унеколико и прерада (радња је смештена у другу средину, личности су добиле нова имена, позадина збивања имала је локалну боју) комедије Ж. Ф. Рожеа, како је у литератури утврђено, чији је наслов у оригиналу гласио *La Revanche*.[3] Трифковићева замена наслова општепознатом и речитом изворном пословицом непосредно је, од самог почетка, указивала на очекивану комичну драматичну ситуацију. Лака шала о неспоразуму, то јест узајамном исмевању две личности које су ухваћене у замку љубавне игре, у којој је на подсмех одговорено на исти начин, то јест враћено *мило за драго*, на једноставан начин и отворено потврђивала је смисао пословице. У њој, међутим, није пословица била полазиште, већ исход лако препознатљиве животне ситуације. И једна од најпознатијих Трифковићевих комедија *Избирачица* (1872) насловом је алудирала на пословицу *Избирач нађе отирач*, како је чак и названа у рукопису.[4] У основи дела био је познати комедиографски мотив, који су обрађивали велики писци (Молијер, Голдони, Гогољ и др.). Како је садржај био непосредно животан, лако се везивао за разне средине и времена, па је на тај начин примао у себе и низ социјалних момената, који су на тренутке угрожавали необавезну шалу. У *Избирачици*,

---

[2] Ј. Грчић, *Такозване посрбе на репертоару Српског народног позоришта од 1861—1914*, Летопис Матице српске, 1932, књ. 334, св. 1—2, 117—120.

[3] У литератури је било разних претпоставки о извору комедије *Мило за драго*. Правог аутора (Jean Francois Roger, 1776—1842) — означио је првих П. Поповић. Видети: П. Поповић, *Расправе и чланци*, Београд, 1930, 224, 225; В. Милинчевић, *Коста Трифковић — живот и дело*, Београд, 1968, 209—213.

[4] В. Милинчевић, *Нав. дело*, 269—289.

у којој ситуација јесте под знаком фразе *Избирач нађе отирач*, наглашени су ликови и карактери као производ малограђанског друштва (размажена удавача, удварачи са манама), са доста алузија на политички и друштвени живот. У овом контексту, пословица само повезује живот са општом мудрошћу, са којом се у једном тренутку поклопио.

Током XVIII и XIX века, пословица је добила своје место у уметничкој књижевности као један од важних елемената у поетици која је происходила из једног од два основна задатка књижевног дела. Иако је у друго дело улазила као апсолутна истина, она није била наметнута већ је била, од епохе до епохе, од писца до писца и од једне до друге књижевне врсте, само један од стваралачких поступака који је оправдавао њену симбиозу са оригиналном ауторовом мишљу и идејом, са естетиком, са формом новог дела. Та природност, која је стварала услове за дуги живот паремије у српској књижевности, изван онога који као самостална врста има, несумњива је потврда да је то био срећни спој идеје и форме и признање вредности народноме духу и мудрости.

Злата Бойович

ПАРЕМИЯ В ЛИТЕРАТУРНОМ ПРОИЗВЕДЕНИИ

Резюме

В течение XVIII—XIX веков пословицы, являясь отдельным литературным жанром, параллельно реализовывались и в рамках других литературных произведений. Особо их нравоучительный характер соответствовал поэтике Просвещения, поэтому писатели данной эпохи развивали этическо-дидактические сообщения пословиц в рамках других произведений (в рассказах, баснях и др.). С развитием сербского рассказа установилось специфическое отношение между пословицей и новой фабулой. Тогда на основании паремий появились рассказы (*Повествование Вука Дойчевича* С. М. Любиши и др.), в которых разрабатывалась пословица, стоявшая в конце как заключительная острота. Пословица вошла и в комедии, иллюстрировавшие некоторые из общих жизненных истин (*Злом за зло, Выбирательница* К. Трифковича и др.). Отношение между пословицей и другим произведением, в котором она была обретена в сербской литературе, всегда было естественным, поэтому такая связь продолжалась довольно длительное время.

UDC 811.163.41'354„19"

Вељко Брборић

СРПСКИ ПРАВОПИС У ДВАДЕСЕТОМ ВЕКУ

У раду се говори о променама правописа српског језика у двадесетом веку. Наиме, од победе Вукове реформе и његових правописних начела у српском правопису није било (пре)великих правописних промена. Ипак, српски правопис с почетка двадесетог века постао је српскохрватски, да би, поново, на крају двадесетог века постао српски. У том стогодишњем периоду било је правописне еволуције, дешавале су се одређене измене, поправке, разраде и неке промене правописних решења. Рад се, дакле, бави стогодишњим периодом правописа српског језика, уз нека поређења с правописима и правописним решењима истојезичних република некадашње Југославије.

Кључне речи: српски језик, правопис, историја правописа.

0. *Увод*

Срби су на почетку деветнаестог века имали свој (српски) правопис да би, почетком двадесетог века, ушли у српскохрватско правописно и језичко заједништво из кога су изашли тек на крају двадесетог века. То заједништво је било резултат политичких, културних и (социо)лингвистичких прилика кроз које су прошли народи на простору четири истојезичне републике (Србија, Хрватска, Босна и Херцеговина и Црна Гора).

Целовита историја српског правописа до сада није написана. Истина, постоје бројни радови у којима се говори о појединим фазама, појединачним делима, појединим правописним решењима и појединим правописцима у историји нашег правописа, али нема целовите студије која би се бавила развојем српске ортографије у протекла два века.[1] Уколико бисмо хтели направити периодизацију развоја српског правописа, од почетка српске писмености до данас, могли

[1] Овде мислимо на савремени период српске ортографије, од Вукове реформе језика и правописа. Разуме се да је и пре тога периода било писмености, али су Вук Стефановић Караџић и његова реформа направили дисконтинуитет са пређашњим периодом. Илустративно делује један Андрићев цитат: „Као сваки реформатор Вук је био и рушитељ и градитељ, и више градитељ него рушилац, али је савременицима, нарочито у прво време, морала бити много видљивија рушилачка страна његовог потхвата" (Андрић 1971: 17).

бисмо је поделити у три фазе, које би биле омеђене значајним годинама, значајним делима и значајним личностима, које се, мање или више, директно или индиректно тичу историје и развоја српског правописа. Ево тих периода:[2]

1. докодификацијски (довуковски) период,
2. кодификацијски (вуковски) период,
3. посткодификацијски (поствуковски) период.

Докодификацијски период, то не може бити спорно, почео је словенском, тј. српском писменошћу и завршио се 1818. године *Српским рјечником* Вука Стефановића Караџића. Тај период, иако веома дуг, осим за историчаре језика, данас, нема никаквог значаја за савремено стање, када је посреди наша ортографија.

Кодификацијски период трајао је пола века, почео је 1818. године и завршио се 1868. године, четири године после Вукове смрти, када је скинута и последња забрана са Вуковог реформаторског рада и његових нових језичких и правописних решења (Брборић 1997). Вуков правопис код Срба је у употреби од свог стварања, од дефинитивног озваничења до данас, са мањим изменама у ограниченом броју случајева. Он је, касније, систематски изложен у *Српској граматици* Стојана Новаковића (1894) и у студији Љубомира Недића *О правопису и интерпункцији* (1894). Безрезервно је подржан и од великог хрватског граматичара Томислава Маретића у *Gramatici i stilistici hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika* из 1899. године.

Прва два периода (докодификацијски и кодификацијски), по нашем мишљењу, јесу целине које није нужно делити на нове потпериоде, док се за трећи период то не може рећи. Посткодификацијски период, а то је тема овога рада, обухвата крај деветнаестога века и цео двадесети век и он може бити подељен на четири потпериода. Ово је по нашем мишљењу најприхватљивија подела:

а) период консолидовања правописне норме (1868—1923);
б) период Александра Белића (1923—1960);
в) период Матице српске (1960—1993);
г) нови период (после 1993. године).

Ова четири потпериода, осим првог (консолидовање правописне норме), јесу омеђена новим правописним приручницима, од којих је сваки доносио извесне правописне новине, иако су сви безрезервно почивали на Вуковим правописним начелима и принципима. Стога се може говорити о српској правописној еволуцији у двадесетом веку, без обзира на то да ли је свака измена (дорада и допуна) била неопходна и оправдана. Наиме, свака поправка и преправка право-

---

[2] О периодизацији српског правописа може се наћи у књизи *Правопис српског језика у наставној пракси* (Брборић 2004). Овде је, та периодизација, нешто дорађена и проширена. Разуме се, да су могуће и друге и другачије поделе, али нам се ова чини оправданом и одрживом. Сваки период има своје специфичности и омеђен је значајном годином, значајним делом или значајним догађајем.

писне норме, без обзира на то колики је њен захват, носи и лоше стране. Увек прети опасност да се од правописно писменог појединца, па и целе популације, направе неписмени и свака измена може бити раскид са пређашњим стањем, макар и у ограниченом броју појединости, иако су повремене поправке правописне норме нужне и оправдане. Велики захтеви, пак, могу донети више штете него користи.

1. *Српски правопис на почетку двадесетог века*

Српски правопис на прелазу из XIX у XX век био је већ консолидован и стабилан. То је иначе период, када су потоње истојезичне републике будуће Југославије (оне која ће бити створена 1918) прихватиле у целини српски правопис и Вукова правописна решења, стварајући на тај начин услове за потпуну истојезичност (језичку и правописну) и пре стварања прве Југославије. Наиме, правописно приближавање Хрватске и Босне и Херцеговине десило се крајем XIX века, неколико деценија пре стварања прве Југославије. Црна Гора је у целини следила српски језички модел, па ту и не може бити говора о приближавању.

Крај XIX века је, дакле, и правописно, и језички у целини био период када су се Хрвати потпуно приближили Србима. Тада су Хрвати добили свој први правопис на, за њих, новим, Вуковим и вуковским (Вук-Даничићевским) основама и правилима, а Вуков принцип „пиши као што говориш" у Загребу је тумачен „пиши као Вук" (Ивић 1998: 12). Тако се појавио *Хрватски правопис* Ивана Броза (1892), који ће у Хрватској, с мањим изменама, функционисати све до 1960. године.[3] Како је био урађен тај правопис најбоље сведоче ауторове речи из предговора: „Ја сам израдио правила у главноме према начелима којих се држао Вук и Даничић, а само гдјешто одступио сам од њихова писања" (Броз 1892: III). Ову тврдњу, безмало век касније, потврдио је један од најпознатијих хрватских лингвиста друге половине XX века Далибор Брозовић: „Брозов правопис уноси у хрватску језичку праксу фонолошка правописна начела, отприлике она иста која је у Срба инаугурисао Караџић још године 1818. својим великим *Српским рјечником*" (Брозовић 1985: 10).

Иако под окупацијом, Босна и Херцеговина је крајем XIX века у целини прихватила српски правопис и његова решења, о чему илустративно сведочи цитат из *Ревизије правописа српско-хрватскога језика*, који је потписао Замјеник земаљског поглавара у Сарајеву: „За писмено употребљавање српско-хрватскога језика уведен је 1883. у

[3] Како је аутор овога правописа убрзо умро (1893), каснија издања приређивао је Драгутин Боранић, у почетку с оба имена (Броз и Боранић), а касније само са својим (Боранић).

овоземне јавне уреде и школе тзв. Вук-Даничићев фонетски правопис" (Ревизија 1912: 1). Ове цитате, о правописној ситуацији у Хрватској и Босни и Херцеговини није нужно посебно коментарисати, а овде их доносимо као илустрацију постојећег стања, без било каквих предрасуда и претензија.

Што се, пак, тиче Црне Горе, до почетка XXI века тамо није било ни говора о засебном језику, па ни о правопису, јер је до свог политичког осамостаљења језички и правописно била српска, и то без резерве.[4]

Овде смо, врло кратко, покушали предочити правописну ситуацију у истојезичним републикама, тада будуће Југославије, пре него је ова држава и створена. Ова илустрација може послужити свим каснијим манипулацијама тзв. српског наметања у језику, а самим тим и у правопису. Таквих манипулација било је много, посебно у другој половини XX века.

Период од 1868. до 1923. јесте период када је Вукова правописна реформа потпуно стабилизована. То је период између дефинитивне победе Вукових језичких и правописних решења (1868) и појаве целовитог правописа српског језика (1923). Овај период трајао је 55 година са, разуме се, својим специфичностима. Вукова реформа језика и писма, самим тим и правописа у целини је постала општеприхваћена и ово је период у којем се Вукова норма стабилизовала, а круна стабилизације била је појава свеобухватног правописа Александра Белића. Поред низа појединачних радова о правопису, Срби су, крајем XIX и почетком XX века, добили неколико засебних правописних приручника и пре појаве правописа Александра Белића. Такви су, рецимо, *Српски правопис за школску употребу* (1884)[5] Стеве Чутурила и *Српска граматика са правописом* (1912) и *Српски правопис за средње школе* (1914) Милана Петровића (Брборић 2005).

Вреди свакако поменути и мишљење великог хрватског лингвисте Томислава Маретића, који у својој *Граматици и стилистици хрватскога или српскога књижевнога језика* (1899) каже да и један и други правопис имају добре и лоше стране: фонетски је добар јер се слаже са изговором и лако га је научити, треба само знати слова, а рђав је што речи померају своје основно значење; етимолошки је по

---

[4] Крајем XX века, у његовој последњој деценији, јављају се и у Црној Гори покушаји језичког сепаратизма, њега у почетку није подржавала тамошња ни стручна ни политичка елита, али се, како се примицала политичка самосталност, променила и језичко-правописна свест једног дела тамошњих језичких стручњака. Црногорска правописна засебност углавном се огледала у раду Војислава Никчевића и његовом *Црногорском правопису* (1997), који нико од језичких стручњака није озбиљно схватао.

[5] Занимљиво је напоменути да је овај приручник, иако објављен у Панчеву, писан ијекавски. То може сведочити о ауторовом пореклу (Лика), али и о намери да се још увек фаворизује ијекавски изговор. Та идеја је постојала и у потоњим деценијама и дефинитивно је отпала са Скерлићевом анкетом у „Српском књижевном гласнику" из 1914. године.

Маретићу добар, што не раскида везу између сродних речи и облика, те се лако „разабира” основно значење, док му је слабост што не одговара изговору, те је такав правопис неупоредиво тежи за учење. У другом издању Маретићеве граматике, оном из 1931. налазимо ново тумачење: „Како данас сви српски писци пишу фонетичким правописом, а хрватски готово сви, тако у наше вријеме није више потребно доказивати, да је за данашњи наш књижевни језик фонетички правопис згоднији од етимолошкога” (Маретић 1931: 32).

Вук је у својим правописним начелима спровео фонолошки принцип: *гозба, оца, сриство, потпалити, натпис, испричати* итд. Ипак, он је у неким случајевима остао при морфофонолошком принципу у ограниченом броју примера: *господство, авлијски, градски, подсмејавати се.*

2. *Период Александра Белића*

Срби су, може се рећи, тек 1923. године добили свеобухватан и целовит *Правопис српскохрватског књижевног језика* из пера великог лингвисте Александра Белића. Значај Белићевог правописа је, поред осталог, и у томе што је он са мањим изменама био званични правопис у Србији до 1960. године.[6]

Основни текст имао је 150 страница са исто толико страница речника. Белић је правописни рад отпочео и знатно раније, али су планови били одложени из више разлога: „Иако сам давно отпочео овај рад, још пре ратова за ослобођење и уједињење, ја га нисам могао довршити у тако потпуном облику да у њему нема још доста непотпуности и недостатака.” (Белић 1923: 4).

Иако је од прихватања Вукове реформе прошло доста времена, њену стабилизацију помогле су многе језичке књиге и свеколика научна и образовна Србија тога периода и даље је постојала извесна правописна неуједначеност. Заправо, до тада нисмо имали исцрпан правопис, иза кога би стајао научни ауторитет. Тако је штампање Белићевог *Правописа српскохрватског књижевног језика* дошло у веома добром тренутку (културном и друштвеном), а због тога аутор у предговору каже и ово: „Свако зна да у писању речи влада у нашем језику прилична неједнакост. Задатак је ове књиге да ту неједнакост, у колико је могуће, уклони” (Белић 1923: 3).

Поткрај 1918. године декларативно је створена прва Југославија, с четири истојезичне републике и два правописа. Језички простор је био различит и национално и културно и образовно. Школско уједињење ишло је споро и никада није ни остварено у целини. У Србији,

---

[6] Лингвиста и граматичар Белић није био кодификатор постојећег стања, већ је, прихватајући основно начело Вуковог правописа уклањао одступања од њега, пишући: *отсести, потшишати, гратски, шумадиски...*

Босни и Херцеговини и Црној Гори коришћен је Белићев, а у Хрватској Боранићев правопис. Оба ова правописа почивају на истим, Вуковим начелима, али је било и разлика у појединачним решењима између њих. Реаговало је тадашње Министарство просвете и донело *Правописно упутство за све основне, средње и стручне школе* (1929). У предговору се каже да се у свим школама наше земље користи један правопис, али да у њему има неуједначености и различитих решења па „И сами наставници не знају који је правописни начин бољи и који треба употребљавати" (Правописно упутство 1929: 3). Упутство је било, тако нам данас изгледа, заиста обавезујуће што може сведочити да је једанаест година после уједињења држава функционисала и да је намеравала спровести потпуно језичко и правописно уједињење. За почетак се кренуло од школског узраста: „Начин писања изнесен у овом правилнику мора се примењивати у свим новим издањима школских књига. Ниједан уџбеник, било да представља ново издање раније издате књиге, било да се сада први пут издаје, не може бити одобрен за школску књигу, ако није израђен по овим правилима" (Правописно упутство 1929: 3—4). Уједначени начин писања, који је био компромис између Белићевих и Боранићевих решења примењиван је од школске 1929/30. године. Одмах су реаговали и Белић и Боранић и приредили нова издања својих правописа у целини усклађених са *Правописним упутством*.[7]

Када је 1930. године изашло ново издање Белићевог и Боранићевог *Правописа*, усклађено са захтевима *Правописног упутства*, дошло се до правописног јединства, којем су у минулих 100 година „тежили" и Срби и Хрвати. Ипак, ово „правописно уједињење" Хрвати су прихватили као наметнуто, ваљда због тога што је стигло из Београда и већ тада се тек створено правописно јединство почело оспоравати. Дошло је до првих неспоразума, па можемо закључити да су Срби и Хрвати у веку који је претходио одиста желели језичко и правописно јединство, али чим је до њега дошло, као да су зажалили што им се жеља испунила.

Хрвати су, чим је правопис уједињен, имали замерке, тако је оснивањем Бановине Хрватске (1939) поново обновљена ранија Боранићева норма, она из 1928. године, чиме су Хрвати одустали од десетогодишњег правописног заједништва, (1929—1939). Потом је стварањем Независне државе Хрватске (1941) издата нова наредба о хрватском правопису, у којој се прописују правила коријенског писања.

---

[7] *Правописно упутство*, било је, можемо рећи, нека врста правописног приручника, што се види из одељака које је имало у свом садржају: *Азбука, Писање великих и малих слова, Подела речи на слогове, Одвојено и састављено писање речи, О самогласницима, Књижевни изговори, Писање гласа „ј", Писање „ћ" и „ч", „ђ" и „џ", Писање гласа „х", О групама самогласника, Удвајање сугласника, Једначење сугласника по звучности, Групе различитих сугласника, Губљење сугласника, Интерпункција, Одвајање запетом речи, Одвајање запетом реченица, Неодвајање запетом речи, Неодвајање запетом реченица, Други знаци, Транскрибовање туђих речи и имена.*

Све то је дигнуто на државни ниво јер је поглавник Независне државе Хрватске донео *Законску одредбу о хрватском језику, његовој чистоти и о правопису*. У тој одредби се, између осталог, каже: „Језик, што га говоре Хрвати, јест по свом извору, по повијесном развитку, по својој распрострањености на хрватском народном подручју, по начину изговора, по словничким правилима и по значењу појединих риечи изворни и осебујни језик хрватског народа, те није истовјетан ни с једним другим језиком, нити је нарјечје било којег другог језика, или било с којим народом заједничког језика. Зато се зове 'хрватски језик' " (Кориенско писање 1942: 16—17).

Почетак Другог светског рата одмах је јасно показао колико нам је правописно (као и државно) јединство чврсто и колико се језик и правопис користе и у политичке сврхе. Како другачије објаснити правописну хитрину окупиране земље и једног дела њених нових власти.

Када су Хрвати у вихору Другог светског рата и правописно побегли од Срба, ни Срби, односно тадашње власти, нису хтели остати дужни, па су, истина, са нешто закашњења, и они реаговали. Тако од 1943. имамо *Ново правописно упутство српског књижевног језика* од стране Недићеве владе. Ово упутство бисмо вуковски могли назвати „утук на утук", јер како другачије објаснити речи: „У циљу да се за све основне, средње, стручне и високе школе да упрошћено, приступачно, лако схватљиво и практично правописно упутство у духу српскога језика и да се избегну колебљивости и недоследности досадашњег правописа прописујем ново правописно упутство (...) које се има одмах увести као обавезно у све школе од 1. јануара 1943" (Ново правописно упутство 1943: 9). Ово упутство је било повратак на изворни Белићев правопис из 1923. године, без уступака који су учињени 1930. године, после *Правописног упутства*.

Испада да је у поробљеној и окупираној земљи, у време Другог светског рата, једно од најважнијих питања било управо правописно, али то није усамљен случај, јер ће се и неке потоње друштвене кризе одразити поново на правописну проблематику. Остаје нада да неће бити криза у новом миленијуму, јер је то можда предуслов за истинску правописну стабилност.

После Другог светског рата, поново је завладало правописно јединство, враћена је Белићева и Боранићева норма из 1930. године, тешко је рећи с колико воље једне или друге стране. Овде се вреди сетити речи Јована Дучића, великог противника југословенства: „Никад Хрвати нису замишљали могућност да свој хрватски видик замраче југословенском магловитошћу, ни да размене свој стари хрватски грош за какву неизвесну југословенску пару" (Дучић 1996: 9).

Тако имамо, у другој Југославији (оној која је створена 1945) нова издања предратних правописа и Белића и Боранића.

Око последњег издања Белићевог правописа било је неких нејасноћа и недоумица, па и грешака у стручној литератури.[8] О чему се заправо ради? Постојећа забуна, може се отклонити лако ако се пажљиво погледа издање које на почетку, на поткорицама носи 1950. годину. Уз наслов стоји „ново, допуњено и исправљено издање" а на крају приручника, опет на поткорицама стоји „штампање завршено 6-XII-1952. године". Дакле, ту се налази разлог забуна, јер су неки ово, заиста, последње издање доживљавали као два издања, због две различите године које се у њему могу наћи, на почетку и на крају књиге (1950. и 1952), па је тако и дошло до погрешног тумачења. Ову грешку исправили су приређивачи сабраних дела А. Белића у својим напоменама.

3. *Период Матице српске*

Новосадски књижевни договор из 1954. године и формирање заједничке правописне комисије имао је циљ да се постигне потпуна унификација правописа српскохрватског језика.[9] Опет је то био компромис између изворног Белићевог и изворног Боранићевог правописа, са већим уступцима српске стране. Био је то покушај другог целовитог правописног заједништва Срба и Хрвата у XX веку, после оног из 1930. године. Ни ово није дуго трајало, јер су оспоравања хрватске стране и хрватске јавности била константна и резултирала су *Декларацијом о хрватском језику* 1967, када су се Хрвати одрекли Новосадског договора, па и заједничког правописа.[10] Ипак, овај правопис је, на неки начин, задржан у Хрватској још две деценије, све до 1986. године, до када није било другог званичног правописног приручника. Србија, Босна и Херцеговина и Црна Гора држале су се правописног заједништва и доследно примењивале *Правопис српскохрватског књижевног језика* из 1960. године, све до последње деценије XX века.

Правописна комисија, која је формално стајала иза заједничког правописа радила је дуго, с доста несугласица, компромиси су били

---

[8] Тако, рецимо, у *Зборнику радова о Александру Белићу*, Београд, САНУ, 1976, издатом поводом стогодишњице рођења А. Белића, Ирена Грицкат доноси свеобухватну библиографију и исти *Правопис* се наводи два пута, и 1950. и 1952. године. Исти је случај и са ЈФ бр. 24 од 1960. године. Белићева библиографија, иначе, броји око 700 радова, што је импозантно.

[9] Закључке тродневног рада потписало је више од 60 учесника, од којих су многи били књижевници. Правописна комисија била је једанаесточлана (Радомир Алексић, Александар Белић, Јован Вуковић, Људевит Јонке, Радован Лалић, Славко Павешић, Павле Роглић, Михаило Стевановић, Јосип Хам, Милош Хаџић и Мате Храсте), коначну стилизацију текста урадили су Михаило Стевановић и Људевит Јонке, док су речник средили Радомир Алексић, Јован Вуковић и Мате Храсте.

[10] Матица хрватска је тада одустала и од израде заједничког *Речника српскохрватског књижевног језика*, иако је тај посао већ био поодмакао, па је Матица српска сама тај посао привела крају.

неминовност, да би се после шестогодишњег рада (од 1954. до 1960) појавио правопис, који је, нема сумње, отклонио неке слабости постојеће норме (нпр. изостављање *ј* у примерима *ракиски, змиски, историски*; а и одустајање од формалне интерпункције код Боранића), али је и донео многе правописне дублете. Правопис је тешко настао, па је то онемогућило било какво исправљање очигледних слабости и он се до последње деценије XX века појављивао увек у неизмењеном облику (фототипски). Матица српска је на неки начин постала институција која се старала о српској ортографији друге половине XX века.

4. *Српски правопис на крају двадесетог века*

Неке слабости заједничког *Правописа српскохрватскога књижевнога језика* из 1960. биле су више него очигледне одмах по његовом изласку, али док је постојало државно заједништво српска страна се уздржавала од било каквог иновирања правописне норме. Истина, повремено су вођене расправе и разговори о мањкавостима правописне норме, а најстудиознији рад објављен као *Прилози правопису*, заправо је резултат трогодишњег рада десет лингвиста из Новог Сада, Београда, Никшића и Сарајева.[11]

После распада друге Југославије, оне која је трајала од краја Другог светског рата до почетка последње деценије XX века, званично је постојало језичко и правописно јединство четири истојезичне републике. Заправо, постојало је јединство Србије, Босне и Херцеговине и Црне Горе, док се то за Хрватску не може рећи. Наиме, Хрвати су још од 1967. године на језичко и правописно јединство гледали с оспоравањима. Први покушај „бежања" од јединства била је *Декларација о хрватском језику*, а онда су раних седамдесетих уследиле и уставне одредбе о хрватском језику и засебан *Хрватски правопис*,[12] да би до коначног правописног раскида довела појава *Правописнога приручника хрватскога или српскога језика* (1986) Владимира Анића и Јосипа Силића. Овај правописни приручник урађен је без знања и било какве сарадње Загреба са Београдом, Сарајевом, Подгорицом и Новим Садом (Матицом српском).

---

[11] *Прилоге правопису* приредили су Митар Пешикан, Мевлида Караџа-Гарић и Мато Пижурица, док су у раду на њиховој припреми, поред њих, учествовали Павле Ивић, Јован Јерковић, Јован Кашић, Бранислав Остојић, Асим Пецо, Живојин Станојчић, Јосип Баотић и Милан Шипка. Рад десеточлане групе, заправо је била припрема за израду новог правописа, тј. дораде и осавремењавања правописне норме. Овај рад отпочео је после појаве правописног приручника Владимира Анића и Јосипа Силића.

[12] Аутори овог правописног приручника били су Стјепан Бабић, Божидар Финка и Милан Могуш, али је после уплитања политике у правописну проблематику овај приручник заплењен и тираж уништен, да би га хрватска емиграција већ наредне године објавила у Лондону, па је дуго за њега словио незванични назив „лондонац".

Српски правопис, као и његов језик, с почетка XX века скоро цео век провео је у заједништву из кога је изашао крајем века. Поучно звуче стихови Матије Бећковића из песме *Побуна језика* (Српски језик се отреса од срама / Враћа се кући из дугог изгнанства / Сит довијања, гмизања, поданства / Ледену грбу са себе одлама).

Српски правопис остаје са двоазбучјем, где се ћирилица бори за декларативну равноправност, двојством књижевног наречја (екавице и ијекавице), отвореношћу и толеранцијом према преузетим речима из других језика, без било каквог затварања и повратка уназад.

Године 1993, са новим *Правописом српскога језика*, учињене су и одређене измене код великог слова, спојеног и одвојеног писања речи, гласовних односа и прилагођеног писања страних речи и израза. Наравно, водило се рачуна о традицији, па се овај приручник, често непотребно, ослањао на онај из 1960. године.

Последња деценија XX века донела је код Срба неколико правописних приручника различитог обима, квалитета и намене.[13] Појављивање великог броја правописних приручника није лако објаснити, јер: „Правописни приручници спадају по правилу у најдосаднија језикословна дела. Обично су то високоформализоване и схематизоване књиге, писане по моделу: начело — правило — изузеци" (Николић 1994: 243). Наиме, један језик, тако је у целом свету, може имати само једну ортографску норму. То никако не значи да не може бити неколико правописних приручника, али они у правописним решењима морају бити у целини сагласни, без разлике, чак и у појединостима. Разлика може бити у начину репрезентовања правописне материје, а постојање различитих правописних узуса, доноси правописну нестабилност и штету језичкој култури. Наши ортографски приручници разликују се у правописним решењима, што је, нема

---

[13] Правописна продукција код Срба од 1991. године тешко се може објаснити. Овде доносимо 13 правописа и правописних приручника који су се појавили у том периоду: 1. Радоје Симић, *Српскохрватски правопис (нормативистичка испитивања у ортографији и ортоепији*), Београд, 1991, 2. Радоје Симић, Ж. Станојчић, Б. Остојић, Б. Ђорић, М. Ковачевић, *Правопис српскога језика са речником*, Београд—Никшић, 1993; 3. Митар Пешикан, Јован Јерковић, Мато Пижурица, *Правопис српскога језика*, Нови Сад, 1993, [овај *Правопис* 1995. добио је своје *школско издање*, а 2001. године и свој још мањи *приручник за школе*]; 4. Радоје Симић, *Правопис српскога језика* (*нормативистичка и кодиколошка испитивања*), Београд—Никшић, 1994; 5. Милорад Дешић, *Правопис српског језика. Приручник за школе*, Земун—Никшић, 1994, [шесто издање 2004, уз четири ијекавска издања]; 6. Милош Милошевић, *Правописни приручник српскога језика* (*за ученике основне школе и самостално учење*), Београд, 1997; *7. Правописни приручник српскога књижевног језика*, приредила правописна комисија, одговорни редактор Радоје Симић, Београд, 1998; 8. Љубо Мићуновић, *Џепни правопис српскога језика са речником*, Београд, 2000; 9. Ратко М. Рађанин, *Како се каже како се пише (правописни подсетник) Правописна правила српског језика штокавског говорног подручја, екавског и ијекавског наречја*, Нови Сад—Београд, 1995; 10. Љубица Прћић, *Правопис српског језика у стрипу*. Нови Сад, 2002; 11. Радоје Симић, *Српски правопис*, Београд, 2003; 12. Јован Јерковић, Душанка Вујовић, *Школски правопис српскога језика*, Нови Сад, 2004; 13. Бранислав Уљаревић, *Правописни приручник српскога језика*, Београд, 2005.

спора, непотребно и недопустиво. Од свих ортографских приручника два су у службеној употреби (имају одобрење ресорних министарстава), *Правопис српскога језика* Матице српске, који као приређивачи потписују Митар Пешикан, Јован Јерковић и Мато Пижурица и ауторски *Правопис српског језика* Милорада Дешића.[14] Вреди поменути и приручнике које као (ко)аутор потписује Радоје Симић, док су квалитет и допринос преосталих приручника више него скромни.

Под окриљем Одбора за стандардизацију српског језика у току је израда новог, измењеног и допуњеног издања *Правописа српскога језика* Матице српске из 1993. године са четворочланом редакторском групом (М. Пижурица, М. Дешић, Б. Остојић и Ж. Станојчић), па се ускоро може очекивати и прерађен и престилизован приручник, без знатнијих нормативних измена, како се не би довео у питање постојећи ауторитет норме.

Ако се осврнемо на све четири истојезичне републике бивше Југославије, данас засебне државе, правописна ситуација је разнолика. У Хрватској се појавило више конкурентских правописа, слично као и у Србији. Српски ентитет у Босни и Херцеговини користи правописе из Србије, док се у преосталом делу Босне и Херцеговине користи *Правопис босанскога језика* (1996) Сенахида Халиловића, где су Муслимани већина, али ни утицај Загреба, где су Хрвати већина није изузетак. Црна Гора, осим Никчевићевог, који није у употреби (ни званично ни незванично), још није добила засебан правопис, па се и тамо и даље користе правописи српског језика, они из Србије.

5. *Закључак*

Данашњи правопис српског књижевног језика и његова решења јесу, у правом смислу, резултат правописне еволуције код Срба од 1818. године и Вуковог *Српског рјечника*. Тај еволутивни ток, оптерећен компромисима, имао је мањих измена, али не и великих правописних преокрета. Измене су се очитовале израдом нових приручника — Белићевим *Правописом српскохрватског књижевног језика* (1923), *Правописом српскохрватскога књижевног језика* из 1960. године Матице српске и Матице хрватске и *Правописом српскога језика* из 1993. године Матице српске. Ове промене правописних правила могу се окарактерисати као разрада постојећег стања и трагања за бољим решењима.[15] Ортографски приручници код Срба садржавали су у два-

[14] Овај ауторски правописни приручник у свом поднаслову доноси одредницу *Приручник за школе* и има одобрења за употребу у наставне сврхе надлежних министарстава (Министарства просвете Републике Србије, Министарства просвјете Републике Црне Горе и Министарства просвјете Републике Српске).

[15] Истина, српски правопис с краја двадесетог века постао је оптерећен непотребним дублетима и није довољно дистанциран од *Правописа српскохрватскога књи-*

десетом веку и оно што надилази правописну норму, оно што и сами аутори (приређивачи) називају „прекорацима у граматичку и речничку културну норму”, што заправо приручник чини употребљивијим и информативнијим. Верујемо да ни у веку пред нама неће бити великих промена и да ће то бити само оправдани и пожељни ретуши постојеће правописне норме, која има задатак да прати промене које се дешавају у језику и друштву у целини.

ЛИТЕРАТУРА[16]

Анић В., Силић Ј., 1986, *Правопису приручник хрватскога или српскога језика*, Загреб.

Бабић С., Финка Б., Могуш М., 1994 [1971], *Хрватски правопис с правопису приручником*, Загреб.

Белић А., 1950 [1923], *Правопис српскохрватског књижевног језика*, Београд.

Брборић В., 1997, *Све забране и победа Вукове графије у XX веку*, Српски језик, бр. 1—2, година II, Београд.

Брборић В., 2004, *Правопис српског језика у наставној пракси*, Београд.

Брборић В., 2005, *О правопису раду Милана Петровића*, Србистички прилози, Београд.

Броз И., 1892, *Хрватски правопис*, Загреб.

Брозовић Д., 1985, *Језичка и правопису превирања у Хрватској на прелазу 19. у 20. столеће*, Језик XXIII бр. 1, Загреб.

Дешић М., 1994, *Правопис српског језика, Приручник за школе*, Земун.

Дучић Ј., 1996, *Верујем у Бога и у српство*, Београд.

Ивић П., 1971, *Српски народ и његов језик*, Београд.

Ивић П., 1998, *Из прошлости српског правописа*, у: К новој писмености, Београд.

Караџић В. С., 1818, *Српски рјечник* (фототипско издање), Београд.

Кориенско писање, 1942, Загреб.

Маретић Т., 1963 [1899], *Граматика хрватскога или српскога књижевног језика*, Загреб.

Недић Љ., 1894, *О правопису и интерпункцији*, Београд.

Николић М., 1994, *Правопис српскога језика* (приредили Митар Пешикан, Јован Јерковић и Мато Пижурица), ЈФ, L, Београд.

Петровић М., 1912, *Српска граматика с правописом*, Нови Сад.

Петровић М., 1914, *Српски правопис за средње школе*, Нови Сад.

Пешикан М., 1996, *Правописна норма* у: Српски језик на крају века, Београд.

Правопис српскога језика. I. Правила и њихови односи. II. Речник уз правопис, 1993, приредили: М. Пешикан, Ј. Јерковић, М. Пижурица, Нови Сад.

Правопис српскохрватскога језика са правописним речником, 1960, (израдила правописна комисија), Нови Сад—Загреб.

Правописно упутство за све основне, средње и стручне школе, 1929, Београд.

Прилози правопису, (група аутора) 1989, приредили: Митар Пешикан, Мевлида Караџа-Гарић и Мато Пижурица, Нови Сад.

Ревизија правописа српско-хрватскога језика, 1912. Земаљска влада за Босну и Херцеговину, Сарајево.

жевног језика, тј. према хрватском правописном стандарду, па је тешко научив у појединим правописним партијама какве су, рецимо, састављено и растављено писање речи.

[16] Неке библиографске јединице које се помињу у раду не наводе се посебно у списку литературе, због ограниченог простора, али се обимна литература о правопису може наћи у књизи *Правопис српског језика у наставној пракси* (Брборић 2004).

Симић Р., Станојчић Ж., Остојић Б., Ђорић Б., Ковачевић М., 1993, *Правопис српскога језика са рјечником*, Београд—Никшић.
Халиловић С., 1996, *Правопис босанскога језика*, Сарајево.
Чутурило С., 1884, *Српски правопис за школску употребу*, Панчево.

Veljko Brborić

SRBSKI PRAVOPIS V DVAJSETEM STOLETJU

Summary

V prispevku se govori o spremembah pravopisa srbskega jezika v dvajsetem stoletju. Namreč, po zmagi Vukove reforme in njegovih pravopisnih načel v srbskem jeziku ni bilo (pre)velikih pravopisnih sprememb. Toda srbski pravopis z začetka dvajsetega stoletja je postal srbohrvaški, na koncu dvajsetega stoletja pa je spet postal srbski. Tudi v teh spremembah je razvidna pravopisna evolucija in so se dogajale določene izboljšave, spremembe, razvoj, pa tudi določene spremembe pravopisnih rešitev. Prispevek, torej obravnava stoletno obdobje pravopisa srbskega jezika, ob določenih primerjavah s pravopisi in pravopisnimi rešitvami enakojezikovnih republik nekdanje Jugoslavije, ki so danes samostojne države, ki tudi svoje jezike in pravopise poimenujejo s samostojnimi imeni.

UDC 811.163.41'373.6

Марта Бјелетић
Јасна Влајић-Поповић

ЕКСТРАЛИНГВИСТИЧКИ ФАКТОРИ У ЕТИМОЛОШКИМ ИСТРАЖИВАЊИМА
(на примеру *Етимолошког речника српског језика*)*

У раду се разматра примена екстралингвистичких фактора у методолошком поступку израде *Етимолошког речника српског језика*. Анализом и класификацијом различитих примера одредница у којима се ови фактори јављају, дефинише се и градира њихов допринос доношењу коначног етимолошког суда.

Кључне речи: српски језик, етимологија, етимолошки речник, екстралингвистички фактор, интердисциплинарност.

0.1. Етимолошка лексикографија, она истраживачка и свеобухватна, која је оријентисана на састављање етимолошких речника типа тезауруса, по природи ствари настоји да не заостаје за актуелним трендовима и достигнућима у самој етимолошкој науци. Једно од тих достигнућа свакако је и модеран методолошки поступак, који подразумева уважавање свих релевантних језичких фактора (не само фонетике, прозодије, морфологије, творбе, већ и семантике, хронолошке и дијалекатске раслојености лексике, ареалне дистрибуције позајмљеница итд.) чијом се правилном интерпретацијом у највећем броју случајева долази до ваљаног етимолошког тумачења.

0.2. Међутим, нису ретки примери када ни темељна лингвистичка аргументација не доводи до задовољавајућег решења. У таквим случајевима етимологија нужно посеже за чињеницама које нуде друге дисциплине: етнологија, историја, историја религије, ботаника, зоологија итд., пратећи на тај начин све изразитију оријентацију модерне науке ка интердисциплинарности. Значај ових екстралингвистичких фактора увелико је препознат и признат у етимолошкој теорији, али и пракси, тако да их савремени етимолошки речници све више третирају као неопходан елемент етимолошког поступка.

0.3. Међу словенским етимолошким речницима *Етимолошки речник српског језика* (ЕРСЈ) можда понајвише користи екстралингви-

* Овај чланак је настао као резултат рада на пројекту бр. 148004 „Етимолошка истраживања српског језика и израда *Етимолошког речника српског језика*", који у целини финансира Министарство науке Републике Србије.

стичке чињенице, било у циљу додатне аргументације етимолошког тумачења, било у циљу илустровања историјата развоја речи. То му у великој мери омогућава троделна структура одреднице, чији је последњи део резервисан за коментаре различитих врста.[1]

0.4. Овај рад се базира на корпусу прва три тома ЕРСЈ, као и *Огледне свеске*, која им је претходила, обима од близу 900 страница и преко 2000 етимолошких одредница,[2] од којих је знатан број проистекао из претходних радова или студија — дакле, изнето тумачење често је плод озбиљних и вишекратних проматрања или конкретне речи, или бар њене шире лексичке породице, семантичке групе, творбеног типа, класе позајмљеница итд.

0.5. Циљ рада јесте презентација и класификација оних случајева из досадашње праксе у раду на ЕРСЈ, у којима су, приликом етимологизације, узимани у обзир различити екстралингвистички фактори. Они се крећу у широком распону од низа конкретних чињеница (нпр. изглед животиње или биљке, карактеристике терена, начин припремања хране, пољопривредне и занатске технике итд.), преко историјских сазнања, обичајног права, до разноврсних елемената духовне културе (митологија и религија, обреди, дечије и пастирске игре итд.).

0.6. Како удео екстралингвистичких фактора у садржају одредница није увек подједнак, материјал се излаже уз истовремено градирање утицаја ових фактора на доношење коначног решења. Сходно томе, анализиране одреднице условно се сврставају у две основне групе које садрже решене, односно нерешене случајеве етимолошких проблема.

1.0. У групу решених случајева спадају одреднице са речима које су досад на било који начин — задовољавајући или незадовољавајући — биле тумачене у етимолошкој литератури, а екстралингвистички фактори постојећа решења или подупиру, или прецизирају, или оспоравају, или релативизују, или пак побијају. На основу тога екстралингвистички фактори се у овој групи одредница класификују у 5 подгрупа.

1.1. У прву подгрупу спадају екстралингвистички фактори којима се, у функцији допуне лингвистичких фактора, постојећа етимологија потврђује, подржава или подупире — било на нивоу српског језика, било на дубљој хронолошкој равни (нпр. прасловенској). Усвојена решења не морају бити нова, али нове потврде из српског језика и пропратна објашњења могу пружати додатну потпору.

---

[1] Уп. Бјелетић — Влајић-Поповић — Лома 1997; ОС XIII—XV.

[2] Корпус који је овом приликом размотрен показао је да међу речима у чијем тумачењу екстралингвистички фактори играју значајну улогу апсолутно преовлађују именице, уз ретку појаву придева и глагола и скоро потпуно одсуство других врста речи.

Врах „гомила (снопова за вршидбу, жита, пасуља, земље); гумно са житом за вршу; вршај” — постојећа словенска етимологија додатно се учвршћује новим српским дијалекатским материјалом, а њен статус псл. дијалектизма (од псл. **vorxъ* „вршење”) објашњава се историјским подацима: Ареал с.-х. именице ограничен је на ји. Србију и надовезује се на македонско-бугарски. На ширем словенском плану реч је о (источно)јужнословенско-источнословенској изоглоси јер је вршење помоћу волова и коња било скоро једини начин вршидбе на Балкану, у зап. Украјини, Русији, Полесју, Румунији, док су зап. Словени користили други вид вршидбе — млаћење (ОС 20; Bjeletić 1991: 162—164).

Оловина „врста старинског пића сличног пиву ... најчешће од јечма” — постојећа словенска етимологија додатно се потврђује српским примерима из етнографских извора: Од псл. **olъ*, **ol-ovina* ... Географска дистрибуција на слов. терену указује на реликт очуван на периферији језичке територије ... с.-х. потврдама се успоставља континуитет изоглосе на јсл. тлу (етнографски опис из ји. Србије искључује могућност да је посреди учена реч (ОС 62—63; Влајић-Поповић 1997[3]).

Бедва „кулук, моба” — етимолошки неспорна реч (термин, као и реалија, ареално ограничени: стсрп. бѣдьва, од 1330, континуирано до данас у ји. Србији), чији се историјат допуњује новим историјским и дијалекатским потврдама, као и етнографским описом: Од *бедити* у изворном значењу „силити, приморавати” ... Бедвити је мобити, набедвити или набедити значи сазвати мобу (EPCJ 3 s.v.).

1.2. У другу подгрупу спадају екстралингвистички фактори којима се постојећа етимологија прецизира, допуњава или модификује. Овакве интервенције могу се односити како на прецизирање формалне структуре постојећег етимона тако и његовог датирања, ареала или непосредног извора преузимања (у случају позајмљеница).

Рукав „manica” — досадашња тумачења од псл. **rǫkavъ*, изведенице слабо потврђеним суфиксом **-avъ* од **rǫka*, коригују се захваљујући етнографском опису реалије: У првом делу несумњиво *рука* < **rǫka*; завршни део или дериват *ū*-основе у псл. **na-rǫky*, *-ъve* „наруквица”, или, пре, композициони елемент у вези с глаголом *обути*: **rǫko-ovъ* „део одеће за руку”. Изворно су рукави били посебан део одеће, за шта поред горњег значења уп. *рукав(ц)и*: „И данас се у тим крајевима граде рукави одвојено, а стан од кошуље одвојено. Рукави најчешће и нису од истог платна од кога је остала кошуља, обично је <sic!> од бољег платна, често су прошарани везом, памуком или свилом. Жене често дарују некога само рука-

[3] У раду се наводи поменути етнографски опис: „Пиво ... у пиротском округу зове се аловина. Пеку овас у сачу, који је најпре добро угрејан и мешају дрвцетом ... кад се добро раскока меће се у ’каче’ — чабрицу и попари врелом водом. Овас у тој врућој води прокисне и дигне се на површину ... буде готово за 3—4 дана. Чабрица ... поклопи се удешеним данцетом и замаже тестом да ... нема додира са ваздухом и да не ветри. То је та аловина коју после точе и пију, или изјутра место ракије, или за ручком место вина ... у недостатку јачег алкохолног пића. Аловина слади и киси ... пију [је] и место кафе изјутра по једну винску чашу ... Исто овакво пиће и на исти начин прави се и од јечма.”

вима од кошуље без осталих делова који чине једну кошуљу.” Елезовић наводи и запис из Девичког катастиха: *Писа Велика рукаве* (тј. приложи их на дар манастиру) (ОС 67—68).

Бач „село у Бачкој” (од мађ. *Bács* < сттур. титуле *baγa*, преко личног имена) — иако је на нивоу српског језика порекло топонима неспорно, у одредници се прецизира етимологија мађарског предлошка, на основу паралеле из истог културноисторијског круга: Пре него лично име могла би то бити (аварска?) варијанта исте титуле **baγači*, с обзиром на обичај, карактеристичан за номадске народе, да се за име управног средишта узима неизмењен назив управника, уп. рус. *Астрахан* од хазарског *As-tarxan* „управник (*tarxan*) Аса (Алана)” (ЕРСЈ 2: 269—270).

Амин „нека буде тако” — тумачење овог библијског термина, неспорног грецизма (од гр. ἀμήν), прецизира се културноисторијским фактором: Пада у очи распрострањеност облика *амин* у католичком Приморју, што ће бити појава паралелна са облицима хагионима *Илија*, *Варвара*, *Влахо*, који су у вези са вековном владавином Византије у Далмацији (ЕРСЈ 1: 150—151).

Бараба „пропалица; скитница, пробисвет” — на основу првих записа речи прецизира се непосредан извор њеног преузимања: Од сев.-ит. *barabba*, вен. *baraba* „id.”, вероватно посредством нем. дијал. (аустр.-бав.) *warāwa*, *barāwa* „радник физикалац, који иде од места до места тражећи посао; скитница; пропалица” ... Изворно назив за италијанске надничаре на градњи путева и пруга и у каменоломима; значење „радник физикалац, надничар” развило се тек у немачком ... У грађи РСА нема потврда ранијих од краја XIX в. (Пожега, Дубица на Уни, Левач), што као да потврђује ширење са северозапада у доба изградње железнице (ЕРСЈ 2: 180—181; Бренеселовић 2007).

1.3. У трећу подгрупу спадају екстралингвистички фактори којима се постојећа етимологија експлицитно побија, при чему се у већини случајева нуди алтернативно решење.

Багрем „дрво Robinia pseudacacia” — чињеница да је багрем увезен из Америке искључује његово прасловенско порекло, а изглед биљке етимолошкој вези са *багар* „пурпур” претпоставља извођење од *багрити*: Ограничен на јсл. простор, овај дендроним чини се домаћим називањем нове врсте увезене око 1600. у Европу из сев. Америке ... Поставља се питање мотивације, која се тешко дâ видети у изворном значењу *багрен* „црвен”, будући да је багремов цвет био; пре би се могло радити о пасивном партиципу од *багрити* „(по)тамнети”, с обзиром на црнкасту боју багремове коре (ЕРСЈ 2: 54—55).

Јандрога „морска риба иверак, плат Pleuronectes flesus” — раније тумачење побија се везивањем ихтионима *јандруга* „речна риба црвенперка, Scardinius erythrophthalamus” са словенским панданима: Од псл. **rъdr-ǫga* < **rъdrъ* „црвен” ... Ихтионим [Scardinius erythrophthalamus] означава неколико врста рибе које се одликују црвеним пигментом у очима или на перајима ... Тумачење морског ихтионима из гр. ἀνωδόρκας „Uranoscopus scaber, небоглед” мало је вероватно, с обзиром на могућност везивања за сазвучне називе слатководних риба (ОС 42—43 s.v. ***јандруга***; Влајић-Поповић 1995: 198—200).

Аницајес „врста дечије игре у којој дечаци наизменично прескачу једни друге” — запис текста који се изговара у току игре, с једне

стране, упућује на вероватно решење, а са друге, побија постојеће тумачење: Ако се пође од облика и контекста у примеру из Госпића [*анџаис*: бир топус бир мамус анџаис], можда од тур. *ancağız*, 1. pl. fut. од *anmak* „спомињати" ... Молова изводи тур. деминутивним суфиксом *-džajes* од *aniy* „чигра" у језику балканских Татара, но из описа у изворима види се да посреди није игра чигром (ЕРСЈ 1: 167).

1.4. У четврту подгрупу спадају екстралингвистички фактори којима се постојећа етимологија (у целини или делимично) доводи у сумњу и/или се предлаже ново тумачење.

Бадњи „предбожићни" — једно од постојећих тумачења (од *бдеши*, као калк лат. *vigiliae* „бдење уочи празника Христовог рођења") поткрепљује се изворним податком из историјске етнографије који истовремено побија претпоставке о претхришћанском пореклу хеортонима: Сам обичај уношења бадњака први пут је забележен 1272. у Дубровнику: In uigilia Natalis Domini post uesperum nauclerii et marinarii de Ragusio ueniunt ad dominum comitem in castellum et secum deferunt çeponem unum de ligno et ponunt eum in igne gaudendo ... С обзиром на ограничен ареал овог култног термина мање су вероватни покушаји да се изнађу његови претхришћански, прасловенски или још праиндоевропски корени. Трубачов помишља на везу са струс. *бдынъ* „надгробни стуб". Иванов—Топоров везују **bъdn-* са вед. *áhi- budhnyà-* „змија дубина", где се други део своди, заједно са лат. *fundus*, гр. πυθμήν, нем. *Boden* итд., на пие. реч за „дно, основу"; семантички оквир пружао би „основни" мит о богу—громовнику који убија змаја као подлога новогодишњег ритуала (ЕРСЈ 2: 68—69).

Бабун „богумил" — на основу етнолошких паралела из круга шаманизма доводи се у сумњу тумачење изнето у московском прасловенском речнику: Од стсрп. бабоунь „богумил, патарен", спорног порекла ... По Бернекеру од **baboniti / *babuniti*, између осталог „врачати", док ЭССЯ изводи глагол од именице, коју реконструише као **baboпъ / *babuпъ / *babona* и своди на редупликован корен **bhā(n)-*, просуђујући везу са **baba* „старица", која се огледа у мак. *бабун* „човек смежурана лица", с.-х. *ба̀боња* „мушкарац налик на бабу", *ба̀буна* „жена са злим очима", као секундарну; треба, међутим, узети у обзир и да је ћосавост, „баболикост" стандардна црта шамана (ЕРСЈ 2: 35—36).

Јагњед „црна топола, Populus nigra; јасика, Populus tremula" — етимологија која се предлаже поткрепљује се једним од својстава дрвета (премда се не одбацује ни традиционално тумачење, такође засновано на спољним карактеристикама биљке): Прасловенски фитоним **agn'ędъ* (поред **ogn'ędъ*?). Вероватно сложеница од **ogn'ь* „ватра" и глаголске основе **ęd-* „палити, горети" < ие. **i(n)dh-/aidh-*, уп. стинд. назив свештеника задуженог за паљење обредне ватре *agnídh-/ agnim-indhá-*, можда и лат. формулу *ignem indere*. Смисао назвања **agn'-ędъ* био би „дрво за потпалу", уп. неологизам *пали-дрвце* као калк немачког *Zünd-holz*: за палидрвца се у модерној индустрији користи управо црна топола, јер се лако цепа и споро гори. Не може се искључити ни традиционална етимологија псл. **agnędъ* од **agnę, -ęte* „јагње", по вунастој цвасти тополе која подсећа на јагњеће руно (ОС 41—42; Лома 1996: 28—29 о култном значају тополе).

Баша[1] „врста мишоловке која се састоји из две дашчице постављене под оштрим углом, између којих се ставља мамац" — уместо

Скокових контрадикторних тумачења, предлажу се два могућа решења, од којих се једно заснива на изгледу реалије, а друго на њеној функцији: Можда у вези са *бат* „штап, батина” као првобитни дуал „два бата” (уп. горе опис реалије) или као поствербал од *батати* „ударати, лупати” (ЕРСЈ 2: 233).

Амбрета „сребрни женски украс на грудима” — у конкуренцији неколико недовољно уверљивих тумачења, предлаже се извођење од турцизма *имбрет* тј. *ибрет* „чудо, изненађење итд.” (< тур. *ibret*) засновано на народном веровању: ... није искључена ни семантичка веза са овом речју, ако се узме да су украси ове врсте служили као амајлије, јер се веровало да ће девојка у чију се лепоту „зачуде” поружнети или умрети (ЕРСЈ 1: 148).

1.5. У пету подгрупу спадају екстралингвистички фактори усмерени пре свега ка подржавању суштински нових етимологија, што за последицу има посредно или непосредно дезавуисање претходно важећих тумачења.

Ала[2] „неман; непогода” — на бази јужно- и севернословенских фолклорних и митолошких података реч се тумачи као словенска, чиме се искључују уврежена извођења из турског и грчког језика: Псл. **xala* „стихија” → „чудовиште, демон” вероватно поствербалног порекла, уп. у кашупском поред *хаła* синонимно *охаła* „биће или ствар великих размера”, према с.-х. дијал. *оала* „маскирани члан коледарске групе” поред *хала* „обредна маска јелена” (ЕРСЈ 2: 96—97; Бјелетић 2002[4]).

Андрак[1] „ђаво, враг, нечиста сила итд.” — за реч досад тумачену од различитих алоглотских предложака, на основу етнографских потврда синонимног и сазвучног *кондрак/кандрак* предлаже се нова, идиоглотска етимологија: Вероватно са уметнутим *-д-* и протетским *а-* од **нрак* < **нрав* < псл. **norvъ* поред **po- / pa-norvъ* > *пундрав*. Уп. и варијанту са *ко-*: *кондрак* (*-аħ*) „ситно живо биће, црв који се према народној празноверици увлачи под кожу човека и узнемирава га; немиран дух, ђаво, враг који не да човеку да се смири на једном месту, пундравац”; одатле и *кандрак* = *андрак* ... Корен је исти као у *понирати*; изворно значење било би „(црв) који понире (у човека, животињу)” ... одатле „нечиста сила (у човеку)” (ЕРСЈ 1: 161—162).

Сићево „име неколико села у Србији” — ново тумачење орнитонима од кога је изведен овај топоним предлаже се на основу веровања везаних за дату врсту птице: Стари словенски топоним, изведен од псл. назива за птицу **sy(k)t'ь*. Име мале шумске сове Aegolius funereus нема директне континуанте у јужнословенским језицима, али топоним *Сићево* поред источнојужнословенске фонетске варијанте *Сиштевец* омогућује да се оно прецизније него до сада реконструише на псл. равни са **-t'-* или **-kt'-*. До сада је довођено у везу са ономатопејским глаголом *сикати* „цичати”, будући да глас ове птице подсећа на дечји плач;

---

[4] У раду се наводе бројни описи але забележени у етнографским изворима: ... „некакво црно и страшно биће у виду ветра које убија људе својим дахом” ... „црни ветар који иде земљом. Где год прође, мора да духне вијор, који врти као сврдао” ... „огромно, тамно као облак биће, јак вихор који уништава све унаоколо” ... „велика змија која реп спушта до земље а главу крије у облаку” ... „змијолико биће с коњском главом” ... „велика и груба змијурина с великим крилима” ... „змија троглавкиња” итд.

ако се остане при ономатопеји, реконструисана формација могла би се најпре везати са итеративом **syk(ъ)tati*, но могуће је да се ради и о архаичној сложеници **sykt'ь* < **su-uktjos*, уп. стинд. *sūkta-* < **su-ukta-* „добро речен", такође и орнитоним „Turdus Salica" ... Ова врста ћука била би тако названа из еуфемистичких разлога, зато што се веровало да њено жалобно оглашавање слути на зло, уп. и значење другог дела латинског назива *funereus* „погребни, злокобни" (ОС 68; Лома 1994: 118).

2.0. Под нерешеним случајевима подразумевају се одреднице са речима које досад нису биле регистроване, па самим тим ни разматране у етимолошкој литератури. Узрок томе лежи, пре свега, у чињеници да су многе од њих „откривене" тек у новије време, са појавом нових дијалекатских извора. Тумачење ових речи објективно представља највећи допринос ЕРСЈ српској, словенској и балканској етимологији. И у овим одредницама значајан је удео екстралингвистичких фактора, било да они доводе до коначног решења, било да га само имплицирају. Екстралингвистички фактори се у овој групи одредница сврставају у 3 подгрупе.

2.1. У прву подгрупу спадају екстралингвистички фактори којима се или потврђује, или искључује лингвистички могуће решење предложено у ЕРСЈ.

Баш̄оґлав „морска риба безмек, Uranoscopus scaber" — опис рибе потврђује етимологију која се предлаже: Сложеница од *баш̄* „мањ, млат" и *ґлава*. Риба Uranoscopus scaber има несразмерно велику главу у односу на тело (ЕРСЈ 2: 249).

Бановац „пелинђул, Artemisia annua" — податак о станишту биљке искључује потенцијално тумачење: Нејасно. За извођење од *бан* „владарска титула" не види се семантичка мотивација. Како Artemisia annua не спада у барске биљке, слабом се чини могућност реконструкције **баґновац* од псл. **bagno / *bagnъ* „блато, мочвара" (ЕРСЈ 2: 164).

2.2. У другу подгрупу спадају екстралингвистички фактори који доводе до етимолошког решења када то није могуће на основу искључиво лингвистичких средстава.

Бабац „оболели плод шљиве, рогач" — изглед оболелог плода шљиве са семантичке стране оправдава етимологију која је са формалне стране очигледна: Вероватно од *баба* „старица" као метафора за облик оболелог плода ... уп. навод из књиге *Болешти воћака*: Убрзо после прецветавања шљиве, могу се видети поред плодова природног облика и плодови чудноватог изгледа, извијени у виду рога или пасуља, због чега су у разним крајевима добили посебне називе, као: рогачи, пасуљаре, бабурци, бапке и томе слично. У односу на здраве плодове, који су овални и глатки, плодови погођени гљивичном болешћу Taphrina pruni подсећају на остарело, збабљено лице (ЕРСЈ 2: 29—30).

Бик[4] „плод татуле, Datura stramonium; плод враголића, Trapa natans" — на основу описа плода објашњава се неочекивани семантички помак, чиме се решава етимологија фитонима: Од *бик* „taurus", због бодљикавости плода, који ... и наличи бичјој глави. Сасвим младе чауре [татуле] зову

се „теоци”, а зреле „бикови” ... Зато се зове бик, што оће да убоде ко бик (ЕРСЈ 3 s.v.).

Задулица „недозрела смоква” — опис изгледа воћке у фази сазревања условљава етимологију која се предлаже (у крајњој линији од *дути*, *дмем/дујем* „надимати (се)”): Најприје је задулица, чим се задуне [„надује”] (ОС 30 s.v. ***дули***; Boryś — Vlajić-Popović 1986).

Бабушка „врста гљиве, Phallus impudicus” — изглед и употреба гљиве допуњавају етимолошко тумачење које се предлаже: Редупликација псл. **bux-* „надимати се” ... Остаје неизвесно да ли се с.-х. назив за Phallus impudicus изворно односио на саму гљиву, чији се веома брз раст може оком пратити, или на њено округло плодоносно тело, будући да оно личи на друге предмете који се исто или слично зову: храстовој шишарци, чахури, пупољку. Карактеристичан облик гљиве описан научним називом *phallus* < гр. φαλλός, рус. *чертовое яйцо* за њено плодоносно тело, лат. *verpa* „смрчак” досл. „мушки уд” омогућује да се давање бабушке кравама да би се париле схвати као чин имитативне магије (или је гљива прави афродизијак?). У *бабушина* „пухара”, као и у научном називу Lycoperdon (гр.: „вучји прдеж”) семантички моменат је надутост гљиве која кад се притисне пуца испуштајући карактеристичан звук (ОС 5—6; ЕРСЈ 2: 38 s.v. ***бабушка***[2]).

Девето̄тӯг „биљка линцура, Gentiana lutea L.” — веровањем о лековитости биљке објашњава се њен назив: Тимочки фитоним *девето̄-тӯг* је варијанта од псл. **devę-silъ* „биљка са деветоструком (лековитом, магијском) силом” > с.-х. *девесиљ*; елемент *тӯг* у овом фитониму [< псл. **tǫgъ* „чврст, жесток, неукротив”] имао би слично значење: „снажан, силан” ... Оваква названа изражавају веру у лековитост и магичну моћ биљке. Линцури, са којом су се Словени упознали на југу Европе, та својства се приписују у великој мери (ОС 73 s.v. ****тӯг***).

Бикуља „витица, плетеница косе” — на основу историјских података наизглед домаћа реч тумачи се као позајмљеница: Вероватно од нем. *Wickel* ... Нем. реч означавала је у моди осамнаестог века, када су мушкарци носили плетеницу пуштену низ леђа, траку којом је та плетеница увијана, а онда и перику (јер је у моди било ношење вештачке косе) (ЕРСЈ 3 s.v.).

Арзан „(дебела) црквена свећа” — тумачење се предлаже на основу податка да је у питању „поклон трговачких еснафа или имућнијих породица цркви у виду дебелих црквених свећа”: Вероватно изведеница од дијал. глагола *(х)аризати* „поклонити”, изворно „поклон цркви, заветни дар” (ОС 30; ЕРСЈ 2: 200—201; Vlajić-Popović 1990).

Алачуга „смотуљак, завежљај”, у изразу *дићи алачугу на мачугу* „проскитати се; одати се неморалу; ударити бригу на весеље” — на основу увида у номадске обичаје, изабран је конкретан турски предложак: Вероватно од тур. *alaçık*, *alacık* „номадски шатор, колиба” ... Наведени израз презриво алудира на номадски обичај сељакања при којем се преноси не само покућство, него и кућа од лаког материјала (ЕРСЈ 1: 114—115).

Бирлен-бир „витешка игра, мушка и женска, налик на труле кобиле” — етнографски опис игре подупире раније претпостављену етимологију турске речи: Вероватно у вези са тур. *birdirbir* „врста игре у којој се играчи међусобно прескачу, труле кобиле”. Порекло тур. речи није сасвим јасно. Мо-

же се повезати са тур. *bir* „један”. Тице претпоставља да име долази од брзалице коју играчи изговарају. Да је он можда у праву сведочи и Чемерикићев опис ... ова игра има шест фигура од којих свака има своје име које играчи изговарају док прескачу један другога. Прва је *бирлен-бир*, затим следе: *ићи комӣир*, *ӣрица каӣарница*, *Мара пепељуша*, *беш, ӣурам фес*. Из овога се јасно види да је, осим код четврте, у основи број, у три случаја преузет из турског, док је једном (*ӣрица*) преведен (ЕРСЈ 3 s.v.).

Ба „село у Колубари” — антропогеографским описом подржава се немачко порекло топонима: Вероватно од нем. *Bach* „поток”. Име вероватно потиче од саских рудара, на чије присуство, поред чињенице да је ту у XVI—XVII в. посведочен рудник, упућује и усмена традиција, а на село се пренело са горњег тока Љига, који у њему извире и кроз њега протиче, уп. опаску Љ. Павловића: „Бах је село особеног типа, каквога нема на Балканском полуострву ... речног типа. Чим Љиг сиђе од извора у раван, одмах испод водопада, с једне и друге стране, поређане су куће ... уз реку” (ЕРСЈ 2: 14).

Бадивук „презиме муслиманске породице у Вучитрну” — једна од предложених етимологија даје се на основу записаног предања: Императивна сложеница где је други члан *вук*, док се први може различито тумачити. По традицији коју преноси Елезовић, у основи је надимак који је породица понела пошто је некад њена биволица *вука* који ју је напао *набола* на рогове и тако га донела кући: у том случају ваљало би претпоставити у првом слогу редуковану базу *бьд-* од *бости*, која је могла најпре настати управо у императиву (ЕРСЈ 2: 66—67).

2.3. У трећу подгрупу спадају екстралингвистички фактори којима се имплицира највероватније или остала могућа решења. Ту се налазе и речи којима би место, заправо, било у претходној подгрупи, али се оне, због принципијелне уздржаности, нарочито кад су у питању хапакси, у ЕРСЈ квалификују као нејасне, недовољно јасне и сл.

Бајмак „кривоног (о коњу; човеку)” — непосредан извор позајмљивања речи прецизира се на основу историјске чињенице: Вероватно у вези са тур. дијал. *maymak* „id.” ... Постоји могућност да су ову реч, баш у облику **bajmak*, проширили Черкези који су до 1999. године живели на Косову и Метохији (ЕРСЈ 2: 87—88; Петровић 2004: 161).

Басанка „врста крушке” — трећа понуђена етимологија дата је на основу изворног податка за историју воћарства: Можда скраћено од *јерибасма* „сочна, крупна жута крушка [она која не пада на земљу]”. У ареалном погледу мање је вероватна веза са *басамка* „врста бундеве”. Или од **Елбасанка*, по граду Елбасану у Албанији, где Евлија Челебија у XVII в. помиње „надалеко чувене крушке које теже свака једну оку” (ЕРСЈ 2: 220).

Белодух „зељаста ливадска биљка Anthyllis vulneraria која се употребљава у народном лекарству, а служи и за бојење пређе у жуто” — на основу описа биљке усмерава се правац истраживања њеног порекла: Нејасно. Наизглед придевска сложеница као *милодух* „пријатног мириса, селен, Levisticum”, уп. рус. *духи* „кита цвећа, мирисног зеља” ... Како, међутим, ни Anthyllis vulneraria ни Althaea officinalis нису ароматичне биљке, а **bělъ* се не употребљава за мирисе, можда треба поћи од значења „беле сржи”, уп. *душа* „срж, срчика (биљке)” (ЕРСЈ 3 s.v.).

Баш̱ура „увијач од овчје коже или бурага којим се ... обавија стопало преко чарапа” — на основу описа реалије, назив се доводи у везу са *бахор* „трбух, бураг” и тако имплицира решење: Кад се баориште скине са баора, онда се баор осуши, па се и њим зими завијају ноге и то се зове башура (ЕРСЈ 2: 286).

Баков „буџа од липовог дрвета којом рибари ударају моруне и јесетре да их онесвесте” — опис реалије имплицира једно од могућих решења: Нејасно. Будући да се ради о меком дрвету чији удар треба само да онесвести рибу, није искључена веза са *бак*, *баковина* „спољашњи меки слој дрвета” (ЕРСЈ 2: 108).

Бакула[2] „иловача за лонце” — на основу описа технологије израде грнчарије предлаже се етимологија досад нерегистрованог и неетимологисаног хапакса: Нејасно. С обзиром на то да се ради о сировини за лонце који се пеку, уп. можда стсрп.-цсл. вькь „креч”, слн. дијал. *bek* „отворено огњиште, ватра која се пали изван куће, на којој ујесен суше плодове или лан” (ЕРСЈ 2: 112).

Обара „житка маса од укисељеног кукурузног брашна која се користи у грнчарству” — на основу описа грнчарске технике термин се издваја из породице глагола *бари̱ти* „кувати”: Значења *о̀бара*, *обàрисати* „потопити, потапати печену керамику у обару”, *оба́рати* „id.”: Усијани се лонци ваде из жежнице мотком обарачом и „обарају се” у дрвеном кориту ... Лонци се „обарају” да буду јачи — не морају нужно спадати овамо (сама та маса се не кува!), већ можда под *варати* „штитити” (**ob-vara* „заштитна глазура”?) (ЕРСЈ 2: 205 s.v. ***бари̱ти***).

Бадањ[2] „пласт, гомила, хрпа” — на основу описа технике прављења снопова предлаже се етимологија: Најпре nomen resultativum од *(на-/при-)бадати*, в. *бадати* „бости” и тамо нарочито називе за оруђе којим се ради око сена *набад*, *набадањ*, *набадина*, *набадња*, *обадак*, уп. опис уз овај последњи: Снопови се [жита] слажу у крстачје. Крстак има седамнајст или двает и један сноп. Одозгор се крстак обатком прибоде. Обадак је штап, ко прст дебел, по фати дугачак и заоштрит (ЕРСЈ 2: 62).

Бара[2] „кућица за пасуљ” — опис реалије указује на једну од могућих етимологија досад нерегистроване и неетимологисане речи: Најпре исто што и *бара* „влажно удубљење у земљи”: *кућица* у овом значењу је јамица ископана у земљи за сађење одн. сејање поврћа као боб, грашак, кромпир, кукуруз, и у тој јамици је свеже копана земља влажнија него на површини, уп. пример: Не може у суху земљу [кукуруз] сијати, већ у кућице зрно по зрно, а онда се по потреби залива водом (ЕРСЈ 2: 180).

3.0. Осим екстралингвистичких фактора који утичу на доношење етимолошког суда, у ЕРСЈ улазе и други историјски, географски, етнографски, митолошки, фолклорни, књижевно-историјски итд. подаци, који од њега чине не само лингвистичко већ и штиво од ширег културноисторијског значаја.

А̄пости̱олка „врста сандале”: Сандале нису спадале у традиционалну народну ношњу, и представа о њима стицала се преко црквеног живописа, отуда и си-

ноним *исусовке*. Иначе се на подручју распрострањености речи *апостолка* није сачувао стари слов. назив *постола*, потиснут мађаризмом *ципела* (ЕРСЈ 1: 179—180).

Арделија „врста шљиве”: Можда од турцизма *ардал* „слачица” (шљиве су се користиле за прављење пића званог *(х)ардалија*) (ЕРСЈ 1: 195).

Баба[2] „иста реч као *баба* ’старица’ у различитим фолклорним специјализацијама”: Реч *баба* се у народној култури користи за означавање женских митолошких ликова и духова, болести (уп. и мак. *бапка* „заушке”, буг. *бàбици* pl. „цревне глисте код деце, Oxyurus vermicularis”, укр. *бáбици* „болови, колике у трбуху”), атмосферских појава (уп. и мак. *баби* pl. „последња три дана марта”, пољ. *babin mróz* „октобарски мраз”), астрономских објеката (уп. пољ. дијал., длуж., чеш. дијал. *baby* pl. „сазвежђе Плејаде”, рус. дијал. *бáбы* „id.”, укр. *бáби*), календарских датума (уп. нпр. буг. *бабинден* „дан после зимског св. Јована, посвећен заштити од бабица”), ритуалних предмета (уп. мак. дијал. *бабка* „пужева кућица на дететовој глави против урока”, буг. дијал. *бàпчинки* pl. „пужеве кућице као украс на плетеницама (косе)” и сл. (ЕРСЈ 2: 16—18).

Баба[7] „главна уздужна греда на коју се ослањају попречне”: Предмети се у пару називају бабом и дедом када се један, „мушки”, умеће у други, „женски”, ставља на њега одозго, и сл.: *баба* „женска копча” : *деда* (или *бабац*) „мушка копча”; *баба* „поклопац” : *деда* „притискивач на поклопцу”, такође о деловима воденице поточаре који се увлаче један у други, о предњем и задњем делу самара у које се умећу штице итд. (ЕРСЈ 2: 20—22).

Баба[16] „назвања разних биљака различито (а у неким случајевима секундарно) мотивисана псл. **baba*”: Деноминација је могла бити мотивисана коришћењем биљака у народној медицини (Plantago, Salvia), или, као у случају разних врста гљива, њиховом сличношћу са изгледом старе жене. Код двосложних назива основни семантизам садржан је у другом члану (*уво*, *жила*, *коса*), па семантичка вредност присвојног придева (*бабин*, *бабји*) често није битна. Постоје и називи за чији је постанак везана нека легенда или народно веровање, нпр. *мајчина* (> *бабина*) *душица*. У већини пак случајева вероватно се ради о паретимолошком, секундарном наслањању на реч *баба* након губљења свести о првобитној мотивацији назива (ЕРСЈ 2: 25—26; Бјелетић 1996).

Багдат „Багдад”: На том месту постојало је мање насеље већ у доба персијске власти, да би 726. постало престоница арапског калифата. Преко ратова турског доба ово име је ушло не само у образоване кругове, него и у народ (ЕРСЈ 2: 49).

Баталаге „село у ваљевској Тамнави”: Месно предање, да се село прозвало по неком Турчину „Батал-аги”, побија рани помен његовог имена, тек неколико година пошто је Турска са падом Београда 1521. коначно завладала тим крајевима (ЕРСЈ 2: 237; Лома 1998: 98—99).

Батар[1] „већа корпа од прућа, котобањ”: Овај назив спада у велику породицу речи распрострањених у разним европским језицима, чије је основно значење „суд за вино; бачва, боца”, али се оно местимице грана у „мех”, „велика корпа”, „корпа са поклопцем”, „кошница” ... Заједнички етимон овим речима види се у стгр. πυτίνη / βυτίνη, чије значење „боца за вино оплетена прућем” указује на древну праксу заштите глинених посуда приликом транспорта и истовремено указује на још једну могућу семантичку спону између „бачва” и „кошара” (ЕРСЈ 2: 239—240).

Биґар „сига, седра, шупљикав кречњак”: Мешање синонима *сиґа*, *баґра* и *биґар* на тлу Србије може се илустровати податком да се поток *Биґар* налази код села *Сиґа* (ОС 10—11).

Јалкунићи само у народној песми: *ту се тићи јалкунићи леґу*. Фолклорни назив вероватно грчко-латинског порекла, од лат. *alcyon* < грч. ἀλκυών „птица водомар или зимород, Alcedo ispida”. Суфикс *-ићи* за ознаку младунаца као у *птићи*, или можда према грч. -ίδες у изведеници ἀλκυονίδες ἡμέραι > лат. *dies alcyonides* „алкионски дани”, период тихог времена око зимске краткодневице, када се веровало да водомари легу младе; по миту, те дане је Зевс подарио Алкиони, претвореној због несрећне љубави у женку водомара, да би могла на миру извести своје птиће. И у народној песми је назначено зимско време поменом „снега до кољена”; она је забележена у дубровачком приморју, где је био могућ утицај писане на усмену књижевност; овај мотив класичне митологије је по свој прилици непосредно црпен из латинских писаца као што су Хигин или Овидије. ... Класична реминисценција уклопљена је у већ постојећу фолклорну формулу типа *тићи јеґубићи*, *тићи брадићи* (ОС 42).

4.0. За разлику од формалних елемената, који су по дефиницији законити, и семантичких, који испољавају знатан степен закономерности, те и једни и други приликом израде одредница могу бити униформно и економично дати,[5] презентација екстралингвистичких фактора — како је показао и овај рад — не подлеже никаквом шаблону. У којој ће мери ови фактори бити укључени у састав одредница зависи од концепције самог речника. У принципу су могуће две опције: или се екстралингвистички фактори врло рационално наводе за потребе етимолошког тумачења, или се у речник уносе и неки релативно редундантни подаци из области општег знања. Изложени материјал показује да ЕРСЈ комбинује обе опције, тумачећи тако не само порекло речи, већ и осветљавајући са разних аспеката историјат њиховог настанка. Овакво обиље екстралингвистичких података на први поглед може деловати као оптерећујуће за један етимолошки речник, али с обзиром на његову амбицију, да кроз настанак и развој лексике у што већој мери одслика културну историју, испоставља се као оправдано и корисно.

ЛИТЕРАТУРА[6]

Bjeletić 1991 — M. Bjeletić: O poreklu nekih reči iz istočne Srbije, *Зборник Матице српске за филоґију и лингвистику* XXXIV/2, Нови Сад, 159—169.

Бјелетић 1996 — М. Бјелетић: Од девет брата крв (фитоними и термини сродства), *Кодови словенских култура. Биљке* 1, Београд, 89—101.

Бјелетић 2002 — М. Бјелетић: Духовна култура Словена у светлу етимологије: јсл. *(х)ала*, *Dzieje Słowian w świetle leksyki*, Kraków, 75—82.

[5] Уп. Бјелетић — Влајић-Поповић 2003: 42.

[6] Овде се не дају скраћенице из цитираних речничких одредница, будући да се њихова разрешења могу наћи у свескама ЕРСЈ.

Бјелетић — Влајић-Поповић 2003 — М. Бјелетић — Ј. Влајић-Поповић: Имплицитна и експлицитна семантичка објашњења у етимолошком речнику (на примеру *Етимолошког речника српског језика*), *Зборник Матице српске за славистику* 63, Нови Сад, 29—43.

Бјелетић — Влајић-Поповић — Лома 1997 — М. Бјелетић — Ј. Влајић-Поповић — А. Лома: Нивои етимолошке анализе и сегментација одреднице у Етимолошком речнику српскохрватског језика, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* XL/1, Нови Сад, 9—19.

Бренеселовић 2007 — Л. Бренеселовић: *Бараба* — од надимка до европског дијалектизма, *Наш језик* XXXVIII, Београд, 71—105..

Boryś — Vlajić-Popović 1986 — W. Boryś — J. Vlajić-Popović: Srpskohrvatsko dijalekatsko *dȕli* „nedozreli", *dȕlōvan* „buđav", *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* XXIX/1, Нови Сад, 87—90.

Vlajić-Popović 1990 — J. Vlajić-Popović: Sh. *àrzān*, *arzȍvan*, *ȑzān*, *Јужнословенски филолог* XLVI, Београд, 63—68.

Влајић-Поповић 1995 — Ј. Влајић-Поповић: О неким псеудогрецизмима у новијој српскохрватској етимолошкој литератури, *Јужнословенски филолог* LI, Београд, 197—202.

Влајић-Поповић 1997 — Ј. Влајић-Поповић: Сх. *оловина* „старинско пиће налик пиву", *Кодови словенских култура. Храна* 2, Београд, 163—169.

ЕРСЈ 1 — *Етимолошки речник српског језика*, св. 1 — А-АШ, Београд 2003.

ЕРСЈ 2 — *Етимолошки речник српског језика*, св. 2 — БА-БД, Београд 2006.

ЕРСЈ 3 — *Етимолошки речник српског језика*, св. 3 — БЕ-БЈ, Београд 2008 (у штампи).

Лома 1994 — А. Лома: Језичка прошлост југоисточне Србије у светлу топономастике, *Говори призренско-тимочке области и суседних дијалеката*, Ниш, 107—136.

Лома 1996 — А. Лома: Два словенска назива за црну тополу и Аполон као божански огањ, *Кодови словенских култура. Биљке* 1, Београд, 23—30.

Лома 1998 — А. Лома: Ђавоље кумство, *Братство* 2, Београд 1998, 91—106.

ОС — Етимолошки одсек Института за српски језик, *Огледна свеска*, Библиотека Јужнословенског филолога, н.с. књ. 15, Београд 1998.

Петровић 2004 — С. Петровић: Путеви лексичког позајмљивања на Балкану, *Balcanica* XXXIV, Београд, 157—172.

Marta Bjeletić
Jasna Vlajić-Popović

EXTRALINGUISTIC FACTORS IN ETYMOLOGICAL RESEARCH
(the case of *Etimološki rečnik srpskog jezika*, the Serbian etymological dictionary)

Summary

Departing from the standpoint of modern etymological lexicography the paper offers a presentation of the role of extralinguistic factors in the methodology of writing *Etimološki rečnik srpskog jezika*, the Serbain etymological dictionary (comprising the materials of its first three volumes and the Pilot issue — an overall corpus of over 2000 lemmata). The extralinguistic factors occur in a wide range of information about material civilisation, nature and geography, historical facts and peculiarities as well as a variety of elements of spiritual culture (mythology and religion, rites, games, etc.)

Since the contribution of extralinguistic factors to the contents of different lemmata varies to a large degree, the material is presented in such a manner as to follow the intensity of their impact on reaching the (final or proposed) etymological judgement (or the alternation of the previously existent one). Some 40 lemmata are divided in two groups, with a few further subdivisions. Besides a brief elaboration of reasons for placing a lemma in a certain group or

subgroup, a short quotation from the original text of the lemma is provided as an illustration of its case.

And finally, it is concluded that this relative abundance of extralinguistic factors from various domains which strongly contribute not only to interpreting the origin of words but also to cultural history, has proved to be both justified and useful.

UDC 811.163.1'367(091)

Јасмина Грковић-Мејџор

КА РЕКОНСТРУКЦИЈИ ПРАСЛОВЕНСКЕ СИНТАКСЕ

У раду се указује на неопходност теоријског оквира у реконструкцији прасловенске синтаксе. Полазећи од поставки типолошке лингвистике, реконструкција би требало да обухвати не само одређивање системских карактеристика касног прасловенског, већ се овај систем мора посматрати у светлу процеса који су се одвијали од раног до касног прасловенског. Кључним покретачем системских промена сматра се промена језичког типа (активни > номинативно-акузативни), која је започела у праиндоевропском језику и наставила се током историје посебних индоевропских језика, те и прасловенског. Развој синтаксичке транзитивности, централне одлике језика номинативног типа, условио је низ системских промена у прасловенском, које су за последицу имале не само стварање инваријантне форме објекта, већ и формирање реченице централизоване око предиката, губљење номиналних структура којима су се исказивали дубински хипотактички односи и рађање површинске хипотаксе. Крај прасловенске епохе, о чему сведочи старословенски, време је убрзане разградње старог система и период превирања између старијих и новијих структура, док ће процес развоја новог, хипотактичког система обухватити и историју самосталних словенских језика.

Кључне речи: историјска синтакса, индоевропски, прасловенски, старословенски, језичка типологија, транзитивност.

У упоредно-историјским истраживањима словенских језика историјска синтакса заузимала је дуго маргинално подручје. Иако описи историјских система постоје од утемељења славистике као самосталне дисциплине (Miklosich 1868—1874), истраживачи су се ређе бавили теоријским аспектом проблематике и реконструкцијом прасловенских синтаксичких модела.[1]

Циљ овога излагања јесте да укаже на то да словенска историјска синтакса мора имати не само јасно дефинисане методе и корпус,

[1] Простор, нажалост, не дозвољава да се дâ преглед досадашњих истраживања. Но ваља истаћи да су се теоријско-методолошким аспектом упоредно-историјских истраживања словенске синтаксе поједини слависти интензивно бавили још од средине прошлога века, посебно представници чешке лингвстике. В. нпр. зборник *K historicko-srovnávacímu studiu slovanských jazyků*, Praha 1958: Státní pedagogické nakladatelství, као и радове Ј. Бауера из 1963. године: *Основные проблемы сравнительно-исторического изучения славянских языков* и *Úkoly a metody rekonstrukce praslovanské syntaxe* (Bauer 1972: 11—30), од којих је други изложен на петом Међународном конгресу слависта у Софији.

већ и теоријски оквир који реконструкцију прајезичких структура и њихов развој чини лингвистички оправданим и теоријски утемељеним, тј. да она мора, изнад свега, бити *лингвистичка* дисципина.

1. Извори. Примарним изворима за реконструкцију прасловенске синтаксе традиционално се сматрају старословенски, староруски и старочешки (Havránek 1958: 86—87). Дескрипција синтаксе ових језика, као претпоставка за компаративна истраживања, постоји, и ови синтаксички системи су одавно били предметом проучавања у славистици. Овоме свакако треба додати и старо-српски (XII до XV века), чија синтакса у новије време све више привлачи пажњу лингвиста.

Постојећем корпусу мора се, наравно, приступити опрезно. По природи фрагментаран, он намеће низ ограничења, јер онемогућује увид у све контексте у којима се дато синтаксичко средство реализује, у све типове конструкција и у однос конкурентних средстава, односно њихове синтаксичко-семантичке специфичности (Грковић-Мејџор 2004б: 104—106). Овоме доприноси честа жанровска једноличност грађе за поједине периоде. Тако је старосрпски корпус махом сведен на пословно-правну писменост, која, иако сама жанровски разуђена (Павловић 2004), следи традиционалне моделе синтаксичког устројства текста. Белетристички текстови, попут *Романа о Троји*, у њему су, захваљујући ситуацији хомогене диглосије, тек спорадична појава.

Поред ових примарних извора, пажњу свакако заврећују и секундарни, остварени на редакцијским језицима. Хомогена диглосија у ареалу *Slavia orthodoxa* условила је појаву тзв. „средњег стила", у којем се преплићу наслеђени старословенски систем и синтаксичке црте народног језика. Текстови писани овим функционалним стилом могу послужити као извор у оним доменима за које у корпусу текстова писаних народним језиком постоји празнина,[2] у сегментима у којима се у њима присутни синтаксички модели подударају са ситуацијом у народном језику.

2. Методе. Статус историјске синтаксе у славистици и опрез с којим се приступа испитивању синтаксичких конструкција у дијахроној перспективи последице су низа проблема с којима се истраживач сусреће. Пре свега, непостојања јасног теоријско-методолошког оквира, сучељавања с питањима да ли је реконструкција у историј-

[2] Добар пример је *Српска Александрида*, која се по синтаксичкој организацији веома разликује од високог стила српскословенског језика, какав налазимо, на пример, у житијној литератури. У *Александриди* нема компликованих партиципских и инфинитивних конструкција, преовладава паратакса, а исказивање хипотактичких односа одговара у великој мери хипотакси у документима на народном језику. Уз то, среће се мноштво архаичних црта, такође потврђених и у старосрпском језику (оптативно и емфатичко *да*, неисказивање анафорског објекта и сл.). Црте из народних словенских језика продиру, иако ређе, чак и у високи стил црквенословенског. Појава везника између предикативног партиципа и личног глаголског облика, истоветна и у српској и у руској редакцији, спада управо у ове црте (Грковић-Мејџор 2003) и представља заједничку редакцијску иновацију под утицајем народног идиома.

ској синтакси уопште могућа, те, уколико јесте, да ли се постојеће методе упоредне граматике могу и у овом домену применити и на који начин. У обимној литератури која се бави историјском синтаксом закључци се крећу од оних да примена класичних метода упоредне граматике у историјској синтакси није директно могућа (Jeffers 1976), или да су њихова ограничења велика, барем без примене додатних принципа (Fox 1995: 190—194), до тога да се историјска синтакса у методолошком погледу суштински не разликује од других домена историјске лингвистике (Harris/Campbell 1995: 4).

Истраживања историјске синтаксе словенских језика недвосмислено показују да је у реконструкцији прајезичких модела примена обе основне методе упоредне граматике, унутрашње реконструкције и компаративне методе, неопходна и плодотворна. Илустроваћу ово једним примером из старосрпског језика. У споменицима из периода XII—XV века јавља се више модалних деонтичких конструкција: а) глагол *бити* у 3. л. јд. + Д + Инф.: ѥсь ви ѥ поити ѹ боснѹ С 334; б) предикатив трѣбѣ + Д: и трѣбе слѹжбѹ . и прїꙗте^ство . показиват^і С 941; в) конструкције с безличним глаголом: како трибѹе синѹ матери ка га е родила С 298.

Унутрашња реконструкција казује да је први модел најређи, но то не значи да је и најстарији, будући да реч може бити о средству које тек почиње да продире у језик. У истраживање се морају укључити и подаци из млађих језичких фаза,[3] а они показују да ће се прве две конструкције изгубити у српском језику, с тим што прва остаје као ретко средство емфазе. На основу унутрашње реконструкције може се закључити да је реч о старијем језичком средству, али је оно у старосрпском могло бити и иновативно у односу на прасловенско наслеђе.

Укључивање компаративне методе открива да се иста конструкција реализује и у старословенском, старочешком и староруском.[4] Али то не значи аутоматски да је реч о прасловенском наслеђу: конструкција је могла настати на бази заједничких развојних тенденција. Поређење с подацима из индоевропских језика открива да је реч о архаичној *mihi est* конструкцији, чија је реанализа у модалну завршена вероватно крајем прасловенске епохе или након распада прајезика, до настанка најстаријих споменика на народним језицима. Оно што се за прасловенски са сигурношћу може рећи јесте следеће: рани прасловенски је наследио *mihi est* конструкцију; током прасловенског текла је њена реанализа; крајем прасловенске епохе процес је приведен крају. Прасловенски се, дакле, мора посматрати као *процес*, као систем који се мењао, од најраније епохе до касног стадијума,

[3] Важност укључивања података из млађих језичких фаза показује да се приликом реконструкције морају имати у виду сви синхрони пресеци датог језика, будући да се само на овај начин може уочити *правац* развоја.

[4] Детаљније о овом проблему в. у Грковић-Мејџор 2005.

засведоченог у старословенском језику. Поређење с другим језицима открива шта би у овом домену могло бити индоевропско, опште или дијалекатско наслеђе, шта припада балто-словенским иновацијама, те које би црте биле прасловенске специфичности.

3. Теоријски оквир реконструкције. Теоријске поставке у реконструкцији омогућују да се промене у различитим сегментима система сагледају у међусобној повезаности и условљености, те да се открију узроци, механизми и правац промена. Теоријски приступ који се до сада показао најуспешнијим, барем у домену реконструкције индоевропске синтаксе (Lehmann 1974, Гамкрелидзе / Иванов 1984: I), јесте типолошка лингвистика: дубинска промена језичког типа изазива системске промене, које се различитим темпом манифестују у појединим подсистемима.[5] Овај приступ пружа увид не само у повезаност промена на синтаксичком нивоу, већ и у међусобну условљеност промена на различитим језичким нивоима. При том се различите синтаксичке „типологије" (реда речи, исказивања дубинских хипотактичких структура и др.) морају сагледати у светлу *холистичке типологије*, која повезује синтаксичке феномене са структуром других језичких нивоа (Sgall 1995: 71—75, Dezső 1997). Холистички приступ уклања формалне границе међу појединим историјскојезичким дисциплинама, али, на известан начин, и оштре поделе међу различитим теоријским моделима у објашњењу основног покретача синтаксичких промена. Типолошко и, напокон, телеолошко објашњење (Jakobson 1966) синтаксичке промене, виђено у светлу импликационих универзалија, у основи је когнитивистички оријентисано: променама се гради нови, когнитивно транспарентан систем, усклађен с дубинским типом језика.

Реконструкција синтаксичких структура на основу података из најстаријих писаних језика, применом метода компаративне лингвистике, оправдање и потврду добија само у светлу система условљеног типом језика. Она мора бити типолошки оправдана, на шта су указали Т. В. Гамкрелидзе и В. В. Иванов: „реконструированные языковые модели могут считаться 'реальными' при соответствии их двум основным типологическим критериям: критерию согласия системы с синхронными типологическими универсалиями и критерию согласия ее с диахроническими типологическими универсалиями (общими схемами изменения и преобразования языков)" (Гамкрелидзе / Иванов 1984: I, LXXXIII). О важности језичке типологије у синтаксичкој реконструкцији пише и В. Леман: „Unless any proposed reconstruction or

[5] Овде је потребно додатно објашњење, с обзиром на постојеће критике истраживања која полазе од одређеног теоријског модела (тако се у Harris / Campbell 1995: 5. наглашава: „our approach is not theory-driven, but data-driven"). У мом бављењу историјском синтаксом теоријски оквир типолошке лингвистике није првобитно узиман као полазиште, већ су истраживања различитих проблема временом упутила на овај теоријски оквир као на модел који омогућује објашњење узрока промена.

explanation, or even a lexical item, accords with other characteristics of the stage of the language for which it is assumed, the reconstruction or explanation carries little weight" (Lehmann 1996: 208).

4. Реконструкција прасловенске синтаксе у светлу језичке типологије. Проблематика реконструкције прасловенске синтаксе мора се сагледати у светлу генералног типолошког кретања индоевропских језика, које открива унутрашњу динамику и узроке и правац промена.

4.1. Од активног ка номинативном типу. Типолошка промена, која је започела у раном праиндоевропском, јесте промена језика активног у језик/језике номинативно-акузативног типа. Ову претпоставку, базирану на типологији која се тиче садржине и дели формалне језичке структуре према начину исказивања субјекатско-објекатских односа (Klimov 1983: 328—329), изнели су и детаљно образложили Т. В. Гамкрелидзе и В. В. Иванов (Гамкрелидзе / Иванов 1984), а у новије време прихватају је и други индоевропеисти (Lehmann 1996: 208—233). С обзиром на чињеницу да је синтаксичка промена дуготрајна и постепена, да се протеже вековима, а неретко су потребне и хиљаде година да се одређени крупнији синтаксички процес доведе до краја, тј. да се површинске структуре доведу у склад са дубинским структурама, трагови некадашњег дономинативног типа присутни су и у историјски засведоченим индоевропским језицима.

За словенске прилике драгоцен је у овом погледу старословенски, изграђен на бази једног дијалекта касног прасловенског. Иако је старословенски као релевантан извор за реконструкцију прасловенске синтаксе понекад и оспораван (Bauer 1972: 13), због утицаја грчког језика на нивоу синтаксе, новија истраживања, полазећи од системског карактера синтаксичких појава, те сагледавајући старословенски у индоевропској перспективи, откривају да је овај језик вредан извор за реконструкцију прајезичких модела (Грковић-Мејџор 2005, Грковић-Мејџор 2006). Она показују сву оправданост става који је изнео Ј. Курц: испитивању старословенског треба приступити пре свега с аспекта самог старословенског језика, а тек онда са становишта преводне технике, тј. односа према грчком тексту (Курц 1963: 14). Не треба заборавити да домен грчког утицаја, који се огледа превасходно у сферама у којима словенски систем није имао развијена средства (Граматика 1991: 468), открива важне податке о синтаксичком устројству касног прасловенског.

Извесне одлике старословенског синтаксичког система објашњење добијају тек у светлу језичке типологије. Овом приликом ћу указати само на неке од њих, ослањајући се на досадашња истраживања:

а) Категорија синтаксичке транзитивности није развијена код свих семантичких класа глагола, многи глаголи се реализују, гледано из угла номинативног система, и као транзитивни и као интранзи-

тивни (остати, погънати, слышати и др.) и одговарају апсолутним глаголима других старих индоевропских језика. У току је био процес учвршћивања инваријантне форме директног објекта (акузатива), који ће обухватити различите семантичке улоге. Апсолутна употреба глагола и постојање корелације између синтаксичких и семантичких улога глаголских допуна реликт је дономинативног језичког типа (Грковић-Мејџор 2007).

б) Недоследно исказивање анафорског објекта у случајевима реченичне координације, конструкција у којима партицип и предикат имају исти објекат и у структурама питање—одговор, потврђено и у другим индоевропским језицима, упућује на дономинативни систем, у којем акузатив има општу функцију адвербијалног падежа: они же поемъше ис҃а вѣсѧ Ø Јв 19/16 (Грковић-Мејџор 2006).

в) Старословенски има *mihi est* конструкције, карактеристичне за језик активног типа: не бѣ има чѧда Лк 1/7. Чињеница да се у истом систему јављају и *habeo* конструкције, сведочи о стању превирања. Губљење системски мотивисане *mihi est* конструкције доводи до њене реанализе у посесивну, или до стварања модалне конструкције датив + инфинитив (Грковић-Мејџор 2005).

г) Статус безличних глагола у старословенском, тј. чињеница да се они не реализују увек као као *impersonalia tantum* (Večerka 1996: 236), казује да су они секундарни по постању. На то упућује и етимологија: они су номиналног порекла и не могу се реконструисати за ранији прасловенски период. На пример, за грчко δεῖ, χρή и сл., у старословенским споменицима се јављају и подоба ѥстъ и подобаѥтъ (СС: 462), док се као еквивалент грч. χρείαν ἔχειν, χρῄζειν срећу напоредо трѣбѣ быти / имѣти и трѣбовати (СС: 706). Безлични модални глаголи паралелно се јављају уз старије конструкције с модалним предикативима, што сведочи о постепеном кретању од језика *esse* типа ка језику *habeo* типа (Isačenko 1974). Старије конструкције с предикативима, у којима се јавља датив (подоба ти бѣ *Супр.* 369.29, *CS*) по својој структури су *mihi est* конструкције, које се у касном прасловенском реанализирају, а процесом адвербиализације именице се претварају у безличне.[6] Други пут промене којом се систем доводио у склад са променом језичког типа било је стварање безличних глагола.

Наведене архаичне синтаксичке црте касног прасловенског међусобно су повезане и одлика су дономинативног језичког типа. Оне нису тек периферни реликти старијег система (какви се срећу и у савременим словенским језицима), већ сведоче о стању превирања и о томе да је процес заокруживања система субјекатско-објекатских односа био у току. Стога, како идемо дубље у прошлост, ка раном пра-

[6] До које је мере овај процес одмакао не може се са сигурношћу рећи. В. Večerka 1996: 240—241.

словенском, а имајући у виду одлике индоевропске синтаксе, можемо претпоставити да су црте дономинативног типа биле снажније развијене.

4.2. Од номиналног ка вербалном типу. У историјској синтакси индоевропских језика запажено је још једно важно „типолошко кретање": од језика номиналног ка језику вербалног типа (Bednarczuk 1980). У језику номиналног типа постоји већа аутономија реченичних делова, и она је принцип структурирања индоевропске реченице (Meje 1965: 195). Будући да се дубинска хипотакса исказује номиналним средствима (партиципи, апсолутне конструкције, сложенице и сл.) површинска структура је паратактичка (Lehmann 1980). Овакво структурирање реченице последица је неразвијене категорије синтаксичке транзитивности и глаголске рекције. Развој транзитивности водио је слабљењу аутономије реченичних елемената и стварању реченице централизоване око предиката.

Старословенски и у овом случају пружа драгоцено сведочанство о ситуацији у касном прасловенском. У њему су номинална средства важан сегмент у синтаксичком устројству реченице, и сва ова средства морала су још увек бити инхерентни део словенског система средином деветог века,[7] при чему је грчки могао утицати на њихову фреквенцију у тексту или, евентуално, на ревитализацију црта које су биле на путу губљења. Истовремено, старословенски сведочи и о процесу разградње старијег система и вербализацији номиналних структура. С обзиром на ограниченост простора, покушаћу ово да илуструјем следећим примерима номиналног исказивања субординације:

1) *Апсолутни датив.* Расправа о пореклу апсолутног датива у старословенском траје дуго. Хипотезе се крећу од тога да је реч о прасловенској црти (Stanislav 1933: 41), затим да је у питању индиректна синтаксичка позајмљеница, настала прилагођавањем грчког апсолутног генитива словенском систему (Ružička 1961: 593), иманентна категорија која је активирана деловањем грчког модела (Бирнбаум 1968: 57—60), односно да је реч о специфичној старословенској књишкој конструкцији (Večerka 1996: 190).[8] Приликом негирања словенског карактера апсолутног датива као један од главних аргумената износи се његово непостојање у најстаријим текстовима на народним словенским језицима.[9] Користећи исту врсту аргументације,

---

[7] Овде, наравно, не припадају ретки синтксички калкови типа акузатива с инфинитивом.

[8] Врсни познавалац старословенске синтаксе Р. Вечерка наглашава: „Der *dativus absolutus* zählt zu den charakteristischen s c h r i f t s p r a c h l i c h e n Merkmalen des Altkirchenslavischen (und übrigens auch des Altrussischen)."

[9] У истом духу, J. Бауер пише: „Мало вероятно, что в праславянском языке имелись такие синтаксические средства и конструкции, которые бесследно вышли из употребления и сменились другими средствами (так, вряд ли относится к праславянскому языку абсолютный дательный падеж)" (Bauer 1972: 30).

заступници хипотезе о словенском карактеру апсолутног датива указују на његове ретке примере у словенским дијалектима.[10] Ако се прошири еталон компарације и примени типолошки приступ, конструкција би се могла постулирати као изворно словенска. Апсолутне конструкције овога типа, познато је, својствене су индоевропским језицима, а апсолутни датив имају не само балтијски (Амбразас 1990: 163—179) и готски (Streitberg 1981: 20), како је до сада често истицано, већ и и староенглески (Ярцева 1961: 161).[11] Реконструкција апсолутног датива и за прасловенски оправдана је типолошки, ако се има у виду да овај систем чува и друге карактеристике језика номиналног типа, те да датив као други падеж дубинског субјекта има у старословенском системски карактер.

Но истовремено с апсолутним дативом у старословенском се јављају и вербалне структуре, најчешће временске реченице,[12] што сведочи о системском превирању у домену површинског формализовања субординације.

б) *Конструкција акузатива с партиципом*. Конструкције у којима се уз објекат у акузативу јавља партицип (видѣ чл҃вка . на мытьници сѣдѧща Мт 9/9, *СМ*), као семантички еквивалент субординиране реченице, припадају архаичном синтаксичком слоју и представљају варијанту двоструког акузатива, засведоченог и у другим индоевропским језицима, уз исте семантичке класе глагола: перцепције, мишљења, говорења (Амбразас 1990: 145—149). Паралелно са старијом конструкцијом јавља се и допунска реченица: видѣвь же и҃съ ѣко съриштетъ сѧ народъ Мр 9/25, *СМ*, што и у овом случају говори да је промена била у току.

в) *Датив + инфинитив*. Реч је немодалним конструкцијама које се јављају као допуна различитих семантичких класа глагола, а чије се словенско порекло не доводи у питање (Граматика 1991: 452): мнѣахѫ ѥмоу рѣболѣти сѧ *Супр.* 551.1. *CS*. Ако се има у виду порекло инфинитива, онда је и ово изворно номинална структура, тј. радило би се о двоструком дативу, од којих је други форма глаголске именице. Одговарајуће конструкције с глаголским именицама јављају се и у другим индоевропским језицима, а у њиховој основи је у многим случајевима древна „партитивна апозиција" (Hahn 1966: 393). Посебно је упадљива сличност са староиндијским, где се уз исте класе глагола уз инфинитив јавља дубински субјекат у акузативу или дативу, док семантичка својства управног глагола условљавају експлицирање инфинитивног субјекта: он се изоставља у случајевима када је: а) идентичан субјекту управног глагола и б) инфинитивни субјекат истовремено објекат управног глагола. (Disterheft 1980: 72—73). Парале-

---

[10] Детаљније у: Večerka 1961: 54—55.

[11] Могуће је да је у питању синтаксичка изоглоса балто-словенско-германског ареала, који, према Гамкрелидзе / Иванов 1984 I: 398, чини једну дијалекатску групу.

[12] В. примере различитих типова у: Граматика 497—499.

лизам са старословенским је очигледан: а) исти субјекат две радње: не имѫтъ чесо ѣсти Мт 25/32, *СМ*, б) субјекат инфинитивне радње у функцији објекта управног глагола: повелѣ народоу въѣлешти на ѕеми Мр 8/6 *СМ*.

Недостатак компаративне и типолошке перспективе доводи до непотпуних закључака. Тако се ова конструкција понекад сматра резултатом словенско-грчке симбиозе, и, мада се дефинише као граматички правилна, истиче се да њена употреба није у потпуности оправдана, јер долази до извесне неутрализације семантичких (претежно модалних) значења (Ružička 1961, Бирнбаум 1968: 28). Овакви закључци полазе од тога да је модална конструкција датив + инфинитив у словенском примарна, иако је она заправо секундарна, настала реанализом индоевропских *mihi est* конструкција. С друге стране, датив + инфинитив као допуна одређених класа глагола пореклом је сасвим други тип синтаксичке црте, чија се структура може реконструисати за праиндоевропски језик.

Три наведене конструкције сведоче о старијем, индоевропском систему с већом аутономијом реченичних елемената, у којем није развијена категорија синтаксичке транзитивности. Судбина индоевропских номиналних конструкција везана је за развој категорије транзитивности и глаголске рекције. У овом процесу оне или губе везу с управним глаголом или постају граматички зависне од њега (Амбразас 1990: 179). Прва могућност јесте развој апсолутног датива: будући да је исказивао секундарну радњу, он губи везу с управним глаголом. Друга могућност види се у развоју акузатива с партиципом и датива с инфинитивом. С обзиром на то да су у ранијем систему ове номиналне конструкције исказивале ближе околности вршења глаголске радње, оне се везују за управни глагол, као његова допуна. У даљој разградњи номиналног система оне се потискују вербалним структурама. Старословенски сведочи о превирању у овом домену: као конкурентно средство трима наведеним конструкцијама јављају се и вербалне структуре, тј. реченице. И овај стадијум развоја може се реконструисати за касни прасловенски.

Развој синтаксичке транзитивности и губљење номиналних, паратактичких конструкција водио је стварању површинске хипотаксе, применом стратегија за формирање просте реченице. Најпре се између две реченице јављају различите партикуле, по правилу ускличне, емфатичке или деиктичке, које се постепено граматикализују, дајући везнике као формалне показатеље односа међу реченицама (Bauer 1972: 214, 218). Процес граматикализације је текао постепено, те најпре ове партикуле имају функцију и интерјективних и модалних партикула и везника, и не може се увек повући оштра граница између паратаксе и хипотаксе (Birnbaum 1959: 79).

Чињеница да је старословенски систем претрпео најснажнији утицај грчког језика управо у домену хипотаксе речита је: дати утицај

је био могућ управо зато што словенска хипотакса у том периоду није била развијена, нити се за прасловенски може реконструисати иједан тип зависне реченице, осим можда релативне. Полифункционалност партикула које се јављају између две реченице системска је одлика старословенског.[13] То показује да је реч о систему који тек почиње да гради хипотаксу. На овакву реконструкцију касне прасловенске синтаксе упућују и најстарији споменици писани народним језицима, неколико векова млађи. О томе да ће граматикализација партикула тећи вековима сведоче и староруска и старосрпска грађа (Isačenko 1970, Грковић-Мејџор 2004а, Павловић 2006).

На основу поређења типолошких карактеристика касног прасловенског са одликама других старих индоевропских језика, а посебно архаичних балтијских, може се претпоставити да је прасловенски дуго времена чувао одлике језика неноминативног типа, тј. да је процес развоја транзитивности био дуготрајан. Средина деветог века, период у којем је формиран старословенски језик, време је конкуренције старијих и новијих структура: процес усклађивања система са дубинском променом језичког типа приводио се крају. У релативно кратком периоду, до појаве првих споменика писаних самосталним словенским језицима, потискују се типичне номиналне конструкције и структуре: партиципи, апсолутни датив, акузатив с партиципом, датив + инфинитив.[14] Истовремено, површинска хипотакса, чији развој тече паралелно, протезаће се кроз дугу историју словенских језика, а њено уобличавање биће подстакнуто и развојем писмености на народним језицима.

Закључак. Задаци реконструкције прасловенске синтаксе подразумевају не само реконструкцију система касног прасловенског, већ и откривање *процеса* који су обележили прасловенску епоху у целини, имајући у виду изворни индоевропски систем. Основни правац развоја био је условљен, као и у другим индоевропским језицима, дубинском типолошком променом, која је започела у праиндоевропском језику: кретањем ка језику/језицима номинативно-акузативног типа, чија је централна одлика синтаксичка транзитивност. Развој синтаксичке транзитивности и глаголске рекције подразумевао је не само стварање инваријантне форме директног објекта, већ и реорганизацију реченице, губљење аутономије реченичних елемената и њихово тешње везивање за предикат као реченично језгро, што је условило „вербализацију језика”, губљење номиналних, полупредикатив-

---

[13] Простор не дозвољава да се овом питању посвети већа пажња. Међутим, довољно је погледати нпр. функције а, во, еда, ꙗко итд. у СС.

[14] На историјској синтакси словенских језика задатак је да одговори на питање која су се од ових средстава потпуно изгубила до времена најстаријих сачуваних споменика, а која се губе тек током историје тих језика и којим темпом, у зависности од њихове контекстуалне реализације. На пример, датив + инфинитив се у старосрпском од најранијих времена губи као допуна глагола, док се дуже чува у безличним конструкцијама.

них структура и њихову замену вербалним конструкцијама. Повлачење номиналних структура којима су се исказивали дубински хипотактички односи водило је стварању површинске хипотаксе.

На крају, ваља истаћи да реконструкција прајезичке синтаксе мора имати јасан *лингвистички приступ*. Он омогућује разумевање узрока, покретача и основног правца промена, који се манифестује у свим сегментима синтаксичког система, те реконструкцију чини системски и типолошки прихватљивом. Истовремено, овакав приступ пружа и основу за дефинисање главних праваца синтаксичког развоја самосталних словенских језика.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Амбразас 1990: Витаутас Амбразас, *Сравнительный синтаксис причастий балтийских языков*, Вильнюс: Мокслас.

Бирнбаум 1968: Генрих Бирнбаум, *Общеславянское наследие и иноязычные образцы в структурных разновидностях старославянского языка*, American Contributions to the Sixth International Congress of Slavists, vol. I: Linguistic Contributions [ed. Henry Kučera], The Hague: Mouton, 1—35.

Гамкрелидзе / Иванов 1984: Т. В. Гамкрелидзе, Вяч. Вс. Иванов, *Индоевропейский язык и Индоевропейцы*, I—II, Тбилиси: Издательство Тбилисского университета.

Граматика 1991: *Граматика на старобългарския език. Фонетика. Морфология. Синтаксис* [ред. Иван Дуриданов], София: Издателство на Българската академия на науките.

Грковић-Мејџор 2003: Јасмина Грковић-Мејџор, *Предикативни герунд у старосрпском језику*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, XLVI/1, 23—34.

Грковић-Мејџор 2004а: Јасмина Грковић-Мејџор, *Развој хипотактичког ДА у старосрпском језику*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, XLVII/1/2, 185—203.

Грковић-Мејџор 2004б: Јасмина Грковић-Мејџор, *Увод у историјску синтаксу*, Предавања из историје језика (Лингвистичке свеске 4), Нови Сад: Филозофски факултет, 103—144.

Грковић-Мејџор 2005: Јасмина Грковић-Мејџор, *Индоевропска „esse" предикација поседовања на словенском плану*, Јужнословенски филолог, LXI, 33—50.

Грковић-Мејџор 2006: Јасмина Грковић-Мејџор, *Развој анафорског објекта: старословенски у индоевропској перспективи*, Јужнословенски филолог, LXII, 39—52.

Грковић-Мејџор 2007: Јасмина Грковић-Мејџор, *Развој синтаксичке транзитивности*, Зборник Матице српске за славистику, 71—72, 417—435.

Курц 1963: И. Курц, *Проблематика исследования синтаксиса старославянского языка*, Исследования по синтаксису старославянского языка, Прага: Издательство Чехословацкой академии наук, 5—14.

Павловић 2004: Слободан Павловић, *Жанрови старосрпског пословноправног стила*, Научни састанак слависта у Вукове дане, 32/1, 223—234.

Павловић 2006: Слободан Павловић, *Кондиционална клауза у старосрпској пословноправној писмености*, Јужнословенски филолог, LXII, 113—138.

С: Љуб. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1—2 (Зборник за историју, језик и књижевност српског народа XIX), Београд 1929, 1934.

СС: *Старославянский словарь, по рукописям X—XI веков* [ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерка, Э. Благова], Москва: Русский язык.

Ярцева 1961: В. Н. Ярцева, *Исторический синтаксис английского языка*, Москва / Ленинград: Издательство Академии наук СССР.

*

Bauer 1972: Jaroslav Bauer, *Syntactica slavica. Vybrané práce ze slovanské skladby*, Brno: Universita J. E. Purkyně.

Bednarczuk 1980: Leszek Bednarczuk, *Origin of Indo-European Parataxis*, Linguistic Reconstruction and Indo-European Syntax [ed. Paolo Ramat], Amsterdam: John Benjamins, 145—153.

Birnbaum 1959: Henrik Birnbaum, *Zu altrussisch* atče *und Verwandtem*, Scando-Slavica, V, 78—86.

CM: *Codex Marianus glagoliticus* [ed. V. Jagić], Graz: Akademische Druck — U. Verlagsanstalt.

CS: *Codex Suprasliensis* I—II [ed. S. Severjanov], Graz: Akademische Druck — U. Verlagsanstalt.

Dezső 1997: László Dezső, *General Typology, the Characterisation and Comparison of Languages*, Proceedings of the 16th International Congress of Linguists, Oxford: Pergamon, Paper No. 0055.

Disterheft 1980: Dorothy Disterheft, *The Syntactic Development of the Infinitive in Indo-European*, Columbus: Slavica.

Fox 1995: Anthony Fox, *Linguistic Reconstruction. An Introduction to Theory and Method*, New York: Oxford University Press.

Hahn 1966: E. Adelaide Hahn, *Verbal Nouns and Adjectives in Some Ancient Languages*, Language, 42/2, 379—398.

Harris / Campbell 1995: Alice Harris, Lyle Campbell, *Historical Syntax in Cross-Linguistic Perspective*, Cambridge: Cambridge University Press.

Havránek 1958: Bohuslav Havránek, *Metodická problematika historickosrovnávacího studia syntaxe slovanských jazyků*, K historickosrovnávacímu studiu slovanských jazyků, Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 77—88.

Isačenko 1970: A. V. Isačenko, *Hortativsätze mit* a, i, ti, to *im Ostslavischen*, Scando--Slavica, XVI, 189—203.

Isačenko 1974: Alexander V. Isačenko, *On 'Have' and 'Be' Languages* (*A Typological Sketch*), Slavic Forum. Essays in Linguistics and Literature [ed. Michael S. Flier], The Hague / Paris: Mouton, 43—77.

Jakobson 1966: Roman Jakobson, *Lingvistika i poetika*, Beograd: Nolit.

Jeffers 1976: Robert J. Jeffers, *Syntactic Change and Syntactic Reconstruction*, Current Progress in Historical Linguistics [ed. William M. Christie], Amsterdam / New York / Oxford: North Holland Publishing Company, 1—10.

Klimov 1983: G. A. Klimov, *On Contentive Typology*, Lingua e stile, 18 (3), 327—341.

Lehmann 1974: Winfred P. Lehmann, *Proto-Indo-European Syntax*, Austin / London: University of Texas Press.

Lehmann 1980: Winfred P. Lehmann, *The Reconstruction of Non-Simple Sentences in Proto-Indo-European*, Linguistic Reconstruction and Indo-European Syntax [ed. Paolo Ramat], Amsterdam: John Benjamins, 113—144.

Lehmann 1996: Winfred P. Lehmann, *Theoretical Bases of Indo-European Linguistics*, London / New York: Routledge.

Meje 1965: Antoan Meje, *Uvod u uporedno proučavanje indoevropskih jezika*, Beograd: Naučna knjiga.

Miklosich 1868—1874: Fr. Miklosich, *Vergleichende Syntax der slavischen Sprachen*, Wien: Wilhelm Braumüller.

Ružička 1961: Rudolf Ružička, *Struktur und Echtheit des altslavischen Dativus absolutus*, Zeitschrift für Slawistik, 6, 588—596.

Sgall 1995: Petr Sgall, *Prague School Typology*, in: Approaches to Language Typology [eds. Masayoshi Shibatani / Theodora Bynon], Oxford: Oxford University Press, 49—84.

Stanislav 1933—34: Ján Stanislav, *Datív absolutný v starej cirkevnej slovančine*, Byzantinoslavica, V, 1—112.

Streitberg 1981: Wilhelm Streitberg, *Gotische Syntax* [hrsg. Hugo Stopp], Heidelberg: Carl Winter, Universitätverlag.

Večerka 1961: Radoslav Večerka, *Syntax aktivních participií v staroslověnštine*, Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

Večerka 1996: Radoslav Večerka, *Altkirchenslavische* (*altbulgarische*) *Syntax* III: *Die Satztypen*: *Der einfache Satz*, Freiburg: Weiher Verlag.

Ясмина Гркович-Мейджор

К РЕКОНСТРУКЦИИ ПРАСЛАВЯНСКОГО СИНТАКСИСА

Резюме

В настоящей работе мы указываем на необходимость формирования теоретической рамки в славянском историческом синтаксисе, а также на необходимость пользования четко определенными методами и корпусом, которые реконструкцию праязыковых структур и их развитие сделают лингвистически оправданными и теоретически обоснованными. Исторический синтаксис должен быть прежде всего лингвистической дисциплиной, базированной на филологических исследованиях.

Основываясь на принципах типологической лингвистики, реконструкция должна охватывать не только определение системных характеристик позднего праславянского языка. Эту систему надо изучать и в свете процессов, которые протекали в период с раннего по поздний праславянский. Ключевым двигателем изменений в системе мы считаем изменение языкового типа (активный > номинативно-акузативный), которое началось в праиндоевропейском языке и продолжалось в течение истории отдельных индоевропейских языков, включая праславянский. Развитие синтаксической переходности — центральной характеристики языков номинативного типа привело к возникновению системных изменений в праславянском языке, что в свою очередь привело не только к созданию инвариантной формы дополнения, но и к формированию предложения, в центре которого находится сказуемое, а также к потере номинальных структур при помощи которых выражались глубинные подчинительные отношения, и к возникновению поверхностного гипотаксиса. Конец праславянской эпохи является периодом ускоренного уничтожения древней системы и периодом брожения между более старыми и более новыми структурами, о чем свидетельствует старославянский язык, а процесс развития новой гипотаксической системы охватил и историю отдельных славянских языков.

UDC 821.112.2.09 Hölderlin F.: 821.163.41.09 Lalić I. V.

Јован Делић

ФРИДРИХ ХЕЛДЕРЛИН У ПОДТЕКСТУ ПЈЕСНИШТВА ИВАНА В. ЛАЛИЋА

Овај рад фокусира се на четири проблема која се постављају у вези са односом Ивана В. Лалића према Хелдерлину. То је, прво, поглед на свијет: Лалић се супротставља десакрализованој слици космоса, настојећи да је ресакрализује. Друго је питање слободног стиха, односно Лалићева стратегија да на фону хексаметра гради слободни стих. Треће је утврђивање интертекстуалних релација с појединим Хелдерлиновим пјесмама и стиховима. Четврто је однос према традицији.

Кључне ријечи: поетика, компаратистика, превођење, антологије, поглед на свијет, стих, слободни стих, хексаметар, прозодија, цитатност, интертекстуалност, традиција, национална књижевност, свјетска књижевност.

Овај рад није замишљен као ексклузивно поређење једног од најзначајнијих српских пјесника друге половине XX вијека с једним њемачким класичарем; он није ни конфекцијски компаратистички рад из „утицајологије". Жељели смо да у једној компаративној, интертекстуално усмјереној анализи поставимо два-три питања која се тичу свакога, а посебно модернога пјесништва. Овај рад, дакле, жели да буде проблемски.

Први проблем који се наметнуо јесте питање пјесниковог погледа на свијет. Ријеч је о погледу на свијет српског модерног пјесника Ивана В. Лалића. Да ли је модерна поезија у знаку такозваног „празног идеалитета", како то стоји у прецијењеној књизи Хуга Фридриха *Структура модерне лирике*,[1] или постоји цио низ великих пјесника XX стољећа који виде смисао поезије у отпору према нихилизму, у прослављању задатога свијета? Иван В. Лалић припада пјесницима који су — највећим животним искушењима упркос — рекли Богу и свијету *да*. У том потврђивању, а не порицању Бога и свијета, један од најпоузданијих Лалићевих ослонаца био је Фридрих Хелдерлин.

Самим тим, отвара се и друго питање, а то је однос према традицији, поготово ако појам традиције схватимо или као наднационалну категорију, или барем двоконтекстуално: у контексту проједи -

[1] Hugo Friedrich, *Struktura moderne lirike*, Zagreb 1969 (*Struktur der modernen Lyrik*, Hamburg 1956).

начне, националне књижевности и у контексту опште, односно „свјетске” књижевности.

С тим у вези јесте и питање стиха, односно питање слободног стиха у модерном двадесетовјековном пјесништву. Ово питање може се још прецизније изоштрити и овако формулисати: може ли хексаметар бити у позадини, односно у подтексту савременог слободног стиха и није ли се, барем у једној својој варијанти, и барем код Срба, слободни стих развио из хексаметра? Одговор на ово питање дубоко се тиче односа Лалић — Хелдерлин.

Најзад, четврто питање подразумијева, заправо, низ проблема: да ли је могућно утврдити и препознати цитате из Хелдерлинове поезије у Лалића, каква је њихова природа и функција и како утврђене интертекстуалне релације описати?

Поставили смо, дакле, неколико крупних питања која превазилазе значај испитивања односа између двојице пјесника и тичу се општих питања поезије, а посебно модерне. То су: питање пјесниковог погледа на свијет, питање традиције и односа према њој, питање слободног стиха и његовог односа према хексаметру и питање интертекстуалних односа.

Иван В. Лалић је према Хелдерлиновом пјесништву био у контактном типу односа. Хелдерлина и Рилкеа Лалић цитира и спомиње више него све друге њемачке пјеснике — готово кад год пише или разговара о пјесништву. Спомиње их спонтано, као дио сопствене културе, сопственог читалачког и духовног искуства. Вјероватно је у томе пресудна Лалићева духовна сродност с овом двојицом њемачких пјесника, блискост до самопрепознавања. Ову блискост омогућило је, несумњиво, Лалићево рано стечено знање њемачког језика и његова усмјереност да свјетску поезију чита на свјетским језицима. Њемачки је Лалић научио у раном дјетињству, од гувернанте, Њемице, Швајцаркиње, тако да се чак може рећи да је овај наш пјесник растао билингвално. Хелдерлин и Рилке су, наравно, изабрани касније, по духовној сродности, и срасли су с пјесниковом духовношћу као дио његовога свијета, дио погледа на свијет и на пјесништво. Зато ће он ове пјеснике цитирати, или алудирати на њих, како у својој поезији тако и у аутопоетичким исказима.

Иван В. Лалић је, уз то, врхунски преводилац пјесништва с њемачког, француског, енглеског и италијанског језика, изванредан познавалац модерне западне поезије и њен антологичар: аутор је *Антологије новије француске лирике*,[2] за коју је превео све пјесме, *Антологије модерне америчке поезије*,[3] коју је превео са супругом Бранком

[2] *Антологија новије француске лирике*, *од Бодлера до наших дана*, приредио и превео Иван В. Лалић, Београд 1966. Антологија је поново објављена у Источном Сарајеву 2005. године.

[3] *Антологија модерне америчке поезије*, изабрао и приредио Иван В. Лалић, превод Бранка Лалић и Иван В. Лалић, Београд 1972. Антологија је поново објављена у Источном Сарајеву 2005. године.

Лалић, и *Антологије немачке лирике XX века*,[4] заједно са Бранимиром Живојиновићем. А за рецепцију Хелдерлина код Срба, па и код Хрвата, односно у социјалистичкој Југославији, Иван В. Лалић је био пресудно име. Његов превод *Одабраних дела* Фридриха Хелдерлина[5] појавио се 1969. године у једној од елитних библиотека — „Орфеј" — коју је уређивао Лалићев пријатељ и водећи српски критичар модерне поезије, Зоран Мишић, у тада престижној београдској издавачкој кући „Нолит". Седамнаест година касније појавиће се нов избор из Хелдерлинових дела, под насловом *Хлеб и вино* (1993),[6] у преводу Ивана В. Лалића и Бранимира Живојиновића. Толико о контактним везама. Лалић је, дакле, поклонио Хелдерлину добар комад живота и поетске енергије. Питања која смо поставили на почетку овога рада, постављао је Лалић сам себи преводећи Хелдерлина и пишући своје пјесме, односно размишљајући о природи поезије и стиха којим је преводио и пјевао.

Зато ћемо, прво, размотрити оне експлицитне, теоријске, аутопоетичке Лалићеве ставове у којима он цитира Хелдерлина и на њега се позива, а који се, по правилу, тичу погледа на свијет или схватања природе поезије.

1.

У данас знаменитом, изузетно значајном критичком огледу *Јефимијин дух и четири песме*, с прецизним поднасловом *Поезија и молитва*,[7] Иван В. Лалић проналази дух српске монахиње, средњовјековне везиље и пјесникиње из косовских времена, односно дух молитве, у пјесмама четворице великих српских пјесника: у сонету *Руке бола* Стевана Раичковића, пјесми *Ноћ* Миодрага Павловића, молитви за мртве *Нек пада снијег, Господе* Рајка Петрова Нога, коју Лалић оцјењује као „најлирскију песму—молитву у савременој српској поезији", и у пјесми *Десет обраћања Богородици Тројеручици* Љубомира Симовића.

Раичковићев сонет *Руке бола* јесте молитва коју зазивају „празне руке бола", молитвено подигнуте; „молитва (...) за оно што је било у почетку — а што се, као свест о смислу Стварања, изгубило у једној радикално десакрализованој слици света" са којом живи модерни

---

[4] *Antologija nemačke lirike XX veka*, priredili i sastavili Branimir Živojinović i Ivan V. Lalić, predgovor Mirko Krivokapić, Beograd 1976. Антологија је поново објављена у Источном Сарајеву 2005. године.

[5] Fridrih Helderlin, *Odabrana dela*, priredio i preveo Ivan V. Lalić, predgovor Sreten Marić, Beograd 1969.

[6] Фридрих Хелдерлин, *Хлеб и вино*, превели Иван В. Лалић и Бранимир Живојиновић, Београд 1993.

[7] Иван В. Лалић, *О поезији*, Дела Ивана В. Лалића, IV, редакција и приређивање Александар Јовановић, Београд 1997, стр. 135.

човјек. Тај губитак, мисли Лалић, „најјаче осећају песници”, чак и ако, попут Раичковића, нијесу религиозни, односно институционално „црквени” људи. У овом контексту, Лалић се позива на Хелдерлина: управо зато што пјесници, „према речима Хелдерлина, *заснивају оно што траје*”,[8] морају бити осјетљиви на све губитке које имплицира модерна десакрализована слика свијета. Ако пјесници и даље, и данас, „заснивају оно што траје”, тешко да могу прихватити десакрализовану слику космоса и све њене импликације.

Лалић је доводио у везу с Хелдерлином и овом његовом идејом — да пјесници „заснивају оно што траје” — и друге велике пјеснике великих језика и народа; чак и једног грешног Волта Витмена. Витмен је, наиме, пјевао „изобиље видљивог света” с истим „поверењем у песничку моћ евокације тога света” с којим су пјевали Виктор Иго и Пол Клодел, а све на трагу парафразе Хелдерлина да је и Витмен „зазивао оно што траје”.[9]

Када говори о француском пјеснику религијске инспирације, Пјеру Жану Жуву, Лалић ће међу Жувове претходнике и сроднике ставити и Хелдерлина:

„Ако су Бодлер и Рембо непосредне духовне претече Жува, његове сродности обухватају имена као што су Сан Хуан де ла Крус, Агрипа д’Обиње, Хелдерлин...”[10]

Иван В. Лалић препознаје своје вријеме — двадесето стољеће — као оно које је Хелдерлин назвао *оскудним*, питајући се, у чувеној пјесми *Хлеб и вино*: „и чему песници у оскудно време?” То питање више пута варирано је и оптерећивано историјским контекстом у којем су варијације настајале, све до Адорна и његовог подсјећања на Аушвиц, односно до Ивана В. Лалића, који Аушвицу додаје још и Јасеновац. На постављено питање је — мисли Лалић — сâм Хелдерлин дао најбољи одговор у једном стиху своје пјесме *Спомен*, гдје тврди да „оно што траје заснивају песници”. Тиме је поезији враћено угрожено достојанство и осумњичени смисао. Хелдерлинова тврдња, према Лалићу, тражи „сталну практичну проверу”, а он сам се, по сопственом осјећању, приближио „једној практичној формули тог сталног проверавања” у стиховима: „Изрицати опасност, а бити / Видљивоме веран: ето правог задатка”.[11]

Лалић је, наравно, препјевао обје цитиране Хелдерлинове пјесме, боље рећи — поему и пјесму. Поема *Хлеб и вино*, посвећена Ханзеу, пјесниковом пријатељу, има девет пјевања, а цитат на који упућује наш пјесник, слиједећи Адорна, налази се у седмом, које почиње својеврсном инвокацијом, то јест, обраћањем пријатељу. Пјесник своје вријеме види као оскудно у људима и великим јунацима

---

[8] *Исто*, стр. 137.
[9] *Исто*, стр. 160.
[10] *Исто*, стр. 180.
[11] *Исто*, стр. 271.

који су небесницима слични. Из те оскудице у људима боговима сличним долази раздвојеност богова и људи: богови штеде слабе људе као слабе посуде које не би могле да поднесу и издрже божанско кад би се јавило и у њих слило. Небесници ће, пева Хелдерлин, доћи с грмљавином кад поново порасте доста јунака сличних боговима. Након тога слиједи питање — Чему пјесници у оскудно вријеме? — и двогласан одговор у завршним стиховима. У њима је — слути се из ријечи *кажеш* — и пријатељев глас. Према том „двогласу", пјесници су као свештеници бога вина „што од земље до земље ходише по светој ноћи". Постоји, дакле, смисао пјесме и пјевања и у оскудним временима. Наводимо седмо пјевање у цјелини, у Лалићевом препјеву, па у оригиналу. То чинимо обрнутим редом, јер је у овом случају примарно Лалићево разумијевање Хелдерлина.

Но пријатељу! Стижемо прекасно. Живе додуше
Богови још, ал горе над главом, у другом свету.
Бескрајно делују тамо, а као да мало маре
Живимо ли; толико штеде нас небесници,
Јер не може увек слаби да садржи их сасуд,
Понекад само поднесе обиље божје човек.
Сан о њима је потом живот. Али блудња
Помаже, као дремеж, и снажи нас невоља и ноћ
Док јунака доста у бронзаној не порасте колевци,
И срца, ко пре снагом небесницима сличних.
С грмљавином тад ће доћи. Међутим често ми се
Чини боље да спавам, но тако без другова да сам,
Тако да ишчекујем, а шта да чиним и кажем
Не знам, и чему песници у оскудно време?
Но они су, кажеш, као свештеници бога вина
Што од земље до земље ходише у светој ноћи.[12]

Aber Freund! wir kommen zu spät. Zwar leben die Götter,
Aber über dem Haupt droben in anderer Welt.
Endlos wirken sie da und scheinens wenig zu achten,
Ob wir leben, so sehr schonen die Himmlischen uns.
Denn nicht immer vermag ein schwaches Gefäß sie zu fassen,
Nur zu Zeiten erträgt göttliche Fülle der Mensch.
Traum von ihnen ist drauf das Leben. Aber das Irrsal
Hilft, wie Schlummer, und stark machet die Not und die Nacht,
Bis daß Helden genug ist derehernen Wiege gewachsen,
Herzen an Kraft, wie sonst, ähnlich den Himmlischen sind.
Donnernd kommen sie drauf. Indessen dünket mir öfters
Besser zu schlafen, wie so ohne Genossen zu sein,
So zu harren, und was zu tun indes und zu sagen,
Weiß ich nicht, und wozu Dichter in dürftiger Zeit.
Aber sie sind, sagst du, wie des Weingotts heilige Priester,
Welche von Lande zu Land zogen in heiliger Nacht.[13]

---

[12] Fridrih Helderlin, *Odabrana dela*, priredio i preveo Ivan V. Lalić, Beograd 1969, str. 82—83.

[13] Friedrich Hölderlin, *Gedichte*, Reclam, Stuttgart 1963, S. 111—112.

Адорно, а за њим и Лалић, узимају Хелдерлиново питање — И чему песници у оскудно време? — у помјереном значењу, у значењу времена зла, концентрационих логора и милионских фабрика смрти, и не траже одговор унутар Хелдерлинове поеме *Хлеб и вино*, из које се слути да пјесништво има небеску природу и да долази од небесника. Сам хљеб је „земаљски плод", али са печатом свјетлости, „светлошћу благословен" („Brot ist der Erde Frucht, doch ists vom Lichte gesegnet"), а радост вина „од громовнога бога исходи" („Und vom donnernden Gott kommet die Freude des Weins").[14] Хљеб и вино јесу јединство земаљског и небеског, јесу божанска света тајна и дио самога бога и у старим религијама, и у хришћанству, поготово:

Зато озбиљном песмом славе бога певачи
И не звучи као пуки изум похвала древног.[15]

Darum singen sie auh mit Ernst, die Sänger, den Weingott
Und nicht eitel tönet dem Alten als Lob.[16]

Потпунији и непосреднији одговор на Хелдерлиново питање Лалић види у пјесми *Сӣомен* (*Andenken*). У овој пјесми опјева се сјећање на пејзаж у близини Бордоа, крај реке Гароне, с вртовима Бордоа, са свјетлошћу и сјенкама, којима се играју стабла храстова, топола, брестова и смокава. С трећом строфом пјесма добија на мисаоности и асоцијативности:

Није добро
Без душе бити, са мислима
Смртним. Али добар је
Разговор, и да се каже
Шта срце мисли, да се много слуша
О данима љубави
И делима која се збише.[17]

Асоцира ли то пјесма Хесиода и његове *Послове (дела) и дане*? Стихови су, међутим, веома инспиративни и за разматрање односа Лалић — Хелдерлин. Спој срца, који је метонимија осјећања, и мисли („срце мисли") биће карактеристичан за Лалићевих *Десеӣ сонеӣа нерођеној кћери*, мада ће тамо тај спој у већој мјери призивати Лазу Костића. Међутим, Хелдерлинови стихови „О данима љубави / И делима која се збише" упућују на Лалићев наслов *О делима љубави или Визанӣија*. Мотив врта такође је омиљен Лалићев мотив, те пјесма *Сӣомен* открива много више веза између Лалића и Хелдерлина од одговора на већ помињано, кључно питање („и чему песници у оскудно време?").

---

[14] *Исӣо*, стр. 112.
[15] Fridrih Helderlin, *Odabrana dela*, str. 83.
[16] Friedrich Hölderlin, *Gedichte*, S. 112.
[17] Fridrih Helderlin, *Odabrana dela*, str. 103.

У Хелдерлиновој пјесми јавља се, уз то, и мотив мора. Први пут у контексту пјевања о страху одласка на извор:

(...) Многи се
Боје поћи на извор;
Јер богатство почиње
У мору (...).

Мотив мора, толико карактеристичан за Лалића, јавља се у Хелдерлиновој пјесми и при опису реке: Гарона исходи „ко море широка", подсјећајући нас на Лалићеву слику Дунава, претвореног у језеро код Доњег Милановца.

Лалићу драги стихови, одговор на кључно питање о смислу пјесништва у свим, па и оскудним, временима, налазе се у поенти, на самом крају пјесме:

(...) Али море
Памћење даје и узима га,
И љубав усрдно прикује очи,
Али оно што траје заснивају песници.[18]

Лалић, дакле, заједно с Хелдерлином, вјерује да пјесници стварају („заснивају") оно што траје, што остаје, што је најдубље, иако је од најфинијега материјала. Лалићево повјерење у пјесништво имплицира и повјерење у свијет, у Божје дјело; имплицира оно *да* Богу и *да* свијету.

Говорећи о односу поезије и религије, Лалић не може заобићи Хелдерлина, али његовим исказима не даје превасходно религијски значај, већ димензију поетске визије. Према нашем пјеснику, „Хелдерлин у више наврата и на разне начине понавља мисао да је поезија један виши вид реалности; да је она активна креација, а не пасивна рефлексија стварности".[19]

Лалић често говори и пјева о односу видљиво — невидљиво, изрециво — неизрециво. Они су за њега комплементаран пар, с тим што „свет који нам је задан јесте свет видљивог и изрецивог. Свет једног чуда, али са својим кључевима и шифрама". И овдје се наш пјесник позива на Хелдерлина и на једну од његових најљепших и најзначајнијих пјесама — *Патмос*, па каже: „Отац (...) воли / Највише да о чврстоме слову / Старамо се, а добро тумачимо / Постојеће". Лалић закључује и оцјењује да се не може „једноставније, сажетије, а ни дубље изразити један животни став који је и наук о поетици. Не постоји други или краћи пут; видљиво и изрециво су наша судбина".[20]

---

[18] *Исто*, 103.
[19] *Дела Ивана В. Лалића*, IV, стр. 272.
[20] *Исто*, стр. 280.

И сам Лалић често изједначава животне и поетичке ставове и по томе је сасвим близак њемачком пјеснику. Он, такође, упућује и на своје пјесме, илуструјући тезу о способности поезије да даје одговоре на нека још непостављена питања (*Визан̄тија*, VIII, *Елеґија или Дунав код Доњеґ Милановца*):

Јер у видљивом је граница радости
Са друге стране; размер заданога,
Једина могућност да се прерачуна
Недохват, и да се слике развенчане
Сретну: зато се чуда потврђују
У неумитном простору видљивог...

Визан̄тија, VIII.[21]

Невидљиво — оно нам стално измиче,
А шапуће нам своју присутност и упорно
приморава
Да делујемо, да га преводимо у слике...

Елеґија или Дунав код Доњеґ Милановца.[22]

Лалић се енергично супротставља оцјени да су нестајање и смрт његове основне теме, упућујући опет на Хелдерлина и његов *Па̄тмос*:

„Не бих се, међутим, никако могао сложити (...) да су нестајање и смрт моје основне теме. Рекао бих чак, језиком музичара, да то нису теме, него мотиви (свакако, упадљиви мотиви). Теме су садржане негде у зони оне хелдерлиновске поетике из *Па̄тмоса*. У том смислу сам написао, у том светлу и данас читам *Мнемосину*. Она можда јест једна од мојих (...) основних песама, јер глорификује богињу Сећања; а у тој глорификацији је шифрована похвала овом чуду заданог нам света."[23]

А „хелдерлиновска поетика" из *Па̄тмоса* у знаку је односа Бог — човјек, односно Бог — задани нам свијет — пјесник, видљивог и невидљивог; у знаку тумачења присуства Творца у његовом видљивом дјелу. У *Па̄тмосу* су се укрстила два дискурса: метафизички и аутопоетички. Почетак је у знаку метафизичког парадокса о близини и тешкој докучивости Бога, о опасности и спасоносном:

Близ је
И тешко докучив Бог.
Али где је опасност
Расте и спасоносно.[24]

---

[21] *Дела Ивана В. Лалића*, II, стр. 238.
[22] *Дела Ивана В. Лалића*, III, стр. 45.
[23] *Дела Ивана В. Лалића*, IV, стр. 281.
[24] Fridrih Helderlin, *Odabrana dela*, str. 95.

Крај је, пак, аутопоетички, али је дубоко ослоњен на наведени метафизички парадокс. Пјесници, и не само они, највише ће поштовати Божју вољу ако се буду старали „о чврстом слову”; ако поуздано буду тумачили постојеће:

(...) ал Отац,
Који над свим влада, воли
Највише да о чврстоме слову
Старамо се, а добро тумачимо
Постојеће. Томе следи немачки пев.[25]

Поезија је својеврсно тумачење постојећег свијета; тумачење чији је циљ да се дође до „чврстога слова”. У томе је садржана и похвала Богу, и похвала свијету, и похвала „чврстом слову” поезије. Пјесници који су способни да „чврстим словом” добро тумаче постојеће, заснивају оно што траје, оно што остаје. То су оне чврсте упоришне тачке у погледу на свијет и на поезију које је Лалић налазио у Хелдерлину. Прошлост, ето, може бити врло жива и врло савремена; у овом случају, за Лалића, живља и подстицајнија од многих савременика. Ево, дакле, како смо, говорећи о погледу на свијет једнога пјесника друге половине XX стољећа, дошли до питања традиције и односа према њој.

2.

До тога питања доћи ћемо и идући с друге стране, другим путем; бавећи се Лалићевим исказима о стиху и версификацији.

Говорећи о *Хексаметрима* — циклусу пјесама из збирке *Писмо* (1992) — Лалић вели да његови хексаметри директно упућују на Војислава Илића, па додаје неколико веома важних ставова за разумијевање односа Лалић — Илић, односно хексаметар — слободни стих:

„Мислим да је идеалан српски хексаметар немогућ; а Војислав је, трагајући за њим, створио подлогу, створио основну мелодију нашег такозваног слободног стиха. Мој ’слободни стих’ развио се на тој подлози, рашчлањавајући, комбинујући могућност те мелодије са мелодијом и ритмовима говорног језика.”[26]

У истом интервјуу наставља како се с проблемом хексаметра срео препјевавајући Хелдерлина. Морао је, наиме, Хелдерлинове „несавршене немачке хексаметре (тај метар је мука и за Немце)” преводити у „несавршене српске хексаметре”.

Лалић назива хексаметар „очаравајућим метром”, чији је дух тражио „најпре у препевима, затим у неколико својих песама”, па налази да би било прецизније те стихове звати псеудохексаметрима.

---

[25] *Исто*, стр. 101.
[26] *Дела Ивана В. Лалића*, IV, стр. 283.

Пјесник је тачно запазио оно што су већ уочили и описали версолози. Термин „псеудохексаметар" усталио се у српској и хрватској науци и њиме се означавају Маретићеви преводи Хомера, али је још тачнији за означавање стиха В. Илића и С. С. Крањчевића, па чак и за ранији, рецимо, Стеријин стих.[27]

И српски и њемачки хексаметар нужно је несавршен, јер је хексаметар по својој природи стран природи српског, односно њемачког језика и њихове метрике. Хексаметар изворно долази из квантитативне, музичке версификације, и заснива се на опозицији дужина — краткоћа. У грчком језику он омогућава огроман број ритмичких варијација, јер тамо једнако траје хексаметар од дванаест као и онај од седамнаест слогова. Састављен од двосложних (спондеја) и тросложних стопа (дактила), с могућношћу замјене спондеја дактилом, осим у посљедњој стопи, овај стих могао је изазивати само чежњу пјесника који су пјевали на модерним европским језицима. Модерни европски језици граде стихове на опозицији квалитета, акцентован — неакцентован слог, а преузета грчка терминологија је, у својој бити, постала систем метафора. У српском језику незамислив је спондеј, па га је, самим тим, немогуће замјењивати еквивалентним квантитетом, дактилом. Српска двосложна и тросложна „стопа" нијесу нити могу бити самјерљиве, односно еквивалентне. Ако спондеја нема — а он је обавезан на крају грчког хексаметра — онда нема ни правог грчког хексаметра, па је сваки стих грађен према античком моделу, заправо, псеудохексаметар. Спондеј се у српском језику замјењује трохејем, али не квантитативним, већ тонским трохејем, чиме су могућности грчког стиха заувијек изгубљене. Тонски трохеј није исто што и спондеј, а поготово није самјерљив са дактилом.

Српски „хексаметар" почива на утврђеном броју акценатских цјелина — у регуларном стиху мора их бити шест. Војислав Илић је, уз то, створио изосилабички стих с римом и строфичком организацијом, потпуно прилагодивши свој „хексаметар" природи српског језика и силабичко-тонској метрици.

То је дуг стих, најчешће између четрнаест и шеснаест слогова, с честим опкорачењима. Дужином и опкорачењима он се приближава говорном ритму. Ако се уклони Илићева рима и изосилабичност, ако се поремети равнотежа у броју акценатских цјелина, па — што је у Лалића чест случај — број акценатских цјелина варира од четири до седам, ако се крши или чак потпуно игнорише цезура, онда је, нарушавањем псеудохексаметарских правилности, а сасвим на подлози псеудохексаметра, створен специфичан слободан стих дугог даха, сасвим близак говорном ритму. Ето, дакле, како је настао Лалићев слободан стих; ето шта је све један креативан пјесник радио преводећи

---

[27] Svetozar Petrović, *Stih*, u: *Uvod u književnost*, urednici Fran Petre i Zdenko Škreb, Zagreb 1969, str. 295—348.

Хелдерлина и ослањајући се на српску традицију хексаметра, прије свега на Илића, а онда и на Стерију. Рад на превођењу Хелдерлина вратио је Лалића српској традицији хексаметра и истраживању његових ритмичких могућности у модерној поезији.

Ово би могао бити повод да се преиспитају и други типови слободног стиха: можда још неки настају на фону каквог славног сталног облика, ремећењем његове правилности и његовим приближавањем говорном ритму.

Тако се, ево, изненадно указује веза између слободног стиха и дубоке версификаторске традиције, односно хексаметра. Тако је, парадоксално, један велики њемачки пјесник с класицистичком концепцијом стиха, био инспиративан за истраживања ритмичких могућности српског (псеудо)хексаметра и његове трансформације у специфичан слободни стих. Тако се потврђује Лалићев креативан однос према традицији, као и укрштање европске, у овом случају њемачке, и домаће традиције са старогрчким насљеђем.

3.1.

Успостављање интертекстуалних релација с Хелдерлином у Лалићевој поезији почиње још од његове прве збирке *Бивши дечак*.[28] У познатој пјесми *Requiem за мајку*,[29] којој је своју аналитичку пажњу посветио Тихомир Брајовић,[30] налазимо као мото први стих из трећег дијела *Менонове тужаљке за Диотимом*:

Licht der Liebe! scheinest du denn auch Toten, du goldnes![31]

Тај стих је, 1969. године, Лалић овако превео:

Светлости љубави! Златна, зар и мртвима сијаш?

О свјетлости, је, дакле, ријеч, и то о свјетлости љубави и о запитаности над њом: да ли та свјетлост љубави и мртвима сија? И наредни Хелдерлинов стих синтаксички је срочен као питање и на извјестан начин тиче се свјетлости:

---

[28] Ivan V. Lalić, *Bivši dečak*, Zagreb 1955.

[29] *Дела Ивана В. Лалића*, I, стр. 107—108.

[30] Тихомир Брајовић, *О светлости љубави и њеном одсјају међу мртвима и живима*, у: *Споменица И. В. Лалића*, САНУ, Београд 2003, стр. 106. Питања интертекстуалних веза Лалићеве поезије са домаћим и страним пјесницима покретао је А. Јовановић у свом предговору *Делима Ивана В. Лалића*, I, стр. 9—83. Систематско и темељно истраживање овога питања обавила је Светлана Шеатовић-Димитријевић у књизи *Традиција и иновација. Интертекстуалност у песништву Ивана В. Лалића* (Београд 2004). Наводимо само оне радове у којима су истраживане интертекстуалне везе Лалићевог пјесништва с Хелдерлином.

[31] Friedrich Hölderlin, *Gedichte*, S. 95.

Bilder aus hellerer Zeit, leuchtet ihr mir in die Nacht?

Слике из ведријих дана, да ли светлите ми у ноћи?

Њемачко *hell*, чак и кад је метафора, зрачи свјетлошћу, а *hellerer Zeit* буквално значи *свјетлије*, *ведрије* (метафорично — *срећније*) *доба* (*вријеме*), што ће рећи вријеме обасјано и свјетлошћу љубави, оном из првога стиха.

Лалићу је за мото пјесме био сасвим довољан први стих треће *Менонове тужаљке за Диотимом*: запитан је, мисаон, довољно сугестиван, и тематизује однос између живих и мртвих, међусобно изузетно блиских и драгих бића. Остали Хелдерлинови стихови развијају тему о заљубљенима и о изгубљеној драгој. Лалић у својој пјесми успоставља дијалог с упокојеном мајком. Зато му је и довољан само први стих, као бриљантно срочено, дубоко метафизичко питање.

Лалићева пјесма необично је компонована, „у два гласа". Први глас јесте глас „бившег дечака" и испуњава три октаве, испјеване у „раздешеним" хексаметрима, односно у специфичном слободном стиху. Послије сваке од првих двију октава слиједи терцет, а послије треће дистих; све три краће строфе одштампане су другачијим слогом, тако да се и графички сугерира глас другога, глас упокојене мајке. Тај глас долази с оне стране гроба, из подземља. Тако се графички и ритмички сигнализира дијалог с мртвима.

Оба терцета синтаксички су сродна: завршавају се питањима у којима је наглашена брига за сина, „бившег дечака". Тако су распоред строфа у пјесми, њихов графички изглед и двогласност пјесме усаглашени с темом и мотом пјесме, с односом живи — мртви, син — мајка. Тема *мртвих гласова*, толико карактеристична за Лалића, експлицирана је у овој пјесми мајчиним загробним гласом.

Али и сам први глас, у извјесном смислу, двогласан је, двострук, рачваст. Судећи по другом лицу, којим се обраћа покојници, то јесте синовљев глас. Али, судећи по трећем лицу, којим се обраћа „бившем дечаку", биће којем припада први глас показује се као двоструко: то је „сазрео" човјек, са снажним присуством „бившег дечака" у себи. Као да се на мајчином гробу потврђује његов статус зрелости, односно дефинитиван излазак из дјечачког доба. Као да је ово пјесма о успјешној иницијацији, овјереној на мајчином гробу, гласом с онога свијета. Мајчин глас је у свом другом јављању изричит:

Је ли то мој дечак, сазрео између пространих
Разбијених прозора непознатих година?

Веза између мајке и сина, између подземног и надземног свијета, сугерирана је рачвастом липом која расте уз гроб и на чије је стабло син наслоњен. Дрво јесте оса свијета, али је липа, уз то, словенско, српско свето дрво, које овдје симболизује и светост, мекоћу душе, њежност и мирис, везу између мртвих и живих.

Први, глас сина, своју трећу октаву завршиће „наслеђеним гласом”, гласом који је од упокојене мајке добио у насљеђе и који отуда има двоструко искуство, рачвасто као и липа над гробом. Та октава јесте похвала љубави и октава идентификације са стаблом које мора да листа и да се обнавља:

(...) Јер бивши дечак је проговорио
Наслеђеним гласом: језик имена моје љубави
Живи у стварима које љубав окружују.
Али зато нисам бољи (а доброта је налик
на плиме у малим заливима), ја ипак бивам
Богатији, као стабло што мора да листа.

Синовљева посјета гробу и ослонац на липу несумњиво је обогаћење, па и тренутак лирске епифаније. Љубав из гроба зрачи и изван гроба и обогаћује сина. Златна свјетлост љубави сија и мртвима, и од мртвих.

Биће да је отуда — од свјетлости коју примамо очима — мотив очију тако чест у овој пјесми. У првој октави то су „огледала мртвих очију / Заустављених, као мали потоп, под корењем / Рачвасте липе”. Та огледала „ветрови не мрешкају”. У другој октави мајка је „опљачкана за глас / И до очију пуна запечаћене љубави”. У првом терцету мајка се пита гдје је њен дјечак „*С неоштром сликом света у наслеђеним очима*”. „Неоштра слика света” изоштрава се на мајчином гробу, а недвосмислена је сугестија да су синовљеве „наслеђене очи” наслеђе од мајке. То насљеђе потврдиће се и у кораку, за који мајчин глас вели да је „израстао из мене”, и у гласу, пошто ће у трећој октави дјечак проговорити „наслеђеним гласом”. Најзад, у завршној строфи, очи постају метонимија: њима се означава син, нераскидива веза између сина и мајке и својеврсна побједа свјетлости над смрћу:

Мој дечак. Моје очи, очишћене од смрти.

И знатно касније написана пјесма *Помен за мајку* варира тему смрти, љубави и свјетлости; и у њој се јавља мотив рачвасте липе. Цијела пјесма води се према поенти у посљедњем стиху, према свјетлости:

А о светлости је, заправо, све време реч.[32]

Као да поента ове пјесме призива и потврђује мото из *Requiema*, Хелдерлинов стих:

Licht der Liebe! scheinest du denn auch Toten, du goldnes!

---

[32] *Дела Ивана В. Лалића*, III, стр. 22.

3.2.

Испод пјесме *Паркама*,[33] чији је наслов цитат истоимене Хелдерлинове пјесме — *An die Parzen*[34] — Лалић је написао када је и којим поводом ову пјесму испјевао: „на 128. годишњицу смрти Хелдерлина, 7. јуна 1971”. Напомена је јасан знак читаоцу да је пјесма омаж њемачком пјеснику и да је треба читати са свијешћу о постојању Хелдерлинове пјесме у подтексту. Први стих Лалићеве пјесме графички је истакнут курзивом, што је чест Лалићев сигнал о преузетом цитату. Доиста је ријеч о цитату првога Хелдерлиновог стиха из истоимене пјесме у Лалићевом преводу:

Само ми једно лето допустите, ви моћне!

Nur Einen Sommer gönnt, ihr Gewaltigen!

Хелдерлинова пјесма је аутопоетичка. Пјеснички субјект зазива Парке да му допусте једно љето, али и једну јесен, доба пуног зрења, али и умирања („Да вољније ми срце, засићено / Играма слатким умре тада”; „Daß williger mein Herz, vom süßen / Spiele gesättiget, dan mir sterbe”). Оно што дозријева у љету и јесени јесте пјесма („зрела да буде ми песма”; „Zu reifem Gesange mir”). Зрење пјесме и смрт у нераскидивој су вези, као што су љето и јесен — доба врхунца и зрења — вјесници опадања и умирања. Пјесма је, за Хелдерлина, а од тога није далеко ни Лалић, „оно свето / Што ми на срцу лежи” („doch ist mir einst das Heilige, das am / Herzen mir liegt, das Gedicht, gelungen”), и ако се то „свето на срцу” посрећи, ако успије, онда је смрт добродошла и балгословена. Пјесник ће бити задовољан, јер је успио да изрази оно свето са срца — пјесму — и да тако, једном барем, досегне живот богова:

Тад добродошла буди, тишино света сенки!
Задовољан бићу и ако ме моје струне
Не прате на путу доле: једном
Живех попут богова, и то је доста.

Willkommen dann, o Stille der Schattenwelt!
Zufrieden bin ich, wenn auch mein Saitenspiel
Mich nicht hinab geleitet; Einmal
Lebt ich, wie Götter, und mehr bedarfs nicht.

Живјети попут богова значи досећи зрелу пјесму, светињу срца, али и наћи се у сусједству смрти, у тишини свијета сјенки. Љето, јесен, пјесма, светост срца, смрт и живот попут богова у непосредном су сусједству.

---

[33] *Дела Ивана В. Лалића*, II, стр. 243.
[34] Friedrich Hölderlin, *Gedichte*, S. 40.

Хелдерлинова пјесма састављена је из три катрена и њено композицијско тројство сугерира постојање небеског принципа у њој, односно јединство зрелости, светости (пјесме) и смрти. Лалићу је, пак, довољно љето, али не оно које је „начето расулом од почетка, / Већ савршено смртно, од корена до круне", у којем је све у право вријеме и по правој мјери. То „изрециво и чисто" љето потребно му је такође ради пјесме, ради распореда ријечи „међу сенке / И светлости", у тачну „замку за гласника". Постићи тачност распореда ријечи између свјетлости и сјенки, значи наћи страсну мјеру. У ту замку гласник се „са осмехом хвата, / И гори изнад довршеног слова". То је, дакле, моћ „страсне мере", тачност распореда ријечи, да гласник ухваћен у замку „гори изнад довршеног слова".

Лалићева поента у знаку је ватре и свјетлости. Њему за зрење није неопходна јесен, јер све је већ у љету. Здружени су љето, зрење, смрт, тачан распоред ријечи између свјетлости и сјенки, замка за гласника који гори изнад довршеног слова. И Лалићева пјесма је аутопоетичка, омаж Хелдерлину и дијалог с њим; пјесма у славу љета и тачног распореда ријечи; у славу „страсне мере" и моћи пјесме.

3.3.

Пјесма *Бакропис*[35] јесте похвала Пиранезију и његовом дјелу; његовој игли коју „мучи несаница". Она је вишеструко занимљива: као интермедијална релација бакрописа и поезије, као интертекстуална релација Лалић — Хелдерлин и као аутономна пјесничка творевина.

Лалић је, зацијело, очаран Пиранезијем и његовим свијетом оствареним у бакропису. Пиранезијев бакропис је „прозиран и мрачан" и у њему је дочаран свијет зла: „тачан простор мракобеса / Скројен у одјек понављаног крика, / Архитектура зла: смањени модел". У том свијету не види се протомајстор; не види се Бог ни његово присуство. Отуда средишње питање:

Мајсторе, мајсторе, где је протомајстор?

Али упркос одсуству протомајстора, Господа, упркос свијету зла, „цртеж је убедљив, као убод / Ножа под ошит". Ту се Лалић опет присјећа Хелдерлинове инверзије и мајсторски је упошљава: „(...) праузор је јасан. / *Јер и божанско дело нашем личи*, / као што је приметио Хелдерлин, / Мислећи при том на нешто сасвим треће".

Лалић, дакле, изричито каже да је значење цитираног, графички истакнутог Хелдерлиновог стиха, сасвим другачије у контексту Хел-

[35] *Дела Ивана В. Лалића*, III, стр. 17.

дерлинове поеме *Патмос*. Хелдерлиново „Denn göttliches Werk auch gleichet dem unsern”[36] упућује нас како би се могло доћи до лика Христа „сличног оном какав беше”, ако ништа „Бесмртно на небу или на зеленој земљи нема да се види”.

Код Лалића, пак, као да се слути гангренозна сумња да постојање толиког зла у смањеном моделу, на једном обичном бакропису, можда значи да се нешто слично може наћи и у божанском дјелу, у дјелу протомајстора; да је „архитектура зла” иманентна свијету. Лалић, дакле, повлачи једну тешку, горку, прикривену интелектуалну иронију када хвали савршено убједљиву визију зла коју је остварио Пиранези. Отуда, претпостављамо, инверзија: божанско дјело личи људском само на плану „архитектуре зла”, што ће рећи да је на плану „архитектуре добра” ствар обрнута, односно без инверзије: то мало добра у свијету долази по узору на дјело протомајстора.

3.4.

И звекет вјетроказа у (на) вјетру у Лалићевој пјесми *Критика Пилата*[37] сасвим је у другачијем контексту од приближно исте слике у Хелдерлиновој пјесми *Половина живота*.[38]

Хелдерлинова пјесма и формално је састављена из двије антитетички постављене половине: има двије строфе, септиме, укупно четрнаест стихова, због чега би је неко могао интерпретирати као сонет.

Прва строфа, односно половина пјесме, опис је идиличног мјеста, алегорија прве половине живота, у знаку пуноће плодова, мириса, цвијећа, језерске воде, по којој пливају заљубљени лабудови, глава загњурених у свјетлозарну воду, пијани од пољубаца.

Друга строфа почиње болним ускликом, који Лалић преводи „Авај”, мада би можда тачније било — „Јао мени” („Weh mir”). Слиједи питање којим се изражава страх од будућности:

Авај, где да нађем када
Зима буде, цветове, а где
Сунца сјај
И сенке земаљске?
Зидови стоје
Без речи и хладно, у ветру
Звекет ветроказа.

Хелдерлинова пјесма је, дакле, алегорија, једна од многих варијација на ову тему. Слика у поенти је, међутим, ријетка и бриљантна, истовремено звучна и визуелна:

---

36 Friedrich Hölderlin, *Gedichte*, S. 167.
37 *Дела Ивана В. Лалића*, III, стр. 18.
38 Fridrih Helderlin, *Odabrana dela*, str. 108.

Die Mauern stehn
Sprachlos und kalt, im Winde
Klirren die Fahnen.[39]

Управо та слика остала је најживља у преводиочевом/пјесниковом сјећању, па ће је Иван В. Лалић упослити у својој великој пјесми сасвим другачије тематске усмјерености: *Критика Пилата*.

У првом дијелу пјесме пјесник казује шта је све Пилат могао учинити да спријечи погубне посљедице свога судског поступка и у средишњи дио пјесме ставља слику дјелимично позајмљену од Хелдерлина:

(...) Могао је, најзад,
Бити опрезнији када поставља питања,
Макар и реторичка; опасно је тражити
Шта је истина, када историја,
Као ветар пред зору, мења правац,
И звекећу ветрокази (...).

Метафора вјетроказа овдје је у функцији дочаравања промене правца вјетрова историје, односно почетка вјетра нове историје. Они су, истина, и овдје у функцији конкретизације слике преокрета, али не на половини живота, већ на почетку Историје.

Пјесма се, потом, наставља цитатом Јеванђеља по Луки — „Што писах, писах" — ријечима које Пилату враћају какво-такво самопоштовање, али је крај, односно поента пјесме, поетска критика Пилатовог понашања, подигнута на универзални ниво:

(...) како заобићи
Његов установљени узор понашања,
Обнављање праведности у здели воде
И мирну савест: злочин, то су други.

Хелдерлинов меланхолично-елегични звекет вјетроказа постао је у Лалића звекет вјетроказа Историје у преломном часу, који Пилат није разумио нити га је — са својим виђењем гријеха и злочина — могао разумјети. Ријеч је, дакле, о обогаћењу значења цитиране Хелдерлинове слике у новом контексту, у Лалићевој пјесми.

3.5.

Посебно је занимљив однос четвородјелне Лалићеве поеме *Мнемосина*[40] према Хелдерлину: у њеном подтексту је истоимена Хелдерлинова пјесма,[41] али и пјесма *Половина живота*.[42] Богиња сјећања је,

---

[39] Friedrich Hölderlin, *Gedichte*, S. 128.
[40] *Дела Ивана В. Лалића*, II, стр. 253—258.
[41] Friedrich Hölderlin, *Gedichte*, S. 175—177.
[42] *Исто*, стр. 128.

очито, дуго привлачила Хелдерлина, и он јој се више пута враћао. Њен поштовалац је, несумњиво, и Иван В. Лалић: сјећање и његова богиња јесу оно што се може супротставити пролазности, „убрзању" и забораву.

У Хелдерлина Мнемосина значи и сабраност којом се побјеђује туга која гријеши и препушта нас патњи. У завршној строфи своје пјесме Хелдерлин набраја смрти славних јунака: Ахила, Ајанта, Патрокла и додаје да „умреше још многи други". Тој пролазности и смрти као да је супротстављена Мнемосина и њен град Елеутерна крај Китерона.

Лалић Мнемосини пјева четвородјелну поему. У првом дијелу описује се долазак у Аквилеју, на „зарасли ожиљак", у тишину „На којој плива историја као уље на води". Квадрат неба на западу указује се као укључен екран на којем нема слике.

У другом дијелу успоставља се паралела између сестара, воде и земље, и уводи се тема пролазности. Онај ко оснива градове и гради куле сличан је лађару који оре воду: као што се иза лађе вода умирује и склапа, тако и земља временом сравњује куле и градове; њена упорна срџба „једе камен словима исписан"; брише материјалне и духовне трагове живота, цивилизације, културе. Силе разарања поништавају дјела сила стварања. Разлика између земље и воде само је у брзини уклањања трагова; земља је спорија. Лалићеви симболи разарања, вјетар и олуја, симболи разорног убрзања, призивају већ познати Хелдерлинов стих из *Половине живота*: „У ветру звекет ветроказа".

Ипак, нема „чисте будућности": простор је „заражен / Грозницом знакова, клицом присећања", ожиљцима простора и времена, успоменама на минуле људе и градове, битке и времена.

Четврти дио поеме значењски је најгушћи и у њему тематизовање односа сјећања и заборава достиже градацијски климакс. Заборавом се хране слијепци „који сањају / Будућност испражњену, пометену као соба / Пре уласка новог станара", ироничан је Лалић. Најлакше је, најкомотније, али је и самоосљепљујуће заборавити.

Пролазност је иманентна свему људском; „ружа рђе" већ је „у челичној греди" над градилиштем. Али неопходан је и страшан „напор да љубав се препозна / У нестајању, и знак да се прочита / у коприви између два камена слога". Пролазности се супротставља отпор сјећања и обнављања, па је сјећање прирођено и задато човјеку као што је воћки задато да цвјета. Отуда у поенти поређење између човјека и брескве, сјећања и цвијета, из чега слиједи да је сјећање духовни цвијет у којем се зачиње и из којега рађа плод:

(...) нама је задано
Да сећамо се, да задајемо ударце;
Брескви је задано да цвета.

Ми смо, дакле, по својој људској природи, по својој духовности, у милости богиње Мнемосине. Одрекнемо ли се њенога окриља, постајемо слијепци који се хране заборавом и сањају будућност као празну, пометену собу.

Нема сумње, српско пјесништво градило је свој „стуб сећања", да искористимо насловну метафору друге по реду збирке Миодрага Павловића.[43] У томе „стубу" уграђени су и уписани и знакови Ивана В. Лалића.

4.

Ево нас опет — овога пута из перспективе интертекстуалних релација — пред питањем традиције. С три стране смо — из перспективе погледа на свијет, из перспективе испитивања односа према хексаметру и слободном стиху и из перспективе истраживања интертекстуалних релација — дошли пред исти проблем: проблем односа према традицији. Парадоксално, али однос према традицији и појам традиције постали су кључни лакмус модерности, од Елиота до данас. Модерно пјесништво нипошто није негација традиције, већ избор из ње и креативан однос према њој. Сам појам традиције није исти до Елиота и послије њега, па је концепција традиције често знак односа према модерном пјесништву, било да је ријеч о критичару и теоретичару, било о пјеснику. Лалић је у питањима традиције био, углавном, елиотовац. Био је пјесник снажног „осјећања историје", односно „историјског осјећања", поготово културноисторијског. Елиот је, уосталом, пјесник коме је Данте један од најближих; пјесник који је баштинио хришћанску традицију. Уз то, пјесник *Пусте земље*[44] — Т. С. Елиот — није био и пјесник пустог неба. Пјесник *Шупљих људи*[45] није порицао могућност човјекове боголикости, већ је пјевао о ужасу десакрализованог, модерног свијета, и о празнини и шупљини модерног човјека. Лалић пјева о ужасима осмога дана стварања — о ужасима историје и људских дјела — о двосмислености и амбивалентности људске слободе од Бога дате, недвосмислено прихватајући и свијет и Бога. У том прихватању један од главних ослонаца из традиције био му је Фридрих Хелдерлин. То се недвосмислено види из показаних интертекстуалних релација, али и из Лалићевих експлицитних исказа о погледу на свијет и на пјесништво.

Елиотовски схваћена традиција[46] подразумијева дијалог с мртвима, самјеравање с њима, буђење и васкрсавање гласова мртвих, јер

---

[43] Миодраг Павловић, *Стуб сећања*, Београд 1953.

[44] T. S. Eliot, *Izabrane pesme*, izbor, prevod i predgovor Ivan V. Lalić, Beograd 1978, str. 61—82.

[45] *Исто*, стр. 91—95.

[46] T. S. Eliot, *Tradicija i individualni talenat. Izabrani tekstovi*, Beograd 1963, str. 33—42.

гласови мртвих нису мртви гласови, увјерен је Лалић. Пјесник је у живом и потенцијалном дијалогу с поезијом свијета свих времена, у оригиналу и у преводима, и из тог богатства бира и гради своју традицију. Традиција је просторно и временски неограничена. Једини истински ограничавајући фактор јесмо ми који ту традицију усвајамо, бирајући из тог огромног свјетског блага оно што у прошлости видимо као живо и вриједно. Традицију, дакле, бирамо и усвајамо, више од мртвих него од живих, као што и свијест о вриједностима стичемо и провјеравамо у дијалогу с мртвима и живима, односно с оном традицијом која је за нас жива и изазовна. Савремени пјесник бира из традиције стихове, строфе и пјесничке облике у којима ће пјевати, најчешће их мијењајући, преображавајући и дајући им лични печат, некад такав и толики да је поријекло новога стиха тешко препознати и утврдити. Тешко је, наиме, идентификовати хексаметар као полазиште и основу Лалићевог слободног стиха. Међутим, када се та веза утврди, мијењају се наше представе и о хексаметру, и о слободном стиху, и о Хелдерлину, и о класици. Антика, њемачки класицизам и предромантизам и српски „неосимболизам" XX вијека наједном постају веома блиски; ступају у живу, креативну комуникацију, мијењајући једно друго, будећи једно у другом притајене, заспале, запретане, наново откривене вриједности и могућности. Као што је из традиције изабрани Хелдерлин оставио непролазни траг на Ивана В. Лалића, директно дјеловао на његово формирање, тако је и представа о Хелдерлину код Срба у XX стољећу из темеља промијењена: Хелдерлин је, захваљујући највећма Лалићу, постао жива вриједност за Србе у другој половини XX вијека.

Без обзира на изузетну упућеност у свјетску лирику и њене токове, на одлично познавање страних језика и способност праћења модерне лирике на пет-шест свјетских језика, Лалић је био савршено свјестан значаја националне културе, књижевности, традиције, а посебно језика. Језик је човјеку задат; он је његов ограничавајући фактор и Божји дар, једини инструмент за досезање универзалних вриједности. Није то ствар патриотизма или неке идеологије, а најмање национализма, већ је таква природа ствари: језици се међусобно разликују по гласовном систему, прозодији, лексици, синтакси, метрици; природа језика битно, често одлучујуће, утиче на природу метрике и стиха. Не може се преводити Хелдерлинов, нити било који хексаметар, а да се добро не познају Стерија и Војислав Илић. С друге стране, пјесник малога народа и језика може нешто значити у ширем културном контексту тек ако се прво у свом језику оствари. Лалић не само да ова питања није запостављао, већ их је био дубоко свјестан и веома их поштовао, радећи у језику и тражећи сроднике у националној традицији. Корисно је, чак и неопходно, познавати свјетску књижевност и уважавати њене вриједности, бирати из те огромне баштине. Међутим, све изабрано преноси се у своју културу и свој је-

зик. Ту је национална култура и традиција озбиљна решетка, а језик одлучујуће сито. Зато Лалић не изриче само један поетички став, већ једну велику истину када тврди да домаћем пјеснику неће много помоћи Рилке ни Маларме, ако није укоријењен у свом језику, ако му не помогну Војислав Илић и Лаза Костић.[47] Затварање у оквире националне културе и националне традиције значи погубни самоизолационизам. Само уз поштовање националне културе и уз одлично познавање природе и могућности сопственог језика, и у њему остварених књижевних вриједности, уз познавање свјетских језика и култура, могућно је водити плодоносан и равноправан дијалог са свијетом. Лалићев дијалог с Хелдерлином за то јесте најбоља потврда. Иза тог дијалога стоји и Лалићев дијалог са Стеријом и Војиславом Илићем. Без дијалога с Хелдерлином Лалићева поезија и српска култура биле би знатно сиромашније. Без дијалога са Стеријом и Војиславом Илићем дијалог с Хелдерлином би био много мање плодоносан.

Йован Делич

ФРИДРИХ ГЕЛЬДЕРЛИН В ПОДТЕКСТЕ ПОЭЗИИ ИВАНА В. ЛАЛИЧА

Резюме

В работе исследуется креативный диалог Ивана В. Лалича с поэзией Фридриха Гельдерлина. Сначала, по плану эксплицитной поэтики, рассматриваются высказывания Ивана В. Лалича о мировоззрении и поэзии, в которых цитируются стихи и положения Ф. Гельдерлина, а также и стихи самого Лалича. Подтверждается убежденность Лалича в справедливости положения Гельдрелина, что поэты закладывают то, что остается (длится).

В работе автор анализирует и свободный стих поэта, указывая на креативное отношение Лалича к гекзаметру, „разорением" и „переделкой" которого Лалич приходил к своему варианту свободного стиха.

Наряду с этим исследуются цитаты и интертекстуальные связи поэзии Ивана В. Лалича с поэзией Гельдерлина; анализируются стихотворения *Requiem для матери, Паркама, Гравюра, Критика Пилата и Мнемосина.*

В конце автор уделяет внимание концепции традиции И. В. Лалича, особенно указанию на значимость как выбора из мировой, так из отечественной, национальной литературы, причем заданный язык имеет огромное значение, особенно когда речь идет о стихе и метрике, а также и о вопросах интертекстуальных связей и традиции.

[47] „Ко не повуче поуке из Лазе Костића или Војислава Илића, узалуд ће их тражити код Малармеа или Рилкеа", *Дела Ивана В. Лалића*, IV, стр. 268.

UDC 811.163.41'373.612:801.612

Милорад Дешић

ЛЕКСИЧКО И ГРАМАТИЧКО ЗНАЧЕЊЕ И СРПСКИ АКЦЕНАТ

О лексичком и граматичком значењу доста је писано. Овдје ће бити ријечи о улози акцента у обликовању значења.

Кључне ријечи: лексичко значење, граматичко значење, акценат, полисемија.

1. Сложени односи између језичких нивоа одавно су предмет лингвистичких истраживања. Пошто се лексика сматра основном јединицом језичког система, посебно је занимљиво испитивати везе између ње и осталих нивоа. Овдје ћемо се позабавити улогом српског стандардног акцента, значајне фонетско-фонолошке јединице, у обликовању лексичког и граматичког значења.

2. На самом почетку указаћемо на нека општија питања везана за значење. Једно од њих је свакако општепозната подјела ријечи на *лексичке (пунозначне, аутосемантичке)* и *граматичке (помоћне, функционалне, синсемантичке)*. Тврди се да лексичке ријечи имају лексичко значење (углавном промјенљиве: именице, придјеви, замјенице, бројеви, глаголи, прилози), а граматичке ријечи изражавају граматичке односе (непромјенљиве: приједлози, везници, рјечце, узвици). Један број лингвиста не слаже се са оваквом подјелом, јер мисле да свака ријеч има значење, садржај. То, уосталом, потврђују и дефиниције граматичких ријечи у рјечницима.

3. Обично се узима да је лексема основна и апстрактна јединица лексичког система, а да је ријеч њена конкретизација у одређеном контексту. Лексема је састављена од фонема уланчаних у морфеме, а има и одређени садржај, значење. Између више врста значења издвојићемо сљедећа четири: *лексичко, граматичко, творбено* и *конативно*.

Лексичко значење укључује *денотацију* и *десигнацију*. Денотација је однос између језика и реалија, тј. класе предмета и конкретног предмета. Десигнација је однос између језика и мишљења, представљен појмом о предметима и појавама. Десигнација се остварује у виду варијаната, семантичких *алолекса* појединих лексема, нпр. *коњ*: 1. 'домаћа животиња која служи за вучу и јахање'; 2. 'незграпан и глуп, ограничен човек'; 3. 'гимнастичка справа'.

За разлику од лексичког значења, индивидуалног и посебног за сваку ријеч, граматичко значење је категоријално. Односи се на опште категорије као што су *предметност* код именица, *процесуалност* код глагола итд., али и на *лице, вријеме, начин* код глагола, *број* код именица, *род* код придјева и др. Нека граматичка значења су врло блиска лексичким, па их можемо назвати лексичко-граматичким. Многе ријечи су у граматикама груписане по семантичком критеријуму: именице — за *живо* и *неживо, конкретне, апстрактне, збирне*; придјеви — *описни, градивни, присвојни*; глаголи — *егзистенцијални, фактитивни*, глаголи *кретања* итд. Појединачне ријечи из ових група имају своје прецизније, индивидуално, лексичко значење, које се реализује у контексту граматичким алолексама, нпр. падежним облицима код именица (*коњ, коња, коњу* и др.), који, као и код осталих промјенљивих ријечи, заједно чине граматичку парадигму.

Творбено значење је опште значење, карактеристично за већи број ријечи у одређеној семантичкој групи, а зависи од семантике мотивне ријечи и творбеног форманта. Именице су, на примјер, подијељене на више значењских група: *вршилац радње, носилац особине, мјесто* итд. Појединачне ријечи из ових група имају, поред творбеног значења, и друга: *клизач* — 1. ’онај који се клиза на леду’; 2. ’спортиста који се бави клизањем’; 3. ’дио машине, уређаја који омогућује да нешто клизи по некој површини’.

Конотативно значење састоји се из емоционалних, експресивних, стилистичких и вриједносних компонената. Друго значење поменуте лексеме *коњ* (’незграпан и глуп, ограничен човјек’) у Речнику САНУ је експресионо маркирано (квалификатор *погрд.*).

4. Акценат се у српском језику групише у акценатске типове, који обухватају најразноврсније лексеме. У нашим граматикама акценатска проблематика разматра се у оквиру појединих врста ријечи: говори се о акценту именица, који се дијели на типове и подтипове, о акценту придјева, акценту глагола итд. Заборавља се да акценат понекад прелази морфолошке границе и једнако се понаша у разним врстама ријечи и њиховим поткатегоријама: *кȕћнӣ* (придјев) као *нѐкӣ* (замјеница); *пȍток*, ген. мн. *пȍтōкā* (м. род) исто као *кȍљено*, ген. мн. *кȍљēнā* (ср. род). Поред класификације акцената, има и других питања за расправу, али овом приликом ћемо указати на везе између акцента и значења, посебно лексичког и граматичког.

5. Доста су познати и у литератури коментарисани примјери семантичкодиференцијалне и морфолошкодиференцијалне функције српског акцента и постакценатске дужине. Кад прозодијске јединице имају разликовну, семантичку (фонолошку) функцију, долази до промјене лексичког значења супротстављених ријечи: *грȁд* (’туча, лед’) — *грâд* (’насеље’), *кȕпити* (’сакупљати’) — *ку́пити* (’узети за новац’), *кȕка* (именица) — *кȕкā* (3. л. јд. презента глагола *кукати*), *лȕка* (ген. јд. именице *лȕк*) — *лу́ка* (ном. јд. именице *лу́ка*), *крâј* (приједлог, че-

сто без акцента). Поређене су ријечи исте, али и различите врсте. Кад прозодијске јединице имају разликовну морфолошку функцију, долази до промјене граматичког значења супротстављених облика истих ријечи: *Бо́жо* (ном.) — *Бо̂жо* (вок.), *у̀чи* (императив) — *у̀чӣ* (презент).

6. Кад се расправља о материјалној, фонетско-фонолошкој компоненти лексеме, истиче се и потреба за усаглашавањем са важећом књижевнојезичком нормом. То значи да и прозодија мора да задовољи одређени стандард. Због тога рјечници савременог српског језика, који су и нормативни, биљеже акценат ријечи. *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* САНУ, одакле преузимамо грађу и семантичку обраду, понекад наводи акценат и у дефиницијама и фразеологизмима, како би се избјегле евентуалне нејасноће: (изр. под *о̀ко*) ***пре̄ћи (пре̄лазити) очима*** *прѐгледати (пре̄ле́дати) померајући поглед*; ***но̀винарка*** *женска особа но̀винар (1); (изр. под но̀га*) ***дохватити се но̀гӯ (но̀га̄)*** *1) оспособити се за самостално кретање, (по)одрасти (о деци); 2) почети трчати, бежати.* Можда би добро било да је стављен акценат и у фразеологизму ***Јово наново*** *све из почетка.* Облик *Ја̂во* је вокатив не само хипокористика и имена *Ја́ва*, под којом одредницом је наведен, него и варијанте уобичајене код ијекаваца — *Ја́во.* Биљежењем фразеологизма под *Ја́во* и облика *Ја̂во* избјегло би се евентуално читање са номинативним акцентом.

7. Један од проблема у лексикологији, а нарочито у лексикографији, јесте прецизно утврђивање лексичког значења ријечи. Наиме, у неким случајевима не може се јасно одредити значење. У Речнику САНУ налазимо доста потврда за ову појаву, која се углавном односи на периферну лексику. Тако се неким дефиницијама изражава вјероватноћа или нејасност: ***ко̀нчара*** *— део одеће (?)*, ***ко̀ньшта̄к*** *(?) — вероватно какво ко̄њно кожно обољење, пришт (?)*, ***у̀крушка*** *— нејасно значење.* Читаву групу чине ријечи „без значења” или „без одређеног значења”, које су подијељене у неколико области: дјечји језик — бројанице (*бѐнци*), успаванке (*ковр̀чуља*); народне умотворине — загонетке (*ба̀њат)*, пјесме (*ба̀нди*), брзалице (*девето̄ро̀шта̄ш*), бајалице (*ветро̀ва̄к*); емоционални говор (клетве, псовке, присно обраћање и сл., са избледјелим значењем) (*да̂н*). Важно је истаћи да нејасно значење ријечи неки пут повлачи за собом и нејасан, неодређен акценат, тако да није необично што су неке одреднице остале неакцентоване: ***јак*** *— нејасно значење*, ***давлум*** *— само у бројаници, без одређеног значења*, ***дајдора*** *— само у бројаници, без одређеног значења.* Уосталом, и у свакодневном говору нисмо сигурни у акценат ријечи чије нам је значење непознато.

8. У српском језику основни облик ријечи има један акценат (*ла̂ђа*) нешто рјеђе два (дублет *ла̂мпа* и *ла́мпа*), а сасвим ријетко три (триплет *ђу̀ле, ђу́ле* и *ђу̀ле*). Значајно је то што акценат наведених именица, са евентуалним измјенама у морфолошкој парадигми, по-

крива сва лексичка значења ових ријечи. Међутим, у полисемичним ријечима једно значење може се везати само за одређени граматички облик, а самим тиме и за одређени акценат, који се може разликовати од акцента основног облика. Могло би се поставити питање: да ли је у оваквим случајевима ријеч о истој, полисемичној лексеми? Свакако да јесте док год једна лексема представља одређену семантичку цјелину, коју је могуће омеђити некад лакше, а некад теже. Речник САНУ пружа довољно грађе која потврђује специфичан однос између лексичког и граматичког значења, однос који се одражава и на акценат облика са посебним значењем. Примјере ћемо наводити према врстама ријечи.

1) Именице

а) Вокатив једнине

бра̀ш — ***7.*** (само вок.) **б.** *као узречица, у разговору и у приповедању.* — Ама ако је, ако је, брате слатки (Срем.).

ду́ша — ***3. в.*** (у вок.) фам. *у присном обраћању и тепању, обично уз реч „моја", „драга"... и сл. у значењу: драги мој, драга моја.* — Моли Бога, драга душо моја, / Да ти с' здраво из табора вратим (НП Вук).

б) Множина

о̀ко — ***2.*** хип. (обично у мн. с атрибутом „моје") *назив од милоште, у обраћању драгој особи.* — Јеси ли се уморила, очи моје? (Весел.).

о̀ков (ген. мн. о̀ко̄ва̄) — ***1.*** (обично у мн.) ***а.*** *метална направа... којом се спутавају ноге (ређе руке) осуђенику, букагије, негве.* — Нигде живе душе, тек се по кад-кад чује звекет ланаца од робијашких окова (Милош. Р.).

о̀колно̄ст — (обично у мн.) *скуп, сплет, стицај прилика, стања, услова, односа и сл. у којима се неко (нешто) налази, живи, ради, од којих нешто зависи и сл.* — Само околности чине да је један комад водвиљ, драма или трагедија (Плаов.).

нѐмир — ***4.*** (обично у мн.) *јавно испољавање негодовања, протест, бунт, побуна.* — Немири у Србији отварали су ...перспективу француском утицају (Гавр. М.).

нѐрв — ***2.*** (најчешће у мн.) фиг. *у разним изразима и обртима означава манифестације психичког живота; психичко стање уопште.* — Он је пјесник нервозе и нерава (Матош).

нѐре̄д — ***2.*** (обично у мн.) *јавно и отворено (обично масовно) испољавање негодовања, нерасположења, нетрпељивости према некоме или нечему, немири, демонстрације, побуна.* — Ови нереди... беху добро дошли Михаилу, да учврсти своју државу (Вукић.).

ло̀нчић — ***3.а.*** мн. (обично у ген.) покр. *дечија игра у којој су главни учесници девојчице, девојке.* — После ми је причао: како се они играју робова... лончића и других игара (Весел.).

ко̀ра — ***7.б.*** (обично у мн.) *развучено и истањено тесто у које се завије какав надев, јуфка; јело од јуфки.* — Баш у то време месиле су... питу и развлачиле коре (Ђорђ. Т.).

2) Придјеви

а) Одређени вид

нѐмио — ***5.*** (у именичкој служби, у одр. виду) ж. *она која није драга, није мила, она која није вољена.* — Кад је хтио да ме немилом жени, ускочио сам у калуђере (Ђор. С.).

нѐпостојан — ***4.*** грам. ***а.*** (обично одр., с.) *који се јавља у сугласничкој групи на крају основе у неким облицима речи, а у осталима се губи.* — Ово а... није постојано, зато се и зове непостојано а (Стев.).

нѐрадан — ***2.б.*** одр. (уз именице: „време”, „дан”, „час” и сл.) *у току кога се не ради, који служи за одмор и слободне активности оних који раде.* — Та ме недеља раздражује као и сваки нерадни, празнични дан (Јакш. М.).

несамѐрљив — ***3.*** (у мн.) мат. *који немају заједничку меру (о бројевима, дужима, количинама).* — Дужи, за које се не може никако наћи заједничка мера, називају се несамерљиве (Стојк. С.).

нѐсрећан = ***нѐсретан*** (одр. нѐсрећнӣ = нѐсретнӣ) ***6.*** (обично одр.) често без одређеног значења, као израз негативног односа, љутње, негодовања (према некоме) *непослушан, неодговоран, чудан, нешташан, неваљао, ђаволаст.* — Несретни сине, што учини. Зашто ли изгуби моје благо без икакве несреће и без икакве напасти (НПр Прод.).

б) Компаратив и суперлатив

нѐјак (комп. нѐјачӣ) — ***1.в.*** (обично у комп.) *који поседује недовољну борбену моћ, способност, слаб (у војном, одбрамбеном погледу).* — Срби ... држали су Арапе за дивове према себи, док поједини јунаци не окушаше с њима војну срећу и не увјерише своју браћу дјелом, да су Арапи нејачи од Срба (НПр Петран. Б.).

нѝзак (комп. нѝжӣ) — ***14.а.*** (само у комп. или суп.) *који се налази на (нај)мањем ступњу биолошке развијености (о биљкама и животињама); који је анатомски и функционално (нај)мање сложен, једноставнији у односу на сродне појмове (о чулима).* — У најнижих животиња, у којих је цело тело само из једне шупљине састављено, о циркулацији... разговора бити не може (Панч.). Све су талофите просто грађене и отуда су означене као ниже биљке (Станк. С.).

16. (најчешће у комп.) ***а.*** *мањи, млађи по рангу, звању, угледу и сл.* — У борбама нам је погинуло много војних и политичких руководилаца, виших и нижих (Дед. В.).

3) Глаголи

а) Императив

гу̀бити се — ***8.*** пеј. *одлазити, торњати се (обично у заповести, у општијем изражавању).* — Губите се, ништарије! (Горан).

ожѐћи и ***ѐжећи*** (имп. ***ожѐзи***) — ***7.*** (у 2. л. јд. имп.) *у функцији узвика* ***а.*** (често поновљено) *за одобравање или појачавање темпа, интензитета неке радње: само тако, јаче, брже и сл.* — Опучи мотком по њему: ожези, ожези (НПр, Венац).

б) Трпни придјев

ѐивичити (обично у облику трп. пр.) — *1. бити гранични део, ивица нечега, ограничити, омеђити (нешто) собом.* — Покрајина равна као длан, оивичена двема великим рекама... нема много шуме (Дед. В.).

окѐвати (трп. пр. ѐковāн) — ***1. а.*** (обично трп. пр.) *снабдети, обухватити одн. утврдити, учврстити, ојачати нешто оковом металним оквиром, ексерима и сл.* — Они не живе међу људима, одвајају их свуда од себе дебелим зидовима и окованим вратима (Нуш.).

опкѐлити — ***3.а.*** (обично у трп. пр.) *обухватити кружно, одн. полукружно, окружити, обавити, уоквирити.* — Кућа је опкољена високим зидом (Кош. Е.).

4) Прилози

Компаратив

нѝско (комп. нѝжē и нѝже) — ***1. в.*** (у комп.) *даље, касније (у тексту), доле.* — У потпуно чистој свести и здравом разуму исказао је што је ниже написано (НСС).

На основу изложене грађе видимо да код именица посебна значења имају вокатив једнине и множински облици. Вокатив се користи као узречица и израз приснијег обраћања, а множински облици су маркирани хипокористичношћу, фигуративношћу и регионализмом. Уочене су и акценатске промјене у односу на акценат основног облика: *ду́ша : ду̏шо, ѐков : ѐковā, око́лнōст : око́лности, нѐрв : нѐрāвā, ло́нчић : ло́нчићā*.

Код придјева посебна значења везују се за одређени вид и компарацију. Неки придјеви одређеног вида су термини, а сталне неакцентоване дужине прате облике одређеног вида, компаратива и суперлатива.

Код глагола забиљежени су облици императива и трпног придјева. Императивни облици су експресивно обиљежени. Запажене су акценатске промјене: *окѐвати — ѐковāн, опкѐлити — ѐпкољен*.

Занимљиви су и примјери акценатских дублета у основном облику код којих се једна значења везују за један акценат, а друга за други:

нѐпреглѐдан и ***непре́гледан*** — ***1.*** (обично нѐпреглѐдан) ***а.*** *који се не може обухватити погледом, огроман (о простору, пространству).* — Једно је овај наш свет... целокупна шума и непрегледна ова земља са људима и њиховим животом... А друго, друго је свет новца, царства стицања и штедње (Андрић). ***2.*** (обично непре́гледан) ***а.*** *који не омогућава, не пружа добру прегледност (каквог простора).* — Пошто је

место, на коме сам био, доста непрегледно, морао сам се повући (Дуд.).

Слично се понаша и прилог ***нѐпрегледно/непре́гледно***.

9. Акценат игра значајну улогу при дефинисању и класификовању хомонима. Ту је српски језик у специфичној ситуацији, јер има четири акцента и постакценатску дужину. Навешћемо уобичајене примјере за хомониме у ширем смислу ријечи: прави хомоними — *ко̀са* ('пољопривредна алатка'), *ко̀са* ('падина'), *ко̀са* ('длаке на глави'); хомографи — *лу̑к* ('примитивно оружје'), *лу̏к* ('биљка'); хомофони — *А̀тлас* (планина у Африци'), *а̀тлас* ('збирка географских карата); хомоформи — прешли су преко *ѝдрē*, куће *ѝдрē*.

10. Претходно излагање још једном је потврдило посебности лексичког и граматичког значења, али и испреплетеност њихових међусобних односа. Показало се да и акценат игра значајну улогу у обликовању и функционисању значења. То се посебно видјело при разматрању полисемичних ријечи, у којима значење може да се везује само за један граматички облик, а тиме и за конкретан акценат.

ЛИТЕРАТУРА

Dešić M., 1990, *Iz srpskohrvatske leksike*, Nikšić. Univerzitetska riječ.

Драгићевић Р., 2007, *Лексикологија српског језика*, Београд. Завод за уџбенике.

Kristal D., 1988, *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*, Beograd. Nolit.

Речник српскохрватског књижевног и народног језика, 1959—2006, књ. 1—17, Београд. САНУ.

Šipka D., 2006, *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*, Novi Sad. Matica srpska.

Милорад Дешич

ЛЕКСИЧЕСКОЕ И ГРАММАТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ И СЕРБСКОЕ УДАРЕНИЕ

Резюме

Результаты изложенного исследования еще раз подтвердили особенность лексического и грамматического значений, а также переплетение их взаимоотношений. Показалось, что ударение играет значительную роль в формировании и функционировании значения. Это особенно было заметно при рассмотрении полисемичных слов, в которых значение может связываться только с одной грамматической формой, и тем самым с конкретным ударением.

UDC 821.163.41-32.09„18”

Душан Иванић

МОДЕЛИ СРПСКЕ ПРИПОВИЈЕТКЕ 19. ВИЈЕКА

Рад идентификује основне моделе српске (ауторске, писане) приповијетке од епохе просвјетитељства до почетка модерне, полазећи од жанровских, тематско-мотивских, наратолошких и реторичко-стилских аспеката. Укрштањем синхроних и дијахроних резултата истраживања утврђује се да поред динамичних периодизацијских модела приповијетке (сентименталистичка, романтичарска, реалистичка) могу да се успоставе и структурни модели, у распону од једноставних/хибридних облика (нпр. приповијетка—басна/алегорија, приповијетка—портрет) до облика развијене приповијетке (приповијетка: радња, портрет, идеја).

У периоду на граници просвјетитељства и романтике модели приповијетке зависили су од протооблика (басна, примјер, портрет, анегдота, бајка). У романтизму се прича жанровски осамостаљује као интимна историја, историјска „грађа” или персонализована реплика фолклорне подлоге (легенда, вјеровање, предање, епска пјесма, балада). С епохом реализма српска приповијетка проширује своје тематске оквире, на нов начин искоришћава фолклорно насљеђе и умножава дијегетичке моделе: то јој омогућује да се организује помоћу хроникалних, мјесних, поучно-дидактичних (идејних, филозофских, историозофских), анегдотских, бајковитих (или сродних) парадигми или да у центар приповиједања постави људску јединку (портрет).

Кључним чиниоцима у том процесу аутор сматра повезивање морално-филозофских идеја са социјално-егзистенцијалним примјерима/темама или мотивима, уз јаку струју лирске ријечи током романтизма (еротско-родољубиви, морални мотиви повезани с афектима), те повезивање писане традиције са фолклорним и говорним жанровима

Кључне ријечи: приповијетка, модел, облик, жанр, структура, просвјетитељство, романтизам, реализам.

Уводне напомене

Појам *модел* овдје служи као хеуристичко средство, да олакша поређење великог броја појединачних текстова—приповиједака, свођењем њихових текстуалних својстава на елементарне, апстрактне чиниоце, односно, на поетичке категорије. Статус оригинала имају конкретни текстови приповиједака, а статус слике (модела) има њихов опис, конструкција модела. Наравно да ће тај опис зависити од теоријског става, који се односи на састав и природу приповједачког (новелистичког) текста.

Како су у овом опису предмети модела (приповијетке) распоређени у синхроно-дијахроној динамици (ријеч је о приповијеци која настаје од почетка 19. до почетка 20. в.), очекује се да такав опис садржи податке о промјенама унутар уведених категорија, али и да, евентуално, назначи путеве и узроке тих промјена. Модел претпоставља стабилност категорија и промјенљивост њихових текстуалних еквивалената.

Око одређења приповијетке као врсте полази се од аксиоматских ставова. Да би нешто било прича/приповијетка, треба, у основи, да садржи (*а*) радње/догађаје (приповиједа се), (*б*) предмете/простор и јунаке (описују се; као субјекти носе радњу), те да (*в*) између ових чинилаца успостави специфичне каузално-временске односе (заплет/сиже). Кад се издваја разлика према једноставним (басна, случај, парабола, анегдота и сл.) или према сложенијим облицима (роман, приповијест), приповијетка се своди на једноструке линије (једна радња, један лик, доминантна ситуација, интрига сводљива на основни заплет), а поменуте чиниоце повезује на релативно малом простору (портрет, главна радња, узак круг ликова): она може такође да окупи више ликова око једне радње (нпр. *чекање, градња моста*) или око једног простора (*Све ће то народ позлатити, Мост на Жепи*), предмета (*Стари писаћи сто* М. П. Шапчанина, *Стари вруска-вац* С. Ранковића), човјека или неког циља/жеље/проблема, и да око њих уобличи заплет (*Пилипенда* С. Матавуља, *Ветар* Л. К. Лазаревића).

У сваком од модела приповијетка заправо има у језгру једноставан облик, некад отворен, а некада прикривен, традиционалан (нпр. басна, анегдота, предање) или нов (нпр. случај као дисо свакодневног искуства). Моделе разликује начин повезивања и развијања једноставних облика, њихова историјска динамика и њихова функција у склопу цјелине.

Просвјетитељски модел приповијетке

Расправа о настајању нововјековне српске прозе, дакле и приповијетке, не може почети без Доситеја Обрадовића. Не само због тога што је моћно дјеловао у свим сферама писане ријечи, већ и зато што његово дјело најпоузданије свједочи како се могло приповиједати на писаном српском језику друге половине 18. вијека и око чега се могла склопити приповједна цјелина: (а) живот, лично искуство као предмет причања (живот и доживљаји); (б) идеја, којој се тражи потпора у причи/примјеру (животно искуство или фикционалан примјер — парабола), као да би та идеја проистицала из приче (басне с наравоученијама) или огледа, гдје се конструише наративни примјер; (в) локална усмена предања, повезана са извјесном идејом.

Доситеј је у својим теоријским списима формулисао начела која се тичу смисла измишљених приповиједања учених и паметних људи (басне, алегорије, романи, комедије). По њему, сва та дјела „представљају образ и различне человјеческе нарави" те се зову „моралне истине" (Обрадовић, 2: 343—344). Такође је преузео и одомаћио појам пов(ij)ест, потекао из старе српске књижевности и прасловенске баштине, примјењиван на житија и друге врсте приповједне прозе (Трифуновић, 1974: 238—239). У великој расправи између личног искуства и идеја о природи човјека и путевима просвјећивања сопственог народа, редовно је спајао причу као илустрацију са идејом о смислу, сврси и са идејом о човјеку и његовој природи. И то без илузија о томе на што је све човјек спреман. Његов оглед о злоби (*Совјети здраваго разума*) садржи много слика људског понашања, које ће се све до средине 19. вијека наћи као основа приповиједања, а неће нестати ни касније, само ће се исказивати посредније (Обрадовић, 1: 342—357).

Овоме треба додати да је Доситејева писана ријеч настајала у тијесном контакту са различитим врстама усмене ријечи (фолклорна, бесједничка/проповједничка, свакодневна ријеч) и функционалних стилова. Он је лако прелазио од опште идеје на примјер, од карактерних црта на лик, од поуке на илустрацију (приповједна ситуација, сцена, дијалог, анегдота, шаљива прича, прича из живота), од свакодневне ријечи на библијски цитат или парафразу и на ставове просвјетитељских списа или античке писце, често се подупирући оригиналом (грчки, латински, француски, енглески, њемачки, италијански, румунски).

Богата приповједачка грађа у Доситејевом опусу (оригинална и преведена) даје основу да се конституише периодизацијски први модел приповијетке у новој српској књижевности, *просвјетитељски модел*, с упадљивим обједињујућим чиниоцима и не мање видним чиниоцима диференцирања и дивергирања. Унутар модела конституишу се два типа, један *рационалистичко-реалистички*, а други *сентименталистички*, оба повезана просвјетитељском функционализацијом: прича. У оба типа фабула/радњи, наиме, дјеловање јунака служи као поучан примјер за стварни живот и разумијевање оног што је Доситеј волио да назива моралном или наравоучителном филозофијом (Обрадовић, 1: 382, 303). У првом типу приче јунаку се приписује извјесна карактерна црта или став о свијету и у сегментима радње се то својство потврђује или оспорава, сугеришући шта је добро, а шта зло, шта разумно, а шта неразумно. Утолико јунак не мора бити конкретизован, локализован, социјално диференциран, већ једноставно означен као субјект радње („један од...", „неки човјек", „трговац", зооморфно биће басана и сл.), персонификација извјесне идеје која ће се усредсредити на морални конфликт.

Протоформе и протопримјери за оба типа приче могу се наћи у опусу Доситеја Обрадовића. У првом случају аутор на приче—басне додаје приче—примјере (историјске, из живота, из сопственог искуства). Оба текста (текст басне и текст наравоученија) имају исту сврху, али су радњом (оним што се дешава) и јунацима (којему свијету припадају) различите. То је (*А*) тип *модела просвјетитељске приче*. Стабилан, обавезан чинилац текста у овом моделу јесте поука, док свијет приче (радње, ликови) може бити зооморфан, фитоморфан и литоморфан (звјеролики, биљолики и стјенолики) — у Доситејевим баснама учествују животиње и биљке, а у приповједној прози првих деценија 19. вијека појавиће се и пиљци као учесници радње (Пеичић, К.). Људски свијет доминира у примјерима — наравоученијима, али и један и други (и животињски и људски) треба да учине „чувствителним" (опажљивим) „високе и општеполезне науке" (Обрадовић, 1: 408). Овом типу су најближе, мада развијеније и сложеније, преведене/прерађене приповијетке које је Доситеј издао уз *Басне* (*Истина и прелест, Пут у један дан*), или су изишле као дио *Собранија* и *Мезимца* (*Гора вјежества и истине, Видјеније Алмета дервиша, Пут у Вавилон. Једна алегорическа повјест, Кривица и стидљивост...* — Обрадовић, 2). Све су то продужене алегорије с вишечланим наративним цјелинама (док су басне или параболе једночлане наративне цјелине).

У преводима Доситеја Обрадовића може се идентификовати још један (*Б*) тип *модела просвјетитељске приче*, у *Собранију* Д. Обрадовића (1893): *Лаузис и Лидија, морална повјест* и *Аделаида, пастирка алпијска*, обе Мармонтелове; овом кругу припада и *Абдала и Балсора — једна персијска приповетка*. Њихова радња није алегорична, већ је заснована на судбинама људских ликова, који пролазе кроз страсти (љубав, мржња), искушења (опасности по живот), или страдања, са силама љубави и мржње, постојаности и урођених осјећања (родитељска љубав, нпр.). Концентрација тих својстава је врло упадљива у приповијеци *Лаузис и Лидија*: тиранин Мезенцијус растави свог јединог сина Лаузиса од вољене дјевојке (заробљенице) како би се он, отац, њоме оженио; пријатељ Фанор покушава Лаузису помоћи, али га открију и Мезенцијус га осуди на борбу у рингу с лавом; но Лаузис допре до тамнице и замијени пријатеља, надајући се очевој милости; срећно побједи лава, али и отац, поражен очајним страхом за Лаузисов живот, свима опрости, а своју будућу невјесту даде сину као награду за „храброст и добродјетељ".

На граници *ових двају (А, Б) типова просвјетитељског модела* налази се једна врста хумористичко-сатиричне приче. У њој су носиоци развијене радње ликови људи са извјесном негативном страсти (нпр. шкртост) која погађа прије свега њих. *Један пар папуча* (*Собраније*: Обрадовић, 2) — примјер је такве приче. Она је по обиму радње и јунацима блиска другом типу модела, а по рационалистичко-реа-

листичком духу првом типу приче. Просвјетитељски оквир се ствара поучношћу: радњом се изобличује не само један порок, већ јунак својим страдањем постаје примјер како се порока треба ослобађати, јер је противан здравом разуму и штетан. Колико је требало да племенитост, доброта, љубав, истрајност, пожртвовање, храброст, пријатељство воде читаоце ка поистовјећивању с њима (усвајању), да се ганутошћу „прочисте" за врлине, толико је оличавање порока (и судбина порочног човјека) требало да подстакне на ослобађање од њихових нерационалних и ружних својстава у сопственом карактеру. Ако је први круг тема рачунао на читаочеву душу, на осјећајност, други је рачунао на његов разум.

У обликовању просвјетитељског модела учествовало је, као и у његовој разградњи, више другостепених чинилаца. Једни су *језички*, у распону од славеносрпског до народног језика, или њихове специфично доситејевске мјешавине. Други су *морфолошки*: у језгру се налазе једноставни облици (басна, парабола, примјер, анегдота), али се модел испољава и у сложенијим композицијама обима праве приповијетке (новеле) или развијене, вишечлане алегорије. Трећи су *функционални*: ова проза редовно тежи дјеловању на читаоца, и то у сферама рационалних, моралних и емотивних одлика људске јединке, обухватајући друштвени живот, породичне односе и сл. Четврти је *тематско-мотивски*: предмет приповиједања тиче се избора/рјешења одређеног животног проблема/ситуације, или пак испољавања карактерних својстава у таквим ситуацијама. Сви ови модели пролазе еволутивне мијене: језик постепено постаје народни, једноставни облици се у својој очигледности и омеђености потискују или спајају са сложенијим, поучне тенденције уступају пред романтичарским нормама, у којима ни страсти/емоције, па ни херојичност и истрајност, племенитост и доброта немају надокнаде у животу, колико успостављају хоризонте нових идеала епохе.

У српској прози (не рачунајући роман, који има своју генезу) послије Доситеја Обрадовића, негдје до средине 19. вијека, процеси обликовања су зависили од прихваћеног модела, односно од варијанте (типа модела). Издавач и уредник Димитрије Давидовић препоручује свој *Забавник* рачунајући на образовање укуса, облагороћавање срца и забаву Срба и Српкиња, и у ту сврху објављује, како каже, благонаравне, поучне и забавне повијести (Давидовић, 1815). Рани покушаји Еустахије Арсић налазе се на граници басне/примјера и приче (Арсић, 1929). Уз њих иде дијалошка приповијетка Константина Пеичића, *Пиљци* (Пеичић, 1826) и проза из *Банатског алманаха* (1828). Други тип текстова је ишао у правцу портрета, гдје се сав приповједачки порив исказује као мозаик слика око једне карактерне црте. Такав је текст Јована Стејића: *Записка 'усопших' Николе Клатића* (Стејић, 1839). Међу њима су одаџија, срећан човјек, тврдица, старовоља, младожења, адвокат, назадњак, љекар. Наративна дина-

мика се гради мозаиком малих примјера—случајева око карактерно-социјалних особина изабраног лика. Особито *Блаж Травоцеђа* (5: 1839), око кога су нерадници, надрикњиге, лажни књижевници, пијанице... Тај модел каталога, инвентара, серије, сведен на ређање карактерних особина изабраних група (младожење, ђаци, нације) потврдиће своју продуктивност особито у прози реалистичког модела приповијетке и романа (нпр. *Тридесет година из живота Милана Наранџића*, приповијетке С. Матавуља и др.).

Историја српске књижевности потврђује изузетну потенцијалност и дјелотворност основних варијанти *просвјетитељског модела* приче. Његова отвореност за еволутивне трансформације (подразумијевајући процес дезинтеграције саме епохе) испољавала се у дивергентним поступцима: с једне стране, умањивањем, до потпуног неутралисања, изричитог дидактизма (функционалности, утилитарности), ослобађањем од непосредне параболичности/алегоричности и снажењем других чинилаца модела. У тим процесима (1) *јунак* постаје предмет по себи, као карактер, независно од функционализације, те се прича обликује гомилањем примјера/случајева на одређену карактеристику (Ј. Стејић); (2) *прича* (фабула) *се подвргава* развоју, одвијању радње, ефектима заплета и расплета у једнократном или вишекратном анегдотичном преокрету (Лазар Лазаревић: *Портрет*, Спиридон Јовић: *Три конака*) — дакле ријеч је о ређању радњи повезаних извјесним сижејним оквиром (путовање, заноћивање, женидба, напредовање у послу и сл.); (3) *нова осјећајност* постаје вриједност независна од функционализације и дидактичности. Оно што је у просвјетитељству, особито у класицистичкој варијанти, био порок (страсти, афекти, уображење, немотивисана туга, зловоља), сада постаје не врлина по себи, већ стање душе као пресудна чињеница у дјеловању јунака.

Стварањем нових средишта приче, у радњи, или у јунаку, или у патосу, уз неутрализацију поуке — припрема се подлога за дезинтеграцију просвјетитељског модела и за прелаз ка другим моделима. Права историја српске приповијетке, *тренутак њеног настајања*, почиње кад прича (фабула) превазиђе опсег анегдоте и других једноставних облика и истовремено их укључи на различитим плановима текстуализације, а као чиниоце активира вријеме, прилике/средину, случај, индивидуализоване јунаке, с извјесним заплетом као везом каузалних односа између више чинилаца фабуле.

Приповијетка у правом смислу ријечи формира се испрва у оквиру (*Б*) модела као тип сентименталистичке прозе: карактерише је развијена радња која је смјештена у породичне оквире, са сентименталним рјешењем конфликта или са разбијањем маски и илузија. Први тип заплета сугерише како врлина побјеђује зло, а други како треба бити опрезан пред искушењима у породичном животу. У *Српским новинама* (1821/36) излази поучно-сентименталистичка прича, касни-

је прештампана у *Банатском алманаху* (1827: 108—113) под насловом *Нешто за мужески пол*. Муж запостави и презре жену, изгуби све коцкајући се по кафанама и остане сам, остављен од свих. Жена му, међутим, све опрашта: „Неправедно срце твоје, рекне му Амалија, нека те не укорава, кад тебе твоја Амалија не укорава. — Ми смо доста срећни. — Ја нађо мужа мога опет, а Амалија је свагда твоја нежна жена.” Али да би такав био, додаје аутор, човјек би морао „неповређено срце имати, срце, као што су негда наши стари праоци имали” (*Банатски алманах*, 1827: 113). Свак ће препознати мотив знаменитог првенчета Лазе Лазаревића, *Први пут с оцем на јутрење*. Слична је по односу поуке и фабуле приповијетка *Доказателство, да обична слабост преварити може* (*Банатски алманах*, 1828): добар муж, невјерна супруга, лажни кућни пријатељ (кицош, барон), који ради око тога како „честне госпоје преварити, мир и тишину удовољственога брака нарушити” (*Банатски алманах*, 1827: 152). Грофица и њен љубавник (барон) оптуже сироту и невину слушкињу (није се одазвала бароновим љубавним жељама) за крађу накита, док се не открије да је грофица продала накит да би подмирила коцкарски дуг свог љубавника. И овај мотив ће доста дуго бити, у различитим облицима, оживљаван у књижевности реализма (Игњатовић: *Васа Решпект*).

Прва (*А*) варијанта модела биће подложна еволутивном растакању, обнављању и надградњи у другим правцима. Врло је упадљиво како анегдота/примјер из општеевропске и класичне сфере прелази на национално тло у Вуковој *Даници* (1826—1834): и кад је преведена, она се стилски обликује као да је настала у усменом причању (Деретић, 34). Ускоро ће се домаћи историјски примјери развијати у приповијетку, како свједочи Стеријин текст *Кнез Јанко и Аганлија* (Поповић, Ј. С., 2003). Исти процес потврдиће се и у прози Јоксима Новића Оточанина (*Капетан Радич Петровић и покрштеница Зорка*): конкретан искуствени (историјски) случај фикционализује се, стварни јунаци историје (кнез Јанко, Аганлија, капетан Радич Петровић) постају јунаци историјских приповиједака око неког случаја из живота (избављање од смрти у дјетињству, женидба покрштеницом).

Поред поменутих приповиједака, заснованих на фактима, појављују се и оне које се позивају на истинитост, односно на стварност, а да иза њих не стоји историја и знаменито име. Василије Суботић у поднаслов своје приповијетке *Рђав посао, зао конац* ставља „На истини основана приповетчица” (Суботић, В., 1841); касније ће његов брат Јован почети своје „образе” из српско-мађарског рата (Суботић, Ј., 1851). У *Сербском народном листу* (1840, бр. 608) појавиће се појмови „дагеротип” (*Зракопис (дагеротип) у харему*) и „сказ”, својствени техници и формама приповиједања у почетку реализма и књижевним програмима цијеле једне епохе (Марковић, С.: 1).

Преплитање фикције утемељене на фактографском и фикције маскиране приповиједањем основаним „на истини” указује на нова, сродна тежишта у развоју српске новелистике, усмјерена на естетику истиносног. Тај ток ће се успорити, дјелимично и пресјећи суочавањем с романтичарским моделом, али ће у основи бити нека врста прототипа реалистичке приповијетке.

Романтичарски модел приповијетке

Просвјетитељски модел приче се не руши самим изостајањем поуке, како би се очекивало у први мах, колико стварањем радње и јунака независних од априорних норми „моралне филозофије”, подређених страстима и искушењима до трагичног, ријетко срећног исхода.

У настајању *модела романтичарске приповијетке* дјеловало је више чинилаца. У приповијеци просвјетитељског типа само негативни јунак крши моралне норме, док позитивни јунак потврђује њихову општу вриједност и смисао. Јунак (прото)романтичарског модела приче крши егзистенцијалне, моралне, здраворазумске норме, идући за страстима и емоцијама независно од исхода својих намјера. Заплет може да се утемељи на врло разноликим врстама норми и прекршаја: нпр. лични мотиви (љубав) подређују се неком општијем идеалу као што је слобода, брак, воља родитеља, али јединка страда, не остварује пожељне вриједности, иако је сама још оличење вриједности. Као илустрацију можемо навести приповијетку Б. Атанацковића *Буњевка*: њена јунакиња даје руку невољеном младићу да би спасла од смрти свог драгог, а онда их, на раскршћу морала и ероса, шаље у борбу за слободу српског народа, па који преживи, биће њен. Обојица су погинула, а јунакиња у црно обучена клечи пред иконом. Екстаза неостварене љубави и смрти је оно што овој приповијеци даје романтичарски ореол (Атанацковић, 1928).

Други чинилац у романтичарском моделу јесте активирање јунака и радње у развијеној фабули везаној за свијет стварности, историјске или савремене, у врло уској тематско-мотивској парадигми, сведеној на два члана, љубав и родољубље. У констелацији радње једна од тих вриједности се не може остварити, те је смрт или жртвовање јединке основни исход (Иванић, 1976: 44). Романтичарски модел сужава потенцијале просвјетитељског модела, искоришћава у основи његову сентименталистичку варијанту, али ослобађа причу од алегорично-параболичне функционализације и илустративности, посебно од просвјетитељског повјерења у свемоћ врлине и правде, и, уз то, интензивира њен заплет и просторе психолошких процеса.

Општи модел (прото)романтичарске приче има барем двије крупне варијанте: у једној се (елементарни) фолклорни облик (балада,

бајка, анегдота...) раз(г)рађује у приповијетку, у другој се посебан, нетрадиционалан „случај” поставља у основу фабуле. Тај „случај” може да се веже и за историјске личности или само за историјско вријеме (нпр. приповијетке Ђ. Јакшића). Границе између двају типова модела су порозне. Фолклорни облик се може везати за историјско вријеме, али имати потпуно фикционалне (неисторијске) јунаке (случај са *Буњевком* Б. Атанацковића, која варира мотив народне баладе *Шуичкиња Мара*, смјештајући радњу у српско-мађарски рат 1848/49).

Ова приповијетка такође слободно урања у свијет фантастике не правећи границу према свијету јаве. Ту се успоставља и граница између просвјетитељског фолклоризма једног Атанасија Николића (*Огледало чудесног века*), гдје бајковита прича хоће да остане парабола, и романтичарског фолклоризма, у којему је свијет јаве и свијет фантастике хомоген, један од могућих свјетова — нпр. проза Александра Андрића (Николић; Андрић).

У првим фазама романтизма страдају јунаци као носиоци врлина, племенитости, несебичности. Постепено, с уласком нове генерације романтичара (Ђ. Јакшић, Л. Костић) јунаци се све чешће описују негативним атрибутима или јаким контрастима између осјећања љубави и мржње, родољубља и издаје, завидљивости (подлости, себичности и сл.) и племенитости. Такав избор ауторима омогућује да конфликтима страсти и норме воде ка драматичним заплетима и расплетима и да истовремено назначе чиниоце нове слике свијета, односно нове осјећајности. У таквој констелацији страст се поступно преобраћа из негативне у позитивну категорију, у некој врсти парадоксалног споја („смртна љубав”). Док је просвјетитељство (посебно класицизам) одбацивало страст уколико је штетна и ван контроле разума, романтизам је успоставља као вриједност и потврду људске природе. Пошто је тематизована и именована, страст се ослобађа просвјетитељског проклетства (уп. ставове Доситеја Обрадовића или Лукијана Мушицког[1]) и постаје неприкосновена вриједност као елементарно својство и право јединке, упркос своје субверзивне, трагизмом оптерећене природе. Нарушавање те вриједности као дубоке интиме бића постаје кривица и узрок страдања, све до приповијетке зрелог реализма (Лаза Лазаревић: *Швабица*). Романтизам ће заправо конфронтирати често по себи позитивне, али до неразумности хи-

[1] Всеконечно побјежденије и истребљеније своји<х> страсти (како су неки умствовали), то није могуће человеческом јестеству, и. који су то од људи изискавали, више су и<х> смели и замрсили. Али пристојно и разумно владање и управљеније страсти и захтевања наши<х>, то је и могуће и неотложно. Перво и навластитије средство својим страстем владати и њи<х> управљати јест своје воображеније у власти својеј имати и с њим опходити се умети; а ово није толико трудно и зависи од пристојећега вниманија и приљежнога обикновенија (Обрадовић, 2: *Етика*,1803: 10); „Сили мечтателној / Утесни предел: свет живота / Оставља та у мними лети”, „Научи с’ сносит’ судбу: свега / Лишити с’ кад добродетељ иште!” (Мушицки: 109, 110).

пертрофиране и конфронтиране вриједности (уп. приповијетке Ђ. Јакшића с мотивима љубави, посебно *Неверну Тијану*, уп. Јакшић: 3).

Прелазне форме: модел фолклорно-ауторске приповијетке

У први мах би се помислило да овај модел приповијетке на хронолошкој љествици у српској књижевности заузима прво мјесто, да твори основу ове врсте. Уколико би се полазило од историјски неразлучених и неутврђених периода, то би морало бити тачно (усмена ријеч је старија од писане ријечи). Али у пракси којом се овдје бавимо, ствари су другачије. Настајање писане прозе у српској традицији много је чвршће повезано са писаним европским и домаћим обрасцима (нпр. утицај житија, библијских прича, европских приповједача — Мармонтела, Фенелона или Лесинга) него са усменим приповједним жанровима. Тек с етаблирањем тих жанрова, у Вуковом *Српском рјечнику* и *Даници* и у збиркама пјесама, пословица и приповиједака, они постају легитимни за писану приповједачку ријеч. Постоји још један ефикасан канал посредовања између писане и усмене ријечи, везан за текућу стихију приповиједања (причу из свакодневице), којим улазе фрагменти канонизованих фолклорних жанрова и свакодневне ријечи, с примјерима, случајевима, догађајима, анегдотама, пословицама, узречицама. Грађа сачувана у заоставштини Гаврила Стефановића Венцловића то потврђује исто тако добро као и она у Доситејевим дјелима, у облику одломака живог искуства и мјесних приповиједања сачуваних у различитим облицима (Стефановић Венцловић, 1966; Павић, 1972). У процесу приближавања развијених усмених врста (бајка, епска пјесма или балада, шаљива прича) долазило је до стапања с оквиром који је стварао аутор у новој цјелини, гдје су се некада јасно оцртавале преузете основа и ауторска надградња (Николић, А., Суботић, Ј., 1842), а некада, пак, долазило до потпуног подређивања ауторског гласа фолклорној стилизацији (бајке Б. Атанацковића, М. П. Шапчанина, посебно Ј. Г. Миленка).[2]

С Вуковим списима у српску књижевност је ушла нова серија жанровских образаца и жанровских могућности, истовремено са дотадашњом домаћом и европском традицијом. Ускоро ће *женска* (бајка) и *мушка* прича (новела), у условној терминологији В. Караџића (Караџић, В. Ст., 1988: 48), добити такмаце у ауторским бајкама и шаљивим причама, стилски и сижејно ослоњеним на прозу просвјетитељског поријекла и просвјетитељске природе. У великом току усмености мијешаће се животна свакодневица (савременост) и усмена предаја, често у неразмрсивим преплетима: усмена ријеч не по-

[2] Литература о том питању је богата. Уп., Иванић: Фолклорни модел приповиједања у (новој) српској књижевности // Свијет и прича, Београд, 2002, с. 8, 29.

тврђује само пренесено знање него се уклапа у савремене околности, или се те околности на одређен начин поусмењују (претачу у анегдоту, шаљиву причу или пословицу, које се даље преносе усменим путем). Други је ток повезан са улажењем народне пјесме у писану прозну ријеч, што утиче на њен стил и на тематско-мотивски лик као дио устаљене фразеологије, реторике, формулативности, једноставних облика и бајковитих склопова прича. Новина је што стил усменог приповиједања овладава писаним причама из живота (С. Милутиновић[3]) приближавајући их свакодневном изразу, својственом тек прози епохе реализма.

Та линија свакодневних причања препознаће се у раним приповједачким покушајима, касније обликујући један од од главних токова српске приповијетке. У *Српско-далматинском магазину* Јоаникије Памучина и Вук Поповић остављају такву прозу, полазећи од стварних догађаја. Први од њих увјерљиво приповиједа драматичну судбину појединца, уз то приказујући средину, њене представнике и њихов говор. Вук Поповић у некој врсти коментара систематизује вриједносне норме патријархалног друштва и даје имплицитне теме не само фолклористичке приповијетке, већ великог дијела српске прозе друге половине 19. вијека (предност старих времена над новима, бољи квалитет некадашњег живота, виталност и моралност старих генерација, дегенерација новог покољења).[4] Сличне идеје се налазе у репликама јунака романа *Васа Решпект* Јакова Игњатовића (1874),[5] у приповијеткама Милована Глишића (1873),[6] још одлучније саопштене у расправи *Србија на Истоку* Светозара Марковића (1872) (Марковић, 1960, 3).

Реалистички модел

Овај модел је врло тешко свести, у неколико реченица, на схематичан опис: приповијетка од 60-их година 19. до почетка 20. вијека постаје најмоћнија прозна врста у српској књижевности, објављена, по мојим прорачунима, у хиљадама појединачних текстова (књижевна периодика, политичка и друга штампа у првој деценији 20. в. има сваке године преко 200 наслова). У овом периоду низ приповиједака потпуно одговара пријашњим моделима, али оне остају рубни чинилац или тривијални слој модела, мада њихову повремену популарост (Јанко Веселиновић) не треба запоставити.

---

[3] Мисли се на прозу С. Милутиновића Сарајлије (*Двобој ученика и учитеља* // Голубица, 1843/44), сјећање на случај с Његошем као учеником.

[4] Уп., Деретић, с. 334—343; Деретић је у наведеној монографији најпотпуније пописао и класификовао српску приповједну прозу прве половине 19. в.

[5] Уп. апологију старих времена („како је било некада а како сада"), *Васа Решпект*, прир. Д. Живковић, Београд, 1981, с. 27—28.

[6] У приповијеци *Ноћ на мосту*, СД М. Глишића, 1, прир. Г. Добрашиновић, Београд, 1963, с. 86.

У опису реалистичког модела приповијетке може се издвојити неколико елементарних, поновљивих и диференцијалних чинилаца: (1) приповијетка се оријентише на хомоген (постојећи) свијет стварности као своју основну тему, али га хетерогеним приповједачким гласовима и перспективима разбија и динамизује, често му прикључујући фантастику; (2) оријентисана је такође на лик као средиште радње, на јунака са извјесном невољом, слабошћу, дилемом, тежњом, потребом, жељом; (3) не бјежи од другостепеног смисла, дакле од функционализације, али га не истиче у први план (осим у дидактичко-тенденциозним врстама[7]); (4) конфигурација заплета може бити везана за лик (трансформације лика), радњу или простор (мјесто и мијене кроз које пролази); (5) насљеђује морално-просвјетитељску, романтичну и фолклорну причу, интегрише их и смјењује причама из савременог живота у његовој социјално-регионално-професионално-језичкој разноликости; (6) ова теза се тиче и једноставних облика, које реалистичка прича асимилује, уклапа, наративизује (нпр. пословица у *Причањима Вука Дојчевића* Стефана Митрова Љубише, или узречица у приповијеткама Милована Глишића: *Шило за оґњило* и Лазе Лазаревића: *Све ће то народ позлатити*), идеологизује (*Глава шећера* М. Гишића), уланчава (Вукићевић: *Прича о селу Врачима и Сими Ступици*) и, врло често, алегоризује (у поменутој причи И. Вукићевића, у сатиричној прози С. Ранковића и Р. Домановића); (7) фолклорна подлога се често очитује у елементарним облицима (анегдота, балада, бајка, епска пјесма), у начину преношења приче (техника приповиједања, „сказ", „поетика гласова") и моделу свијета и усменог стила (уп., Вукићевић, 2006; Иванић, 2002) — у томе судару реалистичка приповијетка од сложенијих врста (бајка) задржава само парчад, индикаторе старе подлоге (зла мађеха, прогоњена пасторка, савладана препрека — у приповијеткама С. М. Љубише; побједа над злим бићем, вољена дјевојка као награда сеоском младићу — у приповијеци М. Глишића *После деведесет ґодина*); (8) ако се обликује на једноставним облицима (нпр. анегдотска приповијетка, предање), проширена је сценама, извјештајима, препричавањима, дигресијама или другим чиниоцима (Љубиша), често подсјећајући на роман (*Бакоња фра Брне*); (9) у техници излагања приповијетка се упадљиво ослања на илузију усменог приповиједања, живу ријеч и хронотоп причања, али се отвара и према ономе што Ж. Женет назива „шум дискурса"[8] или што би се могло назвати „реторичком стварношћу" (Шапчанин, Лазаревић, Матавуљ, Нушић);[9] (10) то је овој врсти

---

[7] Уп., Иванић, 1976, с. 279—308, „Дидактичка приповијетка (с тенденцијом)".

[8] Ж. Женет говори о модерној књижевности која „као да је исцрпла или превазишла сва средства свог начина представљања, и сад жели да се ограничи на нејасан шум сопственог дискурса", можда на путу нестајања „са нашег хоризонта" (*Фиґуре*, прев. и одабрала М. Миочиновић, Београд, 1985).

[9] Мисли се на различите поступке алегоризације или сл. конструкција свијета заснованог на другостепеним сликама (уп., Иванић, 2002а: 202).

омогућило да захвати све крајеве гдје су Срби живјели (од Сент Андреје до Задра, Загреба и Котора) и да искористи/сачува одговарајући регионални, социјални и интелектуално-лексичко-стилски фонд епохе.

У првим деценијама нове српске књижевности само у облику превода, а онда дуго у трагању за својим обликом и за својим темама, приповијетка је с епохом реализма постала најпријемчивији и најпромјенљивији жанр: објединила је главне могућности књижевнога говора свога доба, испробала стварност/живот (индивидуални, друштвени, регионални) као средство приповиједања, усвојила цијели спектар облика излагања и повезала широки спектар усмене традиције са још ширим спектром писане ријечи. Постала је стилско-артистички холограф епохе и образац/грађа идућих књижевних раздобља.

ЛИТЕРАТУРА

Андрић, А.: Целокупна дела, приповетке, 2: 1—3, Београд, 1864—1866.

Арсић, Е.: Старац и три младића; Благоразумие // ЛМС: 19 (1829), 106—109; 109—111.

Атанацковић, Б.: Буњевка // Целокупна дела (1928) (1852).

Банатски алманах: Темишвар, 1827—1828.

Вукићевић, Д.: Писмо и прича: Српска реалистичка приповетка и фолклорна традиција, Београд, 2006.

Давидовић, Д.: Забавник, Беч (1815—16), Будим (1818), Беч (1819—1821).

Деретић, Ј.: Алманаси Вуковог доба, Београд, б. г.

Иванић, Д.: Српска приповијетка између романтике и реализма (1865—1875), Београд, 1976.

— 2002а: Свијет и прича, Београд, 2002.

— 2002: Поетика „гласова" (Од гласа до приче) // Књижевна историја. XXXIV: 116—117 (2002), 83—98.

Јакшић, Ђ.: Сабрана дела, 1—5, прир. Д. Иванић, Београд, 1978.

Јовић, С.: Невера сама се казни; Три конака // алманах Зора, Беч (1836).

Караџић, В. С.: Српске народне приповијетке, прир. М. Пантић, Београд, 1988.

Лазаревић, Л.: Портре // Цвеће (Будим, 1829), 1: с. 12—26.

Лазаревић, Л. К.: Целокупна дела (прир. В. Недић, Б. Живојиновић), Београд, САНУ, 1986.

Марковић, С.: Сабрани списи, 1—4, ур. Н. Пашић, Београд, 1960.

Мушицки, Л.: Песме (изабрала и приредила М. Д. Стефановић), Београд, СКЗ, 2005 (97: 641).

Николић, А.: Вјерни побратим, или Огледало будућег вјека: народња српска приповјетка // ЛМС: 26 (1831), 99—122.

Новине сербске из царствујуштега града Вијене. Беч, 1813—1822.

Новић Оточанин, Ј.: Капетан Радич Петровић и покрштеница Зорка // Матица (Н. Сад), 1865, бр. 1—9.

Обрадовић, Д.: Сабрана дела, 1 (приредио Ђ. Гавела), 2 (прир. Јелена Шаулић и Ђ. Гавела), Београд, 1961.

Павић, М.: Гаврил Стефановић Венцловић, Београд, СКЗ, 1972 (65: 437).

Пеичић, К.: Пиљци // ЛМС: 6 (1826), 140—147.

Поповић, Ј. С.: Забавни календари Винка Лозића; милобруке; афоризми; записке (прир. Д. Иванић), Вршац, 2003.

Сербски народни лист, Будим, 1835—1848.

Стејић, Ј.: Забаве за разум и срце, Беч, Будим, Н. Сад, 1—5, 1828—1839 (Урош, 1828: 1, 137—204; „Записка усопших" Николе Клатића (1839: 5, 99—177).

Суботић, В.: Рђав посао, зао конац // ЛМС, 54 (1841): 146—167.

Суботић, Ј.: Пепељуга // ЛМС, 56 (1842), с. 84—96; Два брата. Образ из последњег рата // ЛМС, 83 (1851), с. 137—184; Женски јунак. Новела. (Образ из последњег покрета) // ЛМС, 84 (1851), с. 146—176; 85 (1852), с. 89—142.

Стефановић Венцловић, Г.: Црни биво у срцу (избор, предг. и редакција М. Павић), Београд, 1966.

Трифуновић, Ђ.: Азбучник српских средњовековних књижевних појмова, Београд, 1974.

Душан Иванич

МОДЕЛИ СЕРБСКОГО РАССКАЗА XIX ВЕКА

Резюме

В работе выделяются основные модели сербского (авторского, художественного) рассказа, начиная с эпохи просвещения, вплоть до начала модерна, в аспектах жанровом, тематико-мотивном, наратологическом и риторико-стилистическом. Учитывая результаты как синхронных, так и диахронных исследований, автор утверждает, что, помимо динамических моделей рассказа, проистекающих из периодизации литературы (сентиментальный, романтический, реалистический рассказ), можно выделить также структурные модели, перечень которых начинается с простых форм или гибридов (напр., рассказ-басня/аллегория, рассказ-портрет) и кончается на формах развитого рассказа (рассказ/повесть: действие, портрет, идея).

В переходный период от просвещения к романтизму модели рассказа находились в зависимости от протоформ (басня, пример, портрет, анекдот, сказка). В эпоху романтизма жанр этот обособляется, как интимная история, исторический „материал" или персонализованная реплика фольклорных образцов (легенда, доверие, сказание, эпическая песня, баллада). С эпохой реализма сербский рассказ расширяет свои тематические рамки, новыми способами пользуется наследием народного творчества и умножает диегезические модели: это позволяет ему организоваться с помощью хроникальных, местных, назидательных (идейных, философских, историософских), анекдотических, сказочных (или подобных) парадигм, или же поставить в центр повествования личность человека (портрет).

Решающими в процессе формирования данных моделей, по мнению автора, являются следующие факторы — взаимодействие нравственно-философских идей с общественно-экзистенциальными примерами/темами или мотивами, при сильной насыщенности лирическими высказываниями в эпоху романтизма (эротико-патриотические, нравственные мотивы, связанные с аффектами), также как взаимосвязь литературной традиции с фольклорными и вообще устными жанрами.

UDC 821.163.41.09 Konstantin Filozof

Гордана Јовановић

„СКАЗАНИЈЕ О ПИСМЕНЕХ" КОНСТАНТИНА КОСТЕНЕЧКОГ (КОНСТАНТИНА ФИЛОСОФА) — ЗНАЧАЈАН СПОМЕНИК СРПСКЕ СРЕДЊОВЕКОВНЕ ПИСМЕНОСТИ

Делатност Константина Костенечког и као целина и по појединачним питањима вишеструко је значајна за српску средњовековну књижевност, за српски језик као и за многе друге области које се тичу народног и државног живота српске Деспотовине у доба деспота Стефана Лазаревића. *Сказаније о писменех* по много чему — а о томе ће бити речи у раду — заузима посебно место.

Кључне речи: Константин Костенечки, патријарх Јефтимије, Јефтимијева реформа, ортографско-графички спис *Сказаније о писменех*, деспот Стефан Лазаревић.

Деспот Стефан, српски кнез (1389—1402) и деспот (1402—1427) спада у оне изузетне и несвакидашње личности српске историје које су обележиле, на најбољи могући начин, време у коме су владали. Читав његов, нажалост кратак живот, био је испуњен непрестаним ратовима у којима је деспот, као турски вазал, морао учествовати, у неуморним дипломатским покушајима да се обезбеди мир у земљи која се још није могла опоравити од велике и трагичне Косовске битке, у сталном опрезу пред често непоузданим савезницима, у непрестаној бризи да се сачува и придобије лојалност српског племства, коме су, често, границе сопствене области биле важније од државних, а сопствени углед важнији од угледа владара коме су дуговали верност. Стога се на овоме месту треба подсетити речи турског султана Бајазита, названог Муњевити, који овако саветује деспота: „*Данас те као сина најстаријег и највољенијег представљам пред свима — и својима и (онима) који су источније од нас. Ко је код мене у таквој части као ти? Ја сам већ зашао у године. Умрећу било од болести било у борби. А ти, живећи овако (у слози) са мном, добићеш на времену... Добивши на времену, не само да ћеш своју земљу сачувати него ћеш (освојити) и околне области које се граничe са твојом државом и назваћеш се великим и славним владаром. За сада држи земљу своју у својим границама. Послушај ме и ја ћу ти рећи шта треба да радиш. Док сам ја жив, потруди се да сломиш своју силну (властелу) и да је поучиниш својој власти... (било) благородне, (било) сиромашне које си ти вас-*

питао уздигни, учини их славнима да заједно са тобом владају; све клеветнике и њиме сличне ућуткај."[1] Да ли по султановом савету или по сопственом политичком чулу, деспот је у много чему поступио баш на тај начин. Успео је да економски опорави српску Деспотовину, да јој обезбеди дужи мир на границама, почео је обнављати градове и утврђења, сазидао је многе манастире, а међу њима најважнији, предвиђен да тамо буде сахрањен, манастир Манасију (Ресаву), који посвећује Светој Тројици. И сам веома образован и талентован као писац, ствара од српске државе изузетно важан културни центар. У то време српска држава је још увек, у неку руку, слободна па је било могуће предузети замашне културно-просветитељске и књижевне послове и од вазалне државе направити важно средиште у које ће долазити многи образовани и писмени људи из околних земаља и ту наћи услове и подршку за свој рад.

Један од таквих био је и Константин Костенечки, назван Философ због своје учености, родом Бугарин. У Србију је дошао, према посредним подацима, између 1410. и 1413. г.[2] Бива веома срдачно примљен на деспотовом двору, што у многим приликама подвлачи, и деспот му поверава многе важне мисије, од дипломатских до оних које се тичу реформе српског језика и српског правописа.

Нема никакве сумње да Философ за читав свој подухват који се тиче ортографско-графичке и језичке реформе српског језика има деспотово изричито одобрење па чак и наредбу: азъ ти повелеваю о сих,[3] одн. *Ја ти ово наређујем*! Ево и Константинових речи из којих се види на какве је све отпоре наилазио међу људима у деспотовом окружењу и на какве је све непријатности могао да рачуна: „*А ако ми неко каже: 'ко си ти да о овоме говориш?' — одмах ћу рећи: '(Не говорим о овоме) зато што сам неко (и нешто) или зато што имам некакву власт — чиним ово због божаствених књига, себе (можда) на смрт осуђујући. (Али) веру имам у благочастивог (Деспота) који ми рече: 'Ја ти наређујем да ово урадиш!'... Постоје многи који би и без оваквог труда желели да себи пут прокрче, али не добише (овакву) наредбу; бојаху се да их други не каменују.*"[4]

После овога запитаћемо се, наравно, ко је био Константин и какво је знање и образовање имао кад се прихватио овако тешког, па и опасног посла? По свој прилици родио се у месту Костенец (од чега

---

[1] Цитат из мог превода *Живота Стефана Лазаревића, деспота српскога*, који је у штампи.

[2] К. Куев, Г. Петков, *Събраны съчинения на Константин Костенечки*, Изследване и текст, БАН, София 1986, стр. 18.

[3] В. Ягичь, *Книга Константина Философа и грамматика о письменех*, Разсуждения южнославянской и русской старины о церковно-славянском языке, Т. I, Санктпетербург 1885—1895, стр. 484.

[4] Нав. дело, стр. 484; (даље: Јагић). Превод: Г. Јовановић, *Акценатске и интерпункцијске поуке у „Сказанију о писменех" Константина Философа (Константина Костенечког)*, Међународни састанак слависта у Вукове дане, 27/2, Београд 1998, стр. 12.

потиче и његово презиме), које се налазило недалеко славног Бачковског манастира, у коме је боравио знаменити бугарски патријарх Јефтимије. Сасвим је могуће да је и Константин своја знања стицао баш у том важном средишту црквеног и културног живота тадашње бугарске државе.[5] У своме *Сказанију* он и сам каже да је неко време био Андроников ученик, а Андроник је, опет, био ученик патријарха Јефтимија. Нема података ко су му били родитељи, коме је друштвеном слоју припадао, нити како је провео своје најраније године. Баш као што се не зна ни где је ни како је завршио свој живот.

Своје погледе на реформу српског правописа и, донекле, језика изнео је Константин у свом знаменитом ортографско-графичком спису познатом под именом *Сказаније о писменех* (*Повест о словима*), који је у извесном смислу и програмско Константиново дело, настало, дакле, по изричитој деспотовој жељи и наредби. Осим тога што је то јединствени извор на основу кога можемо изводити важне закључке о српском језику тога доба, о српским писцима и преписивачима, *Сказаније* је и прворазредни историјски извор који доноси много драгоцених података, не само о деспотовој личности него и о многим видовима народног и црквеног живота у тадашњој српској држави,[6] што треба посебно истраживати како би се сагледао свеукупни Константинов рад у држави деспота Стефана.

Сказаније је настало после 1423. г., о чему постоје посредни докази; сачувало се само у једном препису из 40-тих година XVII в.; налази се у Патријаршијској библиотеци у Београду, и по свом текстолошком склопу, представља својеврсну симболику: састоји се од 40 глава, а почетно слово сваке главе сачињава акростих који гласи: *самодржавному деспоту Стефану раб Константин*. Познато је да је словенска азбука имала 38 слова, а Константин, како би дошао до броја 40, додаје још два *јуса* (два носна вокала), истичући да та два гласа нису српска него бугарска. Симболика броја 40 позната је — он симболише нешто свето, божанско, а присутна је и у *Старом* и у *Новом завету*. Постоји, осим тога, и скраћена верзија (тзв. *Словеса в кратце — О словима укратко*), за коју се сматра да ју је сачинио неки Константинов ученик, Србин, који је живео у другој половини XV в. Ово мишљење изнео је В. Јагић и у науци се прихвата као утемељено.

Ово Константиново дело писано је изузетно тешким и на многим местима једва разумљивим језиком. То је признао и знаменити слависта Ватрослав Јагић, па се задовољио тиме да само у по неколико реченица преприча садржај сваке главе, али интегрални текст није превео. То исто чини и други великан наше славистике Ђуро Даничић.

---

[5] К. Куев, Г. Петков, *Събрани съчинения*..., стр. 14—15.

[6] Г. Јовановић, *Трагови народних веровања у „Сказанију о писменех" Константина Филозофа*, Српска књижевност у доба Деспотовине, Дани српског духовног преображења V, Деспотовац 1998, стр. 205—210.

Поред многих пишчевих дигресија, питања која се покрећу у овоме делу могу се груписати у следеће важне целине: 1) зашто треба реформисати дотадашњи српски правопис и извршити ревизију богослужбених књига, 2) шта српски писци и преписивачи треба да знају како би све оно што напишу довели у склад са, како Константин каже, *правим учењем*, одн. учењем православне цркве, 3) како настају јереси ако се ово пренебрегне, 4) зашто сваком таквом раду треба да буде узор оно што је у Бугарској урадио патријарх Јефтимије, и што је од изузетне важности и што стално треба подвлачити, 5) како децу треба описмењавати и учити их хришћанским молитвама. Најпре ћу о овоме нешто рећи.

Нема никакве сумње да је *Сказаније* и први педагошки приручник, намењен, свакако школама у српској држави. Неке главе изричито су тако и насловљене, нпр. *Како да учимо речи* (гл. 19), *Како да се учи (молитва) „Цару небески*" (гл. 21), *Како да се учи (молитва) „Свети Боже*" (гл. 22) итд. У овим главама Константин, не само да даје поуке учитељима како треба да уче децу најважнијим хришћанским молитвама него уз њих даје и богословска објашњења, која учитељи треба да знају како би били у стању да деци дају правилна тумачења. Каже Константин да пошто деца науче сва слова, одмах треба да на првом месту науче *За молитву светих отаца наших*. Зашто баш њу? Па зато што је то била омиљена молитва Светог Саве, а према Константиновом податку, она се налазила написана, у облику крста, у *Законоправилу* или *Номоканону* Св. Саве и Константин је назива *крстолико оружје* којим се сва зла и све јереси искорењују. Она је, наиме написана тако да по вертикалној линији стоји: *Господе Исусе Христе, Боже наш, помилуј нас*, а по хоризонталној: *За молитву светих отаца наших*. Овако написан текст стварно твори крст, одн. то је крстолико оружје којим хришћани побеђују.[7]

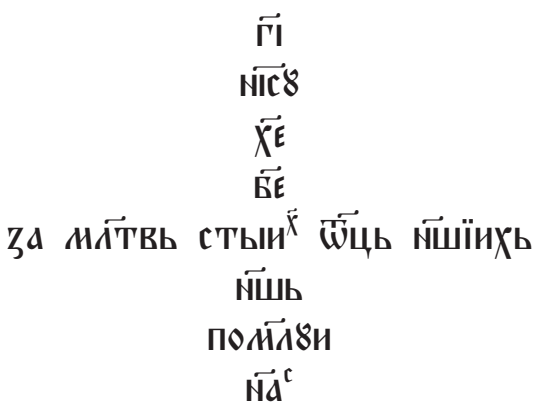

[7] Г. Јовановић, *Свето писмо као мотив и библијска места у „Сказанију о писменех" Константина Филозофа*, Научни састанак слависта у Вукове дане, 26/1, Београд 1996, стр. 79—80.

Придајући велики значај баш овој молитви, Константин је даје пуним речима, раздељену на слогове и смештену у четири низа.

ꙁа. мо. ли. твь.

све. ты. и. хь. ѡ. ць. на. шї. и. хъ.

го. спо. ди. ї. и. соу. хрї. сте.

бо. же. на. шъ. по. ми. лоу. и. на. съ.

Шта то значи? Значи то да деца, према његовим речима, треба најпре да виде молитву написану у целини, без скраћивања, одн. без титлова, а кад савладају вештину писања, онда им се може дати и титлована верзија. Најважније је да се дете најпре научи „*лепо писати, јер како му напишеш, тако ће се дете (и) навићи да пише*".[8] И наставља даље: „*...у основи /у темељу/ све је садржано, /све се налази/*".[9]

На овоме месту долазимо до основне мисли којом се Константин руководио приликом свог реформаторског рада у области српског језика и правописа; треба, наиме, веома тачно и брижљиво преписивати и преводити богослужбене књиге имајући стално на уму *право* (одн. православно) учење и непрестано се борити против оних „*који бране да се изиђе на прави пут*",[10] одн. борити се против јеретика. Све се то, према Константину, може постићи ако се држимо учења Светих Отаца и одлука седам васељенских сабора који су у свему томе сигуран путоказ и ослонац.[11] Овако исказан став уводи у овај спис, поред разумљивих филолошких проблема, и нешто што би се могло назвати „филолошка идеологија", одн. „изједначење појмова вере и књиге. Према тој идеји водиљи, кварење књига повлачи за собом јерес."[12]

Шта је у позадини читавог овог Константиновог подухвата? Осим деспотове жеље да се уведе ред у српски правопис и језик богослужбених књига, постојала је, несумњиво, и лична Константинова жеља да у својој новој отаџбини учини исто оно што је патријарх Јефтимије учинио у Бугарској. Никако не треба сумњати да је деспот Стефан знао за реформаторске кораке које је предузео бугарски патријарх, знао је зашто се то чини и имајући поред себе личност која му је скоро из прве руке могла о томе сведочити, потрудио се да све то спроведе и у својој држави.

---

[8] Јагић, стр. 437.

[9] Нав. дело, стр. 437.

[10] Г. Јовановић, *Свето писмо...*, стр. 81.

[11] Нав. дело, стр. 81.

[12] И. Грицкат, *Одлике ресавске редакције у старијим преписима Душановог законика*, Јужнословенски филолог, књ. XXXIV, Београд 1978, стр. 111, 112; в. такође: О. Недељковић, *Правопис „ресавске школе" и Константин Филозоф*, Стара књижевност, Београд 1965, стр. 467—475.

Време у коме је живео, радио и стварао патријарх Јефтимије било је препуно огромне опасности пред потпуним турским поробљавањем, а културни и духовни рад требало је да ојача државни и народни живот, да му улије снагу како би се могао супротставити тој несрећи. Нека врста духовне и културне обнове јавља се и нешто раније, у време цара Ивана Александра (1331—1371), који је истрајни културни и књижевни покровитељ,[13] али су свакако најтрајније остале бразде које су заоране у области богословске, философске и духовне мисли XIV (и XV в.), а циљ им је био да православна црква, у неком смислу, објасни и утврди своју теорију и праксу.

То је и време борбе између рационалистичког и мистичног правца у богословљу. Представници првога били су тзв. варламити (према своме творцу Варлааму), а представници другога, мистичног, били су исихасти, представљени у лику свога најрепрезентативнијег представника Григорија Паламе.[14] Овај веома ексклузивистички, мистични правац, који је захтевао изузетно дубок духовни живот, а он се исказивао, између осталог, у молитвеном *тиховању, ћутању, молчанију*, што је све требало да, уз помоћ *таворске светлости* која из Творца исијава, приближи и повеже човека са Створитељем, да успостави везу између Бога и човека која је прекинута првородним грехом.[15] Овоме правцу, који је на крају и победио, припадао је и бугарски патријарх Јефтимије, Константинов духовни учитељ.

Спорови између исихаста и њихових противника водили су се на веома оштром и полемичном, али изузетно негованом језику, високог књижевног и философског стила, па је такав језик био изузетно убојито оружје у богословско-философским диспутима; стога се бризи за језик придавала изузетна пажња, а вешто срочене мисли, језички добро уобличене, могле су бити одлучујуће у оцени да ли је нешто *јерес* или није, иако се сматрало „*...да је за исихасту штетно не само говорити него и писати, јер све то смета контемплацији...*”.[16]

У чему се састојала Јефтимијева реформа? Патријарх Јефтимије је, у суштини, био традиционалиста, васпитан на класичним старословенским споменицима и старословенском језику (тај је језик за словенске народе био нека врста „класичног” језика, као што су били грчки и латински за друге европске народе),[17] на грчкој језичкој

---

[13] Е. Георгиев, *Търновската книжовна школа и нейното значение за развитието на руската, сръбската и румънската литератури*, Търновска книжовна школа 1371 — 1971, Международен симпозиум, Велико Търново, 11—14 октомври 1971, БАН, София 1974, стр. 63.

[14] Нав. дело, стр. 64.

[15] Нав. дело, стр. 64.

[16] Г. Јовановић, *Константин Философ (Константин Костенечки) и доба деспота Стефана Лазаревића*, Ethnoslavica, Wiener Slawistischer Almanach, Sonderband 65, Wien 2006, стр. 74.

[17] Д. Иванова-Мирчева, *Ефтимий Търновски, писател — творец на литературния български език от късното средновековие*, Търновска книжовна школа..., стр. 198.

традицији, па су му били туђи многобројни елементи народног језика у писаним споменицима.[18] Занимљиво је да су његови погледи и ставови нашли свој израз у *Сказанију о писменех*, доста компликованом, на многим местима тешко разумљивом и често неповезаном спису његовог великог поштоваоца и ученика Константина Костенечког.

У науци је одавно постављено питање колико је Константин био у стању да суштински објасни и формулише Јефтимијеву реформу, али се она, у сваком случају, састоји у следећем: 1) темељни азбучни инвентар који би у себе укључио све познате графеме — зна се да је инвентар ћирилских графема, одн. ћирилице, ћирилометодијевске провенијенције, варирао од 38, па до 40 графичких знакова, у оквиру којих су нашле своје место чак и оне које су у то време изгубиле сваки гласовни смисао, одн. нису више постојале у живом народном језику; 2) приближавање језика и правописа класичним старословенским споменицима, тзв. *старословенском канону*; 3) ослањање, у смислу графије и ортографије, на грчки књижевно-језички узус, што се може тумачити и неком врстом „ренесансног" враћања грчком језику.

То је и време кад се јавља мисао да су се богослужбене књиге, као што је већ речено, искариле током многих векова преписивања и да их треба поново преводити и сређивати према грчким узорима (предлошцима). Сам Јефтимије је лично редиговао важне богослужбене књиге, нпр. *Литургију св. Јована Златоустог, Литургију Василија Великог*.[19] И његов настављач и ученик Константин оснива у манастиру Манасији (Ресави) — а по свој прилици и у Београду — књижевни и преписивачки центар који има велики углед у словенском свету, а рукописне књиге настале у њему именују се као веома респектабилне књиге *ресавског извода*, баш као што је то случај са рукописима *трновског извода*.[20]

Дошавши у Србију, Константин је изненађен стањем у српској писмености, пре свега због тога што, нпр. правописна правила (и све што се под тим код Константина подразумева, а што је, наравно, далеко од савременог схватања овога појма и његове суштине) у великој мери одступају од „трновских" узора и начела. И једино се у „трновским пределима", како каже Константин, правилно пише.

Не разграничавајући, а пре би се рекло не схватајући, суштински различите језичке нивое (ортографско-графички, семантички, синтаксички итд.), он, у начелу исправно, захтева да српска писменост доследно следи „трновске" узоре које он сматра најбољима, најисправнијима и најотпорнијима у односу на многобројне „јеретичке" опасности које прете православном Словенству и „правом" учењу.

---

[18] Е. Георгиев, *Търновската книжовна школа...*, стр. 69.

[19] Нав. дело, стр. 71.

[20] Г. Петков, *Ефтимий Търновски и школата му според „Сказание о писменех" от Константин Костенечки*, Търновска книжовна школа..., стр. 534.

Шта је то Константин приметио у српској писмености што га је узнемирило? Развитак српскословенске писмености, у оквиру овога и правописа, од раног немањићког доба, има свој смислени и, у суштини, једноставан развојни пут, који се у време Св. Саве и краља Милутина, од XIII в., заснива, у фонетско-фонолошком смислу, на српској језичкој подлози;[21] враћање старословенским језичким узорима косило се са постојећом језичком ситуацијом и приморавало је српске писце и преписиваче да примењују правила која су била далека њиховим језичким осећајима. Са друге стране, Константин је подсећао српске књижевнике и преписиваче на општесловенске, ћирилометодијевске темеље писмености којих се Словенство, у суштини, никада није одрекло. Традиционалиста Константин скренуо је пажњу на извориште свесловенске писмености и на потребу да се њени темељи никада не заборављају. Уосталом, треба рећи и то да се многи елементи који се приписују Константиновој реформи налазе у српској писмености ранијих раздобља као што је: плетеније словес, употреба спирита и акценатских знакова итд.[22]

За потребе српског језика он уређује азбуку од 38 слова, у оквиру које разликује три групе: а) 24. грчка слова, б) пет сложених слова, сачињених за словенске потребе (ꙗ ѥ ю ѿ ъı), в) ѣ ѫ ѕ ш щ ц ч ѣ ь (*дз* назива *српским* словом, јер улази у грчки бројни систем са вредношћу броја ***шест***).[23] Константину нарочито смета што се у српској писмености не чува глас **јат**, него се меша са **е**. Српски изговор који је он чуо у Београду и околини косио се са његовим језичким осећањем; много пре тога на широком српском простору већ је био завладао екавизам, али на северу Србије, где је Константин углавном боравио (?) **јат** се још није било изједначило са **е** (таквих говора и данас има) па је такав изговор **јата** (између ***е*** и **и**) још више морао да вређа његово језичко осећање, јер је у његовом родном изговору **јат** имало широку артикулацију, зближену до артикулације вокала **а** (са претходним умекшаним сугласником). Са друге стране, он је свестан да српски правопис мора имати неке особености као, на пример, обележавање меког изговора типа: *коње*, *господње* итд., помоћу прејотованих вокала, што је у бугарском непотребно.[24] А опет, он захтева од српских писаца не само да пишу **јат**, тамо где му је етимолошко место, него и да тачно, на месту, пишу глас **јери**, који се у српском језику изједначио са ***и*** још пре XIII, па нормално да га српски писци нису могли контролисати сопственим језичким осећањем.[25]

---

[21] *Повест о словима; Житије деспота Стефана Лазаревића*, Стара српска књижевност у 24 књиге, Књига једанаеста, Приредила проф. др Гордана Јовановић, Просвета, СКЗ, Београд 1989, стр. 21.

[22] И. Грицкат, *Одлике ресавске редакције*..., стр. 111.

[23] *Повест о словима; Житије деспота Стефана Лазаревића*..., стр. 21.

[24] Нав. дело, стр. 18.

[25] Нав. дело, стр. 23.

Као језичка занимљивост, Константин сугласнике зове *владајућим* („господствујушча”) словима, а самогласнике *потчињеним* („покорительна”), ако су иза сугласника. Истовремено за ова два појма везује и појам „мушко”, „женско”. Самогласници, као потчињени, симболишу „женско” и они не могу бити непокривени, одн. гологлави; стога се изнад њих мора наћи неки од грчких спиритуса (дасија или апостроф),[26] па у вези са овим Константин каже: „*...муж се не стиди да иде откривене главе кад приповеда (одн. кад говори), или кад се моли или нешто слично томе, према (апостолу) Павлу (1. Кор. 11, 4—7), јер се божанским стварима покорава...; жена, међутим, ако се на сабору појави гологлава, лишава се свога достојанства па није достојна да буде у кући свога мужа него са блудницама.*”[27]

Важно је такође истаћи и следеће: Константин, говорећи о потреби да се српске богослужбене књиге исправе и доведу у ред, даје и податак који би српска наука стално морала наводити и чиме би посебно требало да се позабави; реч је, наиме, о томе да Константин никако не сумња да ће се све то у Србији успешно спровести, јер за успешан рад на том пољу постоји чврста подлога, а то су књиге које се налазе по читавој Србији. Ево његових речи: „*Постоји код државног (Деспота) много књига по местима, манастирима и кућама, па ако буде наређено /ако Деспот нареди/ све ће се (оне) сољу осолити /све ће бити доведене у ред/.*”[28] Овим би требало да се позабаве и историчари нашег библиотекарства и школства, а не само историчари и лингвисти.

Погледајмо, најзад, какви су Константинови погледи на настанак словенског књижевног језика. Ове своје мисли изложио је у 4. глави *Сказанија*. Каже Константин: „*О овоме се неки (међусобно) препиру говорећи, једни да на српском језику тако треба рећи, други на бугарском или неком другом; све то није тачно. Одмах је јасно да они који су хтели сачинити (свете књиге) на словенском језику, нису то могли урадити на бугарском, иако неки кажу да су на (тај језик) превођене; како се могла тананост јелинског (језика), или сиријског или јеврејског исказати* „дебелѣши҇м ꙗзыко҇м”, *али ни српским* „высокыи҇м гл҇ом҇ і тѣсныи҇м”.[29] Стога су словенски првоучитељи, Ћирило и

---

[26] У првој пол. XIV в. у српској писмености, под утицајем грчке, појављују се акценти, док су се раније од надредних знакова употребљавали само тзв. спиритуси или хијатски знаци (в. о овоме, *Повест о словима, Житије деспота Стефана Лазаревића...*, стр. 15).

[27] Г. Јовановић, *Акценатске и интерпункцијске поуке...*, стр. 15 (в. нап. 4); овај превод понешто мењам, јер сматрам да Константинов спис, који је изузетно сложен у језичком смислу, омогућава и више преводилачких решења, која би требало да доведу до најбоље смисаоне интерпретације одређеног дела текста.

[28] Јагић, 421; Г. Јовановић, *Константин Филозоф и патријарх Јефтимије Трновски*, Дани српског духовног преображења, XI: „Ресава (Горња и Доња) у историји, науци и књижевности”, Научни скуп, Деспотовац, 20 — 21. август 2003, стр. 55.

[29] Одн. „робусним, тешким, дебелим, стаменим” гласом (реч је о бугарском језику), или „високим и танким гласом” (реч је о српском језику); Јагић, 396. Превод је мој.

Методије,[30] изабрали *„најтананији и најлепши руски језик, а њему у помоћ придодали су бугарски и српски и босански и словенски и чешки и хрватски језик (и) тако преведоше божаствене списе... и до дана данашњег налазе се књиге првога извода /првога превода/ написане изабраним речима ових језика...*".[31] Наравно да словенски књижевни језик није настао тако како мисли Константин, али је важна и занимљива чињеница да је наш Константин о овоме размишљао, а по свој прилици и читао и разговарао са писменим људима из своје околине. Ово питање морало је бити важно и у његово време баш као што и ми, до дана данашњег, о њему расправљамо.

И на крају — за лингвистичка истраживања Константиновог *Сказанија* није без значаја чињеница да је Константин дошао у Србију као већ зрео човек са образовањем које је стекао у другој средини, у одређеном културном кругу, са бугарском језичком базом у смислу говорног језика и са бугарском рецензијом црквенословенског (старословенског) језика у смислу књижевног језика и књижевне норме, па је утолико занимљивије детаљно проучити какав је био његов однос према бугарској и српској рецензији *старословенског канона* и како се све то одражавало у његовом књижевном и језичком раду.[32] Било би потребно детаљно обрадити падежну и реченичку синтаксу и видети колико се и како се Константин, као човек коме је матерњи језик бугарски, адаптирао на нову језичку ситуацију, истина, сродну, али ипак другачију од његове, са сопственим еволутивним путевима у граматичком, лексичком и синтаксичком систему.

Gordana Jovanović

SKAZANIJE O PISMENEH BY KONSTANTIN KOSTENEČKI (KONSTANTIN PHILOSOPHER) — IMPORTANT MONUMENT OF SERBIAN MEDIEVAL LITERACY

Resume

The whole work of Konstantin Philosopher as well as separately written papers have enormous importance for the Serbian medieval literature, Serbian language and for many fields of the state and folk life of medieval Serbia in 15th century that is all connected to the personality of despot Stefan Lazarević. From the Konstantin's literary opus distinguishes *Skazanije o pismeneh (History of letters)* in which are presented Konstantin's thoughts about language and orthography questions on the Serbian terrain and his relation to the reformatting literary-language work of Bulgarian patriarch Jeftimije in Bulgaria.

---

[30] Константин их именује као „они дивни мужеви", Јагић, 396.

[31] Јагић, 396, 397; то би био језик који Константин назива „словенски"; превод је мој.

[32] Анна-Мария Тотоманова, *За „сърбизмите" в лексиката на Константин Костенечки*, Медиевистика и културна антропология, Сборник в чест на 40-годишната творческа дейност на проф. Донка Петканова, София 1998, стр. 429—434; Г. Јовановић, *Нека лексичка питања у „Сказанију о писменех" Константина Филозофа (Константина Костенечког)*, Научни састанак слависта у Вукове дане, 35/1, Београд 2006, стр. 285—291.

UDC 821.163.41-252.09 Ilić D. J.
821.162.3-252.09 Čapek K.

Бојан Јовић

НАУЧНОФАНТАСТИЧНА ДРАМА — СЛОВЕНСКИ ДОПРИНОС НАСТАНКУ ЖАНРА И СВЕТСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ

У тексту се скреће пажња на неодговарајућу генолошу слику настанка и развоја савремене научне фантастике и занемарену улогу словенских аутора — Драгутина Ј. Илића и Карела Чапека — који кроз обликовање драмских SF дела дају значајан допринос како формирању научнофантастичног жанра тако и светској књижевности уопште. У тексту се даје оквирна анализа основних момената *После милијон година* Илића и *Росумови Универзални Роботи* Чапека, и разматрају сличности и разлике ових јединствених пионирских драмских остварења.

Кључне речи: научна фантастика, драма, дистопија, књижевност озбиљно-смешног; Драгутин Ј. Илић, Карел Чапек

> Прилазећи са својих уметничких путева питањима, на пример, морала, савремени драмски писци на сваком кораку откривају своје потпуно незнање о томе како та питања решава савремена наука. Исто тако, трудећи се, опет, у уметничким делима да дају метафизички одговор, драмски писци често показују да не познају савремену филозофију. Разуме се да никакве филозофске или научне спознаје не могу да замене таленат уметника. Таленат су крила без којих је немогућан лет. Али не смета уметнику да зна куда треба да лети. Што је шири, што је свестранији његов поглед на свет то је дубље, то је значајније, потребније људима његово стваралаштво. Идеално би било да уметност, филозофија и наука треба да иду напоредо и сваки корак једне од њих да одјекује у другој. Замислимо да је хемија учинила ново откриће које мења наше погледе на састав материје. То откриће не може а да не утиче на наше представе о материји уопште, и преко тога, на наше филозофско схватање света. А зар се промена нашег схватања неће одразити у стварању уметника? Тако, и сличним путевима, рекло би се чак и науке уметности најдаље могу и морају да утичу на њен живот.
>
> Валериј Брјусов, „Театар будућности”

За разлику од многих других особина које и даље представљају културолошки и поетички изазов за истраживаче, жанровски аспект научне фантастике чини се сразмерно непроблематичним: писана се SF тако превасходно везује за прозу, док се њена оствареност у другим књижевним врстама по правилу знатно мање наглашава или се

ни не признаје, чак ни као могућност.[1] За дато уверење о прозно-приповедној научнофантастичној суштини заиста се и може наћи потпора, већ и пошавши од самог имена,[2] па и у квантитативном односу одговарајућих остварења посматраног са синхронијске стране;[3] уколико се проблем размотри из дијахронијске перспективе, међутим, утисак је да таква представа не одговара чињеничном стању, и да је заправо са једне стране плод предметне пројекције везане за настанак термина SF а са друге несагледавања целовитости феномена (то јест полажења од претпоставки које не дају потпуну, а самим тим нити одговарајућу — историјску — слику о настанку жанра).[4]

Имајући то у виду, уколико се проучавање не ограничи искључиво на англосаксонско наслеђе и интерпретацију, већ се у разматрање укључи и искуство других европских књижевности и култура, између осталих и словенских, историја научне фантастике добиће у многоме другачији изглед а тумачење појаве биће обогаћено новим виђењима проистеклим из специфичних традиција. У том светлу,

---

[1] То нарочито важи за драмски облик — види нпр. Joseph Krupnik, „'Infinity in a Cigar Box': The Problem of Science Fiction on the Stage", у: *Staging the Impossible: The Fantastic Mode in Modern Drama*. Contributors: Patrick D. Murphy — editor. Greenwood Press, Westport, CT, 1992, стр. 197.

[2] Књижевно-генолошка по природи, ознака „science fiction", основног значења „научна (приповедна) проза", наглашава припадност појаве књижевном роду — прози — који носи нарочито обележје „научности". Иако су саставци синтагме остали исти, осамдесетак година о формулисању имена ситуација у погледу одређења SF није ништа јаснија: „Некада сам знала шта значи „наука" — или сам макар ту реч разумела довољно добро да верујем да исказ као што је „дошло је до научне револуције" има јасног смисла. У то време разлике између „физичких наука" и „биолошких наука", „теорије" и „примене", „истраживања" и „израде", „експерименталног" и „клиничког" изгледале су савршено очигледне.

Такође сам знала шта значи „проза". Знала сам разлику између романа, новеле, новелете, кратке приче и вињете; између „субјективног" и „објективног" приповедног стила; између „психолошке прозе" и „авантуристичке приче"; између „реализма" и „фантастике".

Никада, међутим, нисам знала шта значи „научна фантастика": у свим ноћима у којима сам дочекала зору расправљајући о одређењима, не могу да се присетим нити једног које је неуздрмано дочекало светлост дана." Judith Merril, „What Do You Mean: Science? Fiction? „ , u: *Sf: the Other Side of Realism: Essays on Modern Fantasy and Science Fiction*, ed. Thomas D. Clareson (Bowling Green, OH: Bowling Green State University Popular Press, 1971), стр. 53, Questia, 17 Oct. 2006
http://www.questia.com/PM.qst?a=o&d=101555694.

[3] Сматра се да је до сада написано укупно нешто више од 300 драма са SF садржином. Види одредницу *Theatre* у: *The Encyclopedia Of Science Fiction*, Edited by John Clute and Peter Nicholls, Contributing editor Brian Stableford. Orbit, London, 1999, стр. 1216.

[4] Научна фантастика се, као самосвесни књижевни жанр, односно као посебна (под)културна појава са јасно одређеним друштвеним обрисима, јавља двадесетих година прошлог века, напоредо са настанком америчког часописа Amazing stories. За разлику од пручавалаца који годину 1926. узимају за годину настанка научне фантастике, постоје и одређења која историју рода померају дубоко у античко доба. Види нпр. Дарко Сувин, *Од Лукијана до Луњика*, Епоха, Загреб, 1965. Како било, треба имати на уму чињеницу да се *Времеплов* Х. Г. Велса, научно-фантастични роман који има додирних тачака са *После милијон година*, појављује тек 1895.

драме *После милијон година* Драгутина Ј. Илића (1889) и *Росумови универзални роботи* Карела Чапека (1920) представљају незаобилазне моменте у развоју жанра — прва, због увођења драмског облика у научну фантастику (*После милијон година* јесте прва позната SF драма у светској књижевности), друга, због формулисања мотива робота (андроида). Настанком ових драма, односно њиховим увођењем у проучавање историје научне фантастике, битно се обогаћује / проблематизује уобичајена фактографија тј. карактеризација суштине и развића појаве — у генолошку расправу уводе се нови жанровски елементи, а у садржинску област цео низ тематских могућности које ће се потом и конкретизовати у безброј разноврсних случајева.

Књижевноисторијски тренутак: сусретање традиција

Тренутак у коме са краја XIX и почетка XX века долази до укључивања словенских аутора (из српске /Д. Ј. Илић, Л. Комарчић, М. Миланковић/, руске /В. Брјусов, А. А. Богданов/, украјинске /П. Крат и В. Виниченко/[5] и чешке /К. Чапек/ књижевности) у стваралачке токове који су довели до образовања научне фантастике као засебног књижевног жанра обележен је сусретањем неколиких традиција, у оквирима европске културе делатних још од антике. Са једне стране наслеђе утопијске мисли и непрекинути низ фантастичних (космичких) путовања, са друге пак промишљање и забринутост пред неконтролисаним развојем науке и технике, са треће проблем сусрета људске цивилизације са бићима и/или друштвима која почивају на социо-психолошким односно биолошким претпоставкама које су веома удаљене од људског искуства или му чак противрече, са четврте визија краја света и катаклизматичне пропасти човечанства. Све ове теме јављају се још у антици и од тада се у различитим облицима актуализују различитом учесталошћу.

Имајући наведене оквире разноликих традиција у виду, може се рећи да је прво дело на балканским и средњоевропским књижевним просторима које, уклапајући се у актуелну утопијску расправу о улози науке и технике у прогресу друштвене заједнице и њиховом непосредном утицају на људски живот, тематизује однос свој—туђ у недвосмисленом и јасном научнофантастичном кључу, драма српског писца Драгутина Ј. Илића *После милијон година* (1889). Оно је уједно

---

[5] Случај украјинске SF у многоме је специфичан, будући да су и Виниченко, који је до недавно словио за родоначелника тамошњег утопијског/научнофантастичног жанра (Володимир Винниченко, *Сонячна машина*, 1921—24, објављена 1928), и Павло Крат, релативно скоро откривени пионир украјинског SF-а (Павло Крат, *Коли зійшло сонце: Оповідання*, 1918), своје романе написали у изгнанству — Крат у Канади, Виниченко у Немачкој. Крат је у Канади и објавио *Када је сунце изашло: прича из 2000 године*, док се Виниченкова *Сунчана машина*, на украјинском и на руском, између 1928. и 1930. године појавила у СССР-у у 5 издања.

и прва научнофантастична драма у светској књижевности, и једно од првих правих дистопијских остварења.[6] Три деценије касније, такође на средњоевропским просторима и у књижевности једног словенског језика, настаје друга драма у историји научне фантастике, *Росумови универзални роботи* (1920),[7] чешког писца и философа Карела Чапека,[8] којом се у историју научне фантастике уводи нов моменат у тематизовању односа људске цивилизације и света не-људских створења — туђин као вештачко, (био)механичко, човеколико биће.[9] У

---

[6] Припадајући књижевности малога језика, са готово никаквом могућношћу да врши тренутан и непосредан утицај на основне токове европске књижевности, *После милијон година* је, међутим, чак и у средини у којој је настала остала потпуно непозната све до осамдесетих година прошлога века, када је (поново) примећена. Ипак, ова Илићева драма и даље није истражена на адекватан начин.

[7] Када је реч о присуству Чапековог Р.У.Р.-а у нашој култури, драма је изведена у београдском Народном позоришту 29. новембра 1922. године, у режији Велимира Живојиновића Massuke а под насловом „Росумови универзални работници" (превод речи *робот* еквивалентним русизмом *работник* може да упућује на чињеницу да се драма доживљавала више као утопија/социјална сатира, али и да су преводилац и редитељ, у непосредном контакту са Чапеком, изабрали реч која је истовремено публици разумљивија од неологизма и која верно указује на изворну семантичку замисао писца да што боље означи дехуманизоване бездушне андроиде-раднике). Текст драме се у целини под насловом *R.U.R. Rossum's Universal Robots*, Колективна драма са уводном комедијом и 3 чина, први пут објављује часопису *Мостови*, год. IV, октобар—децембар 1973, свеска 4 (16), у преводу Душана Квапила. Нови превод драме на југословенском простору Јанка Паравића (са енглеског језика) појављује се, уз опширан коментар уредништва, на страницама часописа *Sirius* (децембар 1986, 127) при чему се дело експлицитно сврстава SF. О преводима и извођењима Чапекових драма види опширније у Александра Корда Петровић, *Од робота до инсеката. Рецепција драмског дела Карла Чапека у српској култури*, Задужбина Андрејевић, Београд 2006, а о књижевном делу у целини дисертацију А. Корда Петровић *Рецепција дела Карла Чапека у српској култури*, Београд, 2002.

[8] Чапеково дело актуализује неколике традиције у европској култури и књижевности. Пре свега, реч је о литератури посвећеној покушајима прављења вештачког бића утемељеним у алхемијским експериментима. Један од ретких „рецепата" за добијање хомункулуса, уметног човечуљка, налази се у Парацелзусовом спису De Natura Rerum (1537), при чему аутор тврди да такав подухват није нити немогућ нити противприродан. Из истог века потиче и легенда о створењу од глине, Голему, кога је у Прагу кабалистичким вештинама створио и оживео рабин Јуда Лев. Идеја о машинама као друштвеном чиниоцу, тј. технологији као саставном делу друштвене организације присутна је у седамнаестовековним утопијама, пре свих Беконовој *Новој Атлантиди* и *Математичкој магији* Џона Вилкинса (1648), да би, као сан о ослобођењу човека од (ре)продуктивног рада један од својих најупечатљивијих израза добио код Беламија, у утопији *Поглед уназад: 2000—1877 (1888)*.

[9] Око природе Чапекових робота било је много расправа и неспоразума од почетка извођења комада. Сам аутор, петнаестак година по настанку Р.У.Р.-а, у тексту под насловом „Творац робота се брани" пише да „његови роботи нису били механизми. Нису били направљени од лима и зупчаника. Нису представљали прославу механичког инжењерства. Ако је аутор док их је стварао мислио на неко чудо људског духа, онда то није била технологија већ наука. Са истинским ужасом, он одбија икакву одговорност за помисао да би машине могле да заузму место људи, или да би се било шта налик на живот, љубави, или побуни могло да икада настане у њиховим зупчаницима. Ову тамну визију он би сматрао за неопростиво прецењивање механике или за тешку увреду животу.

Творац робота указује на чињеницу да он мора да зна највише о томе: и стога проглашава да су роботи створени другачије — а то значи хемијским путем. Творац је

складу са новином SF жанра у настајању и крајњом необичношћу изабраног књижевног облика, овде ће се у кратким цртама указати на основне особине Илићевог и Чапековог SF доприноса, међусобне сличности и разлике, пре свега на најширем мотивско-тематском плану, потом и на најважније особине књижевних токова којима припадају.

Дистопијски оквири првих SF драма: време и простор

И *После милијон година* и *Росумови универзални роботи* одигравају се у будућности, која се, пре свега када је реч о судбини људског рода, код оба аутора доживљава у крајње неповољном светлу. Код Илића се радња драме одиграва у далеком посткатаклизматичном тренутку („Догађа се после милијон година"), у коме су на Земљи остали само трагови бивших метропола и укупно не више од два човека (отац Натан и син Данијел — при томе се разлози пропасти „старог" човечанства не образлажу подробније), а прави господари планете и познатог свемира јесу човеколики али у крајњој линији ипак нељудски „нови" људи (људи „духо-света"), као и становници Марса и Меркура; код Чапека је пак реч о не толико далеком времену, будући да се епохално откриће којим је Росум старији проникао у тајне стварања живе материје смешта у 1932. годину а битни догађаји се по свему судећи одигравају неколико поколења касније, са епицентром на неодређеном острву у океану на коме се и налазе производна постројења „Росумових универзалних робота". Роботска утопија Чапекових јунака, усмерена ка остварењу идеала рајско-комунистичке будућности,[10] завршава се катастрофично, најпре за људ-

---

мислио на модерну хемију, која је у различитим емулзијама (или како год да се већ зову), пронашла супстанце и облике који се понашају као жива материја. Мислио је на биолошку хемију [sic], која непрестано открива хемијске агенсе који имају непосредан утицај на живу материју; о хемији, која проналази — и у одређеном степену већ и прави — оне различите ензиме, хормоне, и витамине који дају живој материји способност да расте и умножава се и обезбеђује све друге потребе живота." Karel Čapek, „The Author of the Robots Defends Himself", Science Fiction Stu dies, #68 = Volume 23, Part 1 = March 1996, изворно у Lido'vé noviny, 43 (290), 9 јун 1935, стр. 9.

[10] „Све ће да уради живе машине. Човек ће да ради само оно што воли. Живеће само да би се усавршавао." Карел Чапек, *R.U.R. Rossum's Universal Robots*, Мостови, год. IV, октобар—децембар 1973, свеска 4 (16), стр. 11. Визија преображеног човечанства, коју образлаже управник фабрике Домин, предвиђајући да ће се захваљујући роботском раду за десетак година производња добара потребних човеку толико повећати да ће све постати практично бесплатно, од почетка у себи садржи проблематичне аспекте који упућују на грех гордости — (поновно) уздизање човека до нивоа Створитеља. На опомену старога архитекте Алквиста да је то сувише налик на Рај, те да је било одређених врлина у служби, понизности, напору и умору, Домин одговара ватреним говором о преображају света у коме ће човек бити слободан и узвишен, неће бити потчињен ни другим људима ни материји, неће бити машина ни средство за производњу већ „Господ стварања".

ски род. Са нарастањем аутоматизације у свим видовима живота човечанство пролази кроз раздобље смањене плодности, да би потом дошло и до устанка робота у коме су људи истребљени практично до последњег.

Илићева је пројекција будућности притом у многоме шира од оне код Чапека (уз доследно спроведен однос свој—туђ, који је искључива тема *Р.У.Р.*-а, у *После милијон година* су ту и теме сусрета са неземаљским цивилизацијама, свемирских путовања и планетарне колонизације, итд.), али и изазива одређене недоумице у погледу вероватноће моделованог света, док је Чапекова визија будућег света разрађена до детаља и не показује очигледне структурне слабости.

Карактеризација и међуодноси ликова

Неколико места у обе драме посвећено је разговорима о природи и пореклу актера. Код Илића нови људи не говоре истим језиком као стара људска раса, разликују се по дуговечности, друштво им је коренито другачије организовано (нпр. брачне везе уговарају се на одређено, мада и даље веома дуго време — 500 година — а супружници се потом могу мењати). Научна и техничка знања и могућности неупоредиво су напреднији од било чега познатог у старој цивилизацији (свемирска путовања краћег домета су уобичајена, а прати их насељавање планета прекобројним становништвом Земље; астрономска наука омогућава предвиђање настанка и нестанака небеских тела, које ће помоћи да се целокупна цивилизација Духосвета измести у други крај свемира када дође до хлађења Земље).[11] Такође, нови господари планете потпуно су ослобођени терета емоција.

Овако карактерисани припадници будућег вишег соја на старе људе и потенцијалне претке гледају као на нешто напредније животиње, тачније као на извесну врсту мајмуна са научним именом „homo sapiens", која је додуше појавом у многоме налик на Духосвет. Техничка достигнућа човека у опису чланова Духосвета своде се на прављење спорих транспортних направа од гвожђа, односно летилица које нису могле да одведу путнике чак ни до месечеве сфере, будући да би се тамо угушили.

Особине „човека" виде се као збир особина свих животиња, што се узима као доказ да је с њима у нераздвојном сродству (по храни сличан хијенама и воловима јер су му исхрану чиниле лешине поубијаних животиња односно трава; по дугачкој длаци на лицу на-

[11] Опет, ново човечанство само је једна од раса којима је настањен Илићев свет — поред Земљана свемирску популацију чине и Марсовци и, пре свих, Меркуровци, имају битну улогу у заплету комада.

лик је на медведа; по начину споразумевања, мумлањем које се назива „говор”, подсећа на крештање папагаја тога времена).

Будући да људи духосвета сматрају да човек по уму није далеко одмакао од осталих животиња, доживљавају га као дивљачнијег и крвожеднијег од њих — осим тога што су убијали животиње за своју исхрану, стари људи су се спорадично и међусобно клали, и тако додатно прекраћивали ионако кратак животни век. То је и разлог зашто су сачувана само два људска примерка. Са друге стране, преостале „животиње” имају особину да науче и говор нових људи, „духо-збор”, и да колико-толико равноправно размене своје мисли и осећања са вишим бићима.

У Чапековој драми стриктно је реч о односу према „вештачким” људима — роботима односно пре андроидима, које је на први поглед немогуће разликовати од „правих” људи.[12] Роботи се узгајају од вештачких ткива са искључивом намером да буду што ефикаснија и јевтинија радна снага, која ће у потпуности одменити људски рад. По изгледу су потпуно истоветни и поседују интелигенцију и свест, али су њихове менталне функције ипак на нижем степену развоја од људских, будући да немају самосвест, осећања нити нагон за самоодржањем, недостаје им сензација бола и страх од смрти. Једини траг души који се може приметити јесте повремени „роботски грч” — врста напада током кога робот баца све што носи, или пак разбија ствари око себе, потом остаје непомичан и шкргуће зубима са пеном на устима. Након тога, постаје неупотребљив и шаље се на уништење.

Радња

Заплет оба остварења почива управо на проблему односа појавно сличних али суштински веома удаљених облика (степена у развићу) људске врсте. Код Илића сусретом „нових” људи, Меркуроваца те последњих људи отпочиње низ догађаја са троструком мотивацијом: са једне стране припадници Духосвета желе да докажу или оповргну тезу о људима као својим прецима, са друге стране Меркуровци, бескрупулозни колекционари ретких животиња, бацају око на последње примерке људи на Земљи; на крају, млађи од заробљених људи, Данијел, који је, не знајући ни ко је ни шта је она, једном

[12] Сами Чапекови људски ликови са своје стране представљају „знакове” или симболе ширег значења. „Чапек је имена и презимена својих ликова извео из главних европских језика у жељи да и тиме нагласи како руководећи тим фабрике Р.У.Р представља последње представнике људске цивилизације. Тако је презиме Домин изведено од латинског „dominus” (господар), Фабри од латинске речи „faber” (онај који ради, обрађује), презиме Гал је изведено од имена средњовековног грчког лекара (Галенос из Пергама), Бусман од енглеске речи „businessman”, Alquist од шпанске речи „el quisto” (омиљени) итд.” А. Корда Петровић, *Рецепција дела Карла Чапека у српској култури*, стр. 13. Слично је и са научницима, Росумом („Разумом”) старијим и млађим.

приликом већ видео Светлану и заљубио се у њу, настоји да је по сваку цену придобије за себе.[13]

Овакав заплет доводи до бројних трагикомичних ситуација, где Данијел покушава да наведе Светлану да схвати и искуси не само љубав већ и друге емоције, Биљан, Зорка и Лаган, посланици са Меркура, упињу се да отму Данијела и Натана и одведу их на матичну планету, живе или препариране, а Светлана да дресира Данијела, сачува га од ловокрадица и испуни своју научну мисију. Настојања ликова, међутим, нису плодоносна — нико не успева у својој намери све до тренутка када се Данијел, сломљена срца и решен да прекине понижење, убија, а за њим и Натан.

И код Чапека неразумевање међу актерима/врстама доводи до последица које су директно супротне намерама садржаним у појединачним акцијама добре воље, и потом до потпуне пропасти цивилизације. Догађаји добијају судбоносни ток у тренуцима у којима се удовољава захтевима супруге директора фабрике робота, Хелене, која жели добро и равноправност међу врстама, али заправо својим поступцима неколико пута из темеља угрожава њихово постојање. Она најпре испослује да се роботима да душа, односно да се после „роботског" епилептичног напада поштеди живот Радијусу, најпаметнијем међу свим роботима, и вероватно најинтелигентнијем бићу уопште. Овај, међутим, одбацује опцију помирења и коегзистенције и, обрнувши премисе тренутног стања ствари, исказује висок степен воље за моћ и жеље за доминацијом; на крају и лично предводи општу побуну робота која ће са лица земље збрисати човечанство. Хеленина последња погрешна одлука везана је за спаљивање папира са упутством за производњу робота, основним аргументом у потенцијалним преговорима о престанку непријатељстава и залогом опстанка обеју врста. Роботи немају разлога да поштеде људе, но, будући неспособни да се без њих репродукују, парадоксално деле усуд човечанства и нестају.[14]

---

[13] Последње људе на Земљи — оца Натана и сина Данијела, који се, борећи се са зверима за храну наоружани луковима и стрелама, скривају по прашумским пећинама на месту где је некада био Париз — хватају припадници „Духо-света", развијенијег човеколиког соја. Након што их врхунски научник, Зоран, годину дана држи у заточеништву и учи их говору нових људи, он их поклања Светлани, са обавезом да она доврши припитомљавање, и да, проучавајући Натана и Данијела, можда разреши тајну порекла сопствене врсте. Предаји поклона присуствују и трећа врста Меркуровци, страсни сакупљачи ретких животиња, који пак по сваку цену желе људе за себе.

[14] То ипак не значи и крај свих бића на Земљи: еволуцијским deus ex machina скоком последњи роботи, Примус и Хелена, опстају, развијају пун емоционални спектар, показују спремност на жртвовање за другог и способност да воле, и добијају могућност прокреације.

Идејно-философске претпоставке: утицај научно-технолошког развоја на разум и емоције

Обе драме тематизују одређена питања која се доживљавају као битна за актуелни цивилизацијски тренутак. Пре свега, то је проблем неконтролисаног развоја науке и технике уз потпуно занемаривање религиозних, философских и социјалних аспеката таквог развоја, као и погубне последице које радикално спроведено начело ефикасности има на структуру и судбину друштва. На нивоу појединца оваква неравнотежа одговара одлучујућој превласти (раз)ума над емоцијама, па и важној улози коју ликови научника имају у обе драме. Код Илића су становници Духосвета превасходно окренути трезвеном (здраво)разумском и систематском односу према (проучаваној) стварности, и немају никакав други циљ осим сазнајног — да опишу и схвате описано. Опет, стиче се утисак да их недостатак емпатије лишава битне могућности не-дискурзивног доживљаја стварности, што њихов циљ чини неостваривим, њихово знање непотпуним, а њихов надмоћни положај и став проблематичним, неаутентичним па донекле и комичним.

Чапекови научници-проналазачи и инжењери у Р.У.Р.-у уносе у своју интелектуалну потрагу моменат страсти, било да је он садржан у жељи да се понови тренутак првобитног стварања живота, било у настојању да се оствари опште благостање на Земљи. Са друге стране, ни код Илића ни код Чапека недостатак разума није приказан у повољном светлу, као што се, са друге стране, ни емоционалност аутоматски не изједначава са позитивним вредностима — осећања се виде као неизоставан састојак човекове душе, и без њих он није потпун; опет, уколико нису уравнотежене и доведене у склад са осталим психичким силама, емоције по правилу добијају рушитељску снагу. Човекова неразумна природа довела је до самоуништења врсте, дознаје се из подробног описа особина које људе разликују од животиња, а практично их чине горим од њих. Данијелова слепа и безусловна страст према Светлани води га до самоубиства, а када му се придружи и Натан, то конкретно значи и коначан нестанак људског рода. Неодољиви колекционарски нагон код Меркуроваца доводи до кршења законских норми и до тога да не презају ни од злочина/убиства како би се докопали жељених примерака. Саосећање са уметним бићима и милосрђе код Чапекове Хелене узрокују давање виших интелектуалних и емоционалних функција роботима и покретач су догађаја који непосредно воде ка пропасти света.

Књижевна традиција: жанрови озбиљно-смешног

Драмски обликујући будућност човечанства, и Илић и Чапек користе прилику да се критички осврну на претпоставке актуелне ци-

вилизације — пре свега на темељне особине човековог психичког и социјалног устројства, које у себи садрже клице неминовног (само)уништења. Сагледавање актуелног друштвеног поретка у светлу потенцијалног социјалног модела праћено је маштовитим сижеом, богатим изузетним ситуацијама у којима догађаји непрестано призивају и разматрање суштинских философских проблема. Теме као што су последице планетарне катастрофе, практична примена темељених научних открића, злоупотребе технологије, потпуне неспособности различитих врста да нађу заједнички језик и остваре коегзистенцију у циљу заједничког преживљавања, све то нагони актере драме на отворено размишљање; будући проширена на судбину света, изложена питања престају да буду важна само за појединца и постају дословно универзална и егзистенцијална. Уз то, и поред крајње озбиљних проблема и догађаја које обрађују, оба дела су експлицитно означена као комична, Илићева драма као „трагикомедија у три чина с прологом", Чапекова као „колективна драма са комичним прологом и три чина".

Није стога чудно што својим особинама и Илићево и Чапеково дело призивају наслеђе менипске сатире, односно раблеовско-свифтовско-џојсовске линије жанрова озбиљно-смешног.[15] Сежући у далеку прошлост, али и будућност, менипска књижевност тежи приказивању изузетних ситуација, не ради њих самих већ ради стварања погодног окружења за тражење, провоцирање и проверавање истине, током чега се уводе фундаментални философски проблеми (жанр „коначних питања").

Менипеја се, у духу бахтиновског виђења, одликује пре свега органским спојем слободне фантастике, симболике, и, понекад, мистичко-религиозног елемента са екстремним и грубим натурализмом друштвеног подземља; експерименталном фантастиком, комбинованом са необичним тачкама гледишта; приказивањем ексцесних, ненормалних морално-психичких човекових стања (лудило, раздвајање личности, необуздано маштање, необични снови, неконтролисане страсти, самоубиства...); нарушавањем друштвених и говорних конвенција — кроз сцене скандала, ексцентричног понашања, неумесне говоре и испаде; оштрим контрастима и оксиморонским спојевима, наглим прелазима и променама — смењивањем узвишеног и приземног, узлета и падова, неочекиваним зближавањем удаљеног и раздвојеног; на крају, и елементима социјалне утопије, често повезаним са актуелним журналистичким, публицистичким или фељтонистич-

---

[15] Зачетник те традиције, и често у литератури први претеча научнофантастичне књижевности, јесте Лукијан из Самосате са *Икароменипом* односно *Истинитим причама* (Лукијан се често разматра и као пуноправни SF аутор — упореди нпр. текст *S. C. Fredericksa Lucian's True History as SF*, u: SF Studies, # 8 = Volume 3, Part 1 = March 1976, односно скорију студију Aristoula Georgiadou, David H Larmour Lucian's Science Fiction Novel True Histories, Brill Academic Publishers, 1998).

ким тоном, који од ње чини својеврстан „пишчев дневник” у коме се реагује на општи дух и тенденције времена у коме писац живи. Такође, менипска сатира одликује се још и појачаним присуством (мада неједнако заступљеним) елемената комичног, чисте комике па све до пародије и самопародије и сатирично усмереног смеха.

Овако описани, изложени мотивски комплекси менипске сатире нашли су своју природну средину у SF жанру, пре свега у његовим драмским првенцима. У жижи и Илићевог и Чапековог интересовања управо су најкритичнији од свих тренутака. У *После милијон година* то је хватање последњих људи, нека врста трогубе опкладе/заветовања актера, на крају и нестајање људског соја самоубиством двојице последњих примерака. Код Чапека су издвојени тренуци упознавања Хелене и управника Домина и њихово заљубљивање; Хеленини потези који доводе до пропасти — „одушевљавање” робота, уништавање формуле производног процеса, но, уз благослов последњег човека на земљи, Алквиста, и зачињање нове врсте која има прилику да наследи особине оба ишчезла соја и исправи њихове грешке.

Сви ови моменти пропраћени су „философским” разговорима који се односе на теме битне за одвијање радње и њоме покренута питања; захваљујући специфичним особинама заплета али и књижевне традиције/жанра у коме се обликују, они, међутим, не делују уметнуто, сувопарно и дидактички, већ чине део органске и живе уметничке целине.

Окренутост ка будућности

Непосредно учествујући у стварању једне нове књижевне појаве, и то за њу у сасвим изузетној, драмској, форми, Илић и Чапек на парадоксалан начин одговарају на почетно изложену Брусовљеву упитаност о изгледу могућег сусрета уметности, философије и науке новога времена;[16] они, наиме, пружају пример како се писци који желе да пишу о будућности могу, тематизујући текућа научна и философска питања, заправо окренути у прошлост, да би у генолошком памћењу књижевности пронашли и актуализовали одговарајуће форме. (Философски) дијалог и драма из жанрова озбиљно-смешног тако се

[16] „Али тај сан о уметнику будућности је још тако далеко од остварења да не можемо ни да замислимо у каквим ће се формама он отеловити. Не можемо да замислимо какве ће бити драме које ће писати драмски писац будућности, који ће владати талентом Шекспира и попут њега стајати на нивоу свога века. Тако смо давно погубили везу између уметности и науке (наравно под утицајем погрешне идеје да оне противуречe једна другој), одавно нисмо међу нама видели човека у коме би хармонично усклађен био снажан аналитички ум и смела уметничка синтеза, те тако, о тим областима, отвореним за уметност будућности и њену драму, можемо само да нагађамо.” Валериј Брјусов, „Театар будућности” *Теорија драме XVIII и XIX век*, приредио Владимир Стаменковић, Универзитет уметности у Београду, Београд, 1985, стр. 656.

намећу као најпогоднији облик за изражавање високоапстрактне и наизглед коренито нове садржине, подсећајући тиме да су многобројни мотивски састојци онога што ће добити облик модерне научне фантастике већ проживели дуговеку традицију у европској култури, и да је квалитативно нову појаву заправо донео њихов нарочити спој у одређеном цивилизацијском тренутку. Теме утопије, односа свој—туђ, (неконтролисаног) развоја науке и технологије, краја света и пропасти човечанства, уобличене кроз дијалошку размену идејних концепата и радњу која обухвата траги-комичне међуљудске односе (тј. односе међу ликовима), у научнофантастичној драми спајају се у убедљиву уметничку целину која представља истински и незаобилазни словенски допринос како настанку SF жанра тако и светској књижевности.[17]

КОРИШЋЕНА ЛИТЕРАТУРА

Georgiadou, Aristoula, Larmour David H.: *Lucian's Science Fiction Novel True Histories*, Brill Academic Publishers, 1998.

Sf: the Other Side of Realism: Essays on Modern Fantasy and Science Fiction, ed. Thomas D. Clareson (Bowling Green, OH: Bowling Green State University Popular Press, 1971).

Staging the Impossible: The Fantastic Mode in Modern Drama. Ed by Patrick D. Murphy. Greenwood Press, Westport, CT, 1992.

The Encyclopedia of Science Fiction, Edited by John Clute and Peter Nicholls, Contributing editor Brian Stableford. Orbit, London, 1999.

Илић, Драгутин: *Изабране драме*, Нолит, Београд, 1987.

Јовић, Бојан: *Рађање жанра. Почеци српске научно-фантастичне књижевности*, Институт за књижевност и уметност, Београд, 2006.

Петровић, Александра Корда: *Од Рецепција дела Карла Чапека у српској култури*, докторска дисертација, Београд, 2002.

Петровић, Александра Корда: *Од робота до инсеката. Рецепција драмског дела Карла Чапека у српској култури*, Задужбина Андрејевић, Београд 2006.

Сувин, Дарко: *Од Лукијана до Луњика*, Епоха, Загреб, 1965.

Теорија драме XVIII и XIX век, приредио Владимир Стаменковић, Универзитет уметности у Београду, Београд, 1985, стр. 656.

Чапек, Карел: *R.U.R. Rossum's Universal Robots*, Колективна драма са уводном комедијом и 3 чина, *Мостови*, год. IV, октобар—децембар 1973, свеска 4 (16).

[17] Иако ни у словенским ни у другим књижевностима нема непосредних настављача чија би драмска остварења представљала битне тренутке у даљем жанровском развоју (SF драма *Побуна машина* А. Н. Толстоја из 1924. настала је блиским угледањем на Р.У.Р. и представља занимљиво али и не толико уметнички успело читање Чапекове основне проблематике у идеолошко-класном кључу — види нпр. William E. Harkins, „Karel Capek's R. U. R. and A. N. Tolstoj's Revolt of the Machines" *The Slavic and East European Journal*, Vol 4, No. 4, (Winter 1960), стр. 312—318) утицај поетике жанрова озбиљно-смешне књижевности у SF стварању осећа се код многих значајних аутора словенским књижевностима од Брјусова, А. А. Богданова до С. Лема. Лемова *Киберијада* ту можда представља и најупечатљивији пример).

Боян Йович

НАУЧНО-ФАНТАСТИЧЕСКАЯ ПЬЕСА — СЛАВЯНСКИЙ ВКЛАД В ВОЗНИКНОВЕНИЕ ЖАНРА И МИРОВУЮ ЛИТЕРАТУРУ

Резюме

Для вхождения славянских авторов конца XIX и начала XX вв. (Д. Илич, Л. Комарчич, М. Миленкович, В. Брюсов, А. А. Богданов, П. Крат, В. Винниченко, К. Чапек) в творческие течения, которые привели к формированию научной фантастики как отдельного жанра, характерно не только активное участие в процессе формирования научной фантастики, но и их существенный вклад в ее развитие. Значение произведений славянских писателей для возникновения и развития НФ проявляется прежде всего на поле литературной генологии: в расширении рамок литературных форм, в которых можно моделировать научно-фантастический мир, а кроме того в развитии тем и мотивов. Пьесы *„Миллион лет спустя"* Драгутина Илича (1889) и *„Россумовские Универсальные Роботы"* Карела Чапека (1920) представляют непреходящие моменты в развитии жанра — первая, с точки зрения введения драматической формы в научную фантастику („*Миллион лет спустя*" — первая НФ пьеса в мировой литературе), вторая с точки зрения формирования мотива робота-андроида и тематической новизны (изображение отношений человеческой цивилизации и мира не-человеческих, искусственных, человекоподобных существ).

В работе детально рассматриваются оригинальные, как формальные, так и содержательные, качества пьес Илича и Чапека. Обращается внимание на семантическую сложность текста, на подчеркнутое внимание, посвященное возможным дистопическим (антиутопическим) тенденциям в развитии человеческого общества, акцентированное недоверие к роли науки и техники в будущем людей, а также на развитие отношения свой-чужой способом, специфичным для НФ. Далее рассматриваются разнообразные традиции в европейских литературах, которые подготовили появление серьезно-смешной литературы, особо подчеркивается то, что научная фантастика опирается на ее опыт (оба произведения эксплицитно определены как комические: пьеса Илича как „трагикомедия в трех действиях с прологом", пьеса Чапека как „коллективная пьеса с комическим прологом и тремя действиями"), при этом оказывается, что качества жанров, традиционно связаных с карнавальной литературой, являются хорошим исходным пунктом для анализа. На основе такого рассмотрения формулируется возможный ответ на вопрос, почему такие литературные свойства появились именно у славянских авторов, и почему у других писателей славянского круга можно найти похожие качества.

UDC 821.163.41-1.09:398

Зоја Карановић

ПЕСМА О ОВЧАРУ ЧИЈЕ СУ СРЦЕ ИЗЈЕЛЕ ВЕШТИЦЕ, ТЕКСТ И ОБРЕДНО-МИТСКИ КОНТЕКСТ ПЕСМЕ

Песма о изједеном овчару, која пева о томе како су вештице чобану изјеле срце, била је веома популарна на јужнословенском терену (на којем је забележено готово стотину њених варијантних облика). Песма говори о томе како се, кроз ритуално убиство, открива истински однос између мајке и детета, односно указује на природу промене њихове међусобне везаности у процесу одрастања, а, самим тим, упућује и на друге социјалне релације у које јединка у том процесу улази. Јер, у једном тренутку, у ноћи без месеца, у пољу где дете чува овце, мајка се, жртвујући сина, ослобађа свог привидног алтруизма. Она жртвује срце — емоцију (*мајка ми срце вадила*), и тиме постаје аналогна страшној осветничкој Богињи Месеца. Али у другом моменту, у јутарњем амбијенту, она је добра и брижна и, сходно томе, изоморфна је Богињи Месеца у њеном светлом, оплођујућем виду. Овчарова смрт, као смрт сина (која је аналогна смрти сина Богиње Месеца и Месецу у његовој тамној фази), дакле, има функцију да се од њега роди мушкарац, пошто је ритуално убиство услов уласка у групу посвећених, као и услов ослобађања од дечије потчињености родитељском ауторитету, који се овде сагледава у свом мрачном аспекту. И у том смислу, пошто је ово песма о учењу одрастања, није необично што су је мајке певале деци у колевци, у свако доба (а извођена је и на крштењу). Песма је је, такође, певана на Ивањдан, у време *кад се откривају тајне природе и пали ватра да би изгореле вештице*, односно, била жртвована мајка у свом тамном виду, а с њом и дечачка љубав, односно зависност од ње, и детињастост, и то зарад нове љубави, према жени са којом јунак није у крвном сродству. Она зато, у завршници песме, и моли мајку да поштеди сина, како би она, љуба, могла да га се *наљуби*.

Кључне речи: мит, месец, богиња месеца, чобан, вештица, жртва, обред, иницијација, одрастање.

О важности теме и садржине о којој пева песма о изједеном овчару казује њена распрострањеност на целокупном јужнословенском терену, где постоји у готово стотину варијантних записа.[1]

Ово је прича о чобанину, *лудом* детету Радоју/Радојчету,[2] којег сестра/мајка буди, молећи га да поврати овце/кобиле,[3] које: *за луг*

---

[1] Види списак варијаната: Žganec, 1950, бел. 454—458; Ђорђевић, 1953, 21; Seemann, 1959, 216—227, према: Stulli, 1971 (Семан се бавио и њеним испитивањем); Delorko, 1960, 84—86; Stulli, 1971, 89—106. Први пут се песмом позабавио Ф. Краус (Krauss, 1908, 63—64). Песму су испитивали М. Стули (1971); М Павловић (Pavlović, 1986, 19—24) и др.

[2] Као референтна песма овде је послужила најраније забележена варијанта В. С. Караџића: *Осу се небо звездама, / И равно поље овцама, / Овцама нема чобана, / До јед-*

(брег/гору) *зађоше*. А он јој одговара да не може да устане, зато што су га изјеле вештице/виле/беле жене (мајка, стрина/тетка, ујна/сестра[4]), *изјеле су му срце*/извадиле очи. Помиње се и *луч*, којим је једна од жена светлила (*три огња*: Kurelac, 1871, br. 653, *свећа*: Николић, 1889, бр. 14). Забележено је и неколико варијаната у којима срце/очи ваде мајка, сестра и љуба (Ilić, 1844, 193—294; Delorko, 1956, br. 27; Žganec, 1950, бр. 372; Маринов, 1984, 499), при чему оне, постављају *рок* и одређују јунаку колико ће још живети (Klarić, ркп., према: Stulli, 1971, 97), а љуба га жали и/или моли да га поштеде (Безић, ркп. према: Stulli, 1971, 93; Žganec, 1950, 455—457, четири варијанте; Žganec, 1952, br. 415; 663b, g; Klarić, ркп., према: Stulli, 1971, 97): *Пусти му, мајка живота / Нек му протечу сва лета / Нек се га зипка назиба / Нек се га људи нагледе / Нек се га љуба наљуби* (Žganec, 1952, br. 663f), па и он њој поклања: *три бјеле граде / по ких се буде весело шетала* (Безић, ркп. према: Stulli, 1971, 93). Праштање љуби, иначе, у овој песми је уобичајен мотив (Žganec, 1962, br. 270; Kurelac, 1871, 653). Она моли мајку да поштеди јунака и овако: *Немојте мога Ивана, / Тако вам данка Ивања! / Оставите ми га за сутра / За јутра данка Ивања* (HNP, VII, 1929, бр. 336). А забележена је и варијанта у којој сестра моли за брата (Žganec, 1950, 455), или брату говори да у селу оро игра и да се тамо певају његове песме и свирају његове свирке (Бован, 1980, бр. 331). Такође, у једном примеру, мајка будећи сина, каже да му се: *драга удаје* (Žganec, 1952, br. 663e), па

но дете Радоје, / И оно лудо заспало; / Буди га Јања сестрица: / „Устани горе, Радоје! / Овце ти за луг зађоше. / Нека и, сејо, не могу; / Вештице су ме изеле: / Мајка ми срце вадила, / Стрина јој лучем светлила.” (СНП I, бр. 237). Име јунака је Радоје / Раде / Радојче (СНП I, бр. 237; Петрановић, 1867, бр. 6; Милојевић, 1875, 1—3; Манојловић, 1953, бр. 84; Шарановић, 1964, 21; Бован, 1980, бр. 331). Име, међутим, варира: Лазар (Песмарица А. Бана, 1833 и Песмарица, В. Георгијевића, према: Клеут, 1995, бр. 160 и 270; Мирковић, 1886, бр. 59 и бр. 174); Јован (Беговић, 1885, бр. 178; Николић, 1889, бр. 14, 15—16); Вид (Klarić, ркп., према: Stulli, 97; Žganec, 1950, 456—7); Јанко (Kurelac, 1871, 296 и 657); Иван, Иве (HNP, VII, 1929, бр. 336; Безић, ркп., према: Stulli, 1971, 93; Žganec, 1950, 455); Штефица (Žganec, 1952, br. 415); Јаку/оп/(б)/Јако(у)пек, Јаковек (Ilić, 1844, 293; Žganec, 1950, бр. 373 и стр. 455, 456, 457; Žganec, 1952, br. 512b, 663b, f и g; Delorko, 1956, br. 27; Delorko, 1960, 84: Žganec, 1962, br. 270), Мартинек (према: Stulli, 1971, 96, словеначка варијанта); Ферјанек (Žganec, 1950, br. 372). Нека од ових имена већ су помињана у литератури (Seemann, 1959, 216—227, према: Stulli, 1971; Stulli, 1971, 92); Нурија (Kulenović, 1989, 45); Стојан (Маринов, према: 1984, 499). Јунак може бити и безимен, што упућује на упоришта песме у обреду.

[3] Јунак пасе кобиле (према: Stulli, 1971, 96, словеначка варијанта). Ово је типични бајковни задатак, у вези са иницијацијом, што сигнификује заснованост песме у овом обреду.

[4] У овом могу учествовати: мајка, стрина (Бован, 1980, бр. 331); тетка, ујна мајка (Песмарица В. Георгијевића, 1859, према: Клеут, 1995, бр. 270 и даље), не зна се ко од родбине (Песмарица А. Бана, 1833, према: Клеут, 1995, бр. 160 и даље); могу бити виле (Plohl Herdvigov, 1868, бр. 77; Мирковић, 1886, бр. 174; Žganec, 1950, 455—457; Žganec, 1952, br. 415, 512b, 663b, e, f, g, h; Манојловић, 1953, бр. 281; Delorko, 1956, br. 27; Безић, ркп., према: Stulli, 1971, 93; Klarić, ркп., према: Stulli, 97); три беле жене (Kurelac, 1871, br. 296 и 657); о томе види и Seemann, 1959, 216—227, према Stulli, 1971;

је овчар поштеди (Žganec, 1950, 457—8; Žganec, 1952, br. 512b). У засебном кругу варијаната брата је заклала сестра: *бијелим зубом под грло* (Милановић, 1893, 123; Шарановић, 1964, 21; Лесковачки зборник, XXIX, 1989, бр. 56а, додатак, 17). А трећи круг, у којем су уводни стихови о пастиру и овцама изостављени, концентрисан је на мајку злотворку у тренутку док она буди сина (Ilić, 1844, 293; Беговић, 1885, бр. 178; HNP, VII, 1929, бр. 336; Žganec, 1950, 455; Delorko, 1956, br. 27; Žganec, 1962, br. 270), у једном примеру: *у недиљу рано јутро младу* (Klarić, ркп. према: Stulli, 97; Žganec, 1950, 456—457), нудећи му кафу: *Беле је ганке помела / Чрну је каву кухала / Својему сину Јакопу* (Žganec, 1962, br. 270; Plohl Herdvigov, 1868, br. 77).[5] У једној песми она га пита и шта је сањао (Žganec, 1950, 455), тако да се ту цео догађај преводи у контекст сна.[6] У мноштву варијаната мајка, такође, пита сина да ли познаје оне које су га изјеле, и он јој одговара потврдно, набрајајући и шта му је која учинила (Беговић, 1885, бр. 178; Kurelac, 1871, br. 653; HNP, VII, 1929, бр. 336; Žganec, 1950, бел. 455—458, шест песама и др.).

За већину песама о изједеном овчару не зна се у којим приликама су извођене. Једна, из Луке на Шипану, певана и у Дубровнику и околини, изводила се уочи Иван-дана, а певале су је и *матере свагда маленој дјеци уз колијевку* (HNP VII, бр. 336),[7] док је варијанта из Бугарске извођена о крштењу (Маринов, 1984, 499).[8] А забележена је и песма која се певала о месојеђу и уз часни пост (Николић, 1889, бр. 14, 15—16), као и фрагмент песме која је извођена на селима, у колу у време жетве (Kulenović, 1989, 457).

Песма о изједеном овчару, у низу варијантних облика, отвара се космичком сликом којом се успоставља паралелизам[9] између неба са звездама и поља с овцама: *Кићено небо звездама / И равно поље овцама / Овцама нема чобана / До једно дете Радоје* (СНП I, бр. 237; Песмарица А. Бана, 1833, према: Клеут, 1995, бр. 160 и даље; Ђорђевић, В., 1931 бр. 467, 116; Бован, 1980, бр. 331; Лесковачки зборник, XXIX, 1989, бр. 56а, додатак, 17), односно гради се на прастаром принципу представљања света схваћеног као *горњи* и *доњи* (Иванов и Топоров, 1965, 193—204), и човека у њему.

---

[5] У овом кругу варијаната мајка је брижна, о чему говори и М. Стули (Stulli, 1971, 100).

[6] М. Стули сматра да се овде, могуће, и ради само о сну, што је, сматрам, упрошћено гледање (Stulli, 1971, 100—101).

[7] Записивач каже да се песма певала у околини Дубровника и на Шипану (HNP VII, 1929, бр. 336).

[8] М. Стули помиње наколико аналогних бугарских варијаната, у којима вештице јунака сачекују на води, тамо му ваде очи (Stulli, 1971, 92) и убијају га. Песма код Маринова има стих: *Тънка му снага стопила* (Маринов, 1984, 499).

[9] О паралелизму као прастаром начину песничког изражавања и начелу на којем поезија постоји види: Jakobson, 1966, 310—314; Заснованост ове песме на паралелизму запажа М. Стули (Stulli, 1971, 99).

Сходно томе, други паралелизам који је, такође, успостављен уводним стиховима, паралелизам је између *месеца* и *чобана*. И мада је коментар везан за присуство/одсуство месеца у песми изостављен, однос аналогије земаљског и небеског пастира (месец — човек), као и природних појава и животиња (звезде — овце), евидентиран је у многим загонеткама: *Поље немерено, овце небројене / Међу њима чобан рогоња (небо, звезде, месец)*; *Колико је поље немјерено, по њему су овце небројене, пред њима је огран чобан, за њима је ласак пасак* (небо, звијезде, мјесец и сунце); *Пун тор оваца и шарених јагањаца, а пред њима пас светилац (звезде и месец)*;[10] *Непремер поље, непребpој овце / Пред њима Марче чобанче / За њима луди бугарин (небо, звезде, сунце, месец)* (Новаковић, 1877, XIX, 128, 129, 217).

У потоњем примеру веза између *неба са звездама* и *месецом* и *поља с овцама и чобанином*, на *земљи*, манифестује се у њиховој заједничкој функцији (дете — чобан овцама: месец — чобан звездама), и атрибуцији: *луд (лудо дјете* — чобан; *луди бугарин* — месец), чиме се месец и антропоморфизира, што је у великој мери, у складу с прастарим веровањима.[11] Сходно томе, месец је не само небески пастир (бугарин), већ је аналоган и земаљском чобану, што показује и песма: *Ој месече, месече, / Сиђи доле, до доле, / Да вратимо волове, / Да оремо долове* (Лесковачки зборник, XXVIII, 1988, додатак, бр. 10, 6), у којој се ово небеско тело појављује и у улози земаљског чувара стоке.

Да је одсуство чобанина (*овцама нема чобана*), аналогно одсуству месеца, сигнификује, употреба луча/огња/свећа,[12] којим вештице, као што то чине и богиње месеца, осветљавају језиву сцену[13] — у одговору сестри чобан каже: *Мајка ми срце вадила / Стрина јој лучем светлила*,[14] па би се могло рећи и да: *Звездама нема месеца*. Иначе, веровало се да управо вештице могу да свуку месец на земљу (СЕЗ

---

[10] Што је асоцијација на богињу месеца, Хекату, која је била његов пас чувар (Harding, 2004, 87). И која се, као у песми мајка с чобаном, јавља са својим сином који је периодично био осуђиван на смрт (Harding, 2004, 90, 153).

[11] Код нас у веровањима месец, иначе, има људска својства (Јанковић, 1951, 100—102). Постојала су широко распрострањена веровања да је месец биће у људском облику (Harding, 2004, 139—144).

[12] На овај начин се елементарно-чулно опажање, које је материјал првобитне логике, преноси на просторно-временске односе, који се, такође, не могу одвојити од конкретних, чулних предмета, лица и ситуација. Митска логика уз помоћ бинарних опозиција савлађује „непрекидност" опажања околног света, издвајањем кадрова са супротним предзнацима. Уз помоћ њих изражавају се основне антиномије као живот—смрт (Meletinski, 1983, 170—171), као што нема месеца тако нема чобана, као што је месец *изједен* тако је чобан *изједен*.

[13] Луч, бакља је, иначе, много коришћена у ритуалима посвећеним богињи месеца (Harding, 2004, 204—206).

[14] А оба паралелизма заснована су на чињеници да премодерни човек себе не издваја из природне средине, која се замишља у људским облицима (Мелетински, 1995, 92), а, сходно томе, и систем социјалних односа уписује се у космолошки контекст (Levi-Stross, 1980, 318—319).

VII, 409; СЕЗ LIV, 524; Јанковић, 1951, 101—102; Афанасьев, 1982, 384—385), односно да манипулишу њиме као и дететом.[15]

Реч је, дакле, кад је реч о месецу, о помрчини, о оној његовој фази у којој се он не види са земље, што је у митском поимању једнако смрти.[16] То је и доба активности демона, вештица (Јанковић, 1951, 104; Bratić, 1993, *passim*), њихово време (Harding, 2004, 54—55), отуда су оне у пољу/лугу, који је иначе њихово збориште (Афанасьев, 1982, 390). Али и пастир је ту негде, мада је, као и месец, невидљив (*Овцама нема чобана / До једно дете Радоје)*, што указује на поремећај деловања у времену (Bratić, 1993, *passim*), па је оно што долази и тиме мотивисано.[17]

Осим тога, кад се месец смањује, помрачује, каже се да се он *једе*, да га једу вештице (але, вукодлаци, ђаволи, вукови[18]) (Јанковић, 1951, 110—114; Ђорђевић, 1958, 41—44; Levi-Stross, 1980, 271; Словенска митологија, 2001, 355),[19] као што су оне изјеле и чобана.

А у вези с нестанком месеца јесу и веровања да је он, као син богиње месеца, периодично осуђиван на смрт, коју је добровољно прихватао (Harding, 2004, 144—157). Па је јунак песме и тако повезан с њиме, јер и он резигнирано и без отпора прихвата оно што му се дешава, и само констатује: *Вешшице су ме изјеле*.[20] Дакле, у песми је присутна прастара асоцијација на лунарну богињу, у њеној демони-

---

[15] Да би наудиле стоци — кравама, козама, *овцама*, одузимајући им млеко (СЕЗб, 19, 59; Виноградова, 2000, 130—146; Словенска митологија, 2001, *вешшица*, 77; *месец* 355).

[16] Верује се да он током помрчине, одлази у загробни свет, који осветљава. Види басме од зубобоље у којим се бајалица обраћа месецу, питајући га да ли је био на оном свету. У скопској котлини не насађују кокоши кад се месец не види, *једе* (СЕЗ LIV, 488 према: Ђорђевић, 1958, 37), помрчина је, иначе, крајње неповољно, опасно доба (Словенска митологија, 2001, 354—355).

[17] Постоје сведочанства о томе да су вештице, односно чаробњаци, некада били они који жртвују (Афанасьев, 1982, 377). У дионисијским мистријама баханткиње растржу Пентеја, али и животиње које су епифанија Диониса, којег су на почетку растргли титани (Elijade I, 1991, 307—314).

[18] Као што једу овце и чобане, види бел. бр. 20.

[19] А веза вештице с месецом очитује се и у чињеници да она постаје од детета које се роди у последњој четврти месеца (ZNŽO, II, 234), у нечисто време (Словенска митологија 2001, *вешшица*, 77), ако је зачето у време великих празника (Ђорђевић, 1953, 7—9). Вештица се постаје и везом с нечистом силом (Ђорђевић, 1953, 7—9). Вештица је жена која припада и свету људи и демонском свету, она шкоди стоци, овцама (Памучина, 2005, 324; Виноградова, 2000, 230—245).

[20] Вештица на различите начине наноси штету људима. Али их, пре свега, дави, пије им крв, вади срце (Памучина, 2005, 324—329; Ђорђевић, 1953, 20—22; Словенска мит., 2001, 77). У околини Бара, верује се, вештица вади срце деци: *шиме шшо им сшави крижић од лозова пруша, на сшрани срца, ше срце искочи напоље* (ZNŽO, I, 99). Или мала деца, *у колевци кад су: изједена од вјешшица оног часа умру* (Србадија, 1876, 73, према: Ђорђевић, 1953, 20; Виноградова, 2000, 239). Вештица највише тамани своју родбину и пријатеље (Ђорђевић, 1953, 21). — *Куд ће вјешшица него у свој род* (Караџић, 1965, бр. 134). Постоји веровање да она која хоће да буде примљена у друштво, мора на жртву принети своје дете (Виноградова, 2000, 240). Дакле, у песми вештице делују у складу са својим особинама.

зованој, уништитељској фази[21] (Harding, 2004, 249), кад она једе месец. А на тој линији аналогне су јој и вештице које једу овчара.

Умирући месец је, осим тога, у миту узимао облик *јагњета*, козе, бика (Harding, 2004, 90). А како вештице *једу* срца и животињама (и овцама) (Памучина, 2005, 321), то је исто као да, у једном тренутку, једу и месец. Па, сходно томе, овце и беже од њих: *Овце ти за луг* (гору): *зађоше*, пошто је луг био простор некадашњег обожавања вештица, односно прастарих лунарних богиња[22] (Афанасьев, 1982, 390; Harding, 2004, 83), које су овде, у процесу демонизације, постале вештице.

Дакле, и чобан, и овце, и месец потенцијално су у опасности да им науде демони/вештице, као и прастаром божанству које умире и васкрсава, какав је, на пример, месопотамски Думузи/Тамуз, којег демони одводе право из тора (Elijade I, 1991, 60). Он се, такође, појављује у лику дечака или младића, сина или љубавника богиње плодности (Elijade I, 45, Harding, 2004, 241—245) и повезан је са биком и овном (Elijade I, 1991, 45—7), односно овцама, као и дете чобанин. Дакле, на чобана и на месец може се гледати као на праузор божанстава која умиру и васкрсавају (Harding, 2004, 90, 148—153). Па је и у овој тачки, у песми, присутна једна прастара асоцијација.

Њу потврђује чињеница да и месец (бог месеца, син богиње месеца, божанство плодности) има моћ да се подмлађује, оживљава (Harding, 2004, 210), светли новом светлошћу, па би се могло очекивати да ће и овчар васкрснути (и стога је паралелизам с почетка песме вишеструко мотивисан). И у том смислу на убиство сина/брата из песме може се гледати као на ритуално, односно као на иницијацијску смрт, можда чак шаманску, што подупире чињеница да вештицу у Сибиру називају и шаманком (Виноградова, 2000, 245). Она, при том, као и шаман, има две душе, од којих је једна у сну напушта (Виноградова, 2000, 230—245). У складу с тим, код нас се верује да: *ако бабу вештерку ноћу човек окрене у кревету на другу страну, наопако, она остане мртва, јер не може душа да је нађе и поново уђе у њу* (ГЕМ, XIV, 97). Душа јој је, дакле, покретна (Ђорђевић, 1953, 8), као и душа шамана. А како шаман путује у горње пределе (Elijade, 1985, 56—86), у песми је веза онога што се дешава на земљи с небом, с почетка песме, и тиме мотивисана.

Исто тако, шаманска смрт и иницијација манифестују се вађењем утробе (Prop, 1990, 149—153; Elijade, 1985, 50—60), што је једна

---

[21] Лунарне богиње обједињују стваралачки и разоритељски принцип (Harding, 2004, 166—183). Стваралачки принцип се манифестовао у божанској свадби, која се одвијала обредно, у храмовима, разарајући у жртвовању, често деце (Harding, 2004, 213—219).

[22] Лунарне богиње су различите, али су им особине исте (Harding, 2004, 159—185).

од главних радњи и у песми: *Мајка ми срце вадила*. Па је у вези с иницијацијом и дететово ноћно осамљивање на пољу/лугу (на води, према Маринову), где су се, у датом тренутку, нашле и вештице,[23] које су некада заиста биле велики мајстори иницијације (Prop, 1990, 117 и 167—169). Зато се може рећи да из контекста иницијације потиче и мајчино питање сину да ли је познао оне које су му дошле — свакако у измењеном виду, пошто вештица, као и шаман, може мењати облик (Виноградова, 2000, 230—245; Elijade, 1985, 87—92), јавља се у виду птице, инсекта, жабе ... (Ђорђевић, 1953, 10—11; Виноградова, 2000, 230—245; Слов. мит. 2001, 77—78).[24] Зато дететова идентификација злотворки: *Ти си ми срце вадила, / Сѿрина је лучем свјеѿлила* (Беговић, 1885, бр. 178), представља потврду његовог положаја, иницијацијског ослепљења и, затим, задобијања новог вида (Prop, 1990, 117—118), односно овим процесом заснованог знања (он сада каже да познаје вештице).

У датом кључу, даље, може се разумети и зашто овчара у песми и *има* и *нема* (*овцама нема чобана / До једно деѿе Радоје, / И оно лудо засѿало*). Има га зато што је физички присутан и успева да се одазове, и кроз сан комуницира с помоћницима (сестром, љубом), као у шаманској иницијацији (Elijade, 1985, 50—72). У једној варијанти о доживљају се, чак, говори као о заиста сањаном: „*Кај ми, синек, си сењал?" „/ Ја сем, мајка, си сењал / Да су срце вадили"* (Žganec, 1950, 455).[25] Овчара, затим, нема зато што су му вештице (помоћници и учитељи који се, у једном тренутку, измећу у непријатеље) изјеле део утробе (*срце*). Дакле, пастир је истовремено и мртав и није мртав, као што је то и иницијант.[26] И сан из песме је аналоган иницијацијском, што потврђују и чобанови атрибутити: *деѿе*, *лудо* (СНП, бр. 237) *нејако*: *Овце немају чобана / Неѓ нејачкоѓа Лазара* (Мирковић, 1886, бр. 59 и бр. 174), који су и атрибути иницијанта,[27] и налазе се у опозицији са иницираним, одраслим — чобаном.[28]

Осим тога, као што вештица/ вила, у песми има три — сестра, љуба и мајка: *Прва си, мајко, била ѿи / Шѿо си ми срце вадила; / Друѓа је била селе ма / Шѿо ми је руке држала / Љуби је моја молила / — Немојѿе моѓа Ивана / Тако вам данка Ивања* (HNP, VII, 1929, бр.

---

[23] Све ово их доводи у везу са бахантињама у дионизијском култу (Elijade I, 307—308).

[24] О томе постоји обимна литература (Prop, 1990, 166—174; Elijade I, 1991, 313).

[25] Познато је, такође, да иницијант не сме заспати (Prop, 1990, 127—130).

[26] О томе: Prop, 1990, 146—174.

[27] Зато је јунак бајке *најмлађи* царев син, *некакво деѿе* и сл. Види Вуков запис песме о Иви Сенковићу и аги од Рибника (СНП III, бр. 56), или о Хајки Атлагића и Јовану бећару (СНП III, бр. 19), о којој је, између осталог, и у овом кључу писала ауторка овог рада (Карановић, 2006, 71—82).

[28] Чобан/пастир има важну улогу у обредима везаним за заштиту стоке, он је чаробњак повезан с оностраним силама (Словенска митологија, 2001, 419—420), па је јасно да је за овакво занимање неопходна иницијација.

336) — и лунарна богиња плодности, сходно месечевим фазама (Harding, 2004, 248),[29] најчешће је представљана тројством: као млада жена, мајка родитељица и као старица (Elijade I, 1991, 45). Па су три злотворке из песме њена демонизована реализација.

Дакле, син је убијен уз мајчину сагласност и активно учешће — њено и сестрино — док љуба покушава да га заштити. И, сходно томе, она и моли: *Пусти му, мајка живота / Нек му протечу сва лета / Нек се га зипка назиба / Нек се га људи нагледе / Нек се га љуба наљуби* (Žganec, 1952, br. 663f), обухватајући стиховима све животне фазе (и прелазне ситуације), посебно апострофирајући период сексуалне активности, репродуктивно време, што даље потврђује могућност тумачења песме у иницијацијском кључу. Дакле, дете кад дође у одређени узраст, треба да буде симболички жртвовано, зарад мужевности жртвује се његова детињастост (*лудо дете*) и зависност од мајке и сестре, а затим се везује за жену из несродничке групе, што песма и казује.

Мајка, даље, у једној варијанти песме буди сина: *у недељу рано јутро младу* (Кларић, ркп. према: Stulli, 1971, 97).[30] Зато, док је ноћ без месеца у митском поимању света оптимално време усмрћивања, и аналогна је пастировој смрти, јутро младе недеље могло је бити добро за оживљавање, буђење и васкрсавање и повезано је с повратком месеца. Тада је, иначе, било погодно време за магијске радње биљем за оздрављење (Ђорђевић, 1958, 32—34),[31] што се мајка из једне песме и припрема да учини, обраћајући се сину овако: *Не плачи, сине Јакобе / Скуват ће мајка травице / Личит ће сина Јакоба* (Ilić, 1844, 293). Мајка је, дакле, у свануће, на сваки начин синовљева помоћница. У будној фази њена љубав и брига за сина се активирају. Па га, сходно томе, нуди кафом (Plohl Herdvigov, 1868, br. 77; Žganec, 1962, br. 270) и упозорава да му се: *драга удаје* (Žganec, 1952, br. 663e), што је у складу са њеном новом функцијом, помоћнице у иницијацији.

Мајка се, значи, јавља у два своја вида, у светломе (јутарњем), кад је брижна, и у мрачноме (у ноћи без месеца), кад је демонска и страшна. И у том контексту мајка/вештица из песме била би аналогна богињи месеца, у њеној тамној фази, кад доноси смрт, и у блиставој (оздрављујућој) светлој мени, кад је, као Велика Мајка, доносила обиље (Harding, 2004, 248), као што и повратак њеног сина, чо-

---

[29] Реч је о прастарој медитеранској месечевој богињи. Она је као млад месец — бела богиња, рођења и раста; пун месец — црвена богиња, љубави и битке; стар месец — црна богиња, смрти и пророштва, или: бели сејач, црвени жетелац и црни вејач жита (Grejvz, 2004, 66—69).

[30] Млада недеља је, иначе, превасходно женски празник (према: Недељковић, 1990, 157—158).

[31] Вештице, према веровањима, користе траве да би оздравиле или наудиле људима (Афанасьев, 1982, 397). У вези са овим је и веровање да вештице имају моћ манипулисања живом водом (Афанасьев, 1982, 386).

бана/месеца из невидљиве фазе, доноси обиље, што ову песму повезује и с култом плодности.[32] У вези с тим је и извођење ове песме о Ивандану, као и љубина молба: *Оставте ми га за сутра, / За јутра данка Ивања*, који, будући да пада у време летњег солстиција, песму, такође, повезује и с култом плодности, са жртвовањем за плодност, овог пута у вези са соларним кодом који се преплиће с лунарним. У датом контексту занимљиво је да је песма певана и о месојећу (Николић, 1889, бр. 14, 15—16), односно у време зимског солстиција, који је симетричан летњем. А везу с поменутим култом потврђује и једна муслиманско-словенска варијанта из Босне, која је извођена о жетви, у колу (Kulenović, 1989, 457).

Исто тако, ако се све посматра на емотивном плану, мајка се кроз чин жртвовања ослобађа свог привидног алтруизма и љубави према сину као детету. Зато она и вади срце, односно жртвује своју примарну емоцију (*мајка ми срце вадила*). И док то чини, она је зла, али само привидно. Јер, у јутарњем амбијенту поново је добра, осећајна мати, као што је то песмом у више њених варијаната и речено. Истовремено, и мајка, пошто је испунила своју функцију треба да умре. Она симболички и умире, јер вештице су посебно опасне на Ивањдан, *кад се откривају тајне природе и пали ватра да би* оне *изгореле*[33] (Словенска митологија, 2001, *Ивањдан*, 219; Словенска митологија, 2001, 77; Вештица, 77; Виноградова; СЕЗ, 48, 294). Тако се и на овој линији симболички указује на жртвовање мајчинске љубави. Наравно, у свему је имао уплива и успон хришћанства и мушке власти, који је потиснуо моћ женских божанстава, и од некадашњих шаманки и богиња плодности овде су остале само вештице (које о Ивању треба спалити), чије се демонске особине[34] апострофирају стиховима оних песама које су фокусиране на сестру: *Потекла крвца до мора / Чула се жалост до неба* (Шарановић, 1964, 21).

Дакле, на сличан начин као што то чини мајка, и сестра у неколико варијаната убија брата: *Будећи брата заклала* (Лесковачки

---

[32] Месец најпре утиче на плодност, кад месец расте све ниче и расте. Зато се сматра да је срећа видети млад месец (Harding, 2004, 54). Код нас се зато и каже: *Здрав здрављаче, нов новљаче*! И још се поскочи и тресне кеса с новцем према њему, Караџић, 1852, под *здрављак*, 207; види и Јанковић, 1951, 102—103. С месецом су се усклађивали земљораднички радови и сточарски радови, овце је требало острићи док месец расте (Harding, 2004, 55). А затим, као божанство, одвајкада се сматрало да је у вези са женом (Harding, 2004, 43—44). Он је узрок клијања и раста биљака. Обично се мислило да жене могу утицати да биљке расту, као и месец и оне могу да расту, а и менструација је у вези с месецом, месечница је реч за менструацију, што је доказ усклађености жене с месецом (Harding, 2004, 47—53). И вештица управља природним појавама, негативно утиче на плодност, некада је морала имати везе с култом плодности, што је ставља високо, тамо где је некад била велика богиња мајка. У вези је с месецом, јавља се у различитим менама (Виноградова, 2000. 233, 237, 238, 240).

[33] Ивањска ноћ је, иначе, време кад су вештице веома активне, о чему постоје веома стара писана сведочанства (Афанасьев, 1982, 378).

[34] Ипак, култови с месецом задржани су у њеном власништву (Harding, 2004, 62).

зборник, XXIX, 1989, бр. 56а, додатак, 17),[35] односно, кад за то дође време, и она се ослобађа зависности и емотивне везе са њим (зато му у једној варијанти и предлаже да иде у коло — да гледа девојке: *У село оро играју, / У село свирке свирају, / Све твоје песме певају, / Све твоје свирке свирају, / Дизај се, браћко, Радоје!"* — Бован, 1980, бр. 331). И чобан се, тако, на крају, као одрастао мушкарац, везује за жену с којом није у крвном сродству, успостављајући доживотну релацију изван породице. И због тога је љуба, за разлику од мајке и сестре, у великом броју варијаната, јунаку наклоњена.

У миту, као и у песми, исход жртвовања је, дакле, представљен као смрт и поновно рођење. При томе је мајчин син, човек—месец који је за време опадања био лишен совјих моћи (Harding, 2004, 299—300), захваљујући богињи мајци и њеним репликама на земљи, поново своје моћи задобио. Тако је и овчарева смрт обредна, а управо ритуално убиство било је некада начин уласка у групу посвећених (Prop, 1990, Harding, 2004, 120), односно смрт сина и брата има функцију да се од детета роди мушкарац, А како је ритуална смрт услов ослобађања дечије потчињености женском родитељском ауторитету, ову песму су мајке певале и деци у колевци, *у свако доба* (HNP, VII, 1929, бр. 336), или су је, као код Бугара, изводили на крштењу (Маринов, 1984, 499). И тако су деца песмом, још од првих дана након рођења, припремана за болно, али нужно одвајање од мајке. Па се песма и на овај начин доводи у везу с иницијацијом.

Песма о изједеном овчару, дакле, као и заборављени мит и обред, чији је она сачувани фрагмент, имала је функцију да потпомогне решавању односа јединке и заједнице, и осветли нека питања постојања човека у свету уопште. Суоднос природе и човека (у овом случају месеца и чобана, звезда и оваца[36]), проистицао је из опште особине митског мишљења да апстраховање остварује повезивањем конкретних предмета и појава према њиховим спољашњим особинама, при чему они задобијају знаковна својства (Meletinski, 1983, 168). А све то показује да је основа ове песме веома стара (то је осећао и Вук убрајајући своје бележење песме у *пјесме онако митологичне*[37]).

Песма о заблуделом чобану, дакле, једна је космичка слика и једна људска ситуација у оквиру које се решавају нека основна животна питања.[38] Она, као и мит и обред, објашњава и санкционише

---

[35] У овом варијантном кругу песама дошло је до трансформације ритуалног убиства у злочин: *Праснула крвца до неба, /Чула се жалост до бога* (Лесковачки зборник, XXIX, 1989, бр. 56а, додатак, 17).

[36] Аналогно истраживачима мита, и психолози сматрају да се несвесни чиниоци психе не осећају најпре у појмовима, него се опажају у спољном свету, пројицирани у неживу природу. Тако да човек персонификујући природне појаве (као у митовима, или народним причама), тумачи свет у складу са сопственим бићем, његово несвесно је пројицирано у спољњи свет (Harding, 2004, 42).

[37] Митске конотације у овој песми узгред помиње и М. Стули (Stulli, 1971, 103).

[38] Ово, по Мелетинском, и јесте основна функција мита (Meletinski, 1983, 172).

постојећи космички и друштвени поредак, доводећи их у јединствен систем и међузависност (Meletinski, 1983, 171). И управо та њена усредсређеност на тајне живота дала јој је повлашћено место у традицији, иако су слике којима се служила и односи у које је доводила своје јунаке за савременог човека изгубиле сваки смисао — нажалост.

ЛИТЕРАТУРА

Беговић, 1885 — Н. Беговић, *Српске народне пјесме из Лике и Банције*, Загреб, 1885.

Бован, 1980 — В. Бован, *Народна књижевност Срба на Косову, Лирске песме*, Јединство, Приштина, 1980.

Bratić, 1993 — D. Bratić. *Gluvo doba*, Plato, Beograd, 1993.

Виноградова, 2000 — Л. Н. Виноградова, *Ведьма*, у књ. исте ауторке: *Народная демонология и мифо-ритуальная традиция Словян*, Индрик, Москва, 2000.

ГЕМ — Гласник Етнографског музеја, Београд, 1926. и даље

Grejvz, 2004 — R. Grejvz, *Bela boginja*, prev. N. Mrđenović, Beograd, 2004.

Delorko, 1956 — O. Delorko, *Zlatna jabuka II, hrvatskih narodnih balada i romanca*, Zora, Zagreb, 1956.

Delorko, 1960 — O. Delorko, *Istarske narodne pjesme*, Inst. za narodnu umjetost, Zagreb, 1960.

Ђорђевић, В. 1931 — В. Ђорђевић, *Српске народне мелодије*, Београд, 1931.

Ђорђевић, 1953 — Т. Ђорђевић, *Вештица и вила у нашим народним веровањима и предању*, СЕЗ, књ. 66, Београд, 1953.

Ђорђевић, 1958 — Т. Ђорђевић, *Природа у веровању и предању нашега народа*, СЕЗ, Београд, 1958.

Elijade, 1985 — M. Elijade, *Šamanizam i arhajske tehnike ekstaze*, prev. Z. Stojanović, Matica srpska, N. Sad, 1985.

Elijade, 1991 — M. Elijade, *Istorija verovanja i religijskih ideja*, I, prev. B. Lukić, Prosveta, Beograd, 1991.

Žganec, 1950 — V. Žganec, *Hrvatske narodne pjesme kajkavske*, MH, Zagreb, 1950.

Žganec 1952 — V. Žganec, *Narodne popjevke Hrvatskog zagorja*, JAZU, 1952.

Žganec, 1962 — V. Žganec, *Hrvatske narodne popjevke iz Koprivnice i okoline*, Zagreb, 1962.

ZNŽO — *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, Zagreb, 1896. i dalje.

Иванов и Топоров, 1965 — В. В. Иванов и В. Н. Топоров, *Славянские языковые моделирующие семиотические системы*, Наука, Москва, 1965.

Ilić, 1844 — L. Ilić, *Narodni slavonski običaji*, Osijek, 1844.

Jakobson, 1966 — R. Jakobson, *Lingvistika i poetika*, prev. D. Pervaz, T. Bekić, Nolit, Beograd, 1966.

Карановић, 2006 — З. Карановић, *Хајка Атлагића и Јован бећар између ритуалног смеха и пародије*, МСЦ, 35/2, Београд, 2006.

Караџић, 1852 — *Српски рјечник*, скупио га и на свијет издао В. Стеф. Караџић, у Бечу, у штамп. Јерменскога манастира, 1852.

Караџић, 1965 — В. С. Караџић, *Српске народне пословице*, у: Сабрана дела Вука Караџића, прир. М. Пантић, Просвета, Београд, 1965.

Klarić — J. Klarić, *Narodne pjesme iz Vodostaja kod Karlovca*, rkp. MH, prema, Stulli, 97.

Клеут, 1995 — М. Клеут, *Народне песме у српским рукописним песмарицама XVIII и XIX века*, Матица српска и Институт за књижевност и уметност, Нови Сад, Београд, 1995.

Krauss, 1908 — F. Krauss *Slavische Volksforschungen*, Leipzig 1908.

Kurelac, 1871 — F. Kurelac, *Jačke ili narodne pjesme prostoga i neprostoga puka hrvatskoga po župah šoprunskoj, mošonjskoj i željeznoj*, Zagreb, 1871.

Kulenović, 1989 — S. Kulenović, *Narodna sijela u Osmačima kod Srebrenice*, Зборник радова XXXVI конгреса СФЈ, Соко Бања, 1989.

Levi-Stross, 1980 — K. Levi-Stross, *Mitologike* I, prev. D. Udovički, Prosveta — BIGZ, Beograd, 1980.

Манојловић, 1953 — К. П. Манојловић, *Народне мелодије из источне Србије*, САНУ, Београд, 1953.

Маринов, 1984 — Д. Маринов, *Избрани произведния* II, ред. М. Велева, Наука и изкуство, София, 1984.

Meletinski, 1983 — E. M. Meletinski, *Poetika mita*, prev. J. Janićijević, Nolit, Beograd, 1983.

Мелетински, 1995 — Е. Мелетински, *Аналитичка психологија и проблем порекла архетипских симбола*, прев. Д. Аранитовић, ЛМС, Н. Сад, 455, 1, 1995.

Милановић, 1893 — М. Милановић, *Српске народне женске пјесме из Сарајева*, Шт. Шпиндлера и Лешнера, Сарајево, 1893.

Милојевић, 1875 — М. С. Милојевић, *Песме и обичаји укупног народа српског* III, Држ. штампарија, Београд, 1875.

Мирковић, 1886 — П. Мирковић, *Српске народне пјесме (герзовске и ђевојачке), из Босне*, Штамп. браће Јовановића, Панчево, 1886.

Недељковић, 1990 — М. Недељковић, *Годишњи обичаји у Срба*, Вук Караџић, Београд, 1990.

Николић, 1889 — Г. А. Николић, *Српске народне песме из Срема, Лике и Банције*, Браћа Поповић, Н. Сад, 1889.

Новаковић, 1877 — С. Новаковић, *Српске загонетке*, Панчево, 1877.

Памучина, 2005 — Ј. Памучина, *Покладање мјесни и бијели поклада у Херцеговини*, у Сабрана дјела, прир. В. Ковачевић, СПКД Просвјета, Билећа, 2005.

Pavlović, 1986 — M. Pavlović, *Izjedeni ovčar*, u knj. istog autora, *Obredno i govorno delo*, Prosveta, Jedinstvo, Beograd, Priština, 1986.

Петрановић, 1867 — Б. Петрановић, *Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине* I (1867), СНП I, прир. Н. Килибарда, Свјетлост, Сарајево, 1989.

Plohl Herdvigov, 1868 — R. Plohl Herdvigov, *Hrvatske narodne pjesme i pripovijetke*, I, Varaždin, 1868.

Prop, 1990 — V. J. Prop, *Historijski korjeni bajke*, prev. V. Flaker, Svetlost, Sarajevo, 1990.

СЕЗ — *Српски етнографски зборник*, Београд, 1894, и даље.

Словенска митологија — *Словенска митологија*, ред. С. М. Толстој и Љ. Раденковић, Zepter Book, Београд, 2001.

СНП I — *Српске народне пјесме*, скупио их и на свијет издао В. Стеф. Караџић, у Бечу 1841, према: Сабрана дела Вука Караџића IV, прир. В. Недић, Просвета, Београд, 1975.

СНП III — *Српске народне пјесме*, књ. трећа, 1846, према Сабрана дела Вука Караџића VI, прир. Р. Самарџић, Просвета, Београд, 1988.

Станојевић, 1951 — Ж. Станојевић, *Народне песме у Крајини*, САНУ, Београд, 1951.

Stulli, 1971 — M. B. Stulli, *Balada o pastiru i tri vještice*, u knj. iste autorke: *Usmena književnost*, Zagreb, 1971 (prvi put štampano 1968).

Шарановић, 1964 — Б. Шарановић, *Новије црногорске народне пјесме*, Графички завод, Титоград, 1964.

Harding, 2004 — E. Harding, *Misterija žene*, Plavi jahač. Beograd, 2004.

HNP VII, 1929 — *Hrvatske narodne pjesme* VII, ur. N. Andrić, MH, Zagreb, 1929.

Зоя Каранович

„ПЕСНЯ ОБ ОВЧАРЕ, У КОТОРОГО ВЕДЬМЫ СЪЕЛИ СЕРДЦЕ", ТЕКСТ И ОБРЯДОВОМИФОЛОГИЧЕСКИЙ КОНТЕКСТ ПЕСНИ

Резюме

Песня об овчаре, у которого ведьмы съели сердце, была очень популярной на славянском юге, где записано почти сто ее вариантов. В песне речь идет о том, как в ритуальном убийстве проявляется настоящее отношение между матерью и ребенком, т.е. выясняется природа изменений их взаимоотношений в процессе возмужания. В один момент, в безлуние, в поле, где ребенок пасет овец, мать, жертвуя сыном, освобождается от своего мнимого альтруизма. Она, пожертвовав сердцем, эмоцией (*мать мне сердце вынимала*), становится аналогичной страшной мстительной богине луны. Но в другой момент, утром, она добрая и заботливая, и тем самым отождествляется с богиней луны в ее светлом, оплодотворяющем виде. Следовательно, в смерти овчара, которая воспринимается как смерть сына (а она аналогична смерти сына богини луны и самом месяце в фазе безлуния), выявлена функция рождения мужчины, потому что ритуальное убийство является условием присоединения к группе посвященных, а также и условием освобождения детей от подчиненности авторитету родителей, который здесь наблюдается в аспекте тьмы. Это песня, которая способствует взрослению детей и, соответственно, не является необычным то, что матери пели ее у колыбели, в любое время (она исполнялась и при крещении). Песню также пели на Иванов день /на Ивана Купала/, *когда вскрываются тайны природы и зажигается костер, чтобы сжечь ведьм*, т.е., чтобы принести в жертву мать в виде ведьмы, а вместе с ней и любовь мальчика, т.е. зависимость от нее, и ребячество, и все это ради новой любви, любви к женщине, с которой герой не в кровном родстве. Именно эта женщина в конце песни просит мать пощадить сына, чтобы она, возлюбленная, могла его *любить*.

UDC 821.163.41-13.09:398

Марија Клеут

ЛИКОВИ ЕПСКИХ НАРОДНИХ ПЕСАМА — ИСТОРИЈСКО И ПОЕТСКО (КОТАРСКИ УСКОЦИ)

Народне песме о котарским ускоцима, који су се истакнули у Кандијском рату, погодне су за истраживање односа збиље и поетског феномена јер богата историјска грађа о котарским ускоцима, с једне стране, и велики број песама о њима, са друге, пружају добар основ за испитивање различитих механизама којима поетско укључује у себе историјску стварност. У овом раду испитује се начин на који неке личности постају протагонисти народних песама, поетски ликови, и какав је њихов положај у структури епских песама XVIII и XIX века.

Кључне речи: епске народне песме, лик, историја, котарски ускоци, Кандијски рат.

Истраживања односа књижевности према стварности која су примењивана на српске (такође на српскохрватске и јужнословенске) јуначке песме (којима је посвећен велики број књига, студија и мањих прилога) највећим делом односе се на идентификацију историјских личности, догађаја и топонима у усменопоетској структури. Питање је блиско повезано са схватањем народних песама као писане историје и има своју не баш кратку историју. Уколико се изоставе узгредна запажања, попут оног да се „бугаршћице сцине за ствари истине, без сумње сваке" (Петар Хекторовић, 1555/1556) и уношење података из народних песама и предања у историографска и путописна дела[1] — системско предочавање песама као претпостављене историје почиње од Андрије Качића Миошића, чији је редослед у публиковању у *Разговору угодном народа словинскога* прихватио и применио у својим издањима народних песама Вук Караџић. Да је Вук у публиковању песама по хронологији личности и догађаја следио Качића, „рекло би се и по податку да то чини одмах на почетку свога рада, а колеба се и доцније управо тамо где је грешио и Качић: песме о Ивану Сењанину публикује после песама о Стојану Јанковићу" (*Клеут 1990*, 102), иако је историја сењских ускока завршена пре но што су почели да делују Котарани. Ауторитетом Вукових збирки одржавао

[1] Упоред. *Самарџија 2001*, 139—141. Б. Сувајџић дао је добар и опширан преглед присуства епске песме и историјског предања у историографским и путописним делима, тако да нема потребе то понављати (*Сувајџић 2005*, 291—308).

се историографски (хронолошки) приступ у многобројним доцнијим антологијама и истраживањима, до данашњих дана, а тиме се (с намером или без ње) подржавала и свест о историчности песама.

Расправе и полемике осамдесетих година XIX века о томе да ли је краљ Вукашин убио цара Уроша и да ли је Вук Бранковић издао на Косову, са својим главним протагонистима Иларионом Руварцем и Љубомиром Ковачевићем, означиле су раскид са уверењем да се у народним песмама може наћи веродостојни податак о ономе што се стварно збило,[2] али нису довеле до раскида између права историјске науке и права науке о поетици народне књижевности да се баве истом темом — историјским ликовима усменокњижевне епике. У историографији се, почев од радова Стојана Новаковића (*Новаковић 1982*), или сасвим опрезно користи усменокњижевна традиција као историјски извор, или се само помињу ликови народних песама као некакав аргумент за доказивање популарности јунака. У истраживању поетике народне књижевности настављено је трагање за историјским прототиповима ликова уз истовремено указивање на неусаглашеност поетске слике са стварним догађајем. Најзначајнији и најутицајнији представник овог приступа у истраживању народне књижевности свакако је Томо Маретић, у чијој књизи одељак под насловом *Историчка лица* (*Маретић 1909/1966*, 141—238) заузима највећи део.[3] Следе за њим многобројни радови на тему „ко је био ... наших народних песама".

У новијим радовима све више преовладава указивање на три компоненте усмене епике — историју, мит и поезију — и на њихову стратификацију у јединственој творевини, односно јавља се оријентација ка изучавању анахронизма и односа уметничког и историјског времена у народним песмама (*Кољевић 1978*, *Клеут 2006*).

Епска песма као жанр, целокупним фондом својих поетичких средстава, тежи да убеди у веродостојност онога о чему прича; она ствара узор понашања у домену онога што је могуће, што је било некада или што јесте. Епској песми је историја (и псеудоисторија) потребна, чак и ако историографији песма није потребна, или јој је само на сметњи у настојању да оствари веродостојну слику о прошлим временима.

У складу са овим показује се да истраживање односа стварности и поезије — под условом да се историјска тачност не сматра најбитнијом естетском категоријом — није лишено смисла. Испитивање начина на које усмени певачи модификују, мењају или чак и сасвим „измишљају" историјску истину може да доведе до испитивања поетске слике.

---

[2] У своме предговору изабраним радовима Стојана Новаковића, Сима Ћирковић даје инструктиван преглед односа критичке историографије према усменокњижевној традицији, од Јована Рајића до Стојана Новаковића (*Ћирковић 1982*).

[3] О Маретићевим истраживањима „историчких лица" опширније пише Љиљана Пешикан-Љуштановић (*Пешикан-Љуштановић 2007*, 268—271).

И сасвим овлашно упоређивање уметничког времена са историјским временом (*Лихачов 1972*, 255 и д.) показује, најпре, да значај људи у историјском времену не одговара позицији ликова у народним епским песмама. Селективност епских песама према личностима и догађајима која се испољава у „јуначким пјесмама најстаријим" (према терминологији Вука Караџића) уочена је и најчешће постављана у виду питања о узроцима популарности Марка Краљевића у јужнословенској епици насупрот одсуству песама о историјски значајнијим личностима. Одсуство имена неких значајнијих владара српске средњовековне историје у народним епским песмама питање је тешко решиво на основу расположивог фонда песама, које све потичу у свом познатом облику из турских времена, па је евидентно да су на делу процеси хиперболизације, реактуализације и неминовног заборава. Да ли уопште постоји непрекинути континуитет у преношењу песама о Немањићима, Мрњавчевићима и јунацима који су учествовали у Косовском боју и припадали вазалним обласним господарима? Ако постоји непрекинуто усмено преношење, како су се мењале поетске представе о њима од XIII—XIV века до XVIII—XIX, када је записана већина песама. Да ли су постојале па престале да се преносе у усменој традицији песме о још неким владарима?

Ако није могуће егзактно установити принципе по којима нека личност постаје погодан предмет епске песме ни услове под којима такве песме о таквим личностима опстају у усменој традицији када је реч о личностима предтурских времена, па затим и о онима из времена Косовског боја и постојања некаквих видова државне самосталности — методски су истраживачи усмене књижевности у бољој ситуацији када испитују однос историјског и поетског полазећи од песама о хајдуцима и ускоцима, јер је мањи временски јаз између стварног делања личности и њеног „прелаза" у стиховану причу. Богата историјска грађа о котарским ускоцима, с једне стране, и велики број песама о њима, са друге, пружају добар основ за испитивање различитих механизама којима поетско укључује у себе историјску стварност.

Биографије истакнутих вођа Котарана пружају, свака понаособ и све заједно, богату и живописну епску грађу. За ову прилику оставља се по страни у документима сачувана животна конкретност догађаја, која понекад делује као да је непромењена преточена у песму, и истичу се најбитнији подаци из њихових животописа. Сердар Јанко Митровић први се пут помиње у историјским изворима 1649. године; учествовао је у боју код Удбине године 1654; рањен у руку на реци Цетини, умро је од ране 1659; иза себе оставио синове Стојана, Завишу и Илију. Сердар Илија Смиљанић јавља се готово истовремено (1648); историјски извори помињу упаде на турску територију, пљачкање, некакво његово робље и жену покрштену Туркињу; ратовао је са Јанком Митровићем; погинуо у боју 1654. Сердара Митро-

вића у титули и у бојевима наслеђује син Стојан Јанковић, звани Јанко, од 1670. витез Св. Марка. Стојан Јанковић водио је многе походе, углавном упадајући у Лику (1670—1687); био је четрнаест месеци заробљен у Цариграду 1669. године, а и сам је имао робље; у походе је ишао са Смољаном Смиљанићем, са којим је и предавао неку робу и који му је био јамац за токе; погинуо је 1687. године. Након смрти Илије Смиљанића Смољан је наследио од рођака (Илије и брата му Филипа Смиљанића) сердарство и узео презиме ујчевине.[4]

Међу великим бројем песама у којима су котарски ускоци главни протагонисти, преовлађују оне о Стојану Јанковићу и Илији Смиљанићу, како по броју тако и по географској распрострањености. Епском константом може се сматрати њихово побратимство (*ЕР*, бр. 179; *СНП III*, бр. 23, 25, 35; *СНП III*$_{р}$, бр. 48; *СНП VI*, бр. 61; *Мажуранић 1966*, бр. 60; *Летопис*, бр. 34; *ХНП IX*, бр. 18, 20, 21) или бар заједничко учешће у јуначким подухватима (*СНП VI*, 54, 56; *СНП III*$_{р}$, бр. 13, 49, 52, 55; *ПЦХ*, бр. 169; *ХНП IX*, бр. 19). Побратимски или братски пар учестали је мотив јужнословенске епике, али „утискивање" имена ова два сердара у омиљену матрицу — посматрано са становишта историјске фактографије — није логично. Ствар није само у томе што се ради о анахронизму (Илија Смиљанић није био међу живима када је водио походе Стојан Јанковић)[5] него у томе што је Стојан имао браћу, Завишу и Илију, чије су биографије (посебно Илије Јанковића) биле изузетно погодне за епску обраду. Поставља се, дакле, питање да ли су постојале народне песме о неким другим ускоцима, рецимо о Завиши и Илији Јанковићу, и Смољану Смиљанићу.

Покушај да се реконструише епски животопис људи из породица Јанковића и Митровића започиње *Ерлангенским рукописом* (1718—1733) и *Разговором угодним народа словинског* (1756, 1759), најстаријим записима песама о Котаранима, односно најстаријим траговима њиховог присуства у усменој традицији.

Андрија Качић Миошић, коме су и епска традиција и писани документи били извор за писање стиховане хронике, помиње велики број јунака који су се истакнули у Кандијском рату, међу њима Јанка Митровића, његове синове Стојана и Завишу, па затим Илију, Петра и Смољана Смиљанића и многе друге (о којима у овом раду није реч). Противречност Качићевих извора огледа се у песмама из *Разговора угодног*: иако највише хвали Стојана Јанковића и Илију Смиљанића, Качић их не третира као савременике. Он тачно каже да је дон

---

[4] Богату архивску грађу о котарским ускоцима публиковао је Бошко Десница (*Десница 1950—1951*); значајан допринос историји овог периода дао је Григор Станојевић (*Станојевић 1958*); биографије најзначајнијих сердара реконструисао је Анђелко Мијатовић (*Мијатовић 1973*, 121—138, 185—192).

[5] Анахроно поље у коме делује Стојан Јанковић представила сам у једном свом ранијем раду (*Клеут 2006*).

Виско Расповић, у време Морејског рата војевао „с побратимом Јанковић Стојаном / и з делијом Смиљанић Смољаном” (*РУНС*, бр. 88). Веза Стојана и Смољана сачувана је и у *Писми како Јанковић разби Ормуш-пашу на Граову* (*РУНС*, бр. 92), у којој су добро уочљиви фабуларни детаљи народних песама (вила јавља за долазак противника, паша се заклиње буздованом да ће поробити Котаре, савијањем белих сарука Котарани се преоблаче у Турке, препознавање Стојановог коња међу многима, јунак „самур калпак на очи намиче” и други формулски стихови). Ако су у основи ових песама биле неке народне, онда је Смољан Смиљанић у једној фази развоја епике био поетски лик. Било да је ова претпоставка тачна, било да је Качић Смољана, који је унук Филипа Смиљанића, који је узео презиме ујчевине и њихову позицију међу ускоцима, унео у песму по сазнању из писаних извора, остаје чињеница да у доцније записаним песмама Смољановог имена нема (иако би то могло бити према ономе што се зна о реалијама из његове ратничке биографије) и да на његово место, уз Стојана Јанковића, долази Илија Смиљанић. На делу је била селекција, за коју није могуће установити када се десила: да ли за Смољана није било места у песмама ни за његова живота или је тих песама било, па су се загубиле у усменом преношењу.

Више светла на ово питање може да баци испитивање судбине браће Јанковића у стварности и у народним песмама. Илији Јанковићу, који је ишао у походе на своју руку, мимо воље млетачких власти, нема трага у усменој традицији иако је својим деловањем пружао обиље грађе за хајдучку песму. Две су могуће претпоставке за ово стање: или су постојале песме о Илији Јанковићу, па је њихово преношење прекинуто дејством патријархалне цензуре (Илија је својим изазивањем немира условио интернацију Стојана и Завише) или је реалног брата истиснуо из усменокњижевне традиције његов по рангу и заслугама познатији имењак Смиљанић. Мотивација замене једног јунака другим у овом другом случају била би у идентичним именима: два јунака истог имена песми нису потребна, али је братски и побратимски однос врло битан, те се патријархални породични односи показују као стабилан елемент, а имена јунака као варијабилан елемент поетске традиције.

Судбина трећег Јанковића мање је загонетна у усменопоетској традицији. По једној песми *Ерлангенског рукописа* (*ЕР*, бр. 149) Стојан Јанковић има два брата, Станисоја и „дијете” Савишу, са којима отима за себе Османбегову љубу. У познијој варијанти (*Мажуранић*, бр. 60) девојку отима Илија Смиљанић, а уз њега је побратим Стојан Јанковић. Отмица противникове љубе или сестре учестала је тема јужнословенске епике;[6] у устаљеној композиционој схеми песама на

[6] Према стварним, историографски потврђеним чињеницама, могао би се подухват отмице и покрштавања жене приписати једино Илији Смиљанићу, а према народним песмама многи су јунаци отимали Туркиње.

ову тему име јунака варијабилан је елемент, те је песма о јунаку ожењеном покрштеном Туркињом доказ да је отприлике пола столећа (колико је прошло од смрти Стојана Јанковића до записа у *Ерлангенском рукопису*), или један људски век, довољно да се поетски лик еманципује од збиље свог прототипа и започне самосталан поетски живот у парадигматским сижеима. Притом неки конкретни животни детаљи, као што је Завишино име и његов сродннички статус, могу још неко време да буду сачувани. У још две песме сачувано је име брата поглавара Морлака. У једној од њих (*СНП III*, бр. 52) диздар од Удбине намерава да зароби Стојана Јанковића, Илију Смиљанића, Вука Мандушића и војводу Завишу; у другој (*СНП III*$_{р}$, бр. 53):

Вино пију три сердара млада,
Под Котарјем, на зеленој трави:
Једно сердар Јанковић Стојане,
Друго сердар Смиљанић Илија,
Треће сердар дијете Завиша.

У обе песме, дакле, уз Стојана Јанковића појављују се упоредо Завиша и Илија Смиљанић (реалан историјски податак и анахронизам истовремено), а затим се, како су се песме удаљавале временом и простором од Кандијског и Морејског рата и Равних Котара, губи Завиша као поетски лик. Фабуларни сегмент пијења вина уобличава се без Завише у познијим варијантама (*СНП III*, бр. 61; *ХНП IX*, бр. 18, 20):

Вино пију три млада сердара,
Три сердара, тријест харамбаша,
Прво сердар Јанковић Стојане,
Друго сердар Мандушићу Вуче,
Треће сердар Смиљанић Илија.

Врсти народних песама о котарским ускоцима, у којима је у парадигматском сижеу (отимање брата и сестре и ослобађање робља) сачувано име млађег Стојановог брата, припада и једна песма *Разговора угодног народа словинског* (*РУНС*, бр. 90), која добро чува композициону схему народних песама, уз вероватне Качићеве редакторске интервенције, те се може узети као доказ о постојању народних песама о томе како:

Многе Турци главе одсикоше,
А још веће робја заробише,
Уфатише секу Миљковића
и Савишу, брата Јанковића.

У доцније записаним песмама отимају се сестре или синови неких других сердара, а и у овом сегменту се име Завише Јанковића више не појављује, бива потиснуто неким другим именима.

*
* *

Истраживање једне скупине песама, оне о јунацима из породица Јанковића и Митровића (Илија и Смољан Смиљанић, Стојан, Илија и Завиша Јанковић) овде је спроведено само једном линијом односа историјског и поетског: присуством и одсуством имена историјског лица у статусу поетског лика. Досадашња истраживања овог феномена — уз многе разлике у појединачним приступима — бавила су се присутним и главним протагонистима јуначких народних песама. Уколико се угао посматрања донекле промени (као што је учињено у овом раду), показује се да су неке поетске структуре (тема, композициона схема, каталог, формулски низ) стабилнији поетски елементи но историјска имена јунака. На основу релативно уског избора грађе (песме о котарским ускоцима) да се закључити: (1) за појаву анахронизама и других видова одступања песме од реалности потребан је релативно кратак проток времена; (2) у усменокњижевној традицији — на путу од стварног деловања до поетског уобличења лика — врши се својеврсна селекција; (3) у епској усменокњижевној традицији присутна је и тежња за неком врстом економисања бројем јунака, при чему имена неких ликова нестају у песмама, а њихове функције преузимају други. Да ли и у којој мери уочени механизми „претварања" стварног историјског у поетско делују и у другим облицима епике — то је питање које захтева још низ посебних истраживања.

БИБЛИОГРАФИЈА

Десница 1950—1951 — Бошко Десница, *Историја котарских ускока I—II*, САНУ, Београд, 1950—1951.

ЕР — Ерлангенски рукопис старих српскохрватских народних песама. Издао др Герхард Геземан, Ср. Карловци, 1925.

Јукић-Мартић 1858 — Народне пјесме босанске и херцеговачке. Скупио Иван Фрањо Јукић и Љубомир Херцеговац (фр. Гр. Мартић), Осијек, 1858.

Клеут 1990 — Марија Клеут, *Подела српскохрватских усмених песама у циклусе — узроци и последице*, у: *Народна умјетност*, бр. 27, 1990, 99—109.

Клеут 2006 — Марија Клеут, *Стварност и анахроно поље у српско-хрватским јуначким песмама*, саопштење на XXXVI научном састанку слависта у Вукове дане, Београд 2006 (у штампи).

Коњевић 1978 — Светозар Коњевић, *Анахронизам и анатопизам: начела усменог епског стварања*, Летопис Матице српске, књ. 421/4, 1978, 464—483.

Летопис — Миодраг Матицки, *Епске народне песме у Летопису Матице српске*, МС, Нови Сад, 1983.

Лихачов 1972 — Д. С. Лихачов, *Поетика старе руске књижевности*, СКЗ, Београд, 1972.

Мажуранић 1966 — Милорад Живанчевић и Владан Недић, *Зборник Матије Мажуранића*, у: *Зборник МС за књижевност и језик*, XIV/2, 215—264.

Маретић 1909/1966 — Томо Маретић, *Наша народна епика*, цит. према издању „Нолит", Београд, 1966.

Марјановић 1864 — Лука Марјановић, *Хрватске народне пјесме што се пјевају у горњој хрватској крајини и турској Хрватској*, Загреб, 1864.

Мијатовић 1973 — Анђелко Мијатовић, *Ускоци и крајишници. Народни јунаци у пјесми и повијести*, Школска књига, Загреб, 1974.

Новаковић 1982 — Стојан Новаковић, *Историја и традиција. Изабрани радови*, СКЗ, Београд, 1982.

Пешикан-Љуштановић 2007 — Љиљана Пешикан-Љуштановић, *Рад Томислава Маретића на изучавању усмене књижевности*, у: Иста, *Станаја село запали. Огледи о усменој књижевности*, ДОО Дневник — Новине и часописи, Нови Сад, 2007, 261—274.

ПЦХ — Пјеванија црногорска и херцеговачка. Сабрана Чубром Чојковићем Црногорцем, Лајпциг, 1837, цит. по Сима Милутиновић Сарајлија, *Пјеванија црногорска и херцеговачка*. Прир. Добрило Аранитовић, НИП „Универзитетска ријеч”, Никшић, 1990.

РУНС — Андрија Качић Миошић, *Разговор угодни народа словинског*, цит. по прир. Јосип Вончина, Свеучилишна наклада „Либер”, Загреб, 1988.

Самарџија 2001 — Снежана Самарџија, *Скица за поетику епских народних песама*, у: *Антологија епских народних песама*, „Народна књига” — „Алфа”, Београд, 2001, 5—148.

СНП III — Вук Стеф. Караџић, *Српске народне пјесме III*, цит. по *Сабрана дела Вука Караџића VI*, „Просвета”, Београд, 1988.

СНП $III_р$ — Српске народне пјесме из необјављених рукописа Вука Стеф. Караџића III, САНУ, Београд, 1974.

СНП VI — Српске народне пјесме VI, сакупио их Вук Стеф. Караџић, приредио Љуб. Стојановић, Државно издање, Биоград, 1898.

Станојевић 1958 — Григор Станојевић, *Далмација у доба Кандијског рата*, у: *Весник Војног музеја ЈНА*, II, 1958, 126—172.

Сувајџић 2005 — Бошко Сувајџић, *Јунаци и маске — тумачења српске усмене епике*, Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд, 2005.

Ћирковић 1982 — Сима Ћирковић, *Традиције и историја традиција у делу Стојана Новаковића*, у: Стојан Новаковић, *Историја и традиција. Изабрани радови*, СКЗ, Београд, 1982, стр. VII—XX.

ХНП IX — Хрватске народне пјесме IX. Уредио Никола Андрић, МХ, Загреб, 1940.

Мария Клэут

ГЕРОИ ЭПИЧЕСКИХ НАРОДНЫХ ПЕСЕН — ИСТОРИЧЕСКОЕ И ПОЭТИЧЕСКОЕ (КОТАРСКИЕ УСКОКИ)

Резюме

В настоящей работе проведено исследование одной группы песен, в частности песен о героях семей Янковичей и Митровичей (Илия и Смолян Смиляничи, Стоян, Илия и Завиша Янковичи), в аспекте взаимоотношений исторического и поэтического лишь по линии наличия и отсутствия имени исторического лица в самом поэтическом образе. Известно, что исследователи данного явления в былинах до сих пор — наряду с многими различиями в отдельных подходах — занимались прежде всего песенными образами главных героев. Наблюдение под несколько измененным углом зрения (как сделано в данной работе) покажет, что отдельные поэтические структуры (тема, композиционная схема, каталог, формульный ряд) являются более устойчивыми поэтическими элементами, чем исторические имена героев. На основании сравнительно ограниченного материала (выбраны лишь песни о ускоках, т.е. перебежчиках, из области Равны Котары) можно прийти к следующим выводам: (1) в сравнительно короткое время появляются анахронизмы и другие виды отклонений от исторической

действительности; (2) в устнопоэтической традиции на пути от реального действия героя к поэтическому оформлению образа происходит своеобразная селекция; (3) в эпической устнопоэтической традиции проявляется и установка на некоторое уменьшение числа персонажей, вследствие чего из песен исчезают имена одних героев, а их функции присоединяются к другим. Действуют ли, и в каком размере, и в других формах эпоса выявленные механизмы претворения достоверно исторического в поэтическое — это вопрос, требующий в дальнейшем ряда особенных исследований.

UDC 811.163.41'367.633

Душка Кликовац

О СЕМАНТИЦИ ТЕКСТУАЛНИХ КОНЕКТОРА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ КОЈИ СЕ САСТОЈЕ ОД ПРЕДЛОГА МЕСНИХ ЗНАЧЕЊА И ПОИМЕНИЧЕНЕ ЗАМЕНИЦЕ *ТАЈ*

(*поред тога, уз то, насупрот томе, поврх тога, при томе, према томе, иза тога, на то*)

У раду се анализира употреба текстуалних конектора *поред тога, уз то, насупрот томе, поврх тога, при томе, према томе, иза тога* и *на то*, затим се утврђују односи између конкретних (месних) значења употребљених предлога и њихових значења у оквиру тих конектора, а на крају се испитује шта нам таква употреба предлога с месним значењем говори о метафоричкој концептуализацији текста.

Кључне речи: текстуални конектори, предлози месних значења, метафора, текст, српски језик.

1. Предмет овог рада јесу текстуални конектори *поред тога, уз то, насупрот томе, поврх тога, при томе, према томе, иза тога, на то*, који се састоје од предлога месног значења и поименичене показне заменице *тај*.[1] Зашто баш они? С једне стране, њихова употреба у српском (српскохрватском) језику није детаљније проучена;[2] а с друге, будући да средства текстуалне кохезије припадају метаниво у текста (*Халидеј и Хасан*, 48), они нам могу нешто рећи о начину на који разумевамо сам текст.

Наиме, као и сваки језички знак, текст има две стране. Једна је материјална, тј. звуковна (кад је реч о говореном тексту), односно

---

[1] О таквим изразима (а као примере наводи *напротив, међутим, штавише, према томе* и *наиме*) М. Ивић говори као о једној врсти реченичних прилога. Њихова функција јесте да „садржину дате реченице постављају у одређени семантички однос према претходном саопштењу указујући тиме уједно на њихову међусобну повезаност" (*Ивић*, 4).

[2] Силић и Прањковић у свом уџбенику помињу неке од ових конектора: *насупрот томе* сврставају у супротне (конфронтативне) конекторе, *према томе* у закључне (конклузивне), *уза све то* у допусне (концесивне), а *уз то* и *поред тога* у прибројне (адитивне) конекторе (*Силић и Прањковић*, 362). Конектор *иза тога* бележе (*исто*, 252), али га нигде не сврставају; он би спадао у временске (темпоралне) конекторе. Конектори *при томе, поврх тога, на то*, као ни допусно *и поред тога*, не помињу се. РМС и РСАНУ, у складу са циљевима речника, укратко бележе одговарајућа значења предлога у саставу тих конектора.

графичка (кад је реч о писаном тексту). Друга се тиче његовог значења и сасвим је апстрактна. У свом истраживању полазимо од когнитивнолингвистичке претпоставке да је она, као и различите друге апстрактне појаве у људском животу, предмет метафоричке концептуализације — разумевања на основу различитих физичких, непосредно сазнатљивих домена људског искуства (о томе нас обавештавају класична дела из ове области — нпр. *Лејкоф и Џонсон*, *Лејкоф*, *Тејлор*; на нашем језику в. *Кликовац а*). Нас ће у овом раду интересовати изворни домен простора, који је и иначе најчешћа основа за разумевање апстрактних појава.

У овом истраживању на трагу смо и онога што помиње Пипер у оквиру своје теорије семантичких локализација — да се помоћу неких језичких средстава „садржај текста осмишљава као известан апстрактан простор у којем се налазе као локализатори или објекти локализације поједини сегменти семантичког или комуникативног садржаја текста" (*Пипер*, 190). Овај аутор у вези с тим помиње „просторносно уобличене изразе" (међу њима и израз *насупрот томе*), који су изрази унутрашњег хронотопа текста (*Исто*, 190—191).

Наш је задатак да у главним цртама опишемо употребу поменутих конектора;[3] да установимо у којој мери су значења предлога који су у саставу тих конектора мотивисана њиховим основним, месним значењима; на крају, да видимо шта нам ти конектори говоре о концептуализацији текста.

2.1. *Поред тога*

2.1.1. Овај конектор уводи нову информацију (чињеницу, разлог и сл.), која на исти начин егземплификује некакву претходну тврдњу (пр. 1.1) или стоји на истој линији аргументације као и претходна информација (1.2). Што се положаја тиче, он може стајати на почетку независне реченице / клаузе (1.1) или иза прве фонетске речи у њој (1.2). А што се синонима тиче, може се заменити конекторима *уз то* и *осим тога* (о разликама међу њима биће речи у оквиру тачке 3.2).

(1.1) Родити сина — наследника био је императив! Женска деца нису се убрајала у „поколење". Поред тога, поменута Божја заповест била је, изгледа, „покриће" мужевима да поред законских жена имају поред себе и друге жене — иноче или конкубине.

(1.2) Представници мањина ће делегирати своје припаднике у овај савет који ће расправљати о положају националних група, о законским текстовима који задиру у њихова права итд. Свака мањина ће, поред тога, имати свој национални савет у чијем формирању ће учествовати њене асоцијације.

---

[3] У истраживању смо се користили електронским корпусом српског језика (*Корпус савременог српског језика*, http://www.korpus.matf.bg.ac.yu). За сваки конектор анализирано је најмање тридесетак примера.

Конектор *поред тога* може имати и допусно значење (у ком случају обично испред њега иде речца *и*); тада се њиме оно што је напред изнесено проглашава за нешто што не би требало да дозволи даљи развој ситуације, али се овај ипак дешава; синоним је *уз све то*:

(1.3) Победници се увек понашају победнички. Али, није проблем са петим октобром у томе — већ што се није догодио прави Коперникански преокрет. И поред тога што сада живимо неупоредиво слободније, нажалост, партијска припадност је и даље најбоља препорука и ми заправо још имамо партијску државу, али је она сада вишепартијска.

Конектор *поред тога* може, мада ретко, бити појачан и заменицом *сав*; тада му је синоним *поврх тога* (1.4). Конектор *поред свега тога* типично има, међутим, допусно значење (1.5), и тада се, као и у случају конектора *поред тога*, испред њега најчешће ставља *и*:

(1.4) Он је, међутим, упозорио да не треба заборавити на озбиљне тешкоће са којима се Србија у овом тренутку „суочава на југу Србије", чак ... и са „озбиљним изазовима у Македонији". Указавши на „катастрофалну економску ситуацију" као и на нестрпљивост „наших пријатеља у Црној Гори да извојују независност", Милан Ст. Протић истакао је да се поред свега тога Србија, на жалост, суочава и са захтевима међународне заједнице.

(1.5) Поред туристичких веза са западом, Грчка је војно и економски везана за Европску унију и Америку. Међутим, и поред свега тога невероватно је колико мало има натписа написаних латиницом и на енглеском језику у великим градовима, па чак и у Атини. Ако је негде нешто и написано латиницом, прво је текст написан на грчком.

2.1.2. У свом основном значењу, предлог *поред* означава непосредну близину двају објеката (укључујући и бића). Они се узимају као међусобно равноправни и стоје у истој линији; њихов однос може бити статичан, нпр. *Марко стоји поред Јанка / Полица стоји поред кревета*, или један објекат заузима место врло близу другом: *Марко је стао поред Јанка / Стави полицу поред кревета.* У оквиру конектора *поред тога*, објекти који заузимају однос непосредне близине нису више конкретни, физички, него апстрактни — реч је о семантичким целинама у оквиру текста, од којих се следећа ставља до претходне. Физичко смештање објеката у исту линију метафорички се транспонује као смисаона сагласност између двеју информација.

2.2. *Уз то*

2.2.1. И овај конектор надовезује нову информацију (најчешће нову чињеницу). Може стајати на почетку реченице / клаузе, или иза њене прве фонетске речи. Често се појачава — везником *а* испред (најчешће), везником *и* испред или иза, или везником *а* испред и *и* иза у исто време. Синоними су *поред тога, осим тога*, као и речце *такође* и *и*.

(2.1) На домаћем тржишту, после дуге осеке, а после наглог поскупљења струје, све су траженије њихове „штедљиве светиљке". Ове светиљке троше за 70 одсто мање струје него класичне. Уз то су, после усвајања нових пореских закона, јевтиније за 20 одсто ... Светиљке су ослобођене и акцизе ...

(2.2) Лепенски вир нам показује да је та еволуција представљала дуг процес који се одвијао, напоредо и независно, на неколико подручја, између осталих и на Блиском истоку. А уз то, открио нам је да крупне револуционарне промене у историји човечанства имају објашњење у привредним еволуцијама, да су се све оне одвијале најпре у равни духовног...

Значење овог конектора може бити појачано заменицом *сав*; тада он гласи *уз све то*,[4] и синоним му је *поврх тога* (2.3). Он може имати и допусно значење (2.4):

(2.3) ... ту поред њих, водим народну амбуланту. Света много. Рат је донео поред свих невоља и многе болести. Па дадонећна стална моја дежурства, јер другог лекара није било ни у даљој околини. И уз све то — дете у наручју. Све је то учинило да су ме рањеници ценили...

(2.4) Приштински универзитет дели судбину свих високошколских установа у Србији, напоменуо је Зеленовић и додао да је „нама много теже, јер је већина људи померена са својих огњишта", али уз све то наставници нису на улици, нити су препуштени сами себи.

2.2.2. Информација која се уводи конектором *уз (све) то* додаје се претходнима, али тако као да им се прикључује. Наиме, чини се да је у случају овог конектора ментална слика нешто другачија него да је употребљено *поред тога*: овај други конектор као да означава само померање посматрачевог (= читаочевог) фокуса с једног предмета на други, тј. просто кретање погледа по „предметима" који сачињавају текст у смеру у којем су поређани; *уз то* значи прикључивање, прибрајање другог предмета постојећем (као да се нови „предмет" гура према старом). То је очигледно у вези с њиховим просторним значењима: предлог *уз* има једно од основних значења наслоњеност једног објекта на други: *Прислонио је мердевине уза зид*. То налегање резултат је претходног кретања, гурања једног објекта према другом тако да се дотакну.

Што се других разлика међу овим конекторима тиче, *поред свега тога* се готово аутоматски чита као допусно, што није случај са *уз све то*. А ако се *уз то* и *поред тога* замене конектором *осим тога*, у случају замене се ментална слика, која је резултат просторне представе коју изазивају прва два предлога, губи.[5]

---

[4] Облик са покретним самогласником *а* (*уза све то*) јавља се, практично, по изузетку: у читавом корпусу наишли смо само на један такав пример.

[5] Требало би, међутим, испитати да ли се свако *осим тога* може заменити са *поред тога* или *уз то*. *Осим тога* се разликује и по томе што нема допусно значење.

2.3. *Насупрот томе*

2.3.1. Као текстуални конектор, *насупрот томе* служи да се пређе на нову тему тако што се износи супротност између нечега у вези с новом темом и нечега у вези са старом. Те две теме морају бити некако повезане: по некој сличности (пр. 3.1, 3.2) или егзистенцијално (3.3). Иако може стајати на самом почетку реченице или независне клаузе (3.1), обично стоји иза њихове прве фонетске речи (3.2) или веће синтаксичке целине (3.3). Његово значење може бити појачано везницима *али* или *а*, који стоји испред њега, као и другим изразима за супротност. По правилу се може заменити са *напротив* (што не значи да би било могуће и обрнуто!). Појачивач *свему* означава да је у вези са старом темом било набројано више ствари, и не среће се често (у читавом корпусу наишли смо само на један такав пример — 3.3).

Што се врсте текстова тиче, овај конектор се среће пре свега у експозиторним текстовима (3.1), укључујући и експозиторну нарацију (3.2) и дескрипцију. Има, међутим, примера и из књижевности (3.3):

(3.1) Ако су изневерене наше наде кад је реч о женском тиму, насупрот томе младићи који играју за „плаве" свакога дана заслужују све више честитки. У мечу са Американцима заблистао је Александар Ковачевић на четвртој табли ... Иван Иванишевић је као црни без проблема ремизирао са Кајдановом...

(3.2) Од Слободана С., Србина из Призрена, узели су ... пет хиљада марака које је имао код себе када су га отели. Понудили су му да им за два дана донесе сто хиљада марака и — они ће ослободити и њега и његовог сина. Рекли су му и како ће сакупити сто хиљада марака: продајом имања. Овај човек је рекао да за тако кратко време не може да прода имање, али да ће потписати да им поклања све што има само да му ослободе сина. Терористи на то нису пристали. Овај човек је после неколико дана успео да побегне из затвора „ОВК", али сина до сада није нашао. Ром из Приштине Ш. К. је, насупрот томе, успео да се домогне слободе уз релативно скроман „откуп". Од његове породице је затражено 500 немачких марака. Дали су новац и Ш. К. је био слободан.

(3.3) Задужбина је ... била нова: подигнута у последњих десет година у китњастом, елегантном стилу тог времена. Архитектура је деловала драматично. Употребљене су огромне масе боје. Висине и раздаљине изгледале су прекомерне. Лабораторије су биле простране и прозрачне, а приграђене фабрике и сервисне радионице налазиле су се смештене иза блиставих неосаетанских тремова са луковима и стубовима. Хангари су представљали огромне, разнобојне куполе, провидне и фантастичне. Људи који су ту радили били су, насупрот свему томе, веома тихи и темељити. Одвојили су Шевека од његове уобичајене пратње и повели га у обилазак целе Задужбине...

2.3.2. Значење које предлог *насупрот* има у оквиру конектора *насупрот (свему) томе* надовезује се метафорички на његово месно значење које РСАНУ наводи под тачком 1: „преко пута, наспрам, према". Одговарајућу појмовну метафору могли бисмо формулисати као СУПРОТНОСТ ЈЕ ПРОСТОРНА СУЧЕЉЕНОСТ. Дакле, један од начина да се ствара текст јесте да се једна појава опише, а затим

да јој се друга супротстави. У том случају, пошто нова тема не прати исти смер као претходне, „линија” текста као да се начас прекида, прави се корак „у страну” у правцу назначене супротности, а затим се „линија” опет успоставља.

2.4. *Поврх тога*

2.4.1. Овај конектор уводи последњи члан у набрајању (од више њих — пр. 4.1, или, ређе, само два — пр. 4.2); тај последњи члан не мора бити најважнији (као пример, аргумент и сл.), него он обично додатно потврђује, учвршћује већ постојећи доказ, аргументацију, егземплификацију и сл. Подразумева се да су претходно наведени чланови довољни или убедљиви већ сами за себе. Некад се последњи члан уведен овим конектором разликује по врсти од претходних (4.1). Овај конектор се, осим у експозиторном, може јавити и у приповедачком тексту, када означава последњу у низу радњи; подразумева се да су претходне радње довољне да испуне дату сврху, а последња је додатна (4.3). Значење тог конектора може се појачати речцом *још*, која стоји испред њега; испред често стоји везник *а*, понекад *и*.

(4.1) Међутим, чак и да је избегнуто ово тихо осамостаљење, државни апарат је заиста био прегломазан и прескуп, а поврх тога стављен на плећа само грађанима Србије.

(4.2) Пизма да вам је отац политички емигрант дуго ће вас пратити? — Све време. Прво, потицао сам како се то тада говорило, из буржоаске фамилије, а поврх тога отац ми је био политички емигрант. Можете претпоставити како ми је било и како сам се осећао у том времену термидора.

(4.3) Ипак, пошто сам из уста извукао десет или петнаест реченица, покренуо сам обрве, чело, такође и руке јер се у мени стала да шири и нелагодност, да бих је зауставио појачао сам шалу на сопствени рачун и, поврх тога, још једном слегао раменима, ако не беспомоћно а оно уморно. Но нелагодност је и даље остала.

Пошто овај конектор подразумева да је члан испред којег стоји последњи у набрајању, обично то нема потребе и наглашавати; стога смо у корпусу нашли врло мало примера са конектором *поврх свега тога*:

(4.4) Нашто ударити путем који води преко далеког Сунца да бисмо дознали шта се на Земљи збива, када на њој имамо неколико хиљада метеоролошких станица, које нас обавештавају о свима температурним појавама у слоју Земљине атмосфере у којем живимо, тачно, тачније но што то може учинити најсавршенија теорија. ... Други разлог што још нико није озбиљно покушао да створи математичку теорију климе несумњиво је тај што то питање изискује решење целог низа компликованих проблема, а из разноврсних области науке, Сферне астрономије, Небеске механике, Теоријске физике. Те науке оштро су одељене једна од друге, а поврх свега тога, сваки научник има у својој области и своју нарочиту јазбину из које нерадо излази. Трећи узрок што она теорија није пре мога доба била изграђена и опробана био је тај што јачина Сунчевих зракова није пре 1913. године била измерена као што ваља.

Међутим, тај конектор, у истом значењу, често гласи *поврх свега*; тада он има појачано значење у односу на *поврх тога*:

(4.5) Да бисте постали стипендиста „Солитуда”, треба да имате мање од 35 година и идеју за пројекат, којим ћете конкурисати за стипендију. Стигнете ли у Штутгарт, до Замка ћете се возити деведесетдвојком, градским аутобусом, имаћете месечну „плату” од 1000 евра, апартман — студио између тридесет и осамдесет квадрата у зависности од потреба уметности којом се бавите и, поврх свега, потпуну слободу у раду. А то значи да ћете свој боравак у Замку креирати како ви желите.

2.4.2. Месно значење предлога *поврх* није сасвим јасно: ни по ономе што даје РМС, ни по примерима из корпуса, нисмо могли саставити целовиту слику семантичке структуре овог предлога. РМС под тачком 1.а. каже: „изриче да се ко или што налази изнад онога што значи именица у генитиву, изнад”, уз примере *Копрена диже се и вије на ноћном вјетру и лепрша поврх воде* (И. Брлић-Мажуранић) и *Навлачи поврх шињела кишни капут* (М. Московљевић). У првом примеру *поврх* заиста значи „изнад”, јер нема контакта између два објекта; у другом, међутим, контакт постоји и *поврх* значи „преко”. Могли бисмо само рећи да се значење које предлог *поврх* има у конектору *поврх (свега) тога / поврх свега* надовезује управо на ово друго значење. У том случају, аргументација / егземплификација / приповедање би се метафорички концептуализовали као СЛАГАЊЕ ПРЕДМЕТА ЈЕДНОГ НА ДРУГИ. Подразумевало би се да та „гомила” у једном тренутку постаје довољно велика, тј. аргументација итд. довољно јака; тада додатни аргумент / пример / догађај стоји изнад „линије”, границе неопходног.

Уопштено, могло би се рећи да је предлог *поврх* склонији том апстрактном значењу него конкретним, просторним значењима.

2.5. *При томе*

2.5.1. Овај конектор има две основне употребе. У првој, он означава истовременост двеју радњи или стања, при чему је агенс, односно носилац стања, исти. Поименичена заменица *тај* у оквиру конектора упућује на прву радњу / стање. Друга радња или стање могу бити изражени глаголским прилогом садашњим (пример 5.1), када конектор *при томе* појачава значење истовремености које има глаголски прилог, а може бити исказана и глаголом у личном облику (5.2, 5.3). Може се заменити изразима *у исто време* или *том приликом*, а може се појачати и заменицом *сав* (пример 5.3), која наглашава обим или значај онога на шта упућује заменица *тај* из конектора:

(5.1) Даље, каже др Кулић, повећана куповна моћ становништва нужно доводи до повећања промета робе са лагера и услуга, повећавајући при томе и циркулацију новца, што, опет укруг, повећава ликвидност, убрзавајући промет робе.

(5.2) Епикурејци су саветовали: узми што год можеш док можеш, али се труди да при томе никога на повредиш.

(5.3) ... професор Чарли Шварц са UCLA дефинисао је телевизију као делатност која почива на троношцу чија су три ослонца стваралаштво, технологија и бизнис. Ова језгровита формулација нам указује на чињеницу да посленик телевизије мора бити бар добро упознат са сва та три аспекта сопствене делатности. Без обзира на ком послу конкретно радио, он би морао разумети креативне кодове, познавати технолошку алатку којом се ти кодови преобрађају у програме и преносе до крајњег корисника, и при свему томе бити свестан економских условности целог тог посла. Другим речима, мора бити мултидисциплинарно образован.

У другом случају, агенс, односно носилац стања, није исти; међутим, између двеју радњи (двају стања) и даље постоји временска коинциденција. И у овом случају синоними могу бити *у исто време* (5.4), *том приликом* (5.5), а значење конектора може бити појачано (*при свему томе* — 5.6):

(5.4) У Србији, подсетио је Ковачевић, доминира евро — у овој републици у новчаницама постоји око четири милијарде евра, док је вредност динара у оптицају око 1,9 милијарди евра. Становништво је, при томе, код банака као штедњу депоновало између 700 и 800 милиона евра, а свега 60 до 70 милиона евра у динарима.

(5.5) Зелена и црвена се појављују као дубоке сенке на лицима, а тамо где боја прети да засити својом јачином — као противтежа просијавају белине. Боја, при томе, није средство дескрипције, већ се налази на појединим местима независно од њихове реалне обојености!

(5.6) Наредних дана, како предвиђају у ЕПС-у, у Србији ће потрошња струје достизати око 74—75 милиона киловат-сати. Када се овој бројци додају обавезе враћања струје — Црној Гори пет а Швајцарској и Грчкој по два милиона киловат-сати дневно, излази да производња и увоз таман покривају потрошњу и враћање електричне енергије. Шта ће, међутим, бити када престане производња 9,3 милиона из акумулационих хидроелектрана? При свему томе, додају у ЕПС-у, ваља имати у виду да ће овог лета, према проценама, систему недостајати око 1,1 милијарде киловат-сати струје и да обезбеђених 350 милиона из донација покрива свега трећину мањка.

По својој импликацији да су друга радња, односно стање, временски симултани с првом, конектор *при томе* се разликује од конектора *уз то* и *поред тога*, који такву импликацију немају. То се лепо види кад се ови други ставе уместо њега у примерима 5.4, 5.5, 5.6: конектор *уз (све) то* једноставно надовезује, прилаже нову информацију, али не каже ништа о њиховом временском односу; конектор *при томе* наглашава да се друга смешта у исту временску ситуацију којој припада и прва.

2.5.2. У свом просторном значењу, предлог *при* означава додиривање двају објеката, њихову приљубљеност. Тако РМС под тачком 1. даје и пример *Видје и ... шљиве ... и међу њима при самом крају, уз саму бару стару кућицу* (Ј. Козарац). На такво просторно значење лако се надовезује истовременост двеју радњи: радње се, на основу добро познате метафоре ВРЕМЕ ЈЕ ПРОСТОР, концептуализују као

издужени предмети; а њихова просторна приљубљеност транспонује се у временски домен као истовременост.

Иако су предлози *при* и *уз* блиски по значењу (што се види не само у малочас наведеном примеру ... *при самом крају, уз саму бару*... него и по чињеници да се глаголи с префиксом *при-* комбинују управо с предлогом *уз*), конектор *при томе*, видели смо, има своју специфичност у односу на конектор *уз то*. Та специфичност у вези је, свакако, с другим њиховим значењима, у која овом приликом не можемо улазити. Ипак, можемо приметити да предлог *при* означава близину до припојености другом објекту, тј. интегрисаности с њим (иако је так објекат апстрактан): *Био је чиновник при жупанији* (РМС, А. Шеноа); та припојеност, интегрисаност исказује се и у значењу које овај предлог има у оквиру конектора *при томе*. Начелно, можемо приметити да предлог *при* тежи више апстрактнијим значењима него конкретним (каже се, на пример, *Дечак стоји уз дрво*, али не и *Дечак стоји при дрвету*).

2.6. *Према томе*

2.6.1. Конектор *према томе* је различит од других из групе коју проучавамо по томе што се сасвим лексикализовао. На то, између осталог, упућује и немогућност да се између његових делова (*према* и *томе*) стави појачивач (овај конектор не може гласити нпр. *према свему томе*).

У својој типичној употреби, он уводи закључак, на основу нечега што је претходно изнесено. Поименичена заменица *то* упућује на тај претходни контекст, али се, с обзиром на то да је *према томе* лексикализовано, на њен антецедент не може прецизно указати.

Сви примери из нашег корпуса потичу из експозиторних и аргументативних текстова. Што се синонима тиче, могли бисмо рећи да, ако текст није наглашено интелектуалан, *према томе* може да се замени са *дакле* и *значи (да)*. Ако јесте наглашено интелектуалан, онда се могу употребити изрази *(одатле / одакле) закључујемо да, (одатле / одакле) следи да, све то говори да* и сл., којима се процес закључивања наглашава.

Овај конектор најчешће стоји испред независне клаузе којом се износи закључак који проистиче из садржаја претходне независне клаузе. Ако је независна клауза у напоредном односу са претходном, онда испред *према томе* по правилу стоји напоредни везник којим се може исказивати и однос закључивања — најчешће *па* и *и* (у једном примеру *те*); могло би се рећи да *према томе* служи као њихов појачивач, или конкретизатор значења. Ако пак независна клауза сама сачињава реченицу, онда се *према томе* умеће иза прве фонетске речи (пр. 6.2).

(6.1) Аутора књиге „Антић њим самим” похвалио је и песник Љубивоје Ршумовић, рекавши да је после читања дела био изненађен колико Мирослава Антића није познавао. „Антић је био отеловљење слободе — није припадао никоме и, према томе, нико није имао право да га својата. Све што је, као ’само свој’ чинио, чинио је у интересу доброте, лепоте и љубави”, додао је Ршумовић.

(6.2) У другом кораку, По размишља о главном ефекту песме, то јест о лепоти: Лепота сваке врсте, у свом врхунском стадијуму, увек доводи до суза осетљивог читаоца. Меланхолија је, према томе, најлегитимнији поетски тон.

2.6.2. Задржаћемо се мало на разлици између закључивања и узрочно-последичног односа, о чему у литератури има различитих мишљења. Ковачевић се тиме бави у вези с другим граматичким питањима, али увек однос закључивања сматра врстом узрочно-последичног односа (*Ковачевић а*; *Ковачевић б*, 37—39). Велчић говори и о конекторима закључивања и о конекторима узрока и констатује да су та два односа врло блиска, али да се не могу поистоветити (*Велчић*, 86, 92); међутим, није јасно какву разлику види међу њима. Силић о овим односима каже следеће: „При конклузивним је конекторима садржај сљедећег сегмента текста нека врста посљедице садржаја претходног сегмента текста. По томе је смисаона структура таква текста врло блиска, а понекад и истовјетна, смисаоној структури сложене реченице с узрочним зависним дијелом. Смисаона се структура наиме ’бити болестан — не ићи у школу’ може остварити и као формална структура *Будући да је болестан, неће ићи у школу* и као формална структура *Болестан је. Стога неће ићи у школу* (с могућим варијантама *Болестан је. Према томе неће ићи у школу* и *Болестан је. Дакле неће ићи у школу*)” (*Силић*, 114). Дакле, Силић сматра да су две „варијанте” еквивалентне. На исти начин, конекторе *према томе* и *стога* Силић убраја у конклузивне конекторе, „због њихове логичко-граматичке природе и због њихове улоге у надреченичном јединству (везаном тексту)” (*Исто*).

Ми бисмо Силићеве примере другачије прокоментарисали. Наиме, однос исказан у примеру *Болестан је. Зато / Због тога неће ићи у школу* јесте узрочно-последични. Тај однос је необележен у том смислу што га говорник износи као да припада објективној стварности, а он га само преноси. Последица тада нужно проистиче из узрока, и однос међу њима разуме се сам по себи. Насупрот томе, однос који налазимо у примеру *Болестан је. Према томе / Дакле, неће ићи у школу* јесте однос закључивања. У том случају говорник преузима одлучујућу улогу: он „излази” из равни објективне стварности и наглашава своје посредовање у истицању узрочно-последичног односа. Тако се исти однос између истих двеју појава (као што је то у овом примеру), може исказати на оба начина — као да је објективно постојећи, и као да је ствар говорниковог виђења, посредовања његовог разума.

У већини примера (па и у оба наведена) однос закључивања може се заменити обичним узрочно-последичним односом, тј. *према томе* се може заменити са *зато* — што не значи и да су они синоними, него само то да се ситуација може представити на два начина; у неким примерима — а то су, чини се, они у којима *према томе* уводи чланове реченице, једини однос који долази у обзир јесте однос закључивања (6.3):

(6.3) Да би постали држављани САД, па према томе и Американци, усељеници морају да покажу макар елементарно познавање енглеског језика.

2.6.3. Везник ПРЕМА за једно од својих основних значења има сучељеност двају објеката: *Њихове [су] куће једна према другој* (РМС, Ј. Веселиновић). Међутим, транспонована у област апстрактног, та сучељеност не значи и контраст (као код предлога *насупрот*, који би се у датом примеру такође могао употребити), него постављање предмета који је по својим својствима једнак, одговарајући, пандан постојећем објекту — локализатору: *Оженио [се] девојком према себи* (РМС, *Живот*, Сарајево, 1955).[6] Рекли бисмо да је то због тога што је предлог *према* у поменутом апстрактном значењу активирао, пре свега, значење подешености међусобног положаја два објекта. Одговарајућа појмовна метафора гласила би ОДГОВАРАЊЕ ЈЕДНОГ ОБЈЕКТА ДРУГОМ (по величини, квалитету и сл.) ЈЕСТЕ ПОДЕШЕНОСТ ПОЛОЖАЈА ЈЕДНОГ ОБЈЕКТА ПРЕМА ПОЛОЖАЈУ ДРУГОГ. На тај начин и закључак, који се метафорички разуме као ОБЈЕКАТ, мора да одговара ономе што служи као основа за закључивање (и што се такође метафорички концептуализује као ОБЈЕКАТ).

2.7. *Иза тога*

2.7.1. Овај конектор има временско значење: поименичена заменица *тај* упућује на претходни догађај, а конектор уводи догађај који следи за њим. Може се заменити конекторима *после / након тога*. Испред њега може стајати одредба за трајање радње (7.2), а може бити појачан заменицом *сав* (7.3):

(7.1) Међутим, одушевљење Партизанових навијача још се такорећи није стишало, а у петом минуту долази до изједначења. У великој гужви пред голом Радаковића најбоље се снашао Дамир Чакар, некадашњи играч Партизана, који је са три-четири метра прецизно погодио мрежу. Стадион је онда „прокључао", огласили су се и навијачи Сутјеске. Овај гол изазвао је праву буру одушевљења, да би иза тога уследио један период мирније игре.

---

[6] РМС тај пример наводи под тачком 1.ж, уз дефиницију „одговарање, подударност, слагање, сагласност".

(7.2) Дан други: не заборавите да сте и данас дива на одмору. У лежећем положају попијте у малим гутљајима пола литра чисте негазиране воде, затим сок од два грејпфрута, а сат иза тога шољу какаоа. После једног сата треба попити шољу угрејаног буљона који сте оставили од синоћ.

(7.3) Било је очигледно да већина не жели да предложи прост прелаз на дневни ред који би се у датим околностима, политички гледано, једини могао узети као израз скупштинског поверења. Јоксимовић је зато закључио: „... ми сад немамо Министра Војног" и с тим образложењем, у тренутку када је, после скидања с дневног реда ове, требало прећи на још једну, овог пута управо Јоксимовићеву интерпелацију на министра војске, опозиција је напустила скупштину. Иза свега тога остао је снажан утисак да у влади постоји расцеп између министра војске, с једне, и свих осталих министара с друге стране, као и да се на скупштинску већину ослањају само ови други.

2.7.2. Временско значење предлога *иза* добијено је метафоричком пројекцијом из просторног у временски домен, при чему се подразумева појмовна метафора ВРЕМЕ ЈЕ РЕЂАЊЕ ДОГАЂАЈА ИЛИ ВРЕМЕНСКИХ ЈЕДИНИЦА (који се концептуализују као предмети) (*Кликовац а*, 115 и даље).[7] С обзиром на то да указује на след догађаја, карактеристичан је за наративне текстове.

2.8. *На то*

Овај конектор има две употребе. У првој, он уводи догађај који временски следи за претходним догађајем, али је и нека врста његове последице. У питању су реакције — вербалне (8.1) или друге природе (8.2) у току комуникације, као и понашање које прати неки догађај (8.3) (у примерима 8.1 и 8.2 конектор је појачан заменицом *сав*):

(8.1) У нишком дуелу „црно-белих" с Радничким, тренер Партизана Љубиша Тумбаковић прославиће својеврстан јубилеј: биће му то 250. пут да са клупе води први тим овог нашег трофејног клуба. Он, међутим, не воли много приче о јубилејима и рекордима попут овог. На све то каже: — Никада нисам јурио за тим. Све долази само по себи, кад се ради оно што се воли и зна ... Важно је да у Нишу освојимо сва три бода. Све друго — је у другом плану.

(8.2) Узалуд је он покушавао да уреди школу, да зграду дотера, да пећи и прозоре поправи, да оснује читаоницу и друго, већ што сваки млад учитељ покушава првих месеци свога рада да учини ..., на све то као одговор добијао је само шеретске осмехе, тврдоглавост или, најчешће уздах: „Не знаш ти, учитељу, млад си ти још".

(8.3) Шта сад, браћо Цигани? Из места бежати или још очекнути? Али на кући у дубини већ лупну врата. Неко отуд виче: „Ко ј' то тамо!" Они угасе лампе, уплашено се згледају. Полако се извуку испод тумбаса. Часак се, рачунају, треба притајити, па кидати. Остављај џакове, остављај ловину, спасавај главу. Међутим, тамо се сад пали и сијалица, а и нека гасна лампа и онај глас почиње да се приближава. Неки мушкарац. „Ко ј', бре, тамо!" довикује зликовац. „Јави се ако има неки тамо!" Трећи пајташ

[7] Треба приметити да се израз *иза тога* налази у склопу конектора као што су *Иза тога стоји*... или *Иза тога се крије*..., који служе да се уведе узрок управо наведене појаве. Ти конектори, међутим, нису наша тема.

на то губи живце — он је Смедеревац, неће му бити згодно и само да га уоче — и тргне преко сниског оборског плота. Затим се негде у дворишту ломата и ... нестаје.

У свом основном значењу, предлог *на* означава да један објекат носи други: ношени објекат стоји, типично, на горњој површини носитеља, оптерећује га својом тежином и изложен је погледу и додиру. Носитељ, са своје стране, држи ношени објекат на одређеној висини (*Кликовац б*). За ову употребу конектора *на то* битно је то што између носитеља и ношеног објекта постоји контакт, као и то што носитељ одржава положај ношеног објекта. Те две особине овог односа транспонују се у апстрактни домен: предлог *на* означава надовезивање једног догађаја на други (временска веза), али је тај други догађај и изазван првим (узрочно-последична веза). Тако конектор *на то* означава временско и последично надовезивање једног догађаја на други, какав је случај у одговору — вербалном или некаквом другачијем — на нечије речи или на неки догађај.

У другој употреби конектора *на то*, веза између два догађаја је само временска (други догађај следи за првим), али је други догађај и такав да појачава ефекте првог. Подразумева се да су ти догађаји непријатни, неповољни. У примеру 8.4 то појачавање експлицира се речцом *још*; иначе, у овом значењу овај конектор је по правилу појачан заменицом *сав* (као што је у примеру 8.5):

(8.4) Службени стан је ... претопао. Кад јој на то још надођу валунзи, мисли да ће експлодирати, а Дебејац само затвара прозоре, само иде за њом и затвара прозоре ...

(8.5) Јуна 1991. локална грађевинска оператива почиње с радом, но, после 270 дана, колики је био рок за завршетак градње, јавност је обавештена да су послови још „у почетној фази”. Потом су и обустављени. Нешто касније стићи ће још гора вест: да је „Конструктор” потрошио паре које су му авансно уплаћене, не обавивши посао. Надзорни орган је, на све то, нашао да припремљени калупи за главне носаче надвожњака, дугог 750 а широког 11 метара, немају тражени квалитет.

У овом другом случају подразумева се да се догађаји (који се метафорички разумеју као ПРЕДМЕТИ) слажу један на други; тим слагањем они стварају све већу и тежу гомилу — нешто са чиме је човеку тешко да изађе на крај (да га подухвати, носи, да се суочи с тим или сл.).

С обзиром на то да се у оба случаја подразумева временски след догађаја, овај конектор је карактеристичан за наративне текстове, односно наративне делове текста.

3. У којој мери су, дакле, значења која месни предлози имају у оквиру текстуалних конектора мотивисана њиховим основним значењима? Иако нисмо за све предлоге могли утврдити тачну просторну семантику — између осталог и због веће склоности неких предлога апстрактним него конкретним значењима — образац метафоричког

пресликавања је сасвим јасан. Видели смо да конектори *поред тога* и *уз то* служе за надовезивање смисаоно сличних информација, а да се та смисаона сличност разуме као физичко смештање објеката у исту линију. Затим, предлози *уз* и *поред*, чија су нека просторна значења врло блиска, остају семантички блиски и у оквиру конектора *уз то* и *поред тога*. Ипак, различита ментална слика коју изазивају ови предлози препознаје се и у оквиру конектора, будући да *поред тога* означава прелажење с једног статичног објекта на други, а *уз то* — прикључивање следећег објекта претходном — све у складу с њиховим основним просторним значењима.

Занимљиво је, такође, како се просторна приљубљеност двају предмета коју означава предлог *при* метафорички преноси у домен времена као истовременост двеју радњи; или како се наслањање ношеног објекта на носитељ, што је, нужно, део значења предлога *на*, метафорички транспонује као апстрактно оптерећење — које изостаје у случају предлога *поврх*, чије значење не имплицира нужно контакт.

Према је у оквиру конектора *према томе* почело да изражава метафорички однос закључивања; предлог сличног просторног значења *насупрот* такво значење није стекао, него је остао на значењу супротстављености. То је стога, видели смо, што је предлог *према* актуализовао пре свега значење подешености међусобног положаја два објекта, док је код предлога *насупрот* значење сучељености остало доминантно.

Значење које предлог *иза* има у оквиру конектора *иза тога* резултат је метафоричког пресликавања структуре просторног на структуру временског домена.

4. Шта нам, на крају, семантика употребљених предлога говори о концептуализацији самог текста?

Предлози *поред, уз, насупрот* у свом конкретном значењу имплицирају ређање, прилагање, противпостављање и сл. објеката; механизмом метафоре, текст би се разумео као РЕЂАЊЕ (СТАВЉАЊЕ ЈЕДНЕ УЗ ДРУГУ, односно ПРОТИВПОСТАВЉАЊЕ ЈЕДНЕ ДРУГОЈ) СЕМАНТИЧКИХ ЦЕЛИНА — ПРЕДМЕТА.[8]

Та метафора одговара метафори за концептуализацију времена, која гласи ПРОТИЦАЊЕ ВРЕМЕНА ЈЕ РЕЂАЊЕ ВРЕМЕНСКИХ ЈЕДИНИЦА (које се такође разумеју као ПРЕДМЕТИ) (*Кликовац а*, 115). То се може и очекивати: веза између текста и времена егзистенцијална је, будући да је временска протегнутост суштинска особина текста.

У случају предлога *поврх* и *на* предмети се „ређају” не у хоризонталној, него у вертикалној димензији, одоздо навише. И таква

[8] Ту метафору исказују и конектори који имају другачију структуру; нпр.: *Додајмо томе и...; Кад томе прикључимо...*

концептуализација текста у складу је са концептуализацијом времена, јер се протицање времена може разумети и као ТАЛОЖЕЊЕ МАТЕРИЈЕ (*Кликовац а*, 247).

Овде треба приметити да сви поменути предлози не изражавају текстуалне односе на исти начин. Како смо на почетку поменули, једна димензија текста је материјална, и у њој мање целине у оквиру текста следе једна за другом. Конектори изражавају семантичке односе. Неки од њих, међутим, прате „кретање", ређање материјалних делова текста, и њихово значење је најједноставније: то су *поред тога* и *уз то*. Они значе да је друга семантичка целина стављена поред прве — на исти начин на који неки део текста следи за другим — и при томе не указују ни на какав други однос међу њима.

У случају тих конектора физичка реализација текста (тј. његова материјална оствареност) поклапа се са његовом апстрактном страном — његовим значењем, које се разумева као додавање нових семантичких целина. У случају других конектора, та два плана почињу да се одвајају: док материјална страна текста остаје иста (он се и даље састоји од целина које се прилажу једна другој), семантичка страна се усложњава.

Тако је конектор *насупрот томе* сложенији од прва два по томе што нову тему уводи као супротну прошлој — дакле, чињенице више нису сагласне, истосмерне. Конектор *поврх тога*, поред тога што више не означава додавање у хоризонталној, него у вертикалној димензији, имплицира да су већ и прошле теме довољне за дату сврху; нова тема прелази границу неопходног и додаје се да би појачала већ постигнути ефекат. Сличан је и конектор *на то* у другом значењу, он имплицира да је чињеница која се додаје претходнима последња, па и најнепријатнија, у низу незгодних, непријатних, непожељних појава.

Други конектори којима смо се у овом раду бавили још су сложенији, јер више не означавају ређање у апстрактном простору текста, него ређање у времену (*при томе, иза тога*, као и *на то* у првом обрађеном значењу), односно ређање у мисаоном процесу (*према томе*). Тако је просторни однос постао основа за разумевање временског и закључног односа: просторни однос приљубљености, односно суседности, пренесен је метафорички у однос временског паралелизма, односно следа, а просторни однос подешености међусобног положаја метафорички је развијен у апстрактни однос одговарања закључка ономе што је основа за закључивање.

Могло би се рећи да група конектора који садрже предлоге месних значења[9] сачињава темељ на којем почива читава компликована

[9] Треба поменути и конекторе у чијој етимологији стоје предлози с месним значењима; такав је конектор *стога*, који има узрочно значење, при чему препознатљиво месно значење предлога *с* јасно говори да је УЗРОЧНОСТ — ОДВАЈАЊЕ ПОСЛЕДИЦЕ ОД УЗРОКА. Предлоге месних значења садрже и конектор *зато*, који такође означава узрочност, *затим* и *потом*, који су развили временско значење, *међутим*, чије се значење у највећој мери одвојило од основног, просторног и сл.

конструкција сложених и метафоричких семантичких односа који се изражавају другим конекторима — можда слично томе како су месни предлози *од, из, са* изградили основни појам узрочности, на којем су — не тако давно — израсли предлози општег узрочног значења *због* и *услед*.

Треба, најзад, имати у виду да је метафора СТВАРАЊЕ ТЕКСТА ЈЕ РЕЂАЊЕ ПРЕДМЕТА само део метафоричке мреже за разумевање текста. Најпре, та метафора је једна од конкретизација метафоре СТВАРАЊЕ ТЕКСТА ЈЕ УСМЕРЕНО КРЕТАЊЕ, која другу своју конкретизацију има у виду метафоре СТВАРАЊЕ ТЕКСТА ЈЕ ПУТОВАЊЕ. Ову последњу препознајемо у изразима као што су *Ако пођемо од тога и тога, долазимо до закључка да...; Идемо даље; Заустављамо се за тренутак на овом питању; Кад смо већ код тога...; Сад ћемо нешто рећи о...; Вратићемо се опет на то* итд. (*Кликовац а*, 47—56). Затим, метафора СТВАРАЊЕ ТЕКСТА ЈЕ РЕЂАЊЕ ПРЕДМЕТА у вези је с метафором стварање текста је манипулација предметима, о чему нам сведоче конектори *с једне стране..., с друге стране; Узмимо овај пример; Оставимо то сад по страни, и окренимо се другом питању* и сл. Тиме се физичка основа метафоричког разумевања текста знатно проширује.

ЛИТЕРАТУРА

Велчић — Mirna Velčić, *Uvod u lingvistiku teksta*, Zagreb: Školska knjiga, 1987.

Ивић — Милка Ивић, *О српскохрватским реченичним прилозима*, Јужнословенски филолог, XXXIV, 1978, стр. 1—17.

Кликовац а — Duška Klikovac, *Metafore u mišljenju i jeziku*, Beograd: XX vek, 2004.

Кликовац б — Душка Кликовац, *Предлошка значења у настави српског језика као страног: случај предлога* у *и* на, [у зборнику] Српски као страни језик у теорији и пракси, Београд: Филолошки факултет, 2007, стр. 47—63.

Ковачевић а — Miloš Kovačević, *Uzročno semantičko polje*, Sarajevo: Svjetlost, 1988.

Ковачевић б — Милош Ковачевић, *Синтакса сложене реченице у српском језику*, Београд: Рашка школа, 1998.

Лејкоф — George Lakoff, *Women, Fire, and Dangerous Things*, Chicago: University of Chicago Press.

Лејкоф и Џонсон — George Lakoff, Mark Johnson, *Metaphors We Live By*, Chicago: University of Chicago Press.

Пипер — Predrag Piper, *Jezik i prostor*, Beograd: XX vek, 2001 (2. izdanje).

РМС — Речник српскохрватскога књижевнога језика, I—VI, Нови Сад: Матица српска.

РСАНУ — Речник српскохрватскога књижевнога и народнога језика, I—XVI, Београд: САНУ.

Силић — Josip Silić, *Od rečenice do teksta*, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1984.

Силић и Прањковић — Josip Silić, Ivo Pranjković, *Gramatika hrvatskoga jezika*, Zagreb: Školska knjiga d.d., 2005.

Тејлор — Robert Taylor, *Linguistic Categorization*, Oxford: Clarendon, 1989.

Халидеј и Хасан — M. A. K. Halliday, Ruqaiya Hasan, *Language, Context and Text: Aspects of Language in a Social-Semiotic Perspective*, Oxford: Oxford University Press, 1989.

Душка Кликовац

О СЕМАНТИКЕ ТЕКСТУАЛЬНЫХ КОННЕКТОРОВ В СЕРБСКОМ ЯЗЫКЕ, СОСТОЯЩИХ ИЗ ПРЕДЛОГА СО ЗНАЧЕНИЕМ МЕСТА И СУБСТАНТИВИРОВАННОГО МЕСТОИМЕНИЯ *ТАЈ*

(*пред тога, уз то, поврх тога, при томе, насупрот томе, према томе, иза тога, на то*)

Резюме

В работе анализируется употребление текстуальных коннекторов *пред тога, уз то, насупрот томе, поврх тога, при томе, према томе, иза тога, на то*. Утверждается, что *пред тога* и *уз то* служат для добавления информации, которая таким же образом экземплифицирует какое-нибудь предшествующее утверждение или находится на той же линии аргументации, как и предшествующая информация; *насупрот томе* вводит тему, противоположную в каком-либо отношении предыдущей; *поврх тога* вводит последний член при перечислении, обычно дополнительно подтверждающий, укрепляющий уже существующее доказательство, аргументацию, экземплификацию и т.п.; *при томе* новую тему помещает в временные рамки предшествующей; *према томе* имеет значение „делать выводы", которое отличается от причинно-следственного значения решающей ролью говорящего при утвреждении отношений между двумя явлениями; *иза тога* означает временную последовательность; *на то* в одном значении означает реакцию на некоторые слова или события, а в другом вводит факт, усиливающий эффект предыдущего.

Затем, в соответствии с положениями когнитивной лингвистики, утверждается, что значения предлогов, которые они приобретают в рамках этих коннекторов, получены с помощью метафорической проекции из их основных, местных значений. Этот механизм объясняется в каждом отдельном случае.

В заключение указывается, что такое употребление предлогов со значением места в рамках текстуальных коннекторов говорит о коцептуализации самого текста. Делается вывод, что коннекторы *пред тога, уз то, насупрот томе, поврх тога* и *на то* (этот последний в одном из своих значений) указывают на то, что создание текста метафорически понимается как перечисление семантических целостностей (являющихся метафорическими предметами). Коннекторы *при томе, иза тога, на то* (во втором значении) означают перечисление абстрактных предметов во времени, а *према томе* перечисление таких же предметов в мыслительном процессе. Таким образом, простарнственное отношение стало основой для понимания временного и заключительного отношения в тексте, а коннекторы, содержащие предлоги со значением места — основание, на котором вырастает целая сложная семантическая конструкция коннекторов с абстрактным значением.

UDC 811.163.41'366.584

Милош Ковачевић

КОНКУРЕНТНОСТ ДВАЈУ ФУТУРА И ПЕРФЕКТИВНОГ ПРЕЗЕНТА У САВРЕМЕНОМ СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

У раду се анализира могућност релативне синонимске употребе перфективног презента, футура I и футура II. Показује се како се у одређеним лексичко-синтаксичким условима и перфективни презент и футур II могу употријебити у простој реченици у вриједности футура I. Синонимска употреба ових трију глаголских облика могућа је, у одређеним синтаксичко-семантичким контекстима, и у неколико типова зависних реченица, па чак и у адноминалним релативним нерестриктивним реченицама.

Кључне ријечи: перфективни презент, футур I, футур II, конкурентност, синонимност, проста реченица, зависна клауза, (не)извјесност реализације будуће радње.

1. Термин *конкурентност* у овоме раду, због тога што сматрамо да прави синоними и не постоје, употребљавамо у значењу *релативна синонимност*. Конкурентски тернарни међуоднос насловом истакнутих глаголских облика — перфективног презента, футура I и футура II — може се, а у аналитичком поступку и најбоље га је, разложити на три бинарна односа, чије инваријанте и чине основ наведеног тернарног међуодноса. Те три бинарне релације подразумијевају анализу (међу)односа:

а) перфективног презента и футура II

б) перфективног презента и футура I, и

в) футура I и футура II

У овоме раду ћемо зато најприје размотрити специфичности сваког од трију бинарних међуодноса, а тек потом еквивалентност наведених глаголских облика у њиховом тернарном међуодносу.

1.1. *Међуоднос перфективног презента и футура II*

Од три наведена бинарна односа за србистичку и/или сербокроатистичку граматичку и научну (морфо)синтаксичку литературу о глаголским облицима само је први — однос перфективног презента и футура II — неспоран. Граматичка и научна литература сагласне су, наиме, у мишљењу да се са футуром II „као потпун синоним у истој

функцији, у функцији означавања још нереализоване радње као услова другој будућој радњи, употребљава перфективни презент неупоредиво шире фреквенције" (Стевановић 1967: 147), с тим да „u ovoj službi rezultativno značenje radnog pridjeva daje posebne stilističke mogućnosti futuru II-om, a potpuno odsustvo vremenske obilježenosti — veće mogućnosti vremenskog kombinovanja perfektivnom prezentu" (Milošević 1970: 163). При том је јасно да перфективни презент у систему глаголских облика српског језика има кудикамо ширу синтаксичко-семантичку дистрибуцију (његова употреба није, нпр., условљена структурним типом ни просте ни сложене реченице), док у конкурентским контекстима са футуром II-им[1] перфективни презент ипак показује ужу семантичку дисперзију.[2] Пошто нас овдје интересују једино конкурентски односи (дакле, односи релативне синонимности), навешћемо само неколико примјера[3] који показују комуникативну еквивалентност ова два глаголска облика:

(1) Путоваћеш, ако се *уразумиш!* [→ ако *се будеш уразумио*] (Б. Шћепановић, 154); Несрећни и млађани Находе, ако тако *продужиш* [→ *будеш продужио*], брзо ће ти закукати мајка. (В. Максимовић, 203); Ако Београд *буде одбио* [→ *одбије*] да учествује у даљем току процеса, или *не буде заузео* [→ *не заузме*] конструктиван приступ, то ће Ахтисарију бити одличан изговор да каже... (Вечерње новости, 4. 2. 2007, 2); Како *удробиш* [→ *будеш удробио*], тако ћеш и појести. (Н. Грујичић, 111); Оно што *дате* [→ *будете дали*] другоме данас, за који дан ћете добити као награду од неба. (Прес, 28. 3. 2007, 22); Ево ја ћу вам послати Илију пророка прије него *дође* [→ *буде дошао*] велики и страшни суд господинов. (В. Николић, 27); Министарство ће посебно подржавати факултете који *не повећају* [→ *не буду повећали*] школарине. (Политика, 33574, 28. 4. 2007, 8); Ако *се* овако *буде наставило* [→ ако *се* овако *настави*], размислићу да ли ћу и даље играти у нашем фудбалу. (Курир, 19. 2. 2007, 22); У градској управи обећали су да ће узети у обзир све сугестије *пре него што* Предлог *уђе* [→ *пре него што* Предлог *буде ушао*] у скупштинску процедуру. (Вечерње новости, 10. 8. 2006, 19); Кад *завршим* [→ Кад *будем завршио*] каријеру, волео бих да се вратим. (Вечерње новости, 27. 7. 2007, 46); итд.

Конкурентност као релативна синонимност перфективног презента и футура II јесте нужан, али не и довољан услов за међусобну

---

[1] „Правило је да се облик перфективног презента у служби футура II јавља увијек у зависној клаузи сложене реченице" (Танасић 1996: 132).

[2] „Перфективни презент не може да изрази апсолутно прошлу радњу зависну од апсолутно будуће радње (у условним, допусним и релативним реченицама), затим радњу која зависи од будуће радње а у односу према садашњости је неиздиференцирана — и антериорну диференцијалну зависну будућу радњу. Све ове могућности посједује футур II". (Милошевић 1970: 163).

[3] Примјери које наводимо у раду репрезентују различите функционалне стилове савременог српског језика, с тим да је највећи број ипак ексцерпиран из публицистичког као језички најпрогресивнијег, најиновативнијег стила. Списак извора из којих се наводе примјери дат је на крају рада.

замјењивост наведених глаголских облика са футуром првим, јер је — што је и из наведених примјера јасно — тек у ријетким од њих перфективни презент и/или футур II супституентан футуром I.

1.2. *Међуоднос перфективног презента и футура I*

Што се пак тиче конкурентности перфективног презента и футура I, посматране кроз призму сербокроатистичке литературе, изгледа као да између српске и хрватске граматичке и научне литературе није ни постојала кореспонденција. Готово сва србистичка литература по правилу указује само на конкурентност имперфективног презента и футура I. (Вуковић 1967: 19; Стевановић 1967: 24—25; Танасић 1996: 159). Србистичко мишљење о конкурентности (им)перфективног презента и футура I као да је најбоље представљено у закључку К. Милошевић да: „у апсолутној позицији у индикативу као *синоним футура I-ог може доћи имперфективни презент* уз одговарајућу адвербијалну одредбу, нпр.: *сутра путујемо на море; у јунском року полажем фонетику. Перфективни презент*, то треба нагласити, *овакву могућност у српскохрватском стандардном језику нема*, па нису граматичне овакве реченичне форме: *сутра *отпутујем на море; *данас положим фонетику*." (Милошевић 1982: 9).

У хрватској граматичкој литератури по правилу се, међутим, тврди(ло) да се и имперфективни и перфективни презент могу употријебити у значењу футура. Тако је још Т. Маретић констатовао да „prezent i trajnih i trenutnih glagola sasma rijetko znači budućnost u glavnim rečenicama: To mi *ne gine* ni poslije (Vuk); Živo mi je čedo pod pojasom, ili *bude* muško il' djevojka (nar. pjesma)", i да „uz *da ako* prezent trenutnih glagola (a trajni se i ne uzimaju) ima značenje futura: *da ako udari kiša*, tj. možda će udariti", с тим да „riječ *dako* (*da ako*) upravo znači 'možda', ali se u tome značenju uzima samo onda kad je s tim 'možda' pomiješano nešto želje" (Maretić 1963: 613—614). С Маретићевим становиштем сагласни су, нпр., Р. Катичић, који каже да се „relativna sadašnjost može odnositi na buduće vrijeme. Nesvršen prezent kojim se izriče budućnost vrlo je ekspresivan. Prezent svršenih glagola ne upotrebljava se sam za relativnu sadašnjost kada se ona odnosi na buduće vrijeme, nego je označen modalnim prilogom. Najobičniji je tu prilog *možda: Možda štogod ulovim za večeru* (Luka Perković); *Možda se iz toga nešto izleže* (Josip Barković); *Možda me pogled na Grešnicu smiri* (Josip Barković)" (Katičić 1986: 48), односно Д. Рагуж, који у својој граматици тврди да: „i buduću radnju izražava prezent (i svršenih i nesvršenih glagola), rjeđe sam, a češće uz kakav prilog (*možda, vjerojatno, uskoro, večeras, sutra* itd.): Uskoro *moram* putovati. — Večeras *idemo* u kino. — Možda i on *dođe* s njima" (Raguž 1997: 180).

Истина, и на српској страни указивано је на могућност употребе перфективног презента у вриједности футура I у реченицама с мо-

далним прилогом *можда*. Тако А. Белић „употребу презента перфективног у значењу футура" поткрепљује примјером из народне приповијетке: *Ти се учини коњ, а ја ћу кобила, па се тако можда спасимо* (Белић 2000: 247), али као да су то каснији србисти превиђали,[4] тако да И. Клајн међу актуелне „распрострањене синтаксичке, морфолошке и лексичке грешке" код „новинара, водитеља, угледних дискутаната, политичара, па и понеког књижевника" убраја и „*можда* с презентом уместо футура (*Можда га нађеш*)" (Клајн 2005: 59).

1.2.1. Неспорно јесте да је у савременом српском језику, посебно у публицистичком стилу, перфективни презент врло фреквентан у употреби, али није јасно по којим би то критеријумима он био „грешка", тј. ненормативан. Не доводећи у питање нормативност ове конструкције,[5] овдје наводимо само мањи дио примјера за потврду њене распрострањености у савременом српском језику:

> (2) Полакомиће се на његов новац и он ће још једанпут заорати ледину, па, *можда, дође* [→ па *ће, можда, дођи*] и дијете. (Р. Вучковић, 104); ... свима ју је жао, *можда* нека жена из сажаљења *пусти* коју сузу [→ *можда ће* нека жена из сажаљења *пустити* коју сузу], али претргнути се у жаљењу неће нико. (Р. Вучковић, 195); Биће проблема. *Можда се одлучимо* [→ *Можда ћемо се одлучити*] и на протесте пред Владом Србије. (Прес, 18. 6. 2006, 7); *Можда* нам „стари дрес" *донесе* [→ *Можда ће* нам „стари дрес" *донети*] и срећу. (Вечерње новости, 20. 6. 2006, 23); Љубав татина, *можда буде* [→ *можда ће бити*] и председница. (Курир, 141, 17. 10. 2003, 13: Исидора Бјелица); *Можда* Ђуровски *и остане* [→ *Можда ће* Ђуровски *и остати*]. (Вечерње новости, 30. 5. 2007, 48); У наредним годинама *можда стигне* [→ *можда ће стићи*] и позив из снова. (Вечерње новости, 1. 7. 2007, 30); Интеру ... *можда* чак игром судбине *припадне* [→ Интеру *ће можда* чак игром судбине *припасти*] титула шампиона. (Политика, 33292, 15. 7. 2006, 22); *Можда се* Косово и Црна Гора једног дана *уједине* [→ *Можда ће се* Косово и Црна Гора једног дана *ујединити*], никад се не зна. (Прес, 3. 4. 2006, 4); *Можда снимимо* [→ *Можда ћемо снимити*] спот са Чолом. (Правда, 5. 7. 2007, 18: наслов); Али, пролеће је, *можда се деси* [→ *можда ће се десити*] нешто. (Блиц, 3310, 30. 4 — 2. 5. 2006, 15); *Можда останем* [→ *Можда ћу остати*], можда и не. (Вечерње новости, 8. 2. 2007, 47); *Можда* дотад Србија *буде* [→ *Можда ће* дотад Србија *бити*] у Европској унији, а *можда постане* [→ а *можда ће постати*] руска провинција. (Правда, 18. 7. 2007, 2) итд.

У српском књижевном језику у простој реченици, или пак у некој од клауза независносложене реченице, перфективни презент у

---

[4] А интересантно је да се међу примјерима којим се поткрепљује значење модалног прилога *можда* у Речнику САНУ наводи и један примјер с перфективним презентом: *Можда* ме опет *задржи* код вечере ... (Вј. Новак) (РСАНУ 1984: 791).

[5] Сагласно свим срб(окроат)истима који су ову конструкцију помињали, а насупрот романисти И. Клајну, који и не нуди ниједан критеријум за ненормативност ове конструкције, него је „одокативно" проглашава „грешком".

функцији футура I може доћи само уколико је у тој реченици и/или клаузи употријебљен модални прилог *можда*. То је једини од модалних прилога који омогућава употребу перфективног презента у оваквим реченицама,[6] вјероватно због значења неизвјесности, односно искључења и најминималније компоненте говорникове увјерености да ће се дата радња остварити, што је нужан прагматички услов употребе перфективног презента у простој реченици.

1.2.2. Ти услови не важе за употребу перфективног презента у функцији футура I у зависним клаузама сложених реченица. У зависносложеним реченицама, с различитим значењским типовима зависних клауза, перфективни презент неријетко је релативни синоним футуру I, као нпр.:

> (2а) Могуће је *да се* оно што мрзите *покаже* добро за вас [→ *да ће се* оно *показати* добро за вас]. (В. Николић, 289); Правно је могуће образложити пресуду тако *да* ниједна странка *не буде* [→ *неће бити*] ни поражена ни игнорисана. (НИН, 2924, 11. 1. 2007, 20); Може се десити *да* руски вето *не буде* [→ *неће бити*] ни потребан. (Вечерње новости, 30. 4 — 2. 5. 2007, 2); *Ако се* то *деси* [→ *Ако ће се то десити*], биће то пораз и Србије (НИН, 2936, 5. 4. 2007, 14); *Ако* Косово *добије* [→ *Ако ће* Косово *добити*] независност, и Придњестровље *ће*, надају се становници те отцепљене молдавске регије. (Политика, 33849, 14. 7. 2007, 2); За њега је једино прихватљиво оно решење *које произађе* [→ *које ће произаћи*] из заједничког става, компромиса Београда и Приштине. (Политика, 33306, 29. 7. 2006, 11); Оно *што дате* [→ *што ћете дати*] другоме данас, за који дан ћете добити као награду од неба. (Прес, 28. 3. 2007, 22) итд.

1.3. *Међуоднос футура I и футура II*

Перфективни презент и футур I конкурентни су дакле и у простим и у независносложеним и у зависносложеним реченицама. У простим и независносложеним, истина, само уз употребу модалног прилога *можда*. А тај је прилог врло значајан и за међуоднос два футура. Наиме, општеприхваћено је мишљење у србистичкој и/или сербокроатистичкој литератури да футур I и футур II никада не могу бити конкурентни у простој (независној) реченици, јер се футур II при означавању будућности искључиво употребљава у одређеним типовима зависних реченица. Ријетке примјере самосталне употребе футура II сербокроатистичка литература проналазила је у његовој модалној употреби „u glavnim rečenicama, i to samo upitnim i negativnim s vezni-

---

[6] Не, дакле, само „најобичнији", како то наводи Р. Катичић, него, што је заначајније, и једини. Истина, осим њега би се могао употријебити и „везнички спој", односно ријечца *да ако* // *дако* у значењу „жељне могућности", који помиње Т. Маретић, али је његова употреба везана само за разговорни језик, с тим да данас има статус дијалектизма: *Да ако положи испит*. — *Да ако им он буде помогао*, и сл.

ком *da*, kako je u primjeru: *da ne bude kuda utekao s onim novcima*" (Maretić 1963: 632). У питању је, дакле, упитно-одрична форма просте реченице којом се — по мишљењу Ј. Вуковића, цитираног код К. Милошевић (1970: 100) — означава „нежељена прошла радња" (уп. и Стевановић 1967: 156). А оваква употреба футура II у савременом српском језику не само да је ријетка него има и призвук архаичности. У таквим реченицама — које су и иначе одлика говорног језика — умјесто футура II данас се по правилу употребљава облик перфекта: *Да није куда утекао с оним новцима*? (уп. и: Танасић 2005: 451). Пошто су се такви ријетки примјери сматрали „jedinom prilikom gdje se futur II može upotrijebiti samostalno" (Milošević 1970: 99), онда није ни чудо што се и у најновијим граматикама констатује да футур II „dolazi samo u zavisnim surečenicama zavisnosloženih rečenica, posebno vremenskih i uvjetnih (pogodbenih)" (Silić, Pranjković 2005: 194). Али то једноставно није тачно. *Футур II се*, попут перфективног презента, *може уз модални прилог* можда *употријебити у значењу футура I и самостално, тј. у простој реченици*, што недвосмислено потврђују сљедећи примјери:

(3) Ко зна, *можда* мој син Џордан *буде заиграо* [→ *можда ће* мој син Џордан *заиграти*] за репрезентацију Енглеске? (Блиц, 3399, 30. 7. 2006, 27); *Можда* и он сутра *буде дошао* [→ *Можда ће* и он сутра *доћи*] на разговор. (разг.); *Можда* и он *буде отишао* [→ *Можда ће* и он *отићи*] из Црвене Звезде. (разг.) и сл.

1.3.1. Иако нас овдје интересује само употреба футура II од перфективних глагола, треба — прије свега због чињенице да литература искључује могућност самосталне употребе футура другог у значењу будућности и од перфективних и од имперфективних глагола — напоменути да се уз модални прилог *можда* и футур II имперфективних глагола такође може употријебити самостално, у простој реченици, или пак у некој од клауза независносложене реченице, као нпр.:

(3а) Тако ће бити и са Ђукићем, који јесте рекао да би волео да ти фудбалери остану, али *можда неко буде морао* [→ али *ће можда* неко *морати*] да оде, јер има оних којима у јуну истиче уговор. (Вечерње новости, 19. 1. 2007, 45); Сисе можда и остане у Ливерпулу, никада се не зна. Међутим, *можда* већ од сутра *буде носио* [→ Међутим, *можда ће* већ до сутра *носити*] дрес неког другог клуба. (Блиц, 3069, 28. 8. 2005, 25); *Можда* и ти *будеш имао* [→ *Можда ћеш* и ти *имати*] такву судбину. (ТВ Пинк, 21. 10. 2006, 21 сат, превод филма „Последњи самурај"); и сл.

Наведени примјери јасно показују да *се у савременом српском језику футур II и од перфективних и од имперфективних глагола као конкурент футуру I употребљава самостално, у простој реченици (или пак клаузи независносложене реченице), али само ако је у тој реченици наведен и модални прилог* можда. Неријетко, осим тог модалног при-

лога, у реченици са самосталном употребом футура II долази уз неки од реченичних чланова и пресупозитивна партикула *и*, ако је предикат у потврдној форми, а *ни* — ако је у одричној.[7]

1.3.2. У србистичкој и/или сербокроатистичкој литератури не само да се одрицала конкурентност двају футура у простој и независносложеној реченици, него је одрицана и њихова еквивалентност у било ком типу зависносложене реченице. Тако је готово општеприхваћена тврдња да „futur I i futur II imaju sasvim razgraničene funkcije u obilježavanju futurskih značenja — ni u jednom sintaksičkom položaju oni nisu ekvivalentni. Najopštija distinkcija između dva futurska oblika ovako se može predstaviti: i ako sintaksički zavisi od buduće radnje, futur I se — u rečenicama u kojima se upotrebljava i futur II — vremenski orijentiše prema sadašnjosti, a futur II prema nekom momentu ili vremenu u budućnosti. Ova razlika bitno utiče na gramatičku kvalifikaciju sadržaja zavisne rečenice" (Milošević 1970: 164).

Међутим, ни дата констатација није у потпуности тачна. Јер, ако се неутрализује увјереност субјекта у извршење будуће радње, коју по правилу подразумијева употреба футура I, тј. ако се „садашње знање о реализацији будуће радње" (Милошевић 1982: 6) преведе у *неизвјесност*, *несигурност* субјекта у погледу реализације радње футура I, онда у први план долази сама реализација будуће радње, чиме се стичу услови за еквивалентност (релативну синонимност) двају футура. На три сљедећа примјера показаћемо начин творбе „неутрализујућих контекста" који омогућавају еквивалентност двају футура:

> (4) *Свеједно ко буде био*[8] [→ *Свеједно ко ће бити*] у Белој кући после председничких избора на јесен 2004. године, требало би очекивати мање унилатералну политику једине преживеле суперсиле. (Политика, 32583, 24. 7. 2004, 6); Од тога *који ће* ветар *дунути* [→ *који* ветар *буде дунуо*] зависи каква ће карта пасти на Бранковића сто. (М. Павић, 32); *Без обзира на то ко* се *буде одлучио* [→ *ко ће се одлучити*] да у наредних четврт века наплаћује путарину на овој деоници, мораће претходно да изгради леву траку аутопута од Хоргоша до Новог Сада. (Политика, 33485, 27. 1. 2007, 14).

У првом примјеру модални прилог *свеједно* својим значењем „индиферентне неизвјесности" искључује постојање било каквог садашњег знања субјекта о реализацији будуће радње. Сличан, ако не и подударан, тип значења намеће и допусни прилошки израз *без обзи-*

---

[7] О значењу и дистрибуцији ових партикула у српском језику в. у: Ковачевић 2002:33—58.

[8] При посматрању еквиваленције двају футура и перфективног презента специфично се понашају примјери с двовидским глаголом *бити*, који је од трију наведених форми само у форми презента (*будем*) перфективан, док је у обје футурске форме — *бићу и будем био* — имперфективан. Али та видска несагласност овога глагола не доводи у питање његову комуникативну еквивалентност у подударним контекстима трију наведених глаголских облика.

ра на то у трећем примјеру, док искључење садашњег знања о будућој радњи у другом примјеру условљава значење глагола *зависити* у предикату основне клаузе. Три наведена контекста парадигматична су за случајеве конкуренције двају футура, јер они неутралишу значење садашњег знања субјекта о реализацији будуће радње, стављајући тежиште на саму реализацију глаголске радње. Тако се футур I остварује у контексту који искључује семантичку компоненту која га диференцира од футура II, тј. остварује се у контексту који је иманентан футуру II, чиме се стичу услови за њихову еквивалентну употребу.

2. *Типови реченица с еквивалентношћу двају футура и перфективног презента*

У разматрању конкурентности ових трију глаголских облика потребно је разграничити два структурна типа реченица у којима се они јављају, пошто се битно разликују могућности остварења еквивалентних односа ових глаголских облика у простој и независносложеној реченици с једне стране, и зависносложеној реченици с друге.

2.1. *Еквивалентност двају футура и перфективног презента у простим и независносложеним реченицама*

Услови конкурентности ових трију глаголских облика не разликују се при употреби у простим реченицама и клаузама независносложених реченица. Наиме, и у једном и у другом типу реченице перфективни презент, футур I и футур II могу се употријебити као синоними само уз модални прилог *можда*. Навођење модалног прилога *можда* представља, дакле, нужан услов за остварење семантичке еквивалентности ових трију глаголских облика у простој реченици или у некој од клауза независносложене реченице.

(5) Ко зна, *можда* мој син Џордан *буде заиграо* [→ *можда ће* мој син Џордан *заиграти* // *можда* мој син Џордан *заигра*] за репрезентацију Енглеске? (Блиц, 3399, 30. 7. 2006, 27); Ко зна, *можда* једног дана мој син Џордан *заигра* [→ *можда ће* мој син Џордан *заиграти* // *можда* мој син Џордан *буде заиграо*] за репрезентацију „гордог Албиона". (Блиц, 3399, 30. 7. 2006, 27: поднаслов); ... можда и овога пута *буде* тако [→ *можда* и овога пута *буде било* тако // *можда ће* и овога пута *бити* тако]. (Вечерње новости, 27. 10. 2006, 29); Ко зна, *можда* трећа *буде* [→ *можда* трећа *буде била* // *можда ће* трећа *бити*] срећа. (Вечерње новости, 28. 7. 2006, 47); (Политика, 33300, 23. 7. 2006, 19); Зоран Џунић је отишао у Америку, *можда ће се* некад *и вратити* [→ *можда се* некад *и врати* // *можда се* некад *и буде вратио*]. (Вечерње новости, 1. 10. 2006, 13); *Можда ћете успјети* [→ *Можда успијете* // *можда будете успјели*], а можда и нећете. (Р. Рисојевић, 206); Не може увек да се одигра добро,

можда ће нас неко некад *и надиграти* [→ *можда* нас неко некад *и надигра* // *можда* нас неко некад *и буде надиграо*]. (Блиц, 3469, 8. 10. 2006, 25); Његово хапшење може да наруши односе са појединим земљама, па због тога *можда* до њега и *не дође* [→ ... *можда и неће доћи* // ... *можда и не буде дошло*]. (Правда, 24. 7. 2007, 3); Полакомиће се на његов новац и он ће још једанпут заорати ледину, па, *можда, дође* и дијете [→ па *ће*, *можда, доћи и дијете* // па, *можда, буде дошло* и дијете]. (Р. Вучковић, 104); *Можда се и кандидујем* [→ *Можда ћу се и кандидовати* // *Можда се будем и кандидовао*]. (Вечерње новости, 27. 7. 2007, 3: наслов); Победника у најновијем блискоисточном обрачуну *можда и неће бити* [→ *можда и не буде* // *можда и не буде било*], али се највећи губитник сигурно зна. (Политика, 33300, 23. 7. 2006, 19) и сл.

2.2. *Еквивалентност двају футура и перфективног презента у зависносложеним реченицама*

Много су шире могућности конкурентске употребе перфективног презента и двају футура у зависносложеним реченицама. Али не у свим, него само у неким типовима зависносложених реченица. А то су: релативне адноминалне, и то и рестриктивне и нерестриктивне, затим односне концесивне и начинске реченице, па одређени типови темпоралних реченица, потом неке погодбене и концесивне адвербијалне реченице и на крају неке од изричних зависних реченица.

2.2.1. *У релативним адноминалним рестриктивним клаузама*

Од свих зависносложених реченица конкурентност трију наведених глаголских облика најчешће се остварује у релативним адноминалним реченицама. Србистичка и/или сербокроатистичка литература такву је конкурентност одрицала, тврдећи да структурно подударне адноминалне клаузе имају битно различито значење с футуром I и футуром II у предикату, јер оне с футуром I имају нерестриктивно (апозитивно), а оне с футуром II рестриктивно (атрибутско) значење, сматрајући да таква „дистрибуција футурских облика у релативним адноминалним клаузама представља правило у српскохрватском језику" (Милошевић 1982: 7). У јед(и)ној критици наведеног мишљења већ је указано на низ примјера у којима се „опозиција футура првог и футура другог у изражавању рестриктивности — нерестриктивности сасвим губи и дати примјери у оба пара изражавају атрибутски тип зависне реченице са семантиком рестриктивности у односу на антецедент" (Бабић 2007: 41). За такву еквивалентну употребу перфективног презента и двају футура неопходна су три услова: а) да се неутрализује значење „извјесности" реализације радње футура првог у релативној клаузи, б) да антецедентна супстантивна ријеч (без об-

зира да ли је експлицирана) није семантички „индивидуализована”, и в) да у предикату надређене клаузе буде неки од глаголских облика чије радње имају будућу временску оријентацију (футур I, потенцијал, императив или презент неких модалних глагола). У таквим контекстима семантички су готово истозначне релативне адноминалне рестриктивне клаузе с перфективним презентом, футуром I или футуром II у предикату, што показују и сљедећи примјери:

(6) Сви навијачи *који дођу* [→ *који ће доћи // који буду дошли*] на стадион ФК Радничког моћи ће да се забављају уз богат музички програм. (Блиц, 3469, 8. 10. 2006, 27); Телевизија *која буде купила* [→ *која купи // која ће купити*] право за пренос Мундијала мораће да преузме обавезе преноса у Црној Гори и Македонији. (Курир, 15. 5. 2006, 23); Борис Тадић је нагласио да ће резултат референдума о државној самосталности Црне Горе *који буде саопштила* [→ *који саопшти // који ће саопштити*] Републичка референдумска комисија признати сви у Србији. (Блиц, 3336, 28. 5. 2006, 2—3); Анекси *које* учесници у Споразуму *буду донели* [→ *које ће ... донети // које ... донесу*] ради спровођења Споразума сматраће се његовим саставним делом. (Вечерње новости, 27. 9. 2006, 2); Посла [ће бити] само за оне *који уђу* [→ *који ће ући // који буду ушли*] у трку са младима. (Глас јавности, 3036, 1. 2. 2007, 6: наслов); Жена *која* вам *се буде* у понедељак касно увече *јавила* [→ *која вам се ... јави // која ће вам се ... јавити*] биће неко у чију информацију можете да се поуздате. (Вечерње новости, 19. 11. 2006, додатак „Живот плус”, XIII); Држећи се мандата *који буде добио* [→ *који ће добити // који добије*] од Скупштине, преговарачки тим ће у Бечу, као и досад, показати добру вољу и спремност за компромис. (Вечерње новости, 12. 2. 2007, 2); Биће *шта буде било* [→ *шта буде // шта ће бити*]. (Прес, 13. 2. 2006, 2); Од онога *што* данас *урадите* [→ *што ћете данас урадити // што данас будете урадили*] зависи како ће вам се ствари на послу одвијати у наредних десетак дана. (Прес, 20. 7. 2007, 22); Оно *што дате* [→ *што ћете дати // што будете дали*] другоме данас, за који дан ћете добити као награду од неба. (Прес, 28. 3. 2007, 22); Независно од тога *ко ће бити* [→ *ко буде // ко буде био*] већина у Војводини и *ко ће бити* [→ и *ко буде* // и *ко буде био*] на власти, дефинисаћемо статут тако да националне заједнице буду део система власти. (Курир, 19. 11. 2006, 3); Та деца *која се роде* [→ *која ће се родити // која се буду родила*] и ако се роде, биће моји намештеници. (Политика, 33465, 6—7. 1. 2007, 25); Велики број гастарбајтера *који ће стићи* [→ *који стигну // који буду стигли*] у Србију пред новогодишње и Божићне празнике могао би да утиче на још већи пад евра у односу на динар. (Курир, 18. 12. 2006, 7); Од тога *ко буде* [→ *ко буде био // ко ће бити*] на власти у Србији у доброј мери зависи и однос ЕУ према Србији. (Политика, 33461, 31. 12. 2006 — 2. 1. 2007, 9) и сл.

2.2.2. *У релативним адноминалним нерестриктивним клаузама*

Међу реченицама за које се у литератури тврдило да у њима никад „није могућа” употреба футура II увијек су навођене и адноми-

налне нерестриктивне реченице (в. нпр. Милошевић 1982: 8—9). Међутим, уколико је у релативној реченици употријебљен прилог *можда*, а предикат надређене клаузе изражен презентом или перфектом, онда се у нерестриктивној адноминалној релативној клаузи може употријебити и футур II, коме су тада конкурентни и перфективни презент и футур I, што недвосмислено потврђују сљедећа два примјера:

(7) До Марашеве „тројке", *која можда буде* [→ *која можда буде била // која ће можда бити*] *и злата вредна*, плави су у првом продужетку били као сапети. (Политика, 33300, 23. 7. 2006, 19); ... па им психички тешко иде посао око састављања владе, *које можда неће ни бити* [→ *које можда и не буде // које можда и не буде било*]. (Прес, 5. 4. 2007, 3: Богдан Тирнанић).

Модални прилог *можда* јесте нужан, али није и довољан услов за реализацију адноминалне нерестриктивне клаузе с футуром II у предикату.[9]

2.2.3. *У релативним концесивним и начинским клаузама*

И у неким другим структурно-семантичким (под)типовима релативних клауза такође се остварује еквивалентност трију наведених глаголских облика. Најчешће у концесивним клаузама с везничким скупом чији је први дио прилошки израз *без обзира (на то)*, с тим да релативна клауза заправо „идентификује" значење имплицитно или експлицитно присутне демонстративне замјенице у саставу тог прилошког израза. Овим прикључујемо и релативне начинске клаузе с везником *како* чији је антецедент или демонстративна замјеница *то* или неки замјенички прилог, али су оне неупоредиво рјеђе у употреби од поменутих концесивних.

(8) *Без обзира да ли се врате* [→ *да ли ће се вратити // да ли се буду вратили*] са медаљом или без ње, нашим ватерполистима не може се ништа пребацити. (Вечерње новости, 1. 4. 2007, 37); Мислим да би требало да играмо утакмицу против Влазнимија, *без обзира на услове које пропише* ЕХФ [→ *које буде прописао* ЕХФ // *које ће прописати* ЕХФ]. (Курир, 29. 1. 2007, 23); Милан је фаворит, *без обзира на то у ком саставу ће започети меч* [→ *у ком саставу започне меч // у ком саставу буде започео меч*]. (Прес, 8. 8. 2006, 32); Тадић или Николић, један мора да профитира тако што ће, *без обзира какви буду* [→ *какви буду били //*

[9] Модални прилог *можда* није, дакле, верификатор нерестриктивности релативне клаузе, јер се он може јавити и у релативној рестриктивној клаузи, као нпр.: Али, одрекните се једног мокрог чвора у тој кући, бићете хваљени и благосиљани кумови деци *која се можда роде*. (Политика, 33465, 6—7. 1. 2007, 25).

какви ће бити] *изборни резултати*, уђи у дил с Коштуницом. (Опозиција, дневне новине, Београд, 13—14. 1. 2007, 16); Позиција Русије зависиће од *тога како постхладноратовска Москва буде схватила* [→ *како ће ... схватити // како ... схвати*] *приоритетне безбедносне аранжмане на Балкану*. (Политика, 33446, 16. 12. 2006, 5); Биће *онако како велике силе одлуче* [→ *како велике силе буду одлучиле // како ће велике силе одлучити*], без обзира „на вољу народа". (НИН, 2924, 11. 1. 2007, 13) и сл.

2.2.4. *У темпоралним клаузама*

И у временским реченицама два футурска облика и перфективни презент могу бити семантички еквивалентни, с тим да је и овдје нужан услов да у предикату основне клаузе мора бити неки од глаголских облика чије радње имају будућу временску оријентацију (футур I, потенцијал, императив или модално употријебљени презент). Од великог броја везничких типова темпоралних реченица наш корпус показује да однос еквиваленције омогућавају једино оне с везником *прије него што* (што је и нормално јер овај везник због значења постериорности радње зависне у односу на радњу основне клаузе увијек искључује временски однос с тренутком говорења) и ријетко, у врло специфичним контекстима, оне с везником *кад*, као нпр.:

(9) Зато шаљите одмах стручну комисију да све детаљно испита и ослободи несрећног и живог Григорија Зидара *пре него што* буде [→ *пре него што ће бити // пре него што буде било*] *за све касно*. (Б. Шћепановић, 114); Сергеј Лавров заложио се за „објективну анализу" спровођења Резолуције 1244 УН о Косову, *пре него што Савет безбедности буде размотрио*[10] [→ *пре него што ће Савет безбедности размотрити // пре него што Савет безбедности размотри*] *предлог Ахтисарија*. (Прес, 28. 3. 2007, 5); *Пре него што ће ући* [→ *Пре него што уђе // Пре него што буде ушао*] *у нову гондолу*, чуће он изнова гласове људи који не постоје. (А. Гаталица, 77—78); *Пре него што почнете* [→ *Пре него што ћете почети // Пре него што будете почели*] *са припремом проје*, укључите рерну. (Прес, 13. 5. 2007, 18); *Пре него што дотакнем [→ Пре него што ћу дотаћи // Пре него што будем дотакао*], *драга Марија, вашу мору, Симеона Пишчевића*, одмах вам морам рећи да је велика срамота што.... (Н. Грујичић, 103); *Пре него што* упловимо [→ *Пре него што ћемо упловити // Пре него што будемо упловили*] *у луку*, желим нешто да ти кажем. (В. Николић, 140); ... настојте да наставите са мажењем и опуштеним разговором бар 15 минута *пре него што утонете* [→ *пре него што ћете утонути // пре него што будете утонули*] *у сан*. (Вечерње новости, 13. 8. 2006, Живот плус, X); ... чији ће чланови о томе расправљати крајем овог, односно почетком следећег месеца, *када и званично буде истекао* [→ *када и званично истекне // када ће и званично истећи*] *рок за жалбе*. (Политика, 33579, 5. 5. 2007, 1) итд.

---

[10] Примјер је модификован, јер је у оригиналу употријебљен футур II имперфективног глагола *разматрати*.

2.2.5. *У погодбеним и концесивним адвербијалним клаузама*

Од свих зависносложених реченица, уз релативне, најчешће се у погодбеним, и то само оним с везником *ако*, остварује конкурентност перфективног презента и двају футура. Два су нужна услова за остварење релативне синонимности ових трију глаголских облика у сложеној реченици с погодбеном зависном клаузом: а) у предикату основне клаузе мора бити употријебљен глаголски облик чија радња има будућу временску оријентацију (футур I, потенцијал, императив или презент неког модалног глагола), и б) контекстуално се мора неутралисати значење извјесности коју субјекат има према радњи израженој футуром I, тако да значење неизвјесности дође у први план. Исте нужне услове подразумијева и конкурентност ових трију глаголских облика у сложеним реченицама с концесивним зависним клаузама, и то опет не свим, него само оним с везником *ако и*, мада се еквивалентност ових глаголских облика неупоредиво чешће остварује у погодбеним него у концесивним реченицама:

(10) Босне и Херцеговине ће бити *само ако буде* [→ *само ако буде било // само ако ће бити*] Р[епублике] С[рпске]. (Правда, 13. 7. 2007, 5); Могу да се надам добром *само ако одагнам* [→ *само ако будем одагнао // само ако ћу одагнати*] узбуђење. (Политика, 33614, 9. 6. 2007, 20); ... до договора може доћи *једино ако све три стране на њега пристану* [→ *једино ако све три стране на њега буду пристале // једино ако ће све три стране на њега пристати*]. (Вечерње новости, 17. 3. 2007, 3); До стана можеш доћи *само ако* дебело *платиш* [→ *само ако дебело будеш платио // само ако ћеш дебело платити*]. (Правда, 18. 7. 2007, 25); *Ако будеш [→ Ако будеш био // Ако ћеш бити*] добар у школи, добијаш награду. (Прес, 19. 2. 2006, 19); *Ако то будем* [→ *Ако то будем био // Ако ћу то бити] ја*, то ће бити фантастично. (Курир, 26. 7. 2006, 20); *Ако Косово добије* [→ *Ако Косово буде добило // Ако ће Косово добити*] независност, и Придњестровље ће. (Политика, 33849, 14. 7. 2007, 2); *Ако ме пустиш* [→ *Ако ћеш ме пустити // Ако ме будеш пустио*], испунићу ти три жеље. (Прес, 12. 3. 2006, 12); *Ако нећеш рећи* [→ *Ако не будеш рекла // Ако не рекнеш*], да знаш да ћу ти одбити пензију. (Вечерње новости, 15. 1. 2007, 8); Компромиса неће бити *ако све државе* које су укључене у процес *остану [→ ако ће ... остати // ако ... остану*] при истим ставовима. (Политика, 33656, 21. 7. 2007, 6); *Ако ме послушаш и одеш* [→ *Ако ме дубеш послушао и отишао // Ако ћеш ме послушати и отићи*] *онамо* куда сам ти назначио, наћи ћеш нашег брата Теофила Петрановића. (В. Максимовић, 92); *Ако измире* [→ *Ако ће измирити // Ако буду измирили*] *дуговања*, можемо да разговарамо. (Курир, 3. 10. 2006, 23); *Ако нова влада потраје* [→ *Ако ће нова влада потрајати // Ако нова влада буде потрајала*] *колико и њено формирање*, биће то поприличан мандат. (Вечерње новости, 13. 5. 2007, Живот плус, XXI: Милош Ђурђев); Ипак мислим, ако избављења има и *ако га буде било* [→ *ако га буде // ако ће га бити*], оно неће бити чин повлачења у себе. (Политика, 33390, 21. 10. 2006, КУН, 9: Миодраг Павловић); *Ако и због ког пропаднем* [→ *Ако и због ког будем*

пропао // Ако ћу и због ког пропасти], пропашћу због тебе. (М. Булатовић, 23); *Ако ће и бити* [→ *Ако и буду // Ако и буду били*] избори, избора нам нема. (Вечерње новости, 6. 5. 2007, 2); *Ако и пренећи* [→ *Ако и буде пренећио // Ако ће и пренећити*] — биће исто. (Вечерње новости, 26. 11. 2006, 25: Милован Витезовић); А када све то урадимо, шта нам остаје од живота *и ако нас та Европа прими*? [→ *и ако нас та Европа буде примила // и ако ће нас та Европа примити*]. (М. Капор, 193) итд.

2.2.6. *У изричним клаузама*

Уз глаголе и глаголске (и ријетке деадјективне) именице што као иманентну семантичку компоненту имају компоненту неизвјесности реализације будуће радње (а такви су нпр. глаголи *маштати*, *очекивати*, *бојати се, молити се*, *зависити* или пак именице *бојазан*, *могућност, опасност* и сл.) у изричној клаузи уведеној везником *да* могу се као семантички еквиваленти употријебити облици обају футура и перфективног презента, као нпр.:

(11) ...српски тенис добија још једног аса од кога треба очекивати *да у наредном периоду буде* [→ *да у наредном периоду буде био // да ће у наредном периоду бити*] *међу најбољим играчима планете*. (Правда, 27. 7. 2007, 20); Маштам *да то буде* [→ *да то буде била // да ће то бити*] *реприза мог поготка против Галатасараја*. (Курир, 25. 4. 2007, 23); Може се десити *да руски вето не буде* [→ *да руски вето не буде био // да руски вето неће бити*] *ни потребан*. (Вечерње новости, 30. 4 — 2. 5. 2007, 2); Бојим се *да ... неко то не искористи* [→ *да то неко не буде искористио // да то неко неће искористити*] *као алиби*. (Политика, 33548, 31. 3. 2007, 6); Ми се ипак спремамо за реванш и молимо се Богу *да све буде* [→ *да све буде било // да ће све бити*] *како треба*. (Правда, 26. 7. 2007, 29); ... не постоји опасност *да ће вам се артерије поново затворити* [→ *да вам се артерије поново буду затвориле // да вам се артерије поново буду биле затвориле*]. (Блиц, 3647, 7—8. 4. 2007, 11) и сл.

3. *Закључак*

Проведена анализа у неколико битних чињеница мијења досадашња србистичка и/или сербокроатистичка гледишта о граматичком статусу и семантичком међуодносу перфективог презента, футура I и футура II перфективних глагола.

3.1. У српском књижевном језику само *уз модални* прилог *можда могућа је употреба перфективног презента у вриједности футура I* у простој реченици, или пак некој клаузи независносложене реченице, као нпр.: *Можда он и остане на челу Партизана // Можда ће он и остати на челу Партизана.*

3.2. *Футур II може се употријебити у простој реченици* (или некој клаузи независносложене реченице) само ако је у тој реченици

употријебљен модални прилог *можда*, а најчешће и пресупозицијска партикула *(н)и*: *Можда и он једноґа дана буде заиґрао у Парѿизану.*

3.3. Нужан услов еквивалентности двају футура и перфективног презента у простој реченици (или некој клаузи независносложене реченице) такође је употреба модалног прилога *можда*, а неријетко и пресупозицијске партикуле *(н)и*: *Можда и он једноґа дана буде заиґрао у Парѿизану // Можда ће и он једноґа дана заиґраѿи у Парѿизану // Можда и он једноґа дана заиґра у Парѿизану.*

3.4. Еквивалентност двају футура и перфективног презента у савременом српском језику остварује се у одређеним синтаксичко-семантичким условима у неколико типова зависносложених реченица, и то у: а) адноминалним релативним рестриктивним реченицама, б) адноминалним релативним нерестриктивним реченицама (само уз експлициран модални прилог *можда*), в) релативним концесивним и начинским реченицама (само у оним концесивним које долазе уз (не)експлицирану замјеницу *ѿо* у прилошком изразу *без обзира на ѿо*) и оним начинским с везником *како* (уз антецедентну замјеницу *ѿо* или који замјенички прилог), г) у темпоралним реченицама (само оним с везником *ѿрије неґо шѿо*, и врло ријетко с везником *како*), д) у погодбеним и концесивним адвербијалним реченицама (само оним с везницима *ако* и *ако и*), и ђ) изричним реченицама (само оним с везником *да* које долазе уз глаголе или глаголске именице што садрже компоненту неизвјесности реализације типа будуће радње).

ЛИТЕРАТУРА

Бабић 2007: Миланка Бабић, *Доѿринос Ксеније Милошевић ѿроучавању зависносложене реченице*, у: *Доѿринос Срба из Босне и Херцеґовине науци и култури*, Пале: Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет, Посебна издања, Научни скупови, књ. 1, 37—45.

Белић 2000: Александар Белић, *Универзиѿеѿска ѿредавања из савременоґ срѿскохрваѿскоґ језика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, Изабрана дела 14.

Vuković 1967: Jovan Vuković, *Sintaksa glagola*, Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika.

Katičić 1986: Radoslav Katičić, *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika. Nacrt za gramatiku*, Zagreb: JAZU, Globus.

Клајн 2005: Иван Клајн, *Неоѿходно је увесѿи насѿаву срѿскоґ језика у средње шкоље*, у: *Срѿски језик данас: округли сто*, приредио Славко Зорић, Београд: Синдикат образовања, науке и културе, 58—61.

Ковачевић 2002: Милош Ковачевић, *Синѿаксичка наґација у срѿском језику*, Ниш: Издавачка делатност Универзитета у Нишу.

Maretić 1963: Tomo Maretić, *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Zagreb: Matica hrvatska.

Milošević 1970: Ksenija Milošević, *Futur II i sinonimski oblici u savremenom srpskohrvatskom književnom jeziku*, Sarajevo: ANUBiH, Djela, Knjiga XXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 24.

Милошевић 1982: Ксенија Милошевић, *Обиљежавање будућносѿи у срѿскохрваѿском језику*, *Књижевни језик XI/1*, Сарајево, 1—12.

Ragužz 1997: Dragutin Raguž, *Praktična hrvatska gramatika*, Zagreb: Medicinska naklada.

РСАНУ 1984: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика, књ. 12*, Београд: САНУ, Институт за српскохрватски језик.

Silić, Pranjković 2005: Josip Silić, Ivo Pranjković, *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*, Zagreb: Školska knjiga.

Стевановић 1967: Михаило Стевановић, *Функције и значења глаголских времена*, Београд: САНУ, Посебна издања, књига CDXXII, Одељење литературе и језика, књига 20.

Танасић 1996: Срето Танасић, *Презент у савременом српском језику*, Београд: Институт за српски језик, Библиотека Јужнословенског филолога, Нова серија, књ. 12.

Танасић 2005: Срето Танасић, *Синтакса глагола*, у: П. Пипер, И. Антонић, В. Ружић, С. Танасић, Љ. Поповић, Б. Тошовић, *Синтакса савременог српског језика. Проста реченица*, Београд — Нови Сад: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига, Матица српска, 443—452.

ИЗВОРИ

а) књижевноумјетничка дјела:

М. Булатовић — Миодраг Булатовић, *Црвени петао лети према небу*, Новости, Београд, 2006.

Р. Вучковић — Радован Вучковић, *Тумарања*, Свет књиге, Београд, 2005.

А. Гаталица — *Најлепше приче Александра Гаталице*, избор Петар Пијановић, Просвета, Београд, 2003.

Н. Грујичић — Ненад Грујичић, *Полемике и одушци*, Српско Сарајево, Бања Лука, 2004.

М. Капор — Момо Капор, *Елдорадо*, Новости, Београд, 2005.

В. Максимовић — Војислав Максимовић, *Будна браћа*, Просвјета, Пале, 2005.

В. Николић — Видан Николић, *Врата греха*, Легенда, Чачак, 2005.

М. Павић — Милорад Павић, *Хазарски речник*, Просвета, Београд, 1984.

Р. Рисојевић — Ранко Рисојевић, *Босански целат*, Глас српски, Бањалука, 2004.

Б. Шћепановић — Бранимир Шћепановић, *Искупљење*, БИГЗ, Београд, 1993.

б) новине:

Блиц — *Блиц*, дневне новине из Београда.

Вечерње новости — *Вечерње новости*, дневне новине из Београда.

Глас јавности — *Глас јавности*, дневне новине из Београда.

Курир — *Курир*, дневне новине из Београда.

НИН — *НИН*, недељник из Београда.

Опозиција — *Опозиција*, дневне новине из Београда.

Политика — *Политика*, дневне новине из Београда.

Правда — *Правда*, дневне новине из Београда.

Прес — *Press*, дневне новине из Београда.

Miloš Kovačević

THE CONCURRENCE OF THE TWO FUTURES AND THE PERFECTIVE PRESENT IN THE CONTEMPORARY SERBIAN LANGUAGE

Summary

The paper analyses the possibility of a relative synonymous usage of the perfective present, Future I and Future II. The analysis has shown that many generally accepted assertions by Serbian and Serbo-Croatist scholars about the grammatical status and semantic relations of those verb forms should be revised. Accordingly, the author has proved in the paper: 1) that the Future II can be used in a simple sentence with the explicit modal adverb *možda* (*maybe*, *might*) and presuppositional particle *i* (*as well*), e.g: *Možda i on jednoga dana bude*

došao ovamo; 2) that the perfective present can be used as the Future II in a simple sentence with the modal adverb *možda*, e.g: *Možda on ostane u tom mjestu*; *Maybe he will stay in that town*; 3) that the two futures and perfective present can be used interchangeably in simple sentences with the explicit modal adverb *možda* and presuppositional particle *i*: *Možda i on jednoga dana bude došao ovamo // Možda će i on jednoga dana doći ovamo // Možda i on jednoga dana dođe ovamo*; *He might as well come here some day*; 4) that the three listed verb forms can be used as relative synonyms in certain (sub)types of complex sentences, those being: adnominal restrictive relative clauses, adnominal non-restrictive relative clauses (only with the explicit modal adverb *možda*), relative clauses of concession and manner (only in those concessive clauses occurring with the (in)explicit pronoun *to* in the adverbial phrase *bez obzira na to — regardless of the fact*) and the conjunction of manner *kako* with the antecedent pronoun *to* or a pronominal adverb), in temporal clauses (only with the conjunction *prije nego što — before*, and very rarely, with the conjunction *kad — when*); 5) in conditional and concessive adverbial clauses (only in those with the conjunctions *ako — if* and *ako i — even if*), and in declarative clauses (only in those with the conjunction *da — that* which occur with the verbs or verbal nouns containing an uncertainty component regarding the materialisation of the future action type).

UDC 811.163.1'276.6:27-528

Ксенија Кончаревић

СОЦИОЛИНГВИСТИЧКИ АСПЕКТИ ПОЛИЛИНГВИЗМА САКРАЛНИХ ЈЕЗИКА У ОКВИРИМА *PAX SLAVIA ORTHODOXA*

У раду се са социолингвистичког становишта, након увида у референтни теоријско-концепцијски и лонгитудинални оквир проблема, сагледавају изворишта и перспективе очувања полилингвизма сакралних језика у оквирима *Pax Slavia Orthodoxa*, са посебним освртом на тенденције језичке политике и језичког планирања унутар словенских помесних православних Цркава током XX и на почетку XXI века.

Кључне речи: социолингвистика, језичка политика, језичко планирање, полилингвизам, сакрални језици, литургијска обнова, црквенословенски језик.

Питање богослужбеног језика једно је од најзначајнијих питања конституисања и потоњег деловања сваке помесне Цркве. Језик, као битан чинилац Христовог оприсутњења у богослужењу Цркве и повезивања верних, с једне стране са Богом, а са друге међу њима самима (детаљније исп. *Сшанилое*, 94—120), одувек је — још од апостолских времена — представљао незаобилазни конститутивни елемент Цркве у свакој социокултурној заједници, у свакој конкретној епоси и средини, омогућавајући свакој помесној Цркви понаособ „да се изрази, да створи своје сопствене текстове и изнова пресади Истину у ново поље, у нову културну средину, у одређену цивилизацију и одређено друштво", да, једном речју, „заиста буде 'Помесна и истинска Црква' " (*Папшанасију*, 72). Пракса Цркве првих векова била је таква да „оног тренутка када би нашла адекватно развијен језик који је имао писану форму, она не би оклевала ни часа да га усвоји" (*Botte*, 141). Основни мотив овакве језичке политике ране Цркве представљало је настојање да њени чланови, актуелни и потенцијални (катихумени), разумеју молитве и активно учествују у њима. Поред овог, утилитарног, постоји, без сумње, и дубински, теолошки мотив, који је детерминирао, и данас, у већој или мањој мери, детерминира овакву језичку политику Цркве, а он би се у најкраћем дао изразити констатацијом да се питање богослужбеног језика мора посматрати кроз призму непрекинутог процеса оваплећења Христовог. Овај процес отпочео је пре две хиљаде година, да би се потом настављао у разним културама и разним језицима кроз инкултु-

рацију Цркве, односно, кроз постепени продор јеванђељске истине и праксе у сваку конкретну социокултурну средину. Порука Цркве увек је иста, али су јој за њено отелотворење потребни разни језици; зато се она потенцијално да материјализовати у сваком језику, како би постала доступна свакоме друштву, свакој нацији, свакој епоси. J. Зизиулас ту законитост назива *оваплоћењским императивом*, образлажући је на следећи начин: „Потпуним уласком у људску културу и потпуним узимањем удела у људској природи Бог је у личности Христа поставио императив да Његова Црква и Њему омогући да стално улази у сваку културу" (*Зизиулас*, 3). Отуда је и полилингвизам сакралних језика једно од обележја по којима се хришћанска култура битно разликује од неких других духовних традиција у којима се одређеним језицима (пре свега профетичким) придавао или и дан данас придаје иманентни атрибут светости (ведски, старојеврејски и арамејски језик јудејског канона, авестијски, пали, класични арапски језик); додуше, оваквих је тенденција било и у хришћанству, али никада не унутар аутентичне патристичке мисли (исп. *Эдельштейн*, 157—207; *Кончаревић а*, 43—56), него у познијим, средњовековним реинтерпретацијама (инсистирање на „спасоносности" и „благодатности" латинског језика на хришћанском Западу до Реформације, с једне, и аналогно доживљавање црквенословенског језика унутар *Pax Slavia Orthodoxa*, са друге стране — исп. *Успенский а*, 31—53; *Успенский б*, 29—58; *Мечковская*, 262—265). Ипак, језички конзервативизам Цркве, на просторима на којима је био изражен, резултирао је очувањем архаичних богослужбених језика који су на колоквијалној разини замењени другим варијететима (тако, старогрузијски језик, тзв. „дзвели картули", класични јерменски, коптски, патристички грчки, латински, црквенословенски — сачувани су управо као језици Цркве и богослужења), док су мултикултуралност и полилингвизам у окриљу Цркве резултирали неговањем позитивних ставова према језицима — не само онима са дужом традицијом богослужбене употребе, него и према језицима новопросвећених народа (исп. *Кончаревић а*, 52—54; *Стамулис*, 61—101; *Бајић*, 64—70).

Полилингвизам сакралних језика у хришћанској традицији могао је бити производ спонтаног саображавања вишејезичности саме паствe на одређеним територијама (рецимо, захваљујући таквом ставу Црква у Риму, која је обухватала најпре представнике јеврејских и оријенталних колонија који су говорили грчки, крајем II столећа почиње све више да шири свој утицај и међу рођеним Римљанима, међу којима већина није владала ни старојеврејским ни грчким језиком, што узрокује постепено увођење латинског језика у богослужења те заједнице, који у њој постаје доминантан тек у другој половини IV столећа — *Šagi-Bunić*, 76), али и плод организованог, планског, институционалног деловања на увођењу одређених језика у богослужење, обично након успеха мисионарског рада међу припадницима

становите етносоциокултурне и језичке заједнице, или чак као предуслов таквог успеха. На словенским подручјима полилингвизам сакралних језика присутан је од најранијих времена: тако, на источнословенском тлу, у држави Рјуриковича, пре свега у Кијеву, још пре евангелизације словенског живља, деловале су хришћанске заједнице Грка, Јермена, Грузина и припадника западноевропских, већ христијанизованих народа, са властитом богослужбеном традицијом и употребом властитих сакралних језика. Са примањем хришћанства, у Кијевској Русији се укорењује најпре грчко богослужење, да би после извесног времена било уведено и паралелно, обично наизменично, словенско и грчко возглашавање и појање, што ће представљати доминантну праксу закључно са другом четвртином XI века (*Гарднер*, 194—203). Занимљиво је да је у Новгородској кнежевини доминантан био утицај латинског богослужења (*Гарднер*, 72), а о његовом присуству у Кијеву средином XI века посредно сведочи посланица преподобног Теодосија Печерског великом кнезу Изјаславу (*Гарднер*, 222). На јужнословенском тлу старословенски као lingua sacra остварује своју промоцију знатно раније, али не без изразитог грчког утицаја у домену ритмичко-интонационог обликовања богослужбеног текста, чија три варијетета — псалмодија, екфонетика и мелизматика — бивају непосредно преузети од Грка и „пресађени" у неизмењеном виду на старословенски текст, чему је највећи допринос пружила Охридска школа под покровитељством св. Климента Охридског и у наредних стотинак година — до 990. године, а посредно, ако се има у виду и потоња делатност њених учитеља и ученика, и дуже (*Polikarpova-Verdeil*, 55—60). Тако је и на јужнословенском, и на источнословенском терену коегзистенција грчког и старословенског језика у богослужбеној сфери ипак оставила трага, на дуже време, у метаструктурним одликама старословенског и, позније, црквенословенског литургијског израза (в. *Кончаревич*, 630—635), што је у појединим словенским срединама (бугарска, донекле и српска) присутно и данас.

Видели смо да је полилингвизам — и дијахронијски, и дијапросторно — инхерентан хришћанској богослужбеној култури. Поставља се питање: у којим условима коегзистенција двају или више сакралних језика прети да прерасте у њихов конкурентски однос, са перспективом ишчезавања неког или неких од њих из употребе?

Проблеми на релацији Црква — језик настају, начелно, у моментима када онај идиом који је Црква у одређеном моменту прихватила као средство живе и освештавајуће комуникације, као језик молитве — са свим импликацијама које из тога произилазе, као спону између људи и Бога, постане баријера, а до тога долази временом услед све већег јаза између живог, спонтаног развоја колоквијалног језика и конзервиране, све архаичније норме сакралног језика, који постаје далек и неразумљив свим оним хришћанима који немају врхунско образовање свога доба или макар нису посебно образовани у

погледу употребе дотичног (архаичног) сакралног језика. Ово даље имплицира пасивизацију улоге лаика у литургијском животу, индивидуалистичко виђење светости и спасења, клирикалистички приступ богослужењу и, што је најважније, губитак свести о заједници као централној еклисиолошкој категорији. Потреба за превладавањем поменутих аномалија изнедрила је једну нову појаву у литургијском животу како Римокатоличке, тако и Православне цркве — рађање покрета за литургијску обнову, који се, премда никада није представљао формалну организацију, активно и са знатном дозом успеха залагао за званичне, институционалне интервенције Цркве у богослужбеном животу — за мењање, преструктурирање, размештање и преформулисање богослужбених форми и израза, времена и начина њиховог вршења (*Вукашиновић*, 7—10).[1] Међу проблемима које је неопходно превазићи у циљу обезбеђивања квалитетнијег литургијског живота Цркве, и на Западу, и на Истоку, уочена је и неразумљивост богослужбеног језика. У вези са овим проблемом своје ставове формулисаће не само истакнути појединци — теолози (П. Геранже, Л. Бодуан, Н. Афанасјев, Г. П. Федотов, А. Шмеман) него и богословски скупови — од оних на Западу поменућемо као иницијални Национални конгрес Католичке акције, одржан у Малинесу (Белгија) 1909. год., а као преломни Други ватикански концил из 1963, чије одлуке достижу свој највиши теолошки израз у *Конституцији о свештеној литургији* (*Constitutio de sacra liturgia*) (детаљније в. *Вукашиновић*, 39, 57, 60, 87—94); на Истоку је најопсежније организовано, институционално, теолошки фундирано настојање да се спроведе литургијска реформа било учињено на Помесном сабору Руске православне цркве из 1917—1918. године, укључујући и предсаборске активности, отпочете још 1905. (исп. *Балашов*, 23—170, *Кравецкий — Плетнева*, 155—180), о чему ће још бити речи у даљем излагању.

Сада се појављује још једно питање — о кључним обележјима полилингвизма сакралних језика унутар словенских помесних православних Цркава данас и у томе оквиру о положају црквенословенског као вековног сакралног језика *Pax Slavia Orthodoxa*.[2] У досадашњим

---

[1] На Западу литургијски покрет се појављује негде око 1830. године, да би, прошавши кроз две фазе — монашку, усмерену на рестаурацију богослужбених форми и израза (од свога настанка до краја Другог светског рата), и парохијску, реформистичку по оријентацији (од 1947, када је објављена енциклика *Mediator Dei*, до 1963, односно до Другог ватиканског концила), доживео пуну афирмацију у литургијској доктрини и пракси Римокатоличке цркве (детаљније в. у: *Вукашиновић*, 11—104). Појава литургијског покрета у Православљу везује се углавном за почетак XX века и руске емигрантске теологе (С. Булгаков, Н. Афанасјев, Б. И. Сове, А. Шмеман и др.), премда се његовим претечама могу сматрати чувени светогорски покрет кољивара (преп. Никодим Агиорит, св. Макарије Коринтски и др.) из последњих деценија XVIII и с почетка XIX века, као и св. Нектарије Егински и делатност грчких црквених братстава (*Војиновић*, 5—9).

[2] У свести просечних образованих носилаца словенских језика термин *црквенословенски језик* најчешће се асоцира са његовом савременом реализацијом руске про-

испитивањима везаним пре свега за језичку ситуацију и језичку политику унутар Српске и Руске православне цркве, посматрану из трансверзалне и лонгитудиналне перспективе (*Кончаревић а*, 277—377), као основни конститутивни чинилац полилингвизма сакралних језика уочили смо преплитање екстралингвистичких чинилаца — реакције на шире друштвене и црквене подстицаје, у првом реду на иницијативе покрета за литургијску обнову и на промену доминантне културолошке парадигме (растућа секуларизација културе и друштва у целини) са чиниоцима интралингвистичке природе (оријентација на дијалекатску основу или на црквенословенско наслеђе у процесу кодификације савремених словенских језика). Ипак, да ли је могуће говорити о превалирању неке од ових двеју група детерминантних фактора? Покушаћемо да одговор изведемо из панорамског прегледа језичке ситуације у словенским помесним православним Црквама.

Преплитање екстра- и интралингвистичких чинилаца у питању преференције традиционалног или савременог стандардног литургијског израза изванредно се може уочити на примеру белоруске сакралне традиције. Савремени белоруски стандардни језик формиран је превасходно на народној, и то хетерогеној дијалекатској основи, са превалирањем средњобелоруских говора (*Супрун — Калюта*, 41—51). Управо због све израженијег удаљавања књижевнојезичке норме од црквенословенског језика, од XVIII в. наовамо, појавио се реалан проблем рецепције богослужбеног текста у белоруској средини, који ће само током XX века, када је дефинитивно кодификован белоруски

венијенције присутном у усменом виду у литургијској пракси Православне Цркве, а у писменом углавном у богослужбеним књигама — реализацијом за коју су карактеристични вокабулар, ортоепска, ортографска и граматичка норма стандардизована у Русији у доба патријарха Никона и неколико деценија касније (друга половина XVII — почетак XVIII века), са на њој базираним варијететима прихваћеним и у другим националним срединама унутар *Pax Slavia Orthodoxa*. Овакво, најраширеније поимање, иако начелно прихватљиво, изискује извесне корекције и са синхронијског, и са дијахронијског аспекта. Синхронијски посматрано, црквенословенски језик познаје, поред *руског варијетета*, који је, са извесним модификацијама, присутан у употреби и међу Украјинцима (пре свега у оквиру канонски признате Цркве, а много слабије међу аутокефалистима, који заговарају употребу украјинског језика), затим Белорусима, православним Пољацима, Бугарима, Србима, Македонцима, још два варијетета — *хрватско-глагољски*, присутан у богослужењу римског обреда код Хрвата (од 1921. до 1972. такође је примењиван и у Чеха), и *чешки тип*, конституисан научним путем 1972. за потребе римокатоличког богослужења међу Чесима (недавно су издати службници на хрватској, у редакцији И. Л. Тандарића, и чешкој варијанти, у редакцији В. Ткадлчика). Из дијахронијске перспективе посматрано, сва три поменута варијетета јесу репрезентанти само једног — *новоцрквенословенског* (у терминологији В. Мареша — в. *Mareš*) периода у развитку овога језика, који својим кореновима сеже до *староцрквенословенског* (средина IX — крај XI в.), са *средњецрквенословенским* (етапом националних редакција), као прелазним раздобљем (XII—XVII, у неким срединама до XVIII в.). Дакле, овај језик, и у прошлости и данас, опслуживао је и опслужује скоро сав словенски ареал (укључујући и *Pax Slavia Latina*), и као такав представљао је и представља снажан кохезиони чинилац словенских култура и словенских књижевних језика, формираних под његовим већим или мањим утицајем.

језик, резултирати обимним корпусом превода библијских (35 монографских публикација) и богослужбених текстова (37 монографских публикација) (интегралну библиографију в. у: *Чарота а*, 152—157). Међутим, на промовисање белоруског у својству литургијског језика знатним делом утицали су и политички и конфесионални чиниоци. Тако, у мултилингвистичкој и мултиконфесионалној ситуацији Велике кнежевине Литваније, особито у атмосфери и након успостављања уније са Пољском, створени су услови за стимулисање превођења Светог писма најпре на старопољски (први превод изашао је заслугом протектора калвинизма у Белорусији Николаја Радзивила Черног у Бресту 1563), да би се већ око 1580, такође у окриљу протестантизма, појавио први, фрагментарни превод Новог завета из пера Василија Тјапинског на старобелоруски језик (*Аверинцев*, 247; *Чарота а*, 6—25). У XX веку први преводи Светог писма на стандардни белоруски језик такође се раде на иницијативу римокатолика (Илдефонс Бобич, 1912—1921) и протестаната (Антон Луцкевич, 1926—1931) (*Чарота а*, 66—71), у духу идеја покрета за литургијску обнову, али и прозелитистичких стремљења Римокатоличке цркве (индикативан је налаз да међу поменутих 37 монографских публикација богослужбених текстова издатих у Белорусији током XX века више од половине — њих 20 — представљају унијатска издања), односно у духу протестантског инсистирања на обавезном индивидуалном приступу верника библијском тексту и његовом слободном интерпретирању. Снажан импулс увођењу белоруског језика у богослужење пружила су и дешавања на тлу суседне Украјине (деловање унијата и потоњи раскол пропраћен експанзијом украјинског језика у самопрокламованој Украјинској православној цркви — исп. *Цыпин*, 114—116), као и потоња превирања у самој Белорусији (нелегитимно прокламовање аутокефалије Пољске цркве 1925, оснивање Белоруске „аутокефалне" православне цркве 1944) (*Цыпин*, 231—246, 288—289). Поборници аутокефалије залажу се за савремени стандард у богослужењу, док канонски легитимна Белоруска православна црква (Егзархат РПЦ) чува званични богослужбени језик киријархалне Цркве (црквенословенски руске редакције), свакако не само као израз канонског јединства него и као решење адекватно национално хетерогеном саставу верника са знатним уделом руског живља, уз допуштање напоредне литургијске употребе белоруског стандардног језика. Према најсвежијим подацима које износи И. Чарота, у окриљу Белоруског егзархата по жељи верника на белоруском језику се обављају крштења, венчања, опела, парастоси; Божанствена Литургија служи се на њему, међутим, више по изузетку (једном седмично у Петропавловском храму у Минску, редовно у храму св. Кирила и Методија на Богословском факултету, дакле у духовно еманципованијој средини са изразитијим упливом идеја покрета за литургијску обнову), а проповедање се одвија углавном на белоруском језику (*Чарота б*, 210).

У српској средини и залагања за увођење, и сама пракса богослужења на народном језику, датирају од друге половине XIX века, што, очито, кореспондира са (а) реформом српског књижевног језика, његовим постављањем на народну основу (победа Вукових начела) и (б) политичким и културним околностима: на подручју Карловачке митрополије крај 60-их и почетак 70-их година XIX века, када се јављају прве иницијативе на овом плану, обележен је разочарањем око укидања Српске Војводине, јењавањем одушевљења према Русима, посебно после гушења пољског устанка 1863, појачаном борбом за црквено-школску аутономију, сукобима представника народа окупљених око Светозара Милетића и Јована Суботића са присталицама патријарха Самуила Маширевића и јерархијом у вези са учешћем лаика у управљању црквеним животом (исп. *Слијепчевић*, 168—196), док се у Србији проблем богослужбеног језика интензивно поставља крајем 80-их година, свакако у заносу због добијања пуне аутокефалности Српске цркве у Србији (1879), али и у атмосфери црквене кризе, настале након сукоба проруски и панславистички оријентисаног митрополита Михаила Јовановића са напредњачком владом (*Слијепчевић*, 312—324, 381—415). Тек касније, у првој половини XX века, као доминантни опредељујући чинилац језичке политике Српске цркве појавиће се додатни екстралингвистички, али унутарцрквени подстицај, који је, колико год био мотивисан и интензивно изражен, постао могућ тек након деловања фактора (а), а реч је о постепеном прихватању идеја литургијског покрета: наиме, најснажнији импулс увођењу српског језика у богослужење пружиће најеминентнији домаћи представници покрета за литургијску обнову — игуман шишатовачки архимандрит Петроније Трбојевић, архимандрит Јустин Поповић — први преводилац Златоустове Литургије на српски језик, епископ охридски и жички Николај Велимировић, као и делатност демократског по саставу и масовног по бројности богомолитељског покрета на чијем је челу он стајао (историјски преглед језичке политике СПЦ в. у: *Кончаревић а*, 277—307). Савремено стање у СПЦ може се оценити као стање конкурентске употребе традиционалног и савременог литургијског израза, са све израженијом експанзијом овог потоњег (најопсежнију анализу тога стања и ставова репрезентативног узорка верника везаних за преференцију једног или другог израза в. у: *Бајић*, 193—364).

У руској средини као доминантан чинилац очувања традиционалног, црквенословенског литургијског израза (напомињемо да је у Руској православној цркви идеја русификације богослужења и дан данас маргинална, као и пракса савршавања служби на руском језику) показало се конституисање књижевнојезичке норме на црквенословенској основи, захваљујући чему је обезбеђен задовољавајући квалитет рецепције богослужбеног текста (подсетићемо на процене А. А. Шахматова, Л. В. Шчербе и Б. О. Унбегауна да се удео црквено-

словенизама у савременом руском вокабулару креће до читавих 66%) (исп. *Филин*, 15—22). Деловање екстралингвистичких чинилаца у руској средини (идеје литургијске обнове, доктринарне поставке извесних расколничких фракција, милитантна атеизација и секуларизација друштва), иако снажно изражено још од друге деценије XX века, управо због непостојања језичке баријере није могло довести до промене језичке политике Цркве (историјски преглед и критичку валоризацију савремених тенденција језичке политике РПЦ в. у: *Кончаревић б*, 81—109).

На бугарском и македонском терену присутна је напоредна, а на украјинском, као и на подручју аутономне Пољске и Чешке православне цркве (в. *Поповић*, 238—239, 255—256), конкурентна употреба традиционалног и савременог језичког стандарда у богослужењу, што опет потврђује тезу да је прихваћеност црквенословенског језика у најтешњој вези са његовим уделом у књижевнојезичком стандарду сваке националне заједнице понаособ. Експанзија савременог језичког стандарда у свим словенским срединама у којима постоји изражен проблем рецепције традиционалног литургијског израза, свакако се може објаснити општелингвистичком законитошћу коју је открио и објаснио Ј. Бодуен де Куртене, назвавши је „тежњом ка лагодности" и лоциравши је у домен фонације, аудиције и церебрације (*Бодуен де Куртене*, 89).

Чини нам се да је важно уочити да природа савременог језичког стандарда условљава не само преференцију овог или оног литургијског израза, него и статичност или динамичност, ригидност или еластичност у односу према традиционалном богослужбеном изразу. Наиме, једино у руској средини, управо услед знатног удела црквенословенске базе у савременом књижевном језику, заговара се активан однос према самој црквенословенској норми, истицањем могућности њеног модификовања у складу са развојним тенденцијама руског језика, чиме би се она приближила могућностима рецепције данашњих верника са овог подручја (детаљније в. у: *Кравецкий — Плетнева*, 42—124; *Кончаревић а*, 355—377). Мишљење о потреби осавремењивања црквенословенске норме још почетком XX века, у атмосфери припрема за грандиозни по свом значају Помесни Сабор 1917—1918. године, однело је убедљиву превагу над идејом о русификацији богослужења (најдетаљнији преглед в. у: *Балашов*, 23—170); ово је утолико значајније уколико се има у виду чињеница да је и тада РПЦ имала богата искуства у богослужењу на језицима новопросвећених националних мањина (в. *Стамулис*, 61—100).

Ипак, утицај интралингвистичких чинилаца на језичку политику Цркве не може се апсолутизовати у том смислу да се из природе савременог језичког стандарда изведе једнозначна схема стања и перспектива развоја полилингвизма сакралних језика *Pax Slavia Orthodoxa* у оквиру сваке етносоциокултурне заједнице понаособ. На статус

сваког конкретног језика, како је констатовано у социолингвистичкој теорији, битно утичу и ставови према њему у масовној свести припадника дате заједнице, као и организована, усмерена језичка политика и планирање (*Ryan — Giles*, 9; *Baker*, 5; *Romaine*, 54). Као пример који убедљиво илуструје утицај ставова на конфесионални статус језика, навешћемо ставове двеју фракција пониклих у окриљу Руске православне цркве које су инсистирале на дијаметрално супротним решењима њене језичке политике — на искључивој употреби традиционалне црквенословенске норме, или, пак, на потпуном преласку на савремени стандардни језик у богослужењу. Прву, конзервативну опцију заговарали су и данас заговарају старообредници, чији однос према сакралном тексту и питањима лингвистичке норме — од настанка старообредништва до данас — јесте симболички израз и одраз унутарњег богословског, мистичког, па и историософског садржаја њихове доктрине. Штавише, један од кључних мотива старообредничког раскола био је управо филолошки: ревнитељи „древне благочестивости" били су склони неконвенционалној, безусловној интерпретацији језичког знака и сакралног језика у целини, док су присталице патријарха Никона у свом приступу измени црквенословенске норме и преради текста богослужбених књига полазили од условности (конвенционалности) језичких знакова, па сходно томе и од њихове варијативности и подложности изменама. Идеолози старообредништва придржавају се традиционалног погледа на црквенословенски језик као сам по себи благодатан, спасоносан и свет по самој природи својој, из чега проистиче и његова „недодирљивост", непомеривост његове норме као „једном заувек дате" (о нормативистичким гледиштима старообредника в. *Кончаревић в*, 152—155). Антипод у истој, руској говорној и социокултурној средини репрезентују опредељења представника неких екстремистичких фракција из 20-их и 30-их година XX века, сукобљених са канонском јерархијом и лојалних совјетским властима („Жива Црква", „Савез за црквену обнову") за радикално одбацивање традиционалног богослужбеног израза. У програму ширих црквених реформи што га предлаже „Жива Црква" прокламовани су, између осталог, „очишћење и поједностављење богослужења и његово приближавање рецепцији народа", „ревизија богослужбених књига, увођење древноапостолске једноставности у богослужење [...], матерњи језик наместо обавезног црквенословенског" (*Левитин-Краснов — Шавров*, 228—229).[3] Међутим, у прак-

[3] Године 1924, на „сабору" Савеза „Црквена обнова" донета је резолуција у којој се истиче да је прелажење на руски језик у богослужењу изузетно вредна и значајна тековина данашњице и „оруђе еманципације народних маса од слепог, сујеверног клањања пред моћном речју, од дрхтања пред формулом" (између осталог, у финалном документу овог тела истиче се да „живи матерњи, свима разумљиви језик придаје схватљивост, смисао, свежину верском осећању, чинећи потпуно непотребним у молитви посредника, преводиоца, стручњака, чаробњака"); да се у свим храмовима Савеза препоручује служење литургије на руском језику; да се благослови и слобода ли-

си верници нису прихватили ове иновације, посебно не русификацију богослужења, тако да већ од средине 20-их година и у самој „Живој Цркви” долази до постепеног враћања на традиционално црквенословенско богослужење (*Кравецкий — Плетнева*, 222).

С друге стране, идеје о реформисању богослужбеног језика и богослужења уопште, активно заговаране током припрема и на самом Помесном Сабору РПЦ, од 1905. до 1918. године, спонтано ће бити напуштене и од јерархије Руске цркве пре свега услед неповољних историјских околности, а затим и због компромитујућег искуства следбеника „Живе Цркве”.

Позитивну тенденцију коју уочавамо у годинама превирања и заоштрене борбе између „архаиста” и „новатора” свакако је представљала појава нових богослужбених текстова на славјанизованом руском језику, које су свештенство и лаикат — парадоксално — реципирали као црквенословенске, попут познатог акатиста митрополита Трифуна Туркестанова *Слава Богу за все*, или свакодневне јутарње молитве познате под називом *Молитва преподобных отцев и старцев оптинских*; поред тога, пишу се нове службе на црквенословенском, дакако, са применом иновиране норме (*Служба всем Святым, в земли Российстей просиявшим* аутора проф. Б. А. Турајева и јеромонаха Атанасија Сахарова и др.), а издају се и преводи богослужбених чинова на иновирани црквенословенски језик: тако, *Литургија светог апостола Јакова, брата Господњег*, доживљава два превода — један у емиграцији, заслугом јеромонаха Филипа Гарднера (1937), и други у Русији, заслугом епископа Партенија (1948) (детаљније в. *Балашов*, 426—434).

У овом истраживању настојали смо да расветлимо једно актуелно и важно, а до сада недовољно истражено питање — питање социолингвистичких оквира функционисања богослужбених језика словенских помесних православних Цркава који су у напоредној или конкурентској употреби; настојали смо да анализу полилингвизма сакралних језика спроведемо уз узимање у обзир његових историјских, културолошких, еклисијалних и интралингвистичких корена. Наравно, поставља се и питање перспектива: да ли ће превагу однети инсистирање на искључивој употреби традиционалне црквенословенске норме, или, што је вероватније, залагања за потпуни прелазак на савремене стандардне језике, или ће ипак победити компромисно ре-

---

тургијског стваралаштва (*Левитин-Краснов — Шавров*, 580). Практична реализација ових одлука свела се на покушај реформисања поретка Литургије што га је предузео митрополит Антоњин Грибановски, полазећи од Златоустове Божанствене Литургије уз њено допуњавање елементима неких ранохришћанских литургија. Анализа нове верзије Литургије (интегрални текст в. у: *Левитин-Краснов — Шавров*, 309—334), међутим, показује да Грибановски није успео да своју замисао оствари искључиво средствима савременог руског књижевног језика, него је морао посезати и за потенцијалима црквенословенскога, што лингвистички израз овога текста чини хибридним по карактеру.

шење — иновирање црквенословенске норме уз избалансирано присуство савременог израза у богослужењу? Те перспективе, по нашем мишљењу, зависиће од будућих мисионарско-пастирских потреба Цркве, од ширих социокултурних околности, преовлађујућих ставова верника, нормативистичких захвата у сваком конкретном словенском језику и, не на последњем месту, мера које у области језичке политике и језичког планирања буде предузимала црквена јерархија. Неоспорно је да би стихијско или планско ишчезавање традиционалног богослужбеног израза умногоме осиромашило пуноћу словенских националних култура и сузило национално-духовни идентитет њихових носилаца, али је исто тако непобитно и да је свакоме појединцу што ступа или ће тек ступити у заједницу Цркве неопходно што разумљивије, дакле, средствима језика на коме он остварује своју свеукупну социјализацију и самореализацију, пренети њену поруку спасења. Очување полилингвизма сакралних језика *Pax Slavia Orthodoxa*, феномена присутног у читавој његовој историји, подржавао је и академик Д. С. Лихачов: „Уверен сам да је неопходно очувати верност напоредности употребе црквенословенског и народног језика, који су се, историјски посматрано, непрестано прожимали — у летописима, посланицама Цркве и патријараха, у обраћањима народу патријараха и архијереја, у проповедима...” (*Лихачев*, 279). Нека то буде и резиме наших разматрања.

ЛИТЕРАТУРА

Аверинцев — Аверинцев, С. А., *Христианство. Энциклопедия в 3-х т., т. 3.* Москва, 1993.

Бајић — Бајић, Р., *Богослужбени језик у Српској православној цркви: прошлост, савремено стање, перспективе.* Београд, 2007.

Baker — Baker, C., *Attitudes and Language*. Clevedon, 1992.

Botte — Botte, B., *Comparative Liturgy*, London, 1958.

Балашов — Балашов, Н., *На пути к литургическому возрождению.* Москва, 2001.

Бодуен де Куртене — Бодуен де Куртене, Ј., *Лингвистички списи.* Нови Сад, 1988.

Вукашиновић — Вукашиновић, В., *Литургијска обнова у XX веку.* Београд — Нови Сад — Вршац, 2001.

Војиновић — Х. Војиновић, *Покрет побожних*, Православни мисионар, 2, 1978, 5—9.

Гарднер — Гарднер, И. А., *Богослужебное пение Русской Православной Церкви.* Т. 1. Москва, 2004.

Зизиулас — Зизиулас, Ј., *Православна Црква и трећи миленијум*, Хришћанска мисао, 1—4, 2000, 3—7.

Кончаревић а — Кончаревић, К., *Језик и православна духовност. Студије из лингвистике и теологије језика.* Крагујевац, 2006.

Кончаревић б — Кончаревић, К., *О језичкој политици Цркве у контексту литургијске обнове (руска искуства из XX и с почетка XXI века)*, Годишњак Православног богословског факултета Универзитета у Источном Сарајеву, 6, 2006, 81—109.

Кончаревић в — Кончаревић, К., *Руско старообредништво кроз призму лингвокултурологије (оглед фунционалне анализе)*, Црквене студије, 3, 2006, 143—172.

Кончаревич — Кончаревич, К., *О некоторых специфических маркерах метаструктуры литургического дискурса.* [В сб.:] Русская словесность в контексте современных

интеграционных процессов. Материалы Второй международной научной конференции (Волгоград, 24 — 26 апреля 2007): в 2 т. Оргкомитет конф.: О. В. Иншаков (пред.) Волгоград, 2007, т. 1, 630—635.

Кравецкий — Плетнева — Кравецкий, А. Г., Плетнева, А. А., *История церковнославянского языка в России (конец XIX — XX в.).* Москва, 2001.

Левитин-Краснов — Шавров — Левитин-Краснов, А., Шавров, В., *Очерки по истории русской церковной смуты.* Москва — Küsnacht, 1996.

Лихачев — Лихачев, Д. С., *Русский язык в богослужении и в богословской мысли.* [В кн:] Т. Шевкунов (ред.), *Богослужебный язык Русской Церкви. История. Попытки реформации.* Москва, 1999, стр. 276—279.

Mareš — Mareš, F. V., *Die neukirchenslawische Sprache des russischen Typus und ihr Schriftsystem.* [In:] Sagners Slawistische Sammlung, Bd. 14/II, München, 1988, S. V—VII.

Мечковская — Мечковская, Н. Б., *Язык и религия.* Москва, 1998.

Папатанасију — Папатанасију, А., *Језик света / језик Цркве: авантура споразумевања или сукоб?* Видослов, 25, 2001, 67—74.

Поповић — Поповић, Р., *Православље на раскршћу векова. Помесне православне Цркве.* Београд, 1999.

Polikarpova-Verdeil — Polikarpova-Verdeil, R., *La musique byzantine chez les Bulgares et les Russes.* Copenhague, 1953.

Romaine — Romaine, S., *Language in Society. An Introduction to Sociolinguistics.* Oxford, 1994.

Ryan — Giles — Ryan, E. B., Giles, H., *The Social Psychology of Language 1*, *Attitudes Towards Language Variation — Social and Applied Contexts.* London, 1982.

Слијепчевић — Слијепчевић, Ђ., *Историја Српске православне цркве, т. 2.* Београд, 1991.

Стамулис — Стамулис, Ј., *Савремено православно мисионарско богословље.* Београд, 2005.

Станилое — Станилое, Д., *Духовност и заједница у православној Литургији.* Београд, 1992.

Супрун — Калюта — Супрун, А. Е., Калюта, А. М., *Введение в славянскую филологию.* Минск, 1981.

Успенский а — Успенский, Б. А., *Краткий очерк истории русского литературного языка (XI—XIX вв.).* Москва, 1994.

Успенский б — Успенский, Б. А., *Языковая ситуация и языковое сознание в Московской Руси: восприятие церковнославянского и русского языка.* [В кн.:] *Язык и культура. Избранные труды, т. 2.* Москва, 1996, 29—58.

Филин — Филин, Ф. П., *Истоки и судьбы русского литературного языка.* Москва, 1981.

Цыпин — Цыпин, Б., *История Русской Церкви 1917—1997.* Москва, 1997.

Чарота а — Чарота, И., А., *Беларуская мова и Царква.* Минск, 2000.

Чарота б — Чарота, И. А., *Црква и белоруски језик.* [У зб.:] З. Милошевић (прир.), Јединство православних Словена, књ. 1. Философски факултет Универзитета у Источном Сарајеву, Сарајево, 2006, 205—221.

Šagi-Bunić — Šagi-Bunić, T., *Euharistija u životu Crkve kroz povijest.* Zagreb, 1984.

Эдельштейн — Эдельштейн, Ю. М., *Проблемы языка в памятниках патристики.* [В сб.:] *История лингвистических учений. Средневековая Европа.* Ленинград, 1985, 157—207.

Ксения Кончаревич

СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПОЛИЛИНГВИЗМА САКРАЛЬНЫХ ЯЗЫКОВ В РАМКАХ *PAX SLAVIA ORTHODOXA*

Резюме

В предлагаемой работе с точки зрения социолингвистики рассматриваются истоки и перспективы сохранения полилингвизма сакральных языков в рамках *Pax Slavia Orthodoxa*, с учетом тенденций языковой политики и языкового планирования в славянских поместных православных Церквах на протяжение XX и в начале XXI века. В качестве определяющих факторов полилингвальной ситуации в православном славянском ареале в прошлом и сегодня приводятся экстралингвистические стимулы, в первую очередь инициативы литургического движения и изменение доминирующей культурологической парадигмы (секуляризация культуры и общества в целом), а также факторы интралингвистического порядка (степень толерантности к церковнославянскому наследию в процессе кодификации современных славянских языков).

UDC 821.162.3.09„19”

Александра Корда-Петровић

ФЕНОМЕН ПРИХВАЋЕНОСТИ ЧЕШКИХ ДИСИДЕНТСКИХ АУТОРА У СРПСКОЈ СРЕДИНИ

У раду се чини покушај проналажења корена феномена прихваћености чешких дисидентских аутора у српској средини осамдесетих годна 20. века, у периоду брежњевљевске „нормализације” у Чехословачкој. Дефинишу се друштвено-историјски и уметнички предуслови за појаву овог феномена и врши се процена квалитета и квантитета рецепције превођених и извођених дела чешких дисидената у српској средини.

Кључне речи: чешки писци дисиденти, рецепција у српској средини, феномен прихваћености, Милан Кундера, Јосеф Шкворецки, Бохумил Храбал, Вацлав Хавел, Павел Кохоут.

Другу половину 20. века српска културна сцена дочекала је са солидном традицијом познавања дела чешке књижевности. У различитим тачкама историје рецепција чешке књижевности била је различитог интензитета и квалитета, а обично је зависила од историјских и политичких фактора. Од квалитета узајамних културних веза зависио је и квантитет рецепције дела чешких аутора. У том смислу, најплодније и најближе узајамне културне везе постигнуте су у периоду народног препорода (прва половина 19. века) и у периоду између два светска рата, када су односи између Краљевине Југославије и Масарикове Чехословачке били веома блиски. Период после Другог светског рата, тачније после 1948. године и Информбироа, доводи до „захлађења” узајамних југословенско-чехословачких веза, а самим тим, и до пада у рецепцији чешких књижевних дела. Ипак, континуитет је у извесном смислу постојао, јер је већ била формирана група добрих преводилаца и познавалаца чешке књижевне сцене у нашој средини. Захваљујући напорима проф. Крешимира Георгијевића, Јарослава Малог, Људевита Јонкеа и других, до српских читалаца стизао је барем део најквалитетније чешке књижевне продукције.

Период попуштања стаљинистичких стега, половином шездесетих година 20. века, донео је културни процват Чехословачке, али и „одмрзнуте” односе са нашом културом. Међутим, догађаји 1968. г. и пропаст Прашког пролећа, поново су затворили врата узајамној сарадњи и размени идеја између два словенска народа који су делили

сличну судбину превирања новије историје. Парадоксално, поновно затварање Чехословачке официјалне културе у недодириве окове неостаљинизма после 1968. г., донеће нови процват у континуитету рецепције дела чешких аутора у српској средини. Гледано историјски, биће то трећи узлет ка интензивнијем упознавању наше средине са чешком књижевношћу. А можда и више од тога!

Седамдесете и осамдесете године 20. века значиле су у Чехословачкој период брежњевљевске „нормализације", период када је чешка књижевна сцена била оштро подељена на официјалну књижевност, дисидентску тј. самиздатову књижевност и књижевност писану у егзилу. Многи чешки аутори нису могли да објављују, нити да јавно промовишу своја дела, јер су се њихова имена налазила на црним листама идеолошке цензуре. Неки од њих су напустили земљу и наставили да пишу у егзилу (нпр. Милан Кундера и Јосеф Шкворецки), неки су остали у земљи, али писали су „за фиоку" или су објављивали у самиздатовим издањима (нпр. Вацлав Хавел), неки су пронашли модел „двоструких верзија" својих књига (попут Бохумила Храбала), а неки су заувек заћутали.

Прозна дела Милана Кундере (Milan Kundera), Јосефа Шкворецког (Josef Škvorecký) и Бохумила Храбала (Bohumil Hrabal) осамдесетих година се интензивно преводе на српскохрватски језик, популарност њихових дела у српској средини је велика, чак се приближава квалитету рецепције домаћих аутора. Истовремено, драме Вацлава Хавела (Václav Havel) и Павела Кохоута (Pavel Kohout), забрањене за извођење у Чехословачкој, доживљавају своје премијере на српским прозорницама, на сцени Атељеа 212, Београдског драмског позоришта, Народног позоришта у Београду и др. О свему томе сведочи интензитет објављивања превода наведених аутора, као и многобројна поновљена издања или задржавање представа на репертоару више позоришних сезона.

Први преведени роман чешког аутора који је искакао из клишеа социјалистичког реализма, био је роман Јосефа Шкворецког *Кукавице* (Zbabělci),[1] написан 1948. године. Овај роман објављен је у Чехословачкој десет година касније, али већ после месец дана био је повучен из књижара после оптужби да је аутор цинично и „непатриотски" описао последње дане Другог светског рата. Тек са другим издањем 1964. г. роман је рехабилитован и незванично постаје мерило модерности чешке послератне прозе. До наших читалаца овај роман о проживљавањима историјских преврата припадника „чешке златне младежи" стигао је већ 1967. г., и тих година постаје „култна" књига наше побуњене омладине. Ипак, први чешки аутор који постаје симбол дисидентске књижевности у нашој среднини био је Милан Кун-

[1] Јосеф Шкворецки, *Кукавице*, Просвета, Београд 1967, превеле Јара Рибникар и Јасна Новак.

дера. Његова приповетка *Нико се неће смејати* објављена је у часопису Књижевност (1/1967), у преводу Милоша И. Бандића, још пре него што је писац објавио свој први роман *Шала* (Žert). Писац је емигрирао у Париз 1974. г. и тиме започиње фаза самиздатовог објављивања Кундериних књига и фаза појачаног интересовања за превођење његових дела на друге језике.

Мало је позната чињеница да је дело Милана Кундере прво упознала наша позоришна публика, па тек онда читаоци. Српско народно позориште у Новом Саду отворило је 26. новембра 1970. г. своју Трећу сцену, чија је репертоарска концепција била замишљена као окретање ка експерименталном позоришном изразу, управо драматизацијом приповетке Милана Кундере *Симпозијум* (из збирке *Смешне љубави*), под називом *Симпозијум или о љубави*. Драматизацију су написали Петар Марјановић и редитељ представе Желимир Орешковић, а према преводу Петра Вујичића. Овај превод је годину дана раније био објављен у *Летопису Матице српске*. Иако је Кундера седамдесетих година имао већ написане и у Чешкој изведене драме (Majitelé klíčů, Ptákovina, Jakub a jeho pán), одабрана је драматизација ауторове прозе. У штампаном програму за новосадску премијеру публика је могла да прочита уводни текст аутора драматизације. П. Марјановић и Ж. Орешковић овде наводе да је Кундера пишући своју приповетку *Симпозијум* несумњиво пред очима имао Платонову *Гозбу*, јер је његов *Симпозијум* у ствари једна хуморна парафраза Платоновог дела *Гозба или о љубави*.[2] Ту се налази објашњење зашто су драматурзи придодали Кундерином наслову и алтернативни наслов „или о љубави". У истом уводнику штампаног програма аутори драматизације наводе да је Кундера сакупио групу лекара да на једном ноћном дежурству покушају да установе суштину љубави и ероса, као што је Платон, славећи Агатову победу у драмском надметању, сакупио атинско друштво песника и филозофа да би, надмећући се у говорништву, докучили праву суштину и појам „ероса". У уводнику се не помиње, али је из текста драматизације јасно, да се „распра о љубави" претвара у иронично демаскирање неморалних, деформисаних и отуђених односа између протагониста који су оличење друштва у коме живе. Ипак, из пера критичара дневног листа *Данас* стиже критика: „Представи, укратко речено, недостаје ироније, недостаје јој јеткости на рачун Кундериних сународника чије је пристајање уз руду опортунизма кост у грлу људима чврсте кичме."[3] Био је то први показатељ да се Кундерино дело тумачи пре у односу на друштвено-историјске прилике, него као филозофска распра.

---

[2] Парафразирано из *Реч аутора драматизације* — уводника програма који се чува заједно са текстом драматизације. Архив СНП, 167/4, стр. 1—2.

[3] Миодраг Кујунџић, *Како волети ружну болничарку*, Дневник, Нови Сад, 1. 12. 1970, стр. 4.

И београдска публика имала је прилику да гледа драматизацију Кундерине прозе. У Београдском драмском позоришту, у драматизацији Миодрага Илића, 1. априла 1976. г. изведена је премијера Кундерине *Шале* (у преводу Николе Кршића). Није случајно одабран датум премијере: првоаприлска шала требало је да изазове горак осмех публике пред којом се одвијала судбина људи који су платили данак времену у коме живе. Неколико година касније, тачније 15. јануара 1985. г., у истом позоришту постављена је драма *Жак фаталист и његов господар* (у преводу Предрага Јирсака), коју је Кундера написао инспирисан Дидроовим делом.

У преводу Николе Кршића до наших читалаца почетком осамдесетих стижу романи *Живот је другдје* (Život je jinde), *Опроштајни валцер* (Válčík na rozloučenou), *Шала* (Žert), *Књига смијеха и заборава* (Kniha smíchu a zapomění), *Неподношљива лакоћа постојања* (Nesnesitelná lehkost býti), а у преводу Александра Илића збирка приповедака *Смешне љубави* (Směšné lásky).[4] У објављивању превода предњаче загребачке, београдске и сарајевске издавачке куће. До краја осамдесетих свака од ових књига доживела је још најмање три издања, док је издавач „Веселин Маслеша" из Сарајева 1990. г. објавио *Сабрана дела Милана Кундере*, у која је ушао и превод Кундериних есеја о књижевности *Уметност романа* (Umění románu), у преводу Милета Пешорде. Интересантно је поменути да су исте преводе преузимале различите издавачке куће, тако да су се сви романи појавили у издању београдских, загребачких и сарајевских издавачких кућа.

Кундерини романи покретали су многа егзистенцијалистичка питања сартровског типа: однос појединца и историје, отуђење појединца од друштва, али и од самога себе, питање односа шале и збиље, односа уметника према стваралачком процесу, проблем изгубљених илузија, (не)могућности освете, проблем кича, и многа друга психолошка, естетичка, филозофска питања. Ипак, у позадини судбина Кундериних јунака скенирана је слика чехословачког друштва од педесетих до осамдесетих година 20. века. Ironични поглед на социјалистичко друштво огрезло у лажне илузије, лукаву догматичност и неморал, била је онај значењски ниво ауторових дела који није могла да прихвати идеолошка цензура. Кафкијански доживљај тадашњег друштва био је „умотан" у Кундерин питки књижевни стил, у варијацијско поигравање приповедачком формом, те самим тим

[4] Милан Кундера, *Живот је другдје*, Знање, Загреб 1979, превео Никола Кршић (друга издања 1984, 1985, 1987). *Опроштајни валцер*, БИГЗ, Београд 1981, превео Никола Кршић (друга издања 1984, 1985, 1987); *Смешне љубави*, Просвета, Београд 1981, превео Александар Илић (друга издања 1982, 1983, 1987, 1988, 1991, 2004); *Шала*, Знање, Загреб 1982, превео Никола Кршић (друга издања 1984, 1985, 1987); *Књига смијеха и заборава*, Графички завод Хрватске, Загреб 1982, превели Алберт Голдштајн и Дагмар Руљанчић; Веселин Маслеша, Сарајево 1984, превод Никола Кршић (друга издања 1985, 1987, 1990); *Неподношљива лакоћа постојања*, Веселин Маслеша, Сарајево 1985, превео Никола Кршић (друга издања 1986, 1987, 1988).

доступан и лак за широку читалачку публику. Између осталог, и ту се крије тајна Кундериног успеха.

Популарност дела Милана Кундере у нашој средини као да је подсетила издаваче на још једног чешког дисидента. Јосеф Шкворецки емигрирао је у Канаду непосредно после Прашког пролећа 1968. г. Његов први роман *Кукавице*, већ је био преведен на наш језик, а у међувремену био је доступан и хрватски превод романа *Лавица* (Lvíče), који је у преводу Мирка Јирсака објављен 1973. г. Тек половином осамдесетих почињу да се нижу преводи прича и романа овога писца. Биле су то књиге које је Шкворецки писао у Торонту и објављивао у властитој самиздатовој кући 68 Publishers. После избора прича *Бас саксофон и друге приче*, који је сачинио и превео Александар Илић из две књиге *Hořkej svět* (Toronto, 1978) и *Dvě legendy* (Toronto, 1982), нижу се преводи романа *Оклопни батаљон* (Tankový prapor), *Сјајна сезона* (Prima sezóna), *Миракл* (Mirákl), *Из живота чешког друштва* (Ze života české společnosti), *Инжењер људских душа* (Příběh in¸enýra lidských duši).[5] Иако су дела Шкворецког стизала до српских читалаца углавном преко хрватских превода, била је то допуна оне Кундерине слике социјалистичке стварности, са акцентом на трауми изгнанства и живота у емиграцији.

Кундерину славу у српској средини у првој половини осамдесетих година и славу Шкворецког половином осамдесетих, наследиће крајем осамдесетих трећи чешки дисидент, Вацлав Хавел. Овога пута бритке речи осуде догматског и неслободног друштва стижу са позорнице. Српској публици већ је била позната Хавелова драма *Грађарско вече* (Zahradní slavnost), која је имала премијеру на сцени београдског Атељеа 212 давне 1965. г., у преводу Јасне Новак. Једночинке *Аудијенција* (Audience) и *Вернисаж* (Vernisáž) имају премијеру у истом позоришту 1981. г. у преводу Ренате Улмански. Драма *Меморандум* (Vyrozumění) први пут је постављена на сцену Народног позоришта у Београду 1982. г., у преводу Александра Илића. Заједно са једночинком Павела Кохоута *Атест* (Atest), Хавелова једночинка *Протест* (Protest) има премијеру у Народном позоришту у Београду 1984. г. у преводу Ивана Кушана. Следећа година доноси чак две премијере Хавелових драма: *Ларго десолато* (Largo desolato), у Београдском драмском позоришту, и *Просјачка опера* (Žebracká opera), у Атељеу 212, обе у преводу Александра Илића.

---

[5] Јосеф Шкворецки, *Бас саксофон и друге приче*, Просвета, Београд 1986, превео Александар Илић (друго издање: Народна књига, Београд 1998). *Оклопни батаљон: фрагменти из доба култа личности*, Знање, Загреб 1986, превео Никола Кршић; *Сјајна сезона: текст о најважнијим стварима у животу*, Младост, Загреб 1986; превела Дагмар Руљанчић. *Миракл: политички кримић*, Графички завод Хрватске, Загреб 1987, превела Дагмар Руљанчић. *Из живота чешког друштва*, Дечје новине, Горњи Милановац, превео Милан Чолић. *Инжињер људских душа*, Август Цесарец, Загреб, 1989, превела Дагмар Руљанчић.

Све ове Хавелове драме биће публиковане у издању Нолита 1991. г., под насловом *Шест драма Вацлава Хавела*, као и у књизи која садржи две Хавелове драме под називом *Пазите*.[6] На самом крају осамдесетих година објављен је и превод писама која је Хавел писао својој супрузи из затвора, под називом *Писма Олги*. Тих година објављен је низ превода Хавелових говора и политичких есеја, пре свега у часописима *Књижевност, Писмо* и *Трећи програм*.[7]

Није чудно што је Хавелова једночинка *Протест* била постављена као јединствена целина са једночинком Павела Кохоута (НП у Београду, 1984. г.). Редитељ Желимир Орешковић препознао је да је реч о два драмска писца сличне књижевне судбине и (анти)политичког опредељења. Павел Кохоут, романописац и драмски писац, попут Хавела, био је ван земље највише извођени чешки драматичар послератног периода и припадао је групи забрањених писаца који напушта земљу после 1968. г. У београдском Атељеу 212 биће играна и његова драма *Марија се бори са анђелима* (Maria zapasí s anděli), у преводу Ренате Улмански, а са премијером 1984. г. На малој сцени Народног позоришта у Београду одржана је премијера Кохоутове драме *Пат или игра краљева* (Pat aneb Hra králů) 1987. г., у преводу Бранимира Живојиновића.

Иако су Хавелове и Кохоутове драме често добијале епитет политичког позоришта, пошто су тематизовале актуелне политичке садржаје, ипак српски позоришни критичар Јован Ћирилов, у свом приказу премијере *Меморандума* у листу *Политика*, пише да Хавел презире политику и да му позоришни израз служи да прикаже политику онакву каква она јесте, чиме се ослобађа од њеног свакодневног насиља. У истом чланку Ћирилов пише да у Хавелу живи дух Кафке и духовитост Хашека: „Чиновници живе у својим сивим, мемљивим просторијама а власт имају они који владају новим језиком званим 'птидеп', све док се не прогласи период најновијег језика 'хорукора'. У међувремену присуствујемо призорима у којима секретарице цело радно време чешљају своју блајховану косу и купују кифле... Дакле, иконографија веселовечерских клишеа о бирократама и кафкијанска страховлада непознатог језика."[8] Додајемо да оба аутора у својим драмама разоткривају нехумане механизме и методе спровођења демагошке власти. Политичке оријентације, друштвени системи и идеологије пролазни су, али механизам њиховог спровођења остаје исти.

---

[6] Вацлав Хавел, *Шест драма*, Нолит, Београд, 1991. г., превео Александар Илић; *Пазите*, Дечје новине, Горњи Милановац, 1990, превео Александар Илић; *Писма Олги*, Просвета, Београд, 1989, превод Александар Илић.

[7] Вацлав Хавел, *Стварати без утопија*, Писмо, III/10, 1987, 211—223; *Антиполитичка политика*, Трећи програм, 81—82, 1989, 223—241; *Слово о речи*, Књижевност, 45/89, св. 2—3, 1990, 585—592; *Немоћ немоћних, или интелектуалци на власти*, Трећи програм, 90—91, 1991, 310—321; *Посткомунизам — крајње чудна епоха*, Трећи програм, 88—89, 1991, 182—214.

[8] Јован Ћирилов, *Муке с језиком*, Политика, LXXXIX/24785, 5. 10. 1982, 11.

Због тога су проблеми и тезе ових драма били препознатљиви и за нашу публику.

Може се закључити да су Хавелове и Кохоутове драме половином осамдесетих година биле права „посластица" на репертоарима београдских позоришта, а све је имало још већу драж због чињенице да су београдске премијере уједно биле и прве премијере већине Хавелових драма, које су биле забрањене за извођење у Чехословачкој. Чак и док је писац био у затвору као политички непријатељ, његове драме гледала је београдска публика. Тај феномен да је Вацлав Хавел, по броју извођења његових драма у нашој средини, постао водећи сатиричар, коментарише и театролог Петар Волк у *Илустрованој политици*. Кроз Хавелова дела, по Волковом мишљењу, публика препознаје теме и време које и сама живи. Волк сматра да смо у „патетичном политизирању нашег менталитета све мање кадри да сами себе гледамо у искривљеном огледалу, па нам братска помоћ ових чешких писаца добро дође, тако да и ми имамо сатирично позориште".[9] Да ли је Волк у праву, или је можда било лакше прогутати горку чашу критике социјалистичког друштва, када је она понуђена из туђе руке, а не од стране домаћег аутора? И Јован Ћирилов у приказу исте премијере, у листу *Политика*, пише: „За једночинке *Протест* и *Атест* је важно што су чешке само зато што то гарантује изузетну духовитост. Све остало у тим делима односи се у већој или мањој мери на кризу савести у коју обичног човека поставља уметник у сукобу са бирократијом у савременом социјалистичком друштву."[10]

У социјалистичкој Југославији почетком осамдесетих година владао је модел „социјализма с људским ликом". Иако је и српска књижевна сцена тих година имала своје дисиденте и забрањене писце, политика неприпадања Источном блоку, отварала је врата толерантнијем идеолошком третману, пре свега у области културе. Управо ту се отворио простор за изузетно интензивну рецепцију дела чешких дисидентских аутора. Та „одшкринута врата" за пријем дела која су у Чехословачкој била забрањена омогућила су да српски (као и југословенски) читалац буде у предности у односу на домаће реципијенте, имајући могућност да дела савремених чешких писаца у преводу чита, или у позоришту гледа, пре оних на чијем је језику дело написано. Свест о томе да је наш читалац фаворизован у односу на изворног реципијента — стварала је осећај предности и слободе, помало надмени осећај оних који живе у слободном и демократском друштву. Такође у недостатку, или барем суженој тј. цензурисаној могућности, читања или гледања домаћих дела која су такође била „под ледом", доступност забрањених књига из друге социјалистичке зе-

---

[9] Петар Волк, *Протест и Атест*, Илустрована политика, 1317, 31. 1. 1984, 10.
[10] Јован Ћирилов, *Сатира и „сатира*", Политика, 18. 1. 1984, 12.

мље, пружала је привид или демонстрацију слободног избора и другачијег мишљења. Тиме прихваћеност чешких дисидентских аутора у нашој средини постаје феномен тј. неуобичајена појава. Уместо да критику властите стварности српски читалац сагледава кроз дела домаћих писаца, „отварање очију" стиже из друге средине. Преко слике чехословачког друштва из периода стаљинизма и нормализације, српски читалац препознаје слику властитог социјалистичког друштва.

Добар показатељ квалитета рецепције страних писаца у некој средини су објављени прикази, критике, есеји или студије у периодици средине реципијента. У том смислу, осамдесетих година највише се писало о Кундериним делима. Акценат у већини ових текстова био је на анализи ауторове поетике, на вредновању његових романа у односу на савремени европски роман. Детаљно се анализирају поједини мотиви у Кундериним романима као што су мотив смеха, заборава, односа шале и збиље, мотив изгнанства, употреба ироније итд. Тек понегде залази се у коментарисање пишчеве слике стварности или корена популарности његових дела у нашој средини. Ретко наилазимо на тако децидиране коментаре, како је то у приказу *Књиге смијеха и заборава* објављеном у ревији *Венац* (септембар 1983. г.), који потписује Јован Симић: „Очигледна одомаћеност и популарност овог чешког писца у нашој књижевности и култури (најављена су му и сабрана дела) последица су вероватно неколико узрока који се могу тражити у распону од традиционалне упућености и 'сродности' наших култура, преко сличних послератних искустава и отпора стаљинизму до самог пишчевог стила и пријемчивости његова приповедања. Извесне стилске особености Кундерине литературе (растакање класичне композиционе шеме, полифоност казивања, контрапункт) препознају се и у нашем савременом роману (С. Селенић, Ж. Павловић). Може ли се, можда, говорити о утицају?"[11] Са пуно дивљења пише Николај Тимченко чланак у часопису *Градина* (окт.—нов. 1983. г.) о Кундерином доприносу савременом европском роману, поредећи га са Чеховом, Спинозом, Камијем, али после једног цитата из Кундерине књиге о егзистенцији човека прецртаног из историје, у фусноти наводи: „Ово место читалац ће узалуд тражити у нашем преводу Кундерина романа (*Књига смијеха и заборава*, пријевод Д. Руљанчић и А. Голдштајн, ГЗХ, 1982) јер је на стр. 70, где би се ови редови морали налазити начињена крупна техничка омашка, па је неколико редова два пута штампано уместо цитираног места које је преведено из француског издања Кундерина романа..."[12] Ова алузија на домаћу издавачку цензуру ипак не стоји. Провером више примерака поменутог издања установљено је да наведени цитат стоји

---

[11] Јован Симић, *Уметност као испитивање људске егзистенције*, Венац, Београд, 114/83, септембар 1983, 18—19.

[12] Николај Тимченко, *Речи љубави за Милана Кундеру*, Градина, Ниш, XVIII/10—11, 1983, 13—23.

на одговарајућем месту. Дакле, Тимченко је, можда, имао испред себе случајни примерак са правом штампарском грешком. У сваком случају, свесно или не, аутор чланка упозорио је читаоце на Кундерину мисао о лажној егзистенцији социјалистичког човека, која се могла применити и на нашу средину, па по претпоставци аутора чланка, тиме и засметати цензури.

На ову Тимченкову примедбу надовезује се Бора Ћосић у есеју *Чешки трипих*, који је објављен у оквиру књиге *Содома и гомора* (Нолит, Београд 1984). Ћосић пише: „У *Књизи смијеха и заборава*, хоћу рећи у нашем издању те хронике, нема неколико опаски, лоших по Хусака, како је недавно показао Тимченко. Иде она дописница из првог Кундериног романа, она швејковска мистификација првог реда, још увек се вуче по полицијским архивима, а прсти наших и других полицјота узимају је здраво за готово, као ставку оптужбе против њеног писца."[13] Још једна директна алузија на властито друштво.

Половином осамдесетих година београдски часопис *Дело* у априлском броју доноси темат о Милану Кундери, са прилозима Н. Тимченка, Жељка Иванковића, али и превод са француског Жан-Мишеа Рабате. У првоме од њих помиње се велики значај преведених Кундериних интервјуа, који су објављени у *Књижевним новинама, Интервјуу* и *Књижевној речи*.[14] У истом часопису неколико месеци касније објављен је превод Кундериног есеја *Увод у варијацију* и полемички есеј Јосефа Бродског, који брани значај дела Достојевског пред нападима Кундере.[15] Овим есејом биће покренута читава лавина чланака која ће полемисати са Кундериним ставовима о историји европског романа и наративним теоријама,[16] што ће кулминирати објављивањем полемичке књиге Небојше Васовића *Против Кундере* (Пожаревац, 2003). Али, то није тема овог рада.

Кундеру је требало заштитити и од приговора да је политички писац и да славу стиче на крилима емигрантске судбине. У часопису *Видици* (2—4/1985) објављен је приказ Кундериног романа *Неподношљива лакоћа постојања* из пера Бранка Маширевића, где аутор приказа реагује на наведене оптужбе: „...а када је политика једна од доминантних тема неког писца то може само да буде знак његове жеље да обухвати све што је важно у животу појединца и друштва. Поли-

---

[13] Бора Ћосић, *Чешки трипих — са посебним освртом на деловање М. Кундере књижевника*, у: *Содома и гомора*, Нолит, Београд 1984, 216—243.

[14] М. Кундера, *Кундера њим самим*, Књижевне новине, Београд, 666, 10. март 1984 (избор и превод Милица Минт); М. Кундера, *Јаромил и Јакуб*, Књижевне новине, Београд 660, 9. децембар 1982 (превео А. Илић); М Кундера, *Сталинизам као колективни делиријум*, Интервју, Београд, 16. март 1984.

[15] Јосеф Бродски, *Зашто М. Кундера греши у случају Достојевског*, Дело, Београд, XXXI/10—11, окт.-нов. 1985, 179—187, превео Давид Албахари.

[16] Предраг Марковић, *Ко удара у звона?*, Књижевна критика, Београд, XVI/4, јул—авг. 1985; Бојан Јовић, *Преварени Когито*, Савременик, Београд, XXXIV, 1—2/1988, 100—108; Весна Корда, *Ироничне компоненте у делу М. Кундере*, Савременик, Београд, XXXV/9, 4—5/1989, 556—563.

тика је део наше свакодневне судбине и свесно избегавање било каквог говора о њој, само је доказ наше неслободе, нашег пристајања на постојећи ред ствари. Ако се, дакле, о политици као једној од могућих тема, пише на уметнички уверљив начин, то само доприноси слави писца. (Друга је ствар што се обично, када неко пише о политици, то прогласи политичком књижевношћу, за коју се одмах тврди да је слабог уметничког домета).”[17] У истом часопису, у чланку Жељка Симића *Terra Kunderiana I* (4—5/1986), сазнајемо да су идеолошке примедбе и оштрије изношене. На пример, аутор чланка цитира говор Михаила Лалића у Аматерском позоришту у Приједору, приликом додељивања награде Скендер Куленовић. Лалић говори да „стипендисти који су заузели редакције, часописе, издавачка предузећа, микрофоне и екране, више воле плагијаторе и ноторне контрареволуционаре, а нарочиту љубав и пажњу показују према групи дисидената из социјалистичких земаља — преводе их, славе, дижу у звијезде и истичу као примјере. Кад говоре о Кундери, спикерима са екрана гласови се растапају од шећера. Ако би неко једном речју хтио да означи велтаншаунг наших савремених приказивача из редакција и средстава информисања, онда би то било кундеризам, да не кажем антикомунизам, иза којег стоје јаче силе — силе свјетске контрареволуције и стручњаци специјалног рата.”[18]

Ипак, треба закључити да је приступ Кундерином делу у нашој средини био начелно позитиван, а доказ популарности његовог дела међу нашим читаоцима представља и пример наведене осуде.

Интересантна је чињеница да су дела Јосефа Шкворецког и Вацлава Хавела у мањој мери покретала полемичке чланке и студије на страницама наше периодике. Осим информативних приказа о новим издањима превода или премијерама драма, у којима се позитивно оцењује уметничка вредност дела чешких аутора, деведесетих се предност даје објављивању превода њихових краћих есеја или одломака из књига,[19] а од краја осамдесетих и раних деведесетих често су објављивани интервјуи са наведеним ауторима.[20] Јосеф Шкворецки је био гост и учесник Октобарских сусрета писаца у Београду 1985. г., и тада је дао више интервјуа. Тада обављени разговор са новинарком Зденком Аћин, објављен је десет година касније, у њеној књизи посвећеној некада забрањеним писцима *Одричем се освете* (Београд,

---

[17] Бранко Маширевић, *Политичка књига о љубави и љубавна књига о политици*, Видици, Београд, XXXIII/2—4, 1985, 131—140.

[18] Жељко Симић, *Terra Kunderiana*, Видици, Београд, XXXIV/4—5, 1986, 108—114.

[19] Јосеф Шкворецки, *Шизофренија времена*, у књизи Душана Величковића *Слике сумње*, Дечје новине, Горњи Милановац, 1993, 23—31; Ј. Шкворецки, *Приче из Рајске долине*, Мостови, Београд, XXVII/105—106, 1996, 617—624, превео Милан Чолић; Вацлав Хавел, *Ванредно саслушање*, Мостови, Београд, XXVII/105—106, 1996, 640—650, превела Бисерка Рајчић.

[20] *Десет година Повеље 77: Разговор са Јосефом Шкворецким и Разговор са Вацлавом Хавелом*, Писмо, Београд, 10/1987, 211—231.

1996). У том разговору чешки писац, тада још увек дисидент, говори о значају који за чешке забрањене ауторе има отворенија и слободнија атмосфера у југословенској издавачкој политици.[21]

У истој књизи сабраних интервјуа, које је Зденка Аћин водила са најпознатијим прогнаним европским писцима, налази се и разговор са Бохумилом Храбалом, обављен 1988. г., приликом пишчеве посете Београду, а поводом објављивања превода његових прича *Домаћи задаци из марљивости* (Domácí úkoly z pilnosti). До тада су већ биле објављене Храбалове књиге *Сваки дан чудо* (Každý den zázrak), *Строго конролирани влакови* (Ostře sledované vlaky), обе у преводу Николе Кршића, и *Служио сам енглеског краља* (Obsluhoval jsem anglického krále), у преводу Милана Чолића.[22] Иако Храбал званично није могао објављивати своје књиге од 1968. г. до 1976. г., ипак није напустио земљу, а његове књиге налазиле су пут до читалаца преко самиздатових издања. Никад није стекао епитете „дисидентског писца", нити „режимског писца", иако је било јасно да је представник оне стране чешке књижевности која се тих година грчевито трудила да пробије зид „гвоздене завесе".

Српска публика упознала је Храбала захваљујући филмској уметности, и то преко филма снимљеног по новели *Строго контролисани возови*, за који је режисер Јиржи Менцел добио Оскара 1966. г. Храбалово име налазило се на шпицама филмова који су припадали чешком филмском „новом таласу" шездесетих година, а који је, без сумње, имао великог утицаја и на домаће филмске уметнике.[23] Уколико томе додамо велику популарност и позитивне критике превода његових књига осамдесетих година, као и још један талас објављивања Храбалових нових књига и избора из раније прозе деведесетих година (захваљујући преводиоцу Милану Чолићу), са сигурношћу се може рећи да се овај чешки писац придружио феномену о коме је овде реч.

Уз до сада поменуте ауторе треба навести и имена чешких дисидената који су у мањој мери превођени, или су само спорадично помињани у контексту чешке културе која је вегетирала у егзилу осамдесетих година. Такви аутори су Иван Клима (Ivan Klíma), Иван Свитак (Ivan Svítak), Зденек Млинарж (Zdeněk Mlinář) и др.[24] Прево-

---

[21] Јосеф Шкворецки, *Нисам хтео да причам лажи*, у књизи Зденке Аћин *Одричем се освете*, Стубови културе, Београд, 1996, 43—56.

[22] Бохумил Храбал, *Сваки дан чудо*, Веселин Маслеша, Сарајево 1982, превео Никола Кршић; *Строго контролирани влакови*, Знање, Загреб 1983, превео Никола Кршић; *Служио сам енглеског краља*, Народна књига, Београд, превео Милан Чолић; *Домаћи задаци из марљивости*, Дечје новине, Горњи Милановац 1988, превео Милан Чолић.

[23] О рецепцији Храбаловог дела у српској средини детаљније у Александра Корда-Петровић, *Бохумил Храбал међу српским читаоцима*, Зборник Матице српске за славистику, Нови Сад, 54—55/1998, 189—194.

[24] Иван Клима, *Љето љубави*, Напријед, Загреб 1985, превела Рената Кухар; *Наше традиције* и *границе развоја*, Књижевност, Београд, 46/1991, 762—766, превела Нада

ди њихових књига, есеја или чланака, употпуњавали су слику стања у земљама социјалистичког блока, пружали су добар материјал за поређење са сликом властитог друштва, а врло често „коришћени" су и као гласноговорници онога што се из пера домаћих аутора није смело чути.

У делима чешких дисидентских аутора српска читалачка и позоришна публика препознавала је скенирану слику властитог друштва, препознавала је механизме бирократског и догматског друштва, моделе његовог претварања у нехумани и отуђени апсурд. Типично чешки, сатирични и иронични приступ стварности којим се указује на моралне слабости и пороке друштва, као и проницљива психолошка анализа моралних ломова које доживљава социјалистички човек, били су лако препознатљиви српском реципијенту и он их је прихватао као слику властите стварности. У томе су садржани корени тако темељне прихваћености наведене групе чешких аутора у нашој средини.

Уједно, српској (и југословенској) званичној културној политици одговарало је постојање оваквих „критичких вентила". Критика социјалистичког друштва у делима чешких аутора била је алиби за тврдњу о непостојању идеолошке цензуре, као и доказ потпуне демократичности овдашњег система у погледу културне политике. Уз то, увек је постојао изговор да је негативна слика социјалистичког друштва заправо слика чехословачког, а не југословенског социјализма.

Иако је била реч о феномену који се у највећој мери темељио на друштвено-историјским и политичким околностима које су владале седамдесетих и осамдесетих година 20. века, не треба занемарити чињеницу да су дела разматраних чешких писаца „преживела" у српској средини и онда када више нису била у политичком смислу актуелна. Поновљена издања већ постојећих превода, као и објављивање превода нових дела, пре свега Милана Кундере, Бохумила Храбала или Ивана Климе, сведоче да су ови писци у српској средини били прихваћени и као модел аутора уметнички вредне савремене чешке књижевности. Полемички есеји и књижевне анализе, писани у каснијем периоду од стране српских књижевних аналитичара, најбоља су потврда неугасле провокативности дела бивших чехословачких дисидената. Био је само измештен ракурс њиховог тумачења: у првом плану више није била њихова политичка актуелност, већ књижевна анализа филозофских идеја или наративних и формалних поступака. Тако закључујемо да је рецепција дела М. Кундере, Ј. Шкворецког, Б. Храбала и др. у српској средини била иницирана друштвено-историјским околностима, али се у њој утемељила на основу своје уметничке вредности.

Ђорђевић; Здењек Млинарж, *После мраза у Кремљу*, у: Душан Величковић, *Слике сумње*, Дечје новине, Горњи Милановац 1993, 32—38; Иван Свитак, *Главом кроз зид*, Идеје, Београд 1987, превео А. Илић.

ЛИТЕРАТУРА

Chvatík Květoslav, *Melancholie a vzdor*, Československý spisovatel, Praha 1992.
Chvatík Květoslav, *Svět románů Milana Kundery*, Atlantis, Praha 1994.
Илић Александар, *Изгнана књижевност*, Откровење, Београд 2000.
Kosková Helena, *Hledání ztracené generace*, Nakl. H&H, Jinočany 1996.
Slovník české prózy 1945—1994, Sfinga, Ostrava 1994.
Волк Петар, *Позоришни живот у Србији 1944—1986*, ФДУ, Институт за позориште, филм, радио и телевизију — ПМС, Београд 1992.

Aleksandra Korda-Petrović

FENOMÉN RECEPCE ČESKÝCH DISIDENTSKÝCH SPISOVATELŮ V SRBSKÉM PROSTŘEDÍ

Resumée

V osmdesátých let 20. století můžeme sledovat zvyšenou recepci překladů a realizací divadelních her českých autorů, kteří v období normalizace v Československu nemohli publikovat. Popularita a kvantita recepce knih a divadelních her se blížila kvalitě přijmu domácích autorů. Ačkoliv v té době v bývalé Jugoslávii, převažoval model „sociálismu s lidskou tváří" existovaly rovněž zakázaní autoři, současně byly ale dveře otevřeny i pro zahraniční disidenty, především ze socialistických států. V dílech českých disidentů Milana Kundery, Josefa Škvoreckého, Václava Havla, Pavela Kohouta nebo Bohumila Hrabala, srbský čtenář nebo divák rozpoznával obraz vlastní reality, metody byrokratické a dogmatické společnosti, ztotožňoval se s kritikou českých poměrů. Typicky český, satirický a ironický obraz skutečnosti, jako i podrobná psychoanalýza otřesů které prožíval socialistický občan, byly v plně míře přijatelné i pro recipienta v bývalé Jugoslávii. Právě proto, že čeští autoři byli srbskou vydavatelskou divadelní politikou podporováni, mohla mít srbská oficiální kulturní politika přesvědčivé alibi pro realizaci svých „demokratických" politických cílů.

UDC 811.163.1'373

Александар Лома

СТИЛСКЕ И СОЦИОЛИНГВИСТИЧКЕ РАВНИ ПРАСЛОВЕНСКОГ ЈЕЗИКА — РЕЧНИК И ТВОРБА РЕЧИ*

Разматрају се могућности и методолошки проблеми уградње словенског материјала у реконструкцију „индоевропског песничког језика", са посебним тежиштем на формулама усмене поезије и архаичним сложеницама.

Кључне речи: праиндоевропски, прасловенски, лексика, етимологија, песничке и култне формуле, сложенице.

Истраживања о којима ће овде бити реч имају своје исходиште у одавно утврђеној и општепознатој чињеници да су Словени у језичком погледу Индоевропљани и да се, самим тим, заједнички предак свих словенских језика, који називамо општесловенским или прасловенским и реконструишемо га онакав какав је могао бити пре око хиљаду и по година, у дубљој временској перспективи изводи, заједно са великим бројем других језика Европе и Азије, из још знатно ранијег прајезика који називамо праиндоевропским, који се говорио пре добрих пет хиљада година, у епохи енеолита и у рано бронзано доба. Као баштиници језика, Прасловени су морали наследити макар неке основне елементе културе његових носилаца, Праиндоевропљана. Стога нам индоевропска компаративистика пружа нужан оквир за реконструкцију не само језичке него и културне прошлости наших прапредака, у том великом временском распону од распада праиндоевропског језичког континуума до краја прасловенског језичког заједништва, који је истовремено значио ступање појединих словенских огранака на историјску позорницу, скопчано са дубоким променама у домену како материјалне тако и духовне културе, међу којима је најдубља свакако била замена традиционалне религије хришћанством. Колико год били оскудни непосредни извори којима располажемо за словенско паганство, они не остављају сумње да је оно задржавало једну битну црту која се поуздано реконструише за праиндоевропску религију: веру у богове као словесна бића, са којима човек општи не

* Овај чланак настао је као резултат рада на пројекту бр. 148004 „Етимолошка истраживања српског језика и израда *Етимолошког речника српског језика*", који у целини финансира Министарство науке Републике Србије.

само путем мисли и обредне радње, већ, и првенствено, путем гласно изговорене речи. Иста реч у староиндијском значи „жртва” (*yajñá-*) а у староиранском „молитва” (авест. *yasna-*); истом глаголском корену **ǵheu-* се још у праиндоевропско доба значење раздвојило на „изливати (жртву)” и „зазивати (божанство)”; прасл. глагол **žerti*, *žьrǫ* „приносити на жртву” има најближе сроднике у лит. *gìrti*, стинд. *gr̥ṇā́ti*, авест. *aibi-gar-* „славити”. Стари Индоевропљани су се божанствима обраћали на свом властитом језику, али друкчијем од оног којим су свакодневно општили међу собом. У хомерским спевовима, најранијем споменику старе грчке књижевности, на неколико места повлачи се разлика између „језика богова” и „језика људи” тако што се наводе синонимни називи за исту ствар у једном и у другом језику; тако се каже да једну исту реку богови зову *Xánthos* а људи *Skámandros* (Il. XX 74), исту врсту птице богови *khalkís* а људи *kýmindis* (Il. XIV 291). Све речи, и оне „људске” и оне приписане боговима грчке су, разлика дакле није у језику него у стилској равни. „Људски” називи су уобичајене, конвенционалне ознаке за дату ствар (реку, птицу), које се унутар грчког не могу даље анализирати (*Skámandros* је као име реке у Троади сигурно негрчки хидроним, а и орнитоним *kýmindis* вероватно је страног порекла), док су „божански” називи прозирни, описног карактера: *xánthos* „златножут”, *khalkís* „боје бронзе”. Другим речима, они су поетски маркирани у опреци према свакодневној, немаркираној лексици. И на другој страни индоевропског света, у старој Скандинавији, срећемо сличан феномен разликовања језика људи са једне и језика разних врста богова (Ази, Вани), дивова, патуљака, вилењака и других натприродних бића са друге стране (Güntert 1921). Разлика је и ту повучена у речнику традиционалне поезије, и опет су метафорични, описни називи звани „кенинзи”, типа „Месечева стаза” за „небо”, ти којима се одликује „језик богова”. Ова подударност довољна је да се у праиндоевропско доба пројектује постојање двеју језичких равни, „приземне”, на којој се одвијала свакодневна међуљудска комуникација, и „узвишене”, резервисане за језик култа и усмене поезије. Та опозиција се из синхроне лако претварала у дијахрону, с обзиром на конзервативност култно-религијске сфере и на формулаични карактер усменог песништва, који су на тој „вишој” равни замрзавали речи и облике одавно изобичајене на „нижој” равни живог говора. Драстичан пример пружа хиндуистичка религија са хиљадама година дугом историјом усменог преношења ведских химни, испеваних на језику какав се говорио крајем другог миленија пре Христа; у профаној сфери, могу се поменути хомерски спевови, настали у деветом или осмом веку пре Христа, на језику који се никад и нигде није говорио, већ се уобличио као наддијалекатска мешавина у употреби путујућих певача и казивача: Грци су „Илијаду” и „Одисеју” све до у модерно доба не само читали, него напамет учили као основно образовно штиво.

Управо је очување таквих, и језички и садржински архаичних култних и књижевних споменика, отворило у индоевропеистици један правац истраживања који је омогућио да се не остане при начелној претпоставци о постојању, још у праиндоевропско доба, нечега што се условно назива „индоевропски песнички језик", немачки *Indogermanische Dichtersprache*, већ да се пређе на делимичну реконструкцију његових конкретних садржаја. Заправо, реконструкција индоевропског прајезика само у том сегменту прелази границе појединачне речи и предочава нам фрагменте повезаног текста, додуше минималне: реч је о спојевима две, ретко три лексеме који се, на основу етимолошке подударности између најмање два језика, могу, при свом формулаичном карактеру и макар приближној упоредивости контекста, пројектовати на прајезичку раван. Те реконструисане праиндоевропске формуле су добрим делом култног, односно митолошко-химничког карактера: „Небо Отац (Родитељ)", „Мати Земља (Широка)", „Даваоци добара" као описна ознака за богове, „Сунце Осматрач", „Велико, Брзо Сунце", „Сунчев Точак", „коњи Ветра", „Кћи Неба (Сунце, Зора)", „стрелорук", „многоимени", „почуј ме!" као уводни део молитве божанству, „људи и стока" или „двоножни и четвороножни" у сакралним контекстима. Поред химни боговима, већ у праиндоевропско доба, морала је постојати и нека врста епског песништва. То пре свега доказују формуле које садрже индоевропски корен **kléu-* „чути, прочути се, прославити се", као: „јуначка слава", „добра слава", „непропадљива слава".[1]

Највећи и најпоузданији део ових реконструкција заснива се управо на грчко-индоиранским подударностима, при чему главну улогу играју хомерски спевови и ведске химне, знатан допринос дају и песнички делови староиранске Авесте а, тек у новије време, и староанатолијски текстови сакрално-митолошког карактера.[2] Све остале традиције, већ због своје знатно позније фиксације, остају на периферији компаративног оквира: келтска, италска, германска, па и балт-

---

[1] Преглед и темељан претрес дотадашњих резултата ове дисциплине даје Schmitt 1967, а истом аутору дугујемо и хрестоматију која илуструје првих стотинак година њеног развоја (Schmitt 1968). У протеклих четрдесет година истраживања индоевропског песничког језика се настављају, даље гранају и методолошки усложњавају, што може добро илустровати књига Калверта Воткинса посвећена „аспектима индоевропске поетике" (Watkins 1995), а најскорије зборник Pinault/Petit 2006, како тематским распоном прилога тако и ширином у њима примењених приступа.

[2] Премда најраније писано посведочен од свих индоевропских огранака, анатолијски је испрва остајао по страни од истраживања ове врсте, што се објашњава ширином и дубином утицаја који су на хетитску писменост, књижевност, митологију и религију извршили неиндоевропски језици Мале Азије и Месопотамије, тако да у Schmitt 1967 хетитског (и лувијског) материјала готово и да нема. Доцније се, међутим, показало да се и у овим језицима могу наћи фразеолошки архаизми наслеђени из индоевропског прајезика, изм. ост. кроз радове Вјачеслава Иванова (уп. Гамкрелидзе/Иванов 1984, 832 дд.), Норберта Етингера (нпр. Oettinger 1989), Калверта Воткинса (нпр. Watkins 1995, погл. 46 и др.).

ско-словенска. Ни на балтској ни на словенској страни не располажемо довољно старим текстовима који би се могли укључити у ову врсту поредбених истраживања равноправно са горепоменутим прворазредним споменицима, па ни онима млађим какви су староирске легенде или старонордијска песничка и прозна Еда. То је свакако разлог што је удео словенског материјала у реконструкцији праиндоевропских формула скроман и несразмеран значају који словенски, као релативно архаичан изданак праиндоевропског језика, има у реконструкцији његових гласова и облика.[3]

Како, међутим, архаичност текста не зависи праволинијски од времена његовог записа, словенска грађа не може се сматрати безвредном за реконструкцију „индоевропског песничког језика", али да би се за њу у правој мери искористила нужне су предрадње на пољу историјске фразеологије словенских језика, које би омогућиле да се у њој оно што се сме сматрати прасловенским или можда још балтско-словенским наслеђем разлучи од онога што је плод познијих развоја и страних, књижевних или других, утицаја. При том треба бити свестан ограничења које постављају прасловенске иновације у баштињеном прајезичком лексичком фонду. На пример, прасловенски није очувао ниједну од основних опозиција у паровима „небо" : „земља", „отац" : „мати", „бог" : „човек" у њеном изворном етимолошком виду. Речи за „земља" и „мати" јесу континуанте праиндоевропских **dhǵhōm* и *mā́tēr*, али је **pH₂tḗr* заменио са *otьcь*, а *di̯ḗus* са *nebo*. Ову последњу иновацију он дели са иранским, са којим је заједно и праиндоевропски назив за бога *déiu̯os*, изведен у изворном значењу „небески" од корена исте речи *di̯ḗus*, одбацио у корист пие. **bhaga-* „уделитељ", а и други термин у истом пару, **čelověkъ*, словенска је иновација. Балтски, напротив, чува ову последњу опозицију у изворном виду, лит. *diẽvas* „бог", дословно „небесни" према *žmõnes* „људи", дословно „земни". Својевремено сам указао да би метонимијска употреба речи *земља* истовремено и за „човек" и за „змија" у српској басми против змијског уједа могла одражавати праиндоевропско означавање људи називом изведеним од корена **dhǵhem-*, као „земних" бића у опреци према „небеским" боговима. Могућа балтско-словенска старина овог текста поткрепљује се тиме што се на почетку литавских бајања против змијског уједа јавља у разним варијантама име паганске богиње земље Жемине (*Žemyna*), изведено од истог корена (Лома 1988, 37—40). Други балтско-словенски увид отвара летонска употреба посесивног генитива *dieva* од *dievs* „бог" да се означе дивље животиње и биљке у опозицији према питомим, нпр. *dieva zuosis* „дивља гуска", дословце „гуска бога". Паралелу за

[3] Овде по страни остављам истраживања на пољу индоевропске метрике, која се обично укључују у шири тематски круг реконструкције „индоевропског песничког језика" (уп. Schmitt 1967, 307—313, Гамкрелидзе/Иванов 1984, 839—842) и у којима словенска и балтска народна поезија од почетка имају значајно место (уп. Meillet 1923; Jakobson 1966; Гаспаров 1989).

то пружа хетитски, где се дивље звери означавају као *šiunaš huitar*, дословно „животиње богова”, при чему се хет. *šiu-* „бог” заједно са лет. *dievs* своди на пие. **déi̯u̯os* „небески” (id. 45; Лома 2004а, 33). У основи је опозиција између онога што је предмет човековог узгоја и старања, што, у случају домаћих животиња, борави под кровом људских станишта, и онога што расте и живи под ведрим небом (лат. *sub divo*) и под старатељством богова (уп. митолошку представу о појединим божанствима као „пастирима дивљих звери”). Стога је јасно да се у основи придева **divьjь* реликтно чува праиндоевропска реч **déi̯u̯os* у свом изворном значењу „бог”, док је у самосталној упореби она, као и у иранском, деградирана у назив за демона (струс., србуг. *дивъ*). Словенско-ирански паралелизам иновативних процеса у овим семантичким сферама наводи на преиспитивање досад широко прихваћене етимологије псл. **čelověkъ* као сложенице од елемената садржаних у лит. *kelỹs* ’колено, поколење, род’ и *vaĩkas* ’дете’, према којој би посреди био термин из социјалне сфере, „дете рода”. У иранским језицима човек је означен као смртан, **mr̥ta-*, у опреци према бесмртним бићима, **amr̥ta-*, авест. *amərša-*; стога сам предложио тумачење словенског назива у духу исте онтолошке опозиције као атрибутивне сложенице „онај коме је трајање живота (**věkъ*) временски ограничено”, уп. срп. дијал. *чело* „време, одређен временски циклус”. Ова етимологија (Лома 2002б, 123—126) у односу на стару има ту предност, што реч, која је посведочена само у словенском, тумачи из словенских, а не из балтских језичких средстава; она такође очитује могућ продор „песничког” језика у свакодневни, јер су овакви описни називи својствени праиндоевропској поетској дикцији; тако у хомерском грчком *brotós* „смртник” и *epikhthónios* „поземљар” представљају поетске речи „језика богова” насупрот немаркираном (и непрозирном) *ánthrōpos* у „језику људи”.

Поред, и пре свеукупне лексике, трагање за фрагментима индоевропског песничког језика треба усмерити на ограничен корпус текстова: у најширем смислу, на оно што се назива усменим народним стваралаштвом, а унутар њега на оно што се, кроз сравњивање варијаната, пројављује као постојано и самим тим релативно старо. То се односи на све врсте фолклорних текстова, поред метричких, и на прозне. За полазиште своје познате студије о лексичким и фразеолошким питањима реконструкције прасловенског текста Иванов и Топоров (1974) узели су управо белоруске бајке и басме, налазећи у њима јасне остатке „основног мита” о борби громовника са змајоликим противником. Поред тога, њих двојица су у знатној мери црпли из традиционалне обредно-митолошке поезије, у чему их је следио Радослав Катичић (Katičić 1987—98; 1988). Поменуте врсте грађе погодне су за компаративно изучавање утолико, што су заступљене у свим деловима словенског света и што се ту, поред словенског, обилно укључује и балтски материјал. Другачије је са епском поезијом, која се није сачувала ни код западних Словена ни код Балта, па

се поређење, на својој првој равни, ограничава на јужнословенски и источнословенски корпус. Но епска грађа има и своју предност. Семиотички приступ који примењују Иванов и Топоров тежи ка реконструкцији контекста и унутар њега фрагмената текста, тј. појединих лексичких садржаја распоређених по принципу бинарних опозиција. Са језичке стране, таква реконструкција је истовремено шира и лабавија од оне којој теже истраживања индоевропског песничког језика, а чији су првенствени предмет спојеви двеју или више лексема у склопу песничких формула, сачуваних као такве или окамењених у сложеницама.[4] Те конвенционалне формуле (Вук Караџић назвао би их „стајаћим") у највећој мери су својствене управо епској поезији, и то важи како за јужнословенске јуначке песме тако и за руске билине. Стога сам своја истраживања индоевропског песничког наслеђа у словенским језицима усмерио пре свега на формуле традиционалног епског песништва као део усмене традиције, а онда и на сложенице као творбени сегмент лексике. Оба та језичка сегмента поред међусобне генетске повезаности имају и заједнички социолингвистички аспект. У даљем покушају да сумарно прикажем неке резултате властитог већ двадесетогодишњег бављења овом проблематиком — разуме се, не заобилазећи релевантне налазе других истраживача.

Постојање усменог песништва у прасловенско доба вероватно је већ с обзиром на чињеницу да је оно посведочено од најранијих времена код појединих словенских народа, а да је, с обзиром на резултате изучавања „индоевропског песничког језика", морало бити развијено на ранијем, праиндоевропском ступњу.[5] Најнепосреднију потврду тој начелној претпоставци пружа аналоган метод истраживања примењен на усмену епску поезију јужних и источних Словена,[6] којим се установљава знатан број заједничких, дакле прасловенских формула (уп. Левинтон 1983). На питање да ли у позно забележеним епским творевинама словенских народа има и дубљег, праиндоевропског фразеолошког наслеђа, одговор би најприродније било потражити ограничивши се на тај реконструисани прасловенски репертоар песничких спојева речи, који полазиште нашег истраживања спушта за око хиљаду и по година пре времена бележења расположивих текстова и тако га приближава претпостављеним индоевроп-

[4] Речено важи за изворна методолошка полазишта ове дисциплине, која су добила свој класични израз у Шмитовој синтези (Schmitt 1967); у новије време запажа се у радовима појединих њених представника приближавање приступу руских семиотичара (нпр. у Watkins 1995).

[5] Додатну поткрепу континуитету словенске усмене поезије од праиндоевропског доба даје суд компаративних изучавалаца индоевропске метрике о прајезичкој старини словенског (и балтског) трохејског осмерца (уп. Гамкрелидзе/Иванов 1984, 841, са даљом литературом).

[6] Источнословенска усмена епика заступљена је првенствено руским билинама; на јужнословенском простору, средиште зрачења епских тема и ликова било је старосрпско подручје, али се у епској традицији Бугара и Македонаца чувају неки самобитни и по свој прилици архаични садржаји.

ским предлошцима. Тако се рефлекс праиндоевропске формуле „мати земља” са очуваним етимолошким садржајем оба члана може препознати у *мать / матушка сырая земля* руских билина, *маѿи црна земља* у косовској песми дугог стиха, *майка черна земя* у македонској из зборника браће Миладиноваца. Ситуација, међутим, није тако једноставна, јер је и у јужнословенском и у руском између *маѿи* и *земља* уметнут атрибут, али различит на једној и на другој страни. При том је *црна земља* и само за себе стајући спој у српским народним песмама, који би, према претпоставци Марчела Дурантеа и Норберта Етингера (Oettinger 1989), могао имати свој праиндоевропски предложак с обзиром на грчко *gaîa mélaina* и хетитско *dankui tekan* у истом значењу, али са етимолошким подударањем само у апелативном делу између словенског и хетитског, док су апелатив „земља” у грчком и атрибут „црн” на све три стране исказани различитим лексичким садржајима (при чему прасл. *čьrnъ* има најбоље зајамчено праиндоевропско порекло, уп. стпрус. *kirsnan*, стинд. *kr̥ṣná-*). По истом основу, уз допуштање лексичке варијантности у оба члана, може се поредити срп. *црна крв(ца)* и гр. хом. *mélan haîma, haîma kelainón* (Лома 2001 = Loma 2004). Источнословенски у оба случаја мало помаже: постоје узречица *черен, как земля*, назив *чернозём* за врсту обрадивог тла и израз *черная кровь* „венска крв” (у опозицији према светлијој артеријској), али се ни у једном случају не ради о формулаичном песничком споју.

На сигурнијем смо тлу ипак тамо где се полазећи од установиве прасловенске формуле долазимо, преко макар једне етимолошке подударности, до праиндоевропске равни. То је случај са срп. *велико чудо*, рус. *чудо великое*, гр. хом. *méga kŷdos*. Пре више од пола века Валтер Порцих приписао је грчко-словенску изоглосу **čudo, -ese*, хом. *kŷdos, -eos* песничком језику (Porzig 1954, 170), а пут за садржинско поређење отворио је Емил Бенвенист показавши да грчка реч код Хомера изворно означава знамење које долази од Зевса, тј. са неба (Benveniste 1969, II 57—69); са своје стране, показао сам да се формула „велико чудо” у српској и руској епици превасходно употребљава у сличним контекстима небеских и атмосферских појава, пророчких птица и сл. (Лома 2000; 2002а, 21—35). Чак би се могло узети да у споју **divьno čudo* атрибутски део представља адјективизацију праиндоевропског посесивног генитива или аблатива **di̯u̯os / *di̯u̯es*, код Хомера *ek Diòs kŷdos* Il XVII 251 „знамење од Зевса” или, у етимолошком смислу „са неба”. То, наравно, под условом да се прихвати прасродство придева **divьnъ* са латинским *dīvīnus* „божански; богом надахнут, пророчански”, као именица „пророк”, *dīvīnare* „прорицати (осматрањем небеских знамења)” итд.[7]

[7] Словенски придев непосредно је упоредио са латинским Вл. Георгиев у БЕР 1, 385; треба нотирати разлику у квантитету суфиксалног вокала (*ī* : *ĭ* > сл. *ь*). Иначе

Горе је већ поменуто да се установљене формуле праиндоевропског епског песништва концентришу око речи и појма *klewos* „слава” и других изведеница од истог корена, какве су присутне и у словенској усменој епици, премда се досад није дала реконструисати ниједна општесловенска формула са **slava, *slaviti, *slavьnъ*. При том руско *слава великая* упркос одсуству (за сада) јужнословенског еквивалента има све изгледе да буде трансформ праие. формуле одражене у гр. хом. *méga kléos*, стинд. вед. *máhi śrávas*. Са друге стране, нека сложена лична имена на *-слав*, као псл. **Beri-slavъ*, **Jaro-slavъ* тумаче се као одрази праие. епских формула. Оба имају пандане у старогрчком: *Phere-klês*, *Hēraklês*; прво се наслања на хомерску формулу *kléos phérein*, ведску *śravo bhar-* „носити, задобијати славу”, док друго има више митолошке конотације, везујући се за гр. *hḗrōs* „херој, полубог, јунак”, теониме гр. *Hḗrā*, слов. *Јаровит, Јарило*, све од корена **yēr-/yōr-* у значењу године, годишњих доба, посебно пролећа и лета, вегетационог циклуса и сл. (уп. Haudry 1986).

„Индоевропски песнички језик”, који је, рекли смо, био оруђе не само усменог песништва него и култа („језик богова”), и текстови испевани на њему, морали су, у праиндоевропско доба, играти сличну обједињујућу улогу као Веде у Индији и хомерски спевови у старој Грчкој, намећући одређен језички и културни модел на једној широкој територији издељеној на велики број племенских подручја или раних државица. Поред свештеничког сталежа са својим усменим каноном текстова треба замислити већ у то доба и путујуће епске певаче, попут грчких аеда или српских гуслара, чија су главна одредишта били дворови локалних поглавара и првобитног племства. У том смислу се „индоевропски песнички језик” или „језик богова” у раном друштвеном раслојавању јасно везивао за свештеничко-ратничку елиту, што је нашло свој одраз у њеном именослову, где су преовлађивала сложена имена добрим делом проистекла из формула култног и епског песништва. Стање код старих Словена одговара ономе што се може установити за друге архаичне индоевропске традиције, где двочлана или вишечлана имена тог типа имају, по правилу, аристократски призвук, док су хипокористици и надимци, бар испрва, означавали нижи друштвени статус. Треба имати у виду да су поред имена више фамилијарног карактера, наденутих одмах на-

---

се **divьnъ* просуђује као словенска креација од основе глагола **diviti / divati (sę)* „гледати, чудити се, дивити се”, чије је индоевропско порекло спорно. Ипак се вероватнијом чини етимологија која га изводи од корена који је у стинд. *dīday-* „светлети, осветлити”, гр. *déasthai* „учинити се” (LIV 108 s.v. **deiH*$_2$-), са проширењем *-u-* у овде већ више пута помињаним називима **dyḗus* за светло (ведро, дневно) небо, **déi̯os* за (небеског) бога, лат. *dīvīnus* итд. (тако SP 3, 233 д.; уп. за семантички развој праие. **leuk-* „светлети” > грчки *leússō* „гледати”, лит. *láukti* „поглéдати, чекати”), од оне која ту види корен **dhei̯H-* посведочен само у индоиранском и албанском (тако Махек и за њим ЭССЯ 5, 31 дд., док LIV 141 д. s.v. **d*^{h}*ei̯H-* и Mayrhofer I 777 f. s.v. *dhay-* не помињу словенски глагол).

кон рођења, могла постојати и секундарна именовања везана за „обреде прелаза” из једног друштвеног статуса у други, слично као што се у хришћанству име мења при покрштењу или при ступању у монаштво. Ратник је могао стећи ново име након свог првог подвига, владар након ступања на престо; за разлику од надимака, који такође могу заменити крштено име, али настају спонтано и ван ритуалног контекста, та имена су готово сигурно била црпена из ризнице „песничког језика”. Индикативно је да се сам чин именовања у словенским језицима означава континуантом праие. песничке формуле **nomen dhē*, прасл. **jьmę (na-)děti* (Гамкрелидзе/Иванов 833), у српској епској песми *Леп̄а им је имена надела* (Вук II 16°, 4).

Такво порекло појединих личних имена поткрепљује се њиховим јављањем у епском контексту, тако *Богос(л)ав* као стајаће име слуге — виноточе у српским песмама, које има паралелу у староиранском *Bagasravah-* (Лома 2002а, н. 267 на 171 д.). Има личних имена која се јављају само у епским песмама. Такво је име јунака руских билина *Святогор*, изведено из оронима *Святые горы*, за који је Топоров претпоставио ирански предложак, **spənta garay-* или сл. (1983, 118). Прасловенска и претхришћанска старина овог епског оронима потврђује се — историјски неутемељеним — везивањем српског Краљевића Марка са *Свет̄ом г̄ором*, при великој блискости двају ликова, Свјатогора и Марка, и подударањем за њих везаних сижеа и мотива.[8] На тај начин, чини се да епска ономастика у појединим случајевима одражава један рани слој словенско-иранских културних прожимања на простору Источне Европе. Топографска синтагма **bělъjь gordъ*, распрострањена, у виду сложенице или сраслице, широм словенског света (*Белг̄ород, Беог̄рад, Биог̄рад*, *Białogard*), а на југу устаљена епска формула, такође има иранску паралелу. У „Шахнами”, на почетку седмог певања епизоде о Рустему и Сухрабу (стих 489) помиње се, као погранична тврђава Ирана према Туранцима, „Бели град”, *Diz-i--Sufid*. Треба рећи да се овде подударају само значења, не и етимолошки садржаји.[9]

Недавно су Мирјана Детелић и Марија Илић учиниле занимљив покушај да се досадашњим тумачењима „белог града”, која полазе од врсте грађевинског материјала, положаја утврђења или оријентације према странама света, постави као алтернатива „сакрално” схватање овог топографског назива где би придев **bělъ* изражавао идеју посвећености или оностраности (Detelić/Ilić 2006, 78). Но, као песничка формула овај спој не може се пројектовати у прасловенско доба, јер *б(иј)ели г̄рад* јужнословенских песама нема свој источнословенски

---

[8] О овоме више у раду под насловом „Свјатогор и Марко Светогорац”, предатом за штампу у зборнику *Срп̄ско усмено ст̄варалашт̄во*, у издању Института за књижевност и уметност у Београду.

[9] Староирански праоблик персијског топонима гласио би **spita- daiza-*, где је први део сродан са псл. **světъ* „светлост”, а други са **zidъ*.

пандан.[10] Занимљиво је да у истом семантичком кругу постоји подударност између формула срп. *б(ој)ели шатор*, рус. *белый шатёр*, што указује на погранично четовање, са успоставом привремених стражарских постаја, као један од важних извора епског певања у познопрасловенско доба. Из нешто доцнијег времена имамо археолошку потврду једне такве постаје са шатором и масовном гробницом изгинулих, а затим спаљених ратника у Запорожју. Назив *украина, украинка* у билинама, коме у српским јуначким песмама одговара *крајина*, такође у значењу „рат", одсликава дати географски миље преточен у епски простор, а присуство епске формуле „бели шатор" и код Срба и код Руса говори нешто о старини и месту позајмице самог апелатива, који је, у крајњој линији, такође иранског порекла; са највећом вероватноћом она се може довести у везу са југоисточном, тзв. антском групацијом позних Прасловена, који су се у шумско-степском и степском појасу северно од Црног мора додиривали и мешали најпре са иранским Скитима, Сарматима и Аланима, а затим и са турским народима.[11]

Правило установиво за антропонимију, да сложена имена припадају „вишем" језичком нивоу, може се протегнути и на друге сегменте лексике, али треба имати у виду и хронолошки моменат, постепену „демократизацију" језика, која води не само релативизацији правила да сложена лична имена носе аристократи, а проста плебс, па се, на пример, у дванаестом столећу један српски жупан зове *Деса*, а век доцније један пастир *Десислав*, него и потискивању сложеница и описних израза са „вишег стилског нивоа" изведеницама и универбизацијама насталим на „нижем нивоу" (уп. Loma 2007, 679).

Но било је и обратних процеса, када би у паровима синонима онај који је испрва био стилски маркиран преузео улогу основне речи за дати појам. Тако је већ у ведском санскриту сложеница *svargá-*, дословно „Сунчев ход" потиснула у значењу „небо" стару, праиндоевропску реч *dyáus*. Старонордијски кенинг „Месечева стаза" за „небо" очитава нам да је то староиндијско преименовање било подстакнуто утицајем култне поезије.

Таквих речи има и у прасловенском. У творбеном погледу, карактерише их њихова сложена структура, по правилу архаична и стога неретко затамњена. Оне се срећу у разним сегментима лексике и мотивација њиховог продора може бити различита. Има их у зоони-

---

[10] Утврђења су постојала још у праиндоевропско и прасловенско доба, а борбе око њих одувек су биле извор епских мотива, као што су опсада и освајање Троје или Раваниног града у „Рамајани"; штавише, сама грчка реч за „рат", хом. *p(t)ólemos*, најубедљивије се тумачи као сложеница песничког језика у значењу „заузимање (праие. *-*em-os*) градова (гр. *p(t)ól-is*)"; о томе в. мој прилог „Zur indogermanischen Terminologie von Krieg und Frieden" у зборнику радова Дванаестог скупа Индоевропског друштва (XII Tagung der Indogermanischen Gesellschaft) у Кракову 2005 (у штампи).

[11] О овоме подробније у чланку под насловом „Бели шатор", предатом за штампу у часопису *Глас Одељења језика и књижевности САНУ*, бр. 24 за 2008.

мији и фитонимији. Ранија форма зоонима *коњ* **komon'ь* да се тумачити као сложен придев, пие. **pk'o-moni-* „са рунастим вратом", првобитно украсни епитет коња истозначан са *lasi-aukhḗn* у раној грчкој поезији (Soph., Antig. 350). Треба имати у виду чињенице да реч **ko(mo)n'ь* долази у установивим формулама прасл. епске поезије (нпр. с.-х. *брзи, добар коњ*, нпр. у Богишићевој бугарштици 49°, записаној у XVI в.: струс. *бръзый конь* у „Слову о полку Игореве" из XII в., *добрый конь* у билинама) а да је у прасловенском заменила праие. реч **ékuo* која такође представља једну од оних које улазе у језгрени фонд „индоевропског песничког језика", уп. реконструисане формуле **ékuos ōkús, *ékuos *r̥grós-*, обе у значењу „брзи коњ" (Лома 2003а). Из песничког језика потиче и сложеница **medvědь*, са јединим панданом у ведском хапаксном придеву *madhuvád-* „који једе слатко, тј. слатке плодове (о птицама)", али њен продор у свакодневни језик не објашњава се утицајем поезије, већ табуистичким разлозима, истима из којих је на делу словенске територије она даље преиначена у **nedvědь*. Слично преиначење претпоставио сам у **neto-pyrъ* од првобитног **let(o)pyrъ* „који лети на ватру" > с.-х. *лѐтир, летир* итд. (Loma 2003, 275). И псл. назив за врсту ћука **sykt'ь* тумачи се као еуфемистичка сложеница **su-ktios* са панданом у стинд. *sūkta-* „добро речен", који такође означава врсту птице; оваква деноминација заснива се на веровању да ћуков глас навештава несрећу.[12] Релевантна за језик епског песништва јесте и етимологија која општесловенски назив за гаврана и сличне птице одражен у с.-х. *гавран, гарван, гравран, грављан, галовран* и сл., чеш., слч. *havran*, длуж., пољ. *gawron*, рус., укр. *гайворон*, дијал. и *грайворон* итд. одваја од синонимног назива по боји **vornъ* и своди, преко накнадних дисимилација и преосмишљења, на псл. сложеницу **garovrnъ* са првим делом у вези са гр. *gērýō / gārýō* „оглашавати се, певати" а другим делом са гр. *órnis* „птица", псл. **orьlъ* „орао" итд.; обе грчке речи јављају се у контексту Пиндарове „Друге олимпијске оде" (стихови 87—88), где су субјект два гаврана, а како грчки глагол иначе може означавати артикулисан, људски говор, ваља подсетити на улогу коју гавран има у епској поезији како источних тако и јужних Словена (код ових других често у пару), као словесна пророчка птица, која каткад преузима улогу наратора (Лома 2003б).

И фитонимија пружа могуће примере сложеница проистеклих из сакралног „језика богова". Ако је тачна етимологија која прасловенски назив црне тополе **agn'ędъ* тумачи као сложеницу аналогну ведској *agnídh-, agnim-indhá-* досл. „огњепалитељ", као назив свештеника задуженог за паљење обредне ватре, онда је и славенски дендроним могао понићи у контексту обредне употребе дрвета црне тополе, које споро гори и управо зато је коришћено за преношење ватре и за потпалу, данас за палидрвца (Лома 1996; ЕРСЈ ОС 41 д.; Lo-

[12] В. моју одредницу *Сићево* у ЕРСЈ ОС 68.

ma 2003, 272). Другачија, али опет обредна мотивација може стајати иза псл. назива биљке *Verbascum*. Његовој реконструкцији као **divizna* (и просуђивању као суфиксалне изведенице на *-izna* од горепоменутог придева **divьjь* противи се јужнословенски облик *дивизма*, јер стоји ближе дачком називу исте биљке, који бележи у првом веку хр.е. грчки аутор Диоскурид као *diésema*, на основу чега се на прасловенској равни са највише вероватноће реконструише **divizьma*. Дачки назив се, у контексту трачко-дачко-фригијских језичких реликта, да анализирати као сложеница *die-sema*, где први део стоји у вези са именом трачког божанства *Dia-* (и сл.), које се сматра панданом грчком *Zeús*, ведском *Dyáus*, а други са трачким именом богиње земље, гр. *Semélē*, док се оба јављају везана у фригијској синтагми *deōs zemelōs* „небески и земни, хтонски (богови)". И на словенској равни могућа је анализа *divi-* „небо" и *-zьma* „земља", која би подразумевала да се у називу биљке очувала праие. формула непосредно одражена у ведској сложеници *dyā́vakṣā́ma* „Небо и Земља (као божански пар)", а посредно и у грчком *Zeùs Khthónios* „Зевс (тј. Небо) Земљин (тј. супруг)". Ти спојеви су језички одраз прастаре митологеме о брачном споју Неба и Земље као јемству плодности поља, која оплођава небеска киша. Та митолошка представа била је посебно актуелна, и стога обредно представљана, у доба године када дозревају усеви, а то је и време када цвета дивизма, *Verbascum*, дајући карактеристичан изглед пределу. Стога се у словенском називу ове биљке може претпоставити календарска мотивација, присутна у низу фитонима мотивисаних хришћанским календаром, какав је, на пример, српски *ивањско цвеће* „цвеће које цвета око Ивања дне" (Loma 1995, 31—48). Чак и за један тако фундаменталан појам, као што је „смрт", ваља допустити да је још у прасловенском немаркиран праиндоевропски назив *mr̥ti-* замењен стилски обојеном сложеницом **su-mr̥ti-* > **sъ-mrtь* „добра смрт". Тој необичној деноминацији порекло ваља тражити у још праиндоевропској представи везаној за обред спаљивања мртваца, по којој се „добром смрћу" сматрала она након које покојникова душа, захваљујући „добром ветру" — психопомпу, са ломаче одлази у небески рај. Према томе је **sъ-mrtь* „добра смрт" уствари назив за прописан погреб који следује сваком покојнику, а у случају чијег изостанка овај остаје „неупокојен", везан за овај свет и потенцијално опасан, пре свега за своје најближе који су за то и најодговорнији. Такав неспаљени мртвац, који се упокојава тек накнадним спаљивањем, јесте вампир, и изгледа сасвим прихватљива етимологија Лукинове (1986, 123; уп. Лома 2004а, 36 д.), која псл. **ǫpyrъ* пореди са гр. *ápyros* „без ватре, нетакнут ватром", тим пре што се у старој грчкој поезији тај придев употребљава и у култном контексту.[13]

[13] *ápyra hierá* Pd. Ol. VII 48, Aesch. Agam. 70, *ápyros thysía* Eur. fr. 904; занимљиво да Есхил овај израз употребљава у контексту злокобног знамења, жртве паљенице која не може сагорети и самим тим бива одбачена од стране богова.

Апофонска варијанта праие. негације *on-* ту је као у **ǫrodъ*, **ǫtьlъ*, други део праие. **pūr-* < *puHr-* „ватра” као у горе поменутом зооним у **neto-* < **let(o)pyrъ*; сетимо се да ноћна лептирица у народном веровању може бити отеловљење вампира.

Тек у оквиру обрта и слика „индоевропског песничког језика” постаје јасна етимологија или семантичка мотивисаност појединих словенских речи. Нпр. то што је у словенском појам древности изведен из речи за „дрво”, прасл. **drevьn'ь / drevьnъ* у вези је са праие. козмолошком представом о „светском дрвету”, које собом отеловљује старост самога света, па се назива „старим”, у Велуспи *aldna tré* „старо дрво = Игдрасил”, код Хомера *drŷs palaíphatos* „дрво из старих прича”, оба пута са рефлексима пие. **dereu-* у апелативном делу; аналоган спој чува се у српском сложеном придеву *ст̄ародреван* (Loma 1995, 48—54; ЕРСЈ ОС 27 д.).

Тамо где недостаје непосредна етимолошко-семантичка паралела, посредну потврду пружа антоним; тако праие. сложеница **H₁su-diu̯os* дословце, „добро небо” у гр. *eúdios* „ведар”, *eudía* „ведрина”, стинд. *sudív-* „веома сјајан” RV, *sudivá-* AV имплицира „лоше небо” које Вајан и Трубецкој виде у псл. *dъžd'ь* „киша” < **dus-di̯u-*. Унутар словенског поткрепу овом извођењу пружа псл. дијалектизам **nevedro, *nevedr'a* (ЭССЯ 25, 64 д.) који, у млађем лексичком материјалу, понавља смисао и структуру старе сложенице, будући да је њен апелативни део, **di̯u-/di̯u̯(o)-*, овде већ више пута помињана пие. реч за „ведро, дневно небо” **di̯éus*, ген. **di̯u̯és* (Loma 2003, 269 д.).

Ни свакодневна фразеологија не остаје изван домашаја истраживања „индоевропског песничког језика”. Недавно је Клер Лефевр писала о струс. *добр здоров*, рус. *жив здоров*, с.-х. *жив и здрав*, чеш. *živ a zdrav*. Полазећи од првобитне праие. формуле **gʷiH₃u̯os solHu̯os* одражене у лат. *vivus et salvus* она види заједничку иранско-словенску иновацију у замени једног члана формуле међусобно сродним придевима сл. **sъ-dorvъ*, авест. *druua* у споју *druua hauruua* (Le Feuvre 2006). Треба додати да у поређењу са гр. сложеним придевом *hy-giḗs* „здрав” формула **živъ sъdorvъ* показује исти префикс, ие. **su-*, у свом другом и исти корен, пие. **gʷiH₃-*, у свом првом члану. Као у случају горе поменутих речи **sъ-mьrtь*, **sykt'ь*, и овде се кроз употребу префикса **su-* „добро” очитује еуфемистичка интенција „индоевропског песничког језика”.

У даљим истраживањима требало би најпре усредсредити напоре на реконструкцију фрагмената прасловенског текста. Тај посао започела је руска семиотичка школа на својим методолошким поставкама међу којима је најважнији сасвим оправдан постулат да се очување и преображавање лексичких спојева посматра у најтешњој вези са структуралном анализом њихових контекста по принципу бинарних опозиција. Заправо, иза свих горе наведених налаза и претпоставки стоји подробна контекстуална анализа, а уз њу често и сагледавање ширег културноисторијског оквира; овде смо се морали огра-

ничити на мање или више аподиктичне тврдње, чију основаност ваља проверавати у посебним расправама.

При свему томе се, међутим, ваља чувати претераног схематизма који олако прелази преко етимолошких проблема зарад уклопивости у унапред постављене обрасце. Познајући и уважавајући резултате изучавања индоевропског песничког језика, слависти не само да ће себи створити поуздана мерила за просуђивање архаичности или иновативности своје грађе, него ће и критички изоштрити свој приступ њеном етимологизирању.

Један општесловенски пројект који би пошао од селектовања релевантних извора и њиховог претакања у претраживу базу података представљао би први и одлучан корак ка остварењу овога циља, који би омогућио да се од овде изнетих појединачних налаза дође до неких општих закључака о преживљавању баштине „индоевропског песничког језика" код старих Словена.

Дотад, релативно поуздано полазиште за појединачна истраживања могу пружити најпре етимолошки речници који, уз оверу прасродства, бележе поједине лексемске спојеве, на начин како то, рецимо, чини Мајрхофер у своме другом етимолошком речнику староиндијског језика (Mayrhofer). Од два прасловенска речника настојања у том смеру, премда доста ограничена, налазимо у оном краковском (SP). Етимолошки речник српског језика настоји да и на овом пољу да свој допринос. Најпре, кроз указивање, по правилу у трећем делу одреднице, на постојање подударних лексемских спојева у разним словенским језицима (у мери у којој се дају утврдити на основу расположивих извора и под условом да се не ради о интернационалним калковима). Осим тога, трудимо се да већ кроз избор илустративних примера употребе у првом делу одреднице пружимо корисницима релевантну грађу за даља поређења. То чинимо у складу са начелом које је у српску (и словенску) лексикографију увео већ Вук Караџић, узимајући своје примере највећим делом из фолклора: изрека, пословица, а пре свега народне поезије. Велики „Речник српскохрватског књижевног и народног језика", који је основа ексцерпције за ЕРСЈ, само је у ограниченој мери следио то начело. Стога се пишући ЕРСЈ осећамо позваним не само да се враћамо Вуковим речницима, него и да увек изнова прегледамо фолклорну грађу, Вукову и другу, тражећи праве примере. Разуме се, тај посао није могуће систематски спровести, бар не у овом тренутку, али од њега не одустајемо. На пример, под одредницом *бео* у трећој свесци ЕРСЈ, читалац ће наћи и указивање на низ лексемских спојева у којима ова реч учествује, а који имају паралеле у другим словенским језицима.

Врста истраживања коју смо покушали да препоручимо можда је тешка и незахвална; но могуће је да она представља један од најважнијих задатака славистике у двадесет првом веку. Нема бољег начина да у мери у којој је то могуће себи дочарамо словесност својих

предака, не само у њеном језичком изразу већ и у склопу њиховог погледа на свет и њихове културе.

ЛИТЕРАТУРА

БЕР: *Български етимологичен речник*, София 1971—.

ГАМКРЕЛИДЗЕ/ИВАНОВ 1984: Т. В. Гамкрелидзе / Вяч. Вс. Иванов, *Индоевропейский язык и индоевропейцы*, Тбилиси.

ГАСПАРОВ 1989: М. Л. Гаспаров, *Очерк истории европейского стиха*, Москва.

ЕРСЈ: *Етимолошки речник српског језика*, Београд 2003—.

ЕРСЈ ОС: Етимолошки одсек Института за српски језик САНУ, *Огледна свеска*, Београд 1998.

ЭССЯ: *Этимологический словарь славянских языков*, ред. О. Н. Трубачев, Москва 1974—.

ИВАНОВ/ТОПОРОВ 1974: В. В. Иванов / В. Н. Топоров, *Исследования в области славянских древностей. Лексические и фразеологические вопросы реконструкции текстов*, Москва.

ЛЕВИНТОН 1983: Г. А. Левинтон, Лексика славянских эпических традиций и проблема реконструкции праславянского текста, у: *Текст: семантика и структура*, Москва, 152—172.

ЛОМА 1988: А. Лома, Прајезичка метонимија у српским басмама и загонеткама, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* XXXI 1, 37—46.

ЛОМА 1996: А. Лома, Два словенска назива за црну тополу и Аполон као божански огањ, *Кодови словенских култура* 1, 23—30.

ЛОМА 2000: А. Лома, Порекло и изворно значење словенске речи *чудо*, *Чудо у словенским културама*, ур. Д. Ајдачић, Нови Сад, 7—21.

ЛОМА 2001: А. Лома, *Црна крвца*. Један древни песнички спој и симболика боја у митолошким осмишљењима људске жртве, *Кодови словенских култура* 6, 152—160, в. Loma 2004.

ЛОМА 2002а: А. Лома, *Пракосово. Словенски и индоевропски корени српске епике*, Београд 2002.

ЛОМА 20026: А. Лома, Словенска етимологија у индоевропској перспективи, *Глас САНУ* CCCXCIV, Одељење језика и књижевности књ. 19, Београд, 115—127.

ЛОМА 2003а: А. Лома, Прасл. *komońь '*кон*', Common Slavic **komońь* 'horse', *Јужнословенски филолог* LIX, 35—38.

ЛОМА 20036: А. Лома, „Два врана гаврана": Corvus corax у словенској епици — компаративни поглед, *Кодови словенских култура* 8, 109—132.

ЛОМА 2004а: А. Лома, Прасловенска лексика и култура у индоевропском контексту, *Лингвистичке свеске* 4 — *Предавања из историје језика*, Н. Сад, 15—42.

ЛОМА 2004: А. Лома, Димом у небо. Обред спаљивања мртвих у старим и традиционалним културама, са посебним освртом на паганске Словене, *Кодови словенских култура* 9, 7—64.

ЛУКИНОВА 1986: Т. Б. Лукинова, Лексика славянского язычества, *Этимология 1984*, 119—124.

*

BENVENISTE 1969: E. Benveniste, *Le vocabulaire des institutions indo-européennes* I—II, Paris.

DETELIĆ/ILIĆ 2006: M. Detelić / M. Ilić, *Beli grad. Poreklo epske formule i slovenskog toponima*, Beograd.

GÜNTERT 1921: H. Güntert, *Von der Sprache der Götter und Geister. Bedeutungsgeschichtliche Untersuchungen zur homerischen und eddischen Göttersprache*, Halle a. d. Saale.

HAUDRY 1986: J. Haudry, Les Heures, *Études indo-européennes* 18, 1—14.

JAKOBSON 1966: R. Jakobson, Slavic epic verse. Studies in comparative metrics, y: id. *Selected Writings* IV: *Slavic Epic Studies*, The Hague / Paris, 414—463.

KATIČIĆ 1987—1998: R. Katičić, *Hoditi — roditi*. Spuren der Texte eines urslawischen Fruchtbarkeitsritus, *Wiener slavistisches Jahrbuch* 33/1987, 23—43; Weiteres zur Rekonstruktion der Texte eines urslawischen Fruchtbarkeitsritus [1], ib. 35/1987, 57—98; (2) ib. 36/1990, 61—93; Nachträge zur Rekonstruktion des Textes eines urslawischen Fruchtbarkeitsritus [1], ib. 187—190; (2) ib. 37/1991, 37—39; Baltische Ausblicke zur Rekonstruktion der Texte eines urslawischen Fruchtbarkeitsritus, ib. 38/1992, 53—73; Weitere baltische Ausblicke zur Rekonstruktion der Texte eines urslawischen Fruchtbarkeitsritus [1], ib. 39/1993, 35—56; (2) ib. 40/1994, 7—35; (3) ib. 42/1996, 111—122; (4) ib. 44/1998, 57—76.

KATIČIĆ 1988: R. Katičić, Nachlese zum urslawischen Mythos vom Zweikampf des Donnergottes mit dem Drachen. *Wiener slavistisches Jahrbuch* 34, 57—75.

LE FEUVRE 2006: C. Le Feuvre, Vieux russe *dobrŭ zdorovŭ*, russe moderne *živ zdorov*, avestique *druuā hauruuā* et l'etymologie de slave *sŭdravŭ*, y: PINAULT/PETIT 2006, 235—251.

LIV: *Lexikon der indogermanischen Verben. Die Wurzeln und ihre Primärstammbildungen*, unter Leitung von H. Rix, Wiesbaden [2]2001.

LOMA 1995: A. Loma, Dalje od reči: Rekonstrukcija prajezičkih leksemskih spojeva kao perspektiva slovenske i indoevropske etimologije. I. O slovenskom i đačkom nazivu biljke 'Verbascum'; II. Neki refleksi ie. korena **dereu-* u slovenskim jezicima, *Јужнословенски филологē* LI, 31—58.

LOMA 2003: A. Loma, Zur frühslavischen Nominalkomposition und ihren indogermanischen Grundlagen, *Studia etymologica Brunensia* 2, Praha, 267—277.

LOMA 2004: A. Loma, Le sang noir, *Ollodagos* XVIII, Bruxelles, 205—224, в. Лома 2001.

LOMA 2007: A. Loma, Das serbische Personennamensystem, y: *Die europäischen Personennamensysteme. Ein Handbuch von Abasisch bis Zentralladinisch*, hgg. von A. Brendler u. S. Brendler, Hamburg, 669—687.

MAYRHOFER I—II: M. Mayrhofer, *Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischen* I—II, Heidelberg 1986—1996.

MEILLET 1923: A. Meillet, *Les origines indo-européennes des metres grecs*, Paris.

OETTINGER 1989: N. Oettinger, Die 'dunkle Erde' im Hethitischen und Griechischen, *Welt des Orients* 20/21, 83—98.

PINAULT/PETIT 2006: G.-J. Pinault / D. Petit (éd.), *La langue poétique indo-européenne. Actes du Colloque du travail de la Société des Études Indo-Européennes, Paris, 22—24 octobre 2003*, Leuven/Paris.

PORZIG 1954: W. Porzig, *Die Gliederung des indogermanischen Sprachgebietes*, Heidelberg.

SCHMITT 1967: Rüdiger Schmitt, *Dichtung und Dichtersprache in indogermansicher Zeit*, Wiesbaden.

SCHMITT 1968: Rüdiger Schmitt, *Indogermanische Dichtersprache*, Darmstadt.

SP: *Słownik prasłowiański*, red. Fr. Sławski, Kraków 1974—.

WATKINS 1995: C. Watkins, *How to Kill a Dragon. Aspects of Indo-European Poetics*, Oxford.

Aleksandar Loma

STYLISTIC AND SOCIOLINGUISTIC LEVELS OF COMMON SLAVIC — VOCABULARY AND WORD FORMATION

Summary

The finding that the common heritage of Indo European languages is not limited to a number of words and a quantity of roots and formants, but also includes some syntatic structures, and even minimal fragments of the prototext, opened the way to the kind of research whose object is usually called „Indo-European poetic language", in German: *Indogerma-*

nische Dichtersprache. „Poetic" might be too narrow a definition; the research in question could be more precisely described as dealing mainly with formulaic metrical texts and aimed at reconstructing linguistic items belonging to a higher stylistic level, elevated above the everyday verbal communication into the language of the traditional — particularly epic — poetry and on the other hand into the magical-religious sphere of contact with suprahuman entities. The main characteristics of this „language of gods", as it is called by Homer, are descriptivity and metaphoricality, as opposed to the conventionality of everyday human speech. Having linguistically as well as culturally sprung from the Proto-Indo-Europeans, the Proto-Slavs inherited this stylistic stratification of linguistic expression, the traces of the elevated style being found mainly in the oral epic poetry — especially in those formulas that are attested both in South Slavic heroic poems and in Russian bylinas and thus proved to be of Common Slavic origin — as well as in anthroponymy which among them, not unlike other Indo-European peoples, preserved, petrified into compound names, many figures of the „poetic language". As for the word formation, the higher linguistic level was characterised by composition and the lower one by suffixal derivation. The interaction between two levels is reflected in several instances, variously motivated, of a stylistically marked word being eventually adopted into the basic vocabulary.

UDC 821.163.41.09„194”

Слободан Ж. Марковић

СРПСКА КЊИЖЕВНОСТ СРЕДИНОМ 20. ВЕКА — РАЗМЕЂЕ ТРАДИЦИОНАЛНОГ, СОЦИЈАЛИСТИЧКОГ И МОДЕРНОГ

У другој половини пете деценије 20. века стварају писци различитих генерација, припадници раније сукобљаваних поетичких група и почетници. Међутим, у ово доба не настају нове поделе и поетичка размимоилажења.

Кључне речи: традиционално, модерно, реализам, социјалистички реализам, рат, народноослободилачка борба, субјективно, друштвено, приступачно и функционално.

Трагалачки подухвати писаца српске књижевности у првој половини 20. века доводили су до поетичких неслагања, окупљања око извесних идеја и начела и до превирања, што је, често, прерастало у стваралачке сукобе појединаца и група. Супротстављана су поетичка начела реалиста и заговорника модерне, експресиониста, надреалиста и писаца социјалне литературе. Била су то кључна опредељења и стваралачке оријентације писаца, али је било и оних чији су погледи испуњавали међупросторе ових токова. Своја схватања стваралаштва и стила књижевници су исказивали програмима и манифестима, критикама и полемикама. Неслагања су прерастала у сукобе, до негирања вредности и значаја противничких остварења, а каткада су прерастала и у лично ниподаштавање. Међутим, знатан број писаца, са уметнички вредним остварењима, није се декларативно ни деловањем сврставао у групе са прокламованим поетичким опредељењем, већ је, често „усамљенички” градио свој поетски свет. Они су се ослањали на остварене вредности претходника и смирено, на свој начин, пратили открића и појаве у своме времену. Неки међу „несврстанима” обележили су својим књижевним делом ово доба.

Глобалне поделе и окупљање стваралаца у групе ипак су имали и једну заједничку одлику — називом се изражавало обележје група и појединаца, са наглашеним антагонизмом: „традиционалности” и „антитрадиционалности” или „модернисти”. Први су стварали свој поетски свет ослањајући се на достигнућа и искуство претходника, надграђујући стваралачки чин и израз. „Антитрадиционалисти” су прокламовали своју посвећеност тражењу и откривању нових — мо-

дерних садржајних и изражајних могућности, које би биле у складу са „новим временом и човеком у њему”.

Трагање за модерним у српској књижевности, као један од њених токова, било је у складу са појавама и превирањима у европској уметности и траје до краја четврте деценије XX века, односно, до Другог светског рата, окупације Југославије и почетка борбе против окупатора.[1] То је утицало на психолошке промене и условило тешке околности материјалног и физичког живота. Одразило се и на стваралаштво, јер је нови вид глобалне животне климе утицао и на стваралачки чин и уметнички садржај. Рат је постао животна преокупација, продирао у поре човекове личности и интиме, изазивао емоције и заокупљао свест, отварао субјективна, национална и општељудска питања, али и однос личности према њима. Стваралачки преображај је имао нови вид глобалистичког карактера условљен људским ратним судбинама. Неки писци су изгубили живот у рату, друге је окупатор заробио и задржао у логорима, трећи су се почели активно борити против окупатора, а четврти су живели у окупираним насељима. У складу са таквим судбинским удесима кохезиона идеја већине Срба и Југословена била је пасивни или активно отпор окупатору.

Људска и национална угроженост ратним приликама, као кључна животна одлика, видно се рефлектовала и у уметничком стваралаштву. У књижевним садржајима испољавала се било у човековим односима према окружењу, било у његовој интими. То се одражавало и у тематском карактеру дела, без обзира на то у које су време лоцирана — историјско, савремено или неко бајковито (типа „некад и негде”). Без обзира на друштвену активност писаца и начин њиховог живота условљен ратом, у ово доба су била умногоме потиснута ранија поетска неслагања међу њима. Пасивни или активни отпор према непријатељу изражавао се на тај начин што је у књижевним остварењима преовладавало родољубље. Поезија и проза српских писаца настали у петој деценији XX века, било да су стварани у рату, било у годинама одмах после рата, претежно су одговарали начелу да уметничка дела треба да су прожета духом борбе за народну слободу, у којој је и лична слобода.

Развојем Народноослободилачке борбе у Југославији и Србији, чији су усмеривачи и носиоци били комунисти и родољуби, њеном победом и почетком стварања новог, социјалистичког система, јавили су се и извесни захтеви према уметности. Декларативно су била изражена стваралачка начела са идеолошком компонентом. Под називом социјалистички реализам она су била присутна у културном и уметничком животу, без обзира на њихову прихватљивост и литерарну реализацију. Сматрало се да у стваралаштву треба имати на уму и

---

[1] Види Слободан Ж. Марковић, *Књижевни покрети и токови између два светска рата*, Бгд, 1970, с. 7—19.

поштовати политичко-друштвену атмосферу социјалистичке борбе за човека. Поетичке норме су биле изражене у принципима теоријске основе социјалистичког реализма, којима треба да је прожето дело, његова уметничка слика света у књижевности, позоришту, ликовним областима, филму, чак и у музици. Све треба да је подређено човеку, у складу са општепролетерском идејом. У делима писаца који су настојали да уметнички оживотворе овај захтев истакнута је колективна страна у судбини и свести људскога бића, а не патосом, најчешће, потиснута субјективност, интима (па и подсвест).

На Првом конгресу књижевника Југославије, 1946, постављени су „најпречи задаци у књижевности": „Књижевност треба да каже нашем народу шта је све урадио, како је постао свјестан свога дјела као историјске цјелине, као коренитих прелома и перспектива које из њих истичу, како би постао свјестан својих неисцрпних снага и могућности, како би — знајући шта је све урадио постао свјестан шта све може да уради, шта све, упркос чему, треба да уради."[2] Уметничко у делу подређено је корисном и функционалном у промени људске свести, емоција и односа да би се створио неки бољи, праведнији свет и целовитији, срећнији и активнији човек у њему. Међутим, писац треба да води рачуна о „чињеничној истини" и „стварним доживљајима", да му они буду инспирација, а да ствара своју представу и јунаке у њој тако уверљиво „као да су се могли догодити", на чему су, нешто касније, инсистирале *Књижевне новине*.[3] Подстичу се стваоци да, поред инспирације тек завршеним ратом и његовим последицама, обрате пажњу и на најсавременија животна збивања. У књижевним садржајима треба да се нађу примери ликова који ће позитивно подстицати осећања, размишљања и поступке. Пожељно је да дела у сложености људских расположења носе и оптимизам и радовање животу.

Писци који су преживели рат и пишу о њему често стварају дела хроничарско-мемоарског карактера, са ауторским односом „објективног сведочења" попут *Истинитих легенди* (I-1944, II-1948) Јована Поповића, *Облака над Таром* (1947) Чеде Миндеровића, или поетске репортаже попут оне *Међу Маркосовим партизанима* (1948) Оскара Давича. Приповетке су, по стваралачком поступку, биле блиске класичној прози; *Роса на бајонетима* (1946) и *Сурова школа* (1948) Бранка Ћопића; чињенично-реалистички пише се о теми заробљеништва — као у роману Ота Бихаљи Мерина *Довиђења у октобру* (1947); реалистично приповеда Михајло Лалић у збирци приповедака *Извидница* и роману *Свадба* (1949). Поезија је већ нешто специфичнија и разнороднија, попут ратних и поратних песама Бранка Ћопића и Оска-

---

[2] Радован Зоговић, *О нашој књижевности, њеном положају и њеним задацима данас* (Реферат на Првом конгресу књижевника Југославије у Загребу), Бгд, 1946, с. 30.

[3] Јован Поповић, *О делима, мерилу и критици*, Књижевне новине, Бгд, I/1948, бр. 7 (23. марта), с. 1.

ра Давича, стихова *Песме из заробљеничког логора* Милана Дединца и неких других песника. Песме имају своју функционалност, нарочито у историчности поетског садржаја, који оличава ратне тренутке. Међутим, у изражајном погледу осећа се да се аутори ослањају и на своје авангардно искуство — поготово О. Давичо и М. Дединац. *Ратне песме* Бранка Ћопића и поема *Стојанка мајка Кнежопољка* Скендера Куленовића, по духу и изразу имају блискости са народном поезијом.

У другој половини пете деценије 20. века — у поратном стваралаштву имају своје значајно место и писци који су свој књижевни лик градили и умногоме уобличили у претходним деценијама — трећој и четвртој: Вељко Петровић, Исидора Секулић, Иво Андрић, Десанка Максимовић и други. Вељко Петровић наставља своју реалистичку прозу и ствара и приче са темом окупације — објављује збирку *Препелица у руци и друге сличне приповетке* (1948). Исидора Секулић објављује есеје и критике, у којима наставља своја тумачења дела више него што их класификује и оцењује. Такође, она пише и приповедну прозу са темама из Првог и Другог светског рата. Родољубиве приповетке о поносу и храбрости малога човека објавила је у збирци *Записи о мом народу* (1948). Иво Андрић је своје историјске романе *На Дрини ћуприја*, *Травничка хроника* и *Госпођица* објавио 1945. године. После романа написаних за време рата Андрић пише и објављује приповетке са тематиком из новијег београдског и босанског живота и објављује их у збирци *Нове приповетке* (1948). Десанка Максимовић ствара родољубиву поезију инспирисану Другим светским ратом и догађајима у њему, даје нове поетске садржаје симболичног и бајковитог карактера, ту припадају и њене песме *Србија је велика тајна* и *Крвава бајка*. Публиковала је збирке *Песник и завичај* (1946) и *Отаџбино, ту сам* (1951). Младен Лесковац учествује у обнављању и уређивању *Летописа Матице српске*, пише критике и о савременим писцима, представљајући њихову личност и интерпретирајући дела — објављује збирку *Чланци и есеји* (1948). Милан Богдановић наставља своју импресионистичку критику о новим делима, а Велибор Глигорић приказује савремена остварења. И низ других писаца актера у књижевним збивањима треће и четврте деценије 20. века активно учествују у књижевном животу непосредно после Другог светског рата, попут Александра Вуча, Марка Ристића, Душана Матића, Исака Самоковлије, Риста Ратковића и других.

Група афирмисаних писаца, који нису припадали разним струјањима у српској књижевности до краја четврте деценије 20. века, или су били ван њих, наставила је да ствара у току и после Другог светског рата, не одступајући од својих поетичких начела и изражајног поступка. Очито они нису прихватили прокламована начела социјалистичког реализма. У стварању су се инспирисали и савременим животом а поетске садржаје лоцирали и у ново време. Остали су до-

следни свом начину обликовања уметничких представа, без подређивања захтеву утилитаризма — да књижевно дело треба да приказује и ствара новога човека. Укључујући се у настојања да у садржајима неких дела обухвате и ново време — бурне и тешке године Другог светског рата, људске судбине у њему и његове последице, они нису изазивали критику присталица социјалистичког реализма, вероватно и зато што њихов књижевни углед и стваралачка активност нису били погодни за негирање или сукобе.

У последњим годинама прве половине 20. века у српској књижевности се јавља и афирмише један број младих писаца — претежно песника: Мира Алечковић, Ристо Тошовић, Славко Вукосављевић, Васко Попа, Драгослав Грбић, Бранко В. Радичевић, Стеван Раичковић, Миодраг Павловић и други. Песмама и збиркама поезије објављеним до 1950. године, они су се представили као један свеж поетски ток, са видном разнородношћу. Стиховима објављеним до средине века Мира Алечковић и Ристо Тошовић, као и Славко Вукосављевић поемом *Кадињача* укључују се у круг писаца који су инспирисани ратном тематиком — Народноослободилачком борбом, у чијим остварењима је присутан патос, усхићења и занос. Већ Слободан Марковић (Маркони) у песничким збиркама *После снеґова* (1949) и *Град на рукама* испољава осећање животне недовољности, отуђености, јесењиновске туге и драинчевског боемства, Бранко В. Радичевић је у стиховима опхрван снагом ероса, Стеван Раичковић у збиркама *Детињство* (1950) и *Песма тишине* окренут је свету природе, сживљава са њиме и осећа лепоту тишине, Васко Попа у првим песмама отвара поетско поље митског и надреалног (која ће, касније, развити у збирци *Кора*), Миодраг Павловић у првим песмама наговештава неспокојство (које ће се снажно испољити у збирци *87 песама*). Овакав песнички ток у коме је наглашеније присутна субјективност, видније откривена интима и непосредније исказана лична осећања — био је супротан заносу и прагматичности колективних расположења у песмама које репрезентује зборник *Поезија младих* (1947). Била је то и реакција на дух „борачке и акцијашке" песме која је настајала подстицана и начелима социјалистичког реализма, али која није донела значајнију уметничку вредност. Међутим, неслагања су остала у стваралачком поступку и до средине века, нису била изазвала гласна спорења и критике.

Издавачке куће у којима су писци објављивали своја дела биле су Просвета (наставља традицију Геце Кона, кога су Немци за време рата убили), Нолит (продужава предратну издавачку оријентацију Павла Бихаљија), уз обновљени *Летопис* Матица српска оснива и издавачку кућу у Новом Саду, а касније су основана предузећа Младо поколење и Вук Караџић. Уз известан застој, Српска књижевна задруга наставља да издаје своје едиције. Издавачке куће су добијале рукописе на три начина — понудом аутора, позивом или конкурсом.

Рукописи дела објављивана су после позитивне оцене рецензената и уредника и одлуке Издавачког одбора и директора куће. До објављивања у књизи, песме, приче и одломци дуже прозе најчешће су штампани у часописима и културним рубрикама недељних и дневних листова. Многи текстови читани су на књижевним вечерима, које су биле непосредни и масивни вид комуникације писца са својим слушаоцима и читаоцима. Филтри кроз које је пролазило књижевно дело од рукописа до штампања колико су обезбеђивали да се објављују уметнички вредна и комуникативна дела толико су утицали и на ауторе да воде рачуна и о њиховој друштвеној страни. Прихватана су и штампана тематски, жанровски и изражајно разноврсна књижевна остварења, која нису увек била у складу са поетичким начелима социјалистичког реализма. Одсуство херметичности и нешто присутнија комуникативност са различитим слојевима читалаца били су један од чинилаца прихватљивости и писца и дела.

Литерарни часописи *Летопис Матице српске, Књижевност* (1946 — до 6/1947, *Наша књижевност*), *Младост* (1945—1952) и лист *Књижевне новине* (1948) били су периодичне публикације књижевних и културних организација и културних посленика, приступачне свим члановима, без окупљања група око њих по идејним и естетским критеријумима. Једино се *Младост*, коју су уређивали Зоран Мишић и Ратко Брзић, унеколико одликовали тиме што су се око ње окупљали млади ствараоци, често и почетници, чија су трагања и различитост поетских оријентацији били нешто изразитији. Окупљени око издавачких кућа, часописа и удружења, писци су испољавали више настојања да имају повољну друштвену (па и материјалну) позицију него што су се изражавали и борили за своје естетске и идеолошке ставове. Изразитија таласања и поетичка неслагања почела су се осећати код млађих писаца окупљених око листа *Млади борац*, чији је уредник Добрица Ћосић и часописа *Младост* — који уређује Зоран Мишић. Један број је интересовањем за актуелну животну проблематику, романтичарским патосом и заносом за ново друштво био близак заговорницима социјалистичког реализма. Други одударају од такве оријентације, у њиховим остварењима се јављају црте „декадентизма", „боемства", „јесењиновштине", „необичности и неразумљивости" слика, симбола и јунака. Почетна превирања у *Младом борцу* трајала су до престанка његовог излажења 1948.[4] Нарушавање устаљености и мира — до отпадништва — јавља се нешто видније у часопису *Младост* око кога почиње да се ствара група „незадовољних", који желе да обогате свеж поетски свет. Њихова оријентација ће се око 1950. године и касније развити у књижевну и идеолошку борбу, која ће се осетити у већини публикација, а средиште супротставље-

[4] О томе пише студиозно Ана Ћосић-Вукић, *Старе и нове теме*, Бгд, 2007, с. 172—173.

них група биће нови часописи — „реалиста” *Савременик* (1955) и „модерниста” *Дело* (1955). Но, то је наставак књижевног времена о коме говоримо.

Оштра књижевна критика, која је имала претежно идејно друштвени карактер, објављена је 1948. године, у време промене односа Југославије и Совјетског Савеза — појавом *Резолуције Информбироа*, која је имала далекосежне последице. Већина писаца у првим годинама после Другог светског рата била се садржајно, унеколико, уклопила у општа начела социјалистичког реализма (према реферату Радована Зоговића) — да тематика литерарног дела треба да буде актуелна, из савременог живота. Писали су и о Народноослободилачкој борби и о животу у рату, али су по стваралачком поступку остали у духу традиционалног реализма. Због доследности у уобличавању ратне тематике Бранко Ћопић, Оскар Давичо, Михајло Лалић, иако жанровски разнородни, сматрани су „партизанским писцима”. Ипак, „Ћопићеве приповетке са ратном партизанском тематиком својим литерарним квалитетима видно су се издвајали од текућег стваралаштва младих писаца који су настојали да своје ратно искуство преточе у литерарни облик, не успевајући да искораче из приповедачки ограниченог простора репортаже и цртице. Ћопићеве „партизанске приче” биле су проза писца са искуством, а највећу новину у односу на његово претходно стваралаштво и прозу са ратном тематиком у српској књижевности тога доба, представљао је хумор, каже Ана Ћосић Вукић.[5] Међутим, развојни лук Ћопићевог хумора инклинирао је ка подругивању, исмевању и сатири. Његов подсмех и сатира прерасли су у критику појава у социјалистичком друштву и новом животном систему.

Сатирични текстови Бранка Ћопића, који су објављени средином XX века у *Јежу* и у *Књижевним новинама* (1950. године), кулминација су његовог сатиричног пута: *Јеретичка прича*[6], *Судија са туђом главом*[7], *Птичје цркутање*[8], *Ко с ђаволом приче пише*[9], *Прича о Теофилу бојажљивом*[10]. Као ехо ове ћопићевско хумористичке прозе јавиле су се две оштре критике Ћопићеве сатире — у *Књижевним новинама*: Скендер Куленовић — *Истина и слобода*[11], Душан Поповић — *Клеветничка сатира*[12]; у гласилу Комунистичке партије — листу *Борба* објављен је непотписани чланак *Јунаштво Бранка Ћопића*[13], који је имао посебну идејну и политичку тежину, јер је изостављање

---

[5] Исто, исто, с. 140.
[6] Књижевне новине, Бгд, III/1950, бр. 34 (22. августа).
[7] Јеж, Бгд, XVIII/1950, бр. 584 (9. септембар).
[8] Исто, исто, бр. 586 (23. септембар).
[9] Исто, исто, бр. 590 (21. октобар).
[10] Књижевне новине, Бгд, III/1950, бр. 42 (17. октобар).
[11] Исто, исто, бр. 35 (29. август).
[12] Исто, исто, бр. 43 (24. октобар).
[13] Борба, Бгд, 1950, 28. и 29. октобра (у два дела).

имена аутора чланка значило да су критике у прилогу ствари редакција партије чији је гласио лист. Бранко Ћопић је окарактерисан као антипартијски елеменат, отпадник из прогресивног комунистичког круга у коме је био, речено је да је постао критизер малограђанин и да се срозао у реакционаре. Чак га је, потом, у једном свом говору напао и Јосип Броз Тито.[14] Критиком сатире Бранка Ћопића, 1950. године — средином 20. века, са призвуцима ждановизма, завршава се релативно „мирни" ток развоја српске књижевности у петој деценији 20. века, који се одликовао разнородношћу дела, без искључивости и већег превирања у идејном и поетичком виду.

Слободан Ж. Маркович

СЕРБСКАЯ ЛИТЕРАТУРА СЕРЕДИНЫ XX ВЕКА — ОБМЕН ТРАДИЦИОННОГО, СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО И СОВРЕМЕННОГО

Резюме

В работе рассматриваются явления в сербской литературе конца пятого десятилетия XX века — после второй мировой войны. Участниками литературной жизни являются выдающиеся писатели периода между двумя мировыми войнами — „традиционалисты" Велько Петрович, Исидора Секулич, Иво Андрич, Десанка Максимович..., молодые экспрессионисты, надреалисты и социальные писатели — участники народноосвободительной борьбы — Оскар Давичо, Йован Попович, Радован Зогович, Бранко Чопич... и новая волна молодых послевоенных писателей — Мира Алечкович, Ристо Тошович, Бранко В. Радичевич, Славко Вукосавлевич, Васко Попа, Стеван Раичкович, Миодраг Павлович. Вопреки обнародованным принципам социалистического реализма в это время публикуются произведения разнородных творческих приемов. Автор статьи отмечает, что до 1950 года (когда был подвергнут критике Бранко Чопич как сатирик) не наблюдаются идейные и эстетические группировки и столкновения.

[14] Исто, исто, 30. октобра, *Говор Маршала Јосипа Броза Тита на Трећем конгресу Антифашистичког фронта жена.*

UDC 811.163.41'342.9
811.161.1'342.9

Радмило Маројевић

УЧЕЊЕ О ПОБОЧНИМ АКЦЕНТИМА И ВАКЕРНАГЕЛОВ ЗАКОН О РАСПОРЕДУ ЕНКЛИТИКА

У раду се разматра, прво, сложена фонетска реч с побочним (другостепеним) акцентом на граматичкој компоненти у савременом српском и савременом руском језику, друго, Вакернагелов закон о распореду енклитика примењен на словенске језике, и треће, тзв. проклитичко-енклитички тип распореда енклитика у староновгородском дијалекту (Зализњак). Учење о синтагматској функцији побочних акцената и о сложеној фонетској речи, која се састоји од главне фонетске речи и једне или више побочних фонетских речи, доприноси успостављању системских односа при опису ритмичке баријере и енклитичког низа у складу с Вакернагеловим законом.

Кључне речи: проста фонетска реч, сложена фонетска реч, главна фонетска реч, побочна фонетска реч, главни акценат, побочни акценат, Вакернагелов закон.

0.1. У првом делу овога чланка разматра се сложена фонетска реч с побочним (другостепеним) акцентом на граматичкој компоненти у савременом српском и савременом руском језику.

0.2. У другом и трећем делу чланка образлаже се примена тзв. Вакернагеловог закона о распореду енклитика на словенске језике и тзв. проклитичко-енклитички тип распореда енклитика у староновгородском дијалекту према учењу А. А. Зализњака.

0.3. У широј расправи, у односу на коју је овај чланак нека врста синтезе, разматра се питање издвајања главних и побочних, метричких и неметричких акцената, природа минималних прозодијско-интонационих тактова те метричка и ритмичка функција сложених фонетских речи. Расправа се састоји од три поглавља.

(1) У првом поглављу расправе, из ког је „селектован" у сажетом облику и објављен други и трећи део посебног чланка [Маројевић 2007[a], 330—337],[1] разматра се природа побочних акцената с лингвистичког аспекта, тј. прозодијско-интонациона структура сложених фонетских речи, у живом с р п с к о м ј е з и к у.

[1] У чланку су, техничком грешком, границе фонетских речи означене знаком питања уместо доле усмереном стрелицом; поред тога, на облику *нијесу* у 388. стиху Горског вијенца није означена финална дужина.

(2) У другом поглављу расправе разматра се природа побочних акцената с лингвистичког аспекта, тј. прозодијско-интонациона структура сложених фонетских речи, у живом руском језику, а то поглавље се објављује као самосталан чланак [Маројевић 2006б].

(3) У трећем поглављу расправе, које ће бити објављено на другом месту, разматрају се побочни акценти са аспекта науке о стиху, тј. метричка и ритмичка функција сложених фонетских речи у српском народном и уметничком стиху, и то опкорачења цезуре — првом компонентом (полу)сложенице и речју с побочним акцентом, те метричка и ритмичка функција побочних акцената у руском народном и уметничком стиху.

1.0. Сложена фонетска реч с побочним (другостепеним) акцентом на граматичкој компоненти постоји и у савременом српском, и у савременом руском језику. Разлика између двају савремених језика састоји се у томе што српски језик има развијен систем енклитичких заменичких и глаголских облика, па зато само он може послужити као модел прасловенске (и праиндоевропске) језичке ситуације при разматрању функционисања Вакернагеловог закона, док руски језик нема енклитичке варијанте пунозначних заменичких и глаголских речи, па зато он нема тзв. проклитичко-енклитички тип распореда енклитика, како појаву нетачно именује А. А. Зализњак.

1.1. У српском језику ортоепску реконструкцију захтевају, прво, лексичке јединице које имају, поред главног, и побочни акценат на афиксалној морфеми; друго, сложенице које имају, поред главног, и побочни акценат на првој компоненти; треће, синтагме које имају, поред главног, и побочни акценат на граматичкој [види даље], лексичко-граматичкој [види т. 1.1.1] или лексичкој речи [види т. 1.1.2]. Разматрање првих двеју група оставићемо за ширу верзију ове расправе, а овде ћемо се задржати само на синтагматском аспекту употребе побочних акцената.

Размотрићемо најпре синтагме које имају, поред главног, и побочни акценат на граматичкој речи, а тај акценат може имати предлог (1), речца (2), везник (3) те везник или везничка реч у саставу диверба. (Дивербима смо посветили пажњу, и с прозодијског становишта, у другом раду [Маројевић 2006а: 51—56]).

(1) Побочне акценте има у „Жалостној пѣсанци племените Асан-агинице”, на пример, предлог *мȉмо*: *кàдā* бȕдē || àгѣ | *мȉмо* двóра [ЖППА 60]; *А кàд* бúли || àгѣ | *мȉмо* двóра [ЖППА 67]. — То значи да у финалним тактовима двају наведених стихова ортоепски реконструишемо сложену фонетску реч ↓*мимо*^двора↓, с побочном фонетском речју предлога и главном фонетском речју генитива именице.

(2) Побочни акцент има, на пример, речца *дȍ* у „Жалостној пѣсанци племените Асан-агинице”. У стиху: *ѿѐр* дȍзѿвљē || *дȍ* двâ | сѝна *свȍја*: [ЖППА 85] реч *до* није предлог, да би се на њега могао преносити акценат, него речца, с побочним краткосилазним акцен-

том; ослабљени, мада метрички акценат има и број *два* (разматрање побочних акцената на бројевима оставићемо за ширу верзију ове расправе). У досадашњим прозодијским интерпретацијама акценат се преноси као да је у питању предлошко-падежна веза: dȍ dvā sîna svòja [Benešić 1937: 340; исто (ћирилицом) и у: Ружић 1974: 385]. Асим ПЕЦО акценат не преноси у основном тексту: до два̂ си̂на свòја [Пецо 1973: 174], него у варијанти: дȍ два̄ [Пецо 1973: 175]. Вук АЛЕКСИЋ се држао Пециног основног текста: до два̂ [Алексић 1990: 68]. — У другом полустиху, дакле, ортоепски реконструишемо једну сложену фонетску реч ↓*дȍ*^*два̂*^си̂на↓ , која опкорачује паузу између двају тактова а састоји се од две побочне и једне главне фонетске речи, и једну просту фонетску реч ↓свòја↓, на коју пада неметрички акценат.

(3) У предговору за критичко издање *Горскоѓ вијенца* истакли смо да се краткосилазни побочни акценат реализује, између осталог, „на везницима и везничким ријечима, али се обиљежава само [...] у случају кад треба разликовати везник: (нико не зна) *до нас* [дȍ на̂с] (ђе је оно) [2142] од предлога: (сви градови што су) *до нас* [дȍна̄с] (турски) [386], везничку ријеч: *што сиомињеш* [штȍ спȍмињē ш] [1006] од упитне замјеничке ријечи, на примјер: *Што је* [штȍје] (ово, браћо Црногорци?) [964]” [Маројевић 2005: 9; Маројевић 2004: 12].

Погледајмо контексте за први пар примера:

Кȕпӣмо се || на мјѐденō | гу̏вно
(нѝко нѐ зна̄ || дȍ на̂с | ѣѐ је ȍно),
на врȁтила || ȍ Ма̄рчу | јȁшēмо,
дȍговōре || крѝјȕ̄ѣи | чини̏мо
кȁквo ѣемо || злȍ учѝнит | ко̏ме;

[ГВ 2141—2145];

Штȍ се хва̂лӣш || гра̂дом | и госпȍдством:
свѝ грȁдови || штȍ сӯ дȍ на̄с | тȕрскӣ —
јѐсам ли ӣх || ȍпсуо | мрȁмōрјем
тѐ нијѐсȕ̄ || за̏ љȕ̄де | грȁдови
нȍ тȁвнице || за нѐвōљнē | сȕ̄жње?

[ГВ 385—389].

Везник *дȍ* у 2142. стиху има побочни акценат и представља побочну фонетску реч; са заменичким генитивом, на који пада главни акценат, он чини сложену фонетску реч ↓*дȍ*^на̂с↓. Предлог *дȍ* у 386. стиху представља једну акценатску целину са заменичким генитивом после себе; с обзиром на то да се на ту акценатску целину наслања побочна фонетска реч, она представља главни део сложене фонетске речи ↓*штӣдȍсȕ̄*^дȍна̄с↓ .

1.1.1. Размотрићемо синтагме које имају, поред главног, и побочни акценат н а л е к с и ч к о - г р а м а т и ч к о ј р е ч и. Носилац

контекстуалног побочног акцента може бити лична (1), присвојна (2) и показна заменица (3). (Може бити и основни број, али такве примере ћемо оставити за ширу расправу, која обухвата и версолошки аспекат).

(1) У предговору за критичко издање *Горскоī вијенца* истакли смо да се дугосилазни побочни акценат реализује, између осталог, на облику номинатива једнине личне заменице првог лица једнине *jâ* кад он, у комбинацији с везником *шѐ* (такође с побочним акцентом), скраћује вокал, а да у слободној употреби заменица има обичан, дугосилазни акценат [Маројевић 2005: 7; Маројевић 2004: 10].

Побочни дугосилазни акценат на облику номинатива једнине личне заменице првог лица једнине *jâ* јавља се у следећим стиховима: Тѐ jâ ỳзми || трòструкӯ | кàнцију [ГВ 844]; тѐ jâ стр̀чи || бр̀же | нàкрāј пòља — [ГВ 2552]; Тѐ jâ бр̀же-||бòље | прѐко пòља [ГВ 2561]; Тѐ jâ скỳпи || педѐсēт | мòмчāдӣ [ГВ 2749]; тѐ jâ пòтец || са òнōм | дрỳжинōм [ГВ 2756]. Уз стихове 844, 2552, 2561, 2749. и 2756. у критичком издању *Горскоī вијенца* стоји једнообразна текстолошка напомена: ном. личне зам. 1.л. с поб. дугосил. акц. и редукованом дужином. Побочни дугосилазни акценат на истом облику налазимо и у 390. стиху:

Бѝч сам бòжи<j>и || jâ сплѐтен | за тѐбе,
дà се стàвљāш || штò си | ура́дио!”

[ГВ 390—391],

где се остварује сложена фонетска реч ↓*jâ*^сплѐтен↓.

Главни дугосилазни акценат на облику *jâ* реализује се, на пример, у стиховима: А jâ штò ћу, || àл и са ки́ме ћу: [ГВ 33]; jâ ћу пр̀вӣ || пôћи | пред ку́мама, / jâ за глâве || бràтскō ми́то | дàти — [ГВ 730—731]. — У сва три стиха разматрани облик, с проклитиком, енклитиком или самостално, чини просту фонетску реч: ↓ajâ↓, ↓jâћу↓, ↓jâ↓.

(2) Присвојну заменицу *мôj* (у вокативу) изговарамо са ослабљеним (неметричким) акцентом у 25. стиху „Жалостне пѣсанце племените Асан-агинице”: „*Дà мôj* бра̀те, || вѐликē | срамòтē — [...]” [ЖППА 25] и у 2164. стиху *Горскоī вијенца*: Истина је, || мôj ми̂ле, | ду́шē ми, [ГВ 2164]. — У оба случаја остварују се сложене фонетске речи с главном фонетском речју на вокативу именице, с тим што се у првом примеру изговарају две побочне фонетске речи: ↓*дà*^*мôj*^бра̀те↓, а у другом — једна: ↓*мôj*^ми̂ле↓.

(3) С ослабљеним (неметричким) акцентом у „Жалостној пѣсанци племените Асан-агинице” изговарамо показну заменицу *шô* (у акузативу): *Кàд шô* чỳла || Àсан-|àгиница, [ЖППА 73]; *А шó* глѐдā || jỳнāк | *Àсан*-àго [ЖППА 84]; *Кàд шô* чỳла || Àсан-|àгиница, [ЖППА 89]. — У сва три случаја се остварују сложене фонетске речи с главним акцентом на глаголској компоненти, с тим што се у првом и

трећем примеру изговарају две побочне фонетске речи: ↓*ка̏д*^*шо̂*^чу̏ла↓, а у другом — једна: ↓*ашо̂*^глѐда̄↓.

1.1.2. Размотрићемо, најзад, синтагме које имају, поред главног, и побочни акценат на лексичкој речи. Носилац побочног акцента може бити предикатив (1) и императивни облик (2), при чему се у неким случајевима на редукованом облику императива појављује узлазни акценат на последњем слогу [види примере у: Маројевић 2007[а]: 336—337].

(1) Предикативи, како смо ми ову специфичну врсту речи назвали [види подробније у: Маројевић 2007[б]], имају статус побочне фонетске речи, а реч уз коју они стоје — статус главне фонетске речи у саставу сложене; на пример, у стиху *Горскоѓ вијенца*: Хва̂ла Бо̀гу, || и̏ма̄ ли | вјѐштица̄[x]? [ГВ 2173], у којем реконструишемо сложену фонетску реч: ↓*хва̂ла*^бо̀гу↓.

(2) Побочни акценат на облику другог лица једнине императива реконструишемо у првом стиху *Пјесме Мустај-кадије* (која је у деветерцу): Нѐ плач ма̂јко || ди̏лбер-|Фати́му — [ГВ 1855 (1)] те у десетерцима (основном стиху *Горскоѓ вијенца*): по̀јаш Ма̂рко || тво̀јēга | Шари́на, [ГВ 1801]; Бјѐж Ко̀мнене, || за̀дрта̄ | дѐлијо, [ГВ 1842]; Чу̂ј на́роде, || сви̏ ски̏ните | ка̀пе: [ГВ 2648]. — У свим наведеним примерима се остварују сложене фонетске речи с главним акцентом на вокативу именице: ↓*нѐплач*^ма̂јко↓, ↓*по̀јаш*^ма̂рко↓, ↓*бјѐш*^ко̀мнене↓, ↓*чу̂ј*^на́роде↓.

1.2. У руском језику побочни акценти су описани у ортоепским речницима. Поменућемо онај најауторитативнији за изговор и акценат, у редакцији Р. И. Аванесова, у којем су, у прилогу на крају књиге („Сведения о произношении и ударении”), описане речи без акцента и са слабим акцентом [ОСРЯ 1983: 681—682; ОСРЯ [6]1997: 663—665] и речи с побочним акцентом [ОСРЯ 1983: 683—684; ОСРЯ [6]1997: 665—666]. У литератури о побочним акцентима није разматрана граматичка функција руских побочних акцената; у њој је главна пажња поклоњена сложеним речима [Панов 1971: 240—253; Каленчук-Касаткина 1993: 99—106; Касаткина 1996: 400—409; Борунова 1995: 80—98; Борунова 2001: 145—148; Борунова 2003: 258—272; Архипова 2002: 85—93; Лефельдт 2006: 194—199]. А као што је тачно констатовао Н. С. Трубецки, руском језику, за разлику од немачког, „неизвестно смыслоразличительное ударение в сложном слове” [Трубецкой 2000: 240]: у том смислу у руском језику „второстепенное ударение фонологически несущественно” [Трубецкой 2000: 240], тј. побочни акценат није фонолошки релевантан у сложеним речима (али јесте, као што ћемо видети, на синтагматском нивоу).

Граматичка функција руских побочних акцената представљена је систематски само у нашој двотомној граматици на руском језику (Москва—Београд, 2001) [РГ 2001 I; РГ 2001 II], без подробнијег објашњења; она се у наставку овог одељка систематски описује, опет:

први пут, по врстама и категоријама речи а према примерима који су у Граматици наведени.

1.2.1. У кругу полусложеница (заправо: двокомпонентних лексичко-граматичких речи) побочне акценте налазимо на првој компоненти неких специфичних разломака те неодређених и повратне заменице.

(1) Са компонентом *пòл-* срасли су облици именица (*пòлстака́на*) и супстантивизираних редних бројева (*пòлвторо́го*) [РГ 2001 I: 160]. Први пут су у једној граматици разграничени облици именица *по́лдень* 'подне' и *по́лночь* 'поноћ', с једним (главним) акцентом, и облици двокомпонентних лексичко-граматичких речи *пòлдня́* 'по(ла) дана' и *пòлно́чи* 'по(ла) ноћи', с побочним акцентом на првој и главним акцентом на другој компоненти, на пример: Оте́ц пришёл домо́й òколо *полу́ночи*. Òколо *пòлно́чи* я̀ не мо́г заснýть.

(2) Неодређене заменичке речи с компонентом *кòе-* пишу се са цртицом без предлога, а растављено са предлогом, који се умеће између прве компоненте, с побочним акцентом, и друге компоненте, која је носилац главног акцента [РГ 2001 I: 176, 178].

(3) Повратна заменица (ген.) *дрỳг дру́га* пише се растављено, а предлог се умеће између прве компоненте, с побочним акцентом, и друге компоненте, која је носилац главног акцента [РГ 2001 I: 164].

1.2.2. У кругу заменица побочне акценте налазимо на неким показним те на личним и присвојним заменицама.

(1) Показне заменице *тòт* и *э̀тот* (и архаизам *сѐй* у устаљеним изразима) имају побочни акценат, осим кад је на њима логички нагласак. У неким конструкцијама замена побочног акцента главним граматички је обавезна. 1° Са значењем алтернативности, показна заменица *то́т* у комбинацији с речцом *не* мења побочни акценат у главни [РГ 2001 I: 173], на пример: Òн се́л *не* в *то́т* вагóн. 2° Са значењем идентификације, показне заменице *тòт* и *э̀тот* у комбинацији са заменицом *са́мый* чувају свој побочни акценат, а у комбинацији с речцом *же* или у вези и с речцом *же* и с заменицом *са́мый* мењају побочни акценат у главни (*то́т*, *э́тот*) [РГ 2001 I: 174].

(2) Личне заменице и повратна заменица (ген.) *себя̀*, осим кад је на њима логички нагласак, имају побочни акценат. У *Граматици* смо истакли да у руском језику личне заменице, за разлику од српских, немају енклитичке варијанте, па се зато за диференцирање значења користи само варирање главног и побочног акцента [РГ 2001 I: 162]. Исто тако смо истакли да српским реченицама с изостављеном личном заменицом у функцији граматичког субјекта у руском често одговара реченица с израженим субјектом [РГ 2001 I: 60—61]. При том је на руској личној заменици побочни акценат.

У неким конструкцијама замена побочног акцента главним граматички је обавезна. 1° У одричној реченици за исказивање непотпуне негације побочни акценат личне заменице после одричне речце

не замењује се главним [РГ 2001 II: 113—114], на пример: Мы пришли́ не к *тебе́*. После парних везника *ни... ни* [РГ 2001 II: 137], *ѝли... ѝли*, *лѝбо... лѝбо* [РГ 2001 II: 139] лична заменица такође добија главни акценат, на пример: Ни *я́* не посла́л ему̀ письма́, ни *о́н* не приезжа́л. 2° У конструкцијама с посесивним значењем [РГ 2001 I: 164] повратна заменица има побочни акценат ако стоји уз управну реч (именицу с предлогом или прилог): Òн пошёл к *себѐ* в ко́мнату, главни — ако је самостално употребљена: Пригласи́ друзе́й к *себе́*.

(3) Присвојне заменице, осим кад је на њима логички нагласак, имају побочни акценат. У неким конструкцијама замена побочног акцента главним граматички је обавезна. 1° Помоћу главног и побочног акцента диференцира се фразеолошка и нефразеолошка употреба присвојних заменица *наш*, *ваш* уз именицу *брат* [РГ 2001 I: 166] (такође уз именицу *сестра*): Зна́ю *я̀ ва́шего* бра́та! Я сего́дня встре́тил *ва̀шего* бра́та. 2° Супстантивизацијом (са даљом адвербијализацијом и срашћивањем с предлогом *по*) присвојна заменица замењује побочни акценат у главни, на пример: по *моему̀* мне́нию → по-*мо́ему* [РГ 2001 I: 165].

1.2.3. У кругу г л а г о л а побочне акценте налазимо:

(1) на глаголском облику на *-л* (у значењу прошлог времена индикатива, а у комбинацији с речцом *бы* и у значењу кондиционала) и личним глаголским облицима будућег времена индикатива копулативног глагола *быть*, у потврдним реченицама [РГ 2001 I: 62—63]: Òн *был* для нàс зага́дкой. Кад се потврдне реченице (Оте́ц *был* до́ма. Оте́ц *бу̀дет* до́ма) претворе у одричне, тј. кад испред глаголског облика стоји одрична речца *не*, побочни акценти се трансформишу у главне [РГ 2001 II: 129]: Оте́ц *не́ был* до́ма. Или: Отца́ *не́ было* до́ма. Оте́ц *не бу́дет* до́ма. Или: Отца́ *не бу́дет* до́ма. У реченици с одричном заменицом с префиксом *ни-* долази још једна негација изражена речцом *не*, с главним акцентом; реченица с одричном заменицом с префиксом *не́-* има само једну негацију, а на копулативном глаголу (у прошлом и будућем времену) пада побочни акценат [РГ 2001 II: 114]: В столо́вой никого́ *не́ было*. Не́кого *бы̀ло* спроси́ть. У садашњем времену реченице с побочним акцентом остају без копуле (Оте́ц до́ма. Не́кого спроси́ть), а оне с главним акцентом имају копулу *не́т* (Отца́ *не́т* до́ма. В столо́вой никого́ *не́т*).

(2) И на глаголском облику на *-л* (у значењу прошлог времена индикатива, а у комбинацији с речцом *бы* и у значењу кондиционала) и на личним глаголским облицима будућег времена индикатива полукопулативног глагола *стать* [РГ 2001 II: 63]: Òн *ста̀л* перево́дчиком.

(3) У посесивним реченицама двају типова диференцирано се употребљавају главни и побочни акценти на облицима глагола *быть*: 1° Посесивне реченице за исказивање отуђиве припадности, које у садашњем времену имају облике *есть* и *нет*, указују који предмет по-

седује субјекат посесивности. У прошлом и будућем времену индикатива употребљавају се одговарајући облици глагола *быть* с главним акцентом и у потврдним [РГ 2001 II: 119]: У тебя *бы́ло* вре́мя поду́мать. У нѝх *бы́ли* де́ти. У тебя̀ *бу́дет* вре́мя зайти́ к на̀м. Та́м у тебя̀ *бу́дут* друзья́ — и у одричним реченицама, које су по структури безличне [РГ 2001 II: 120]: У тебя̀ *не́ было* вре́мени прочита́ть кни́гу? У нѝх *не́ было* дете́й. У на̀с *не бу̀дет* вре́мени на э̀то. Ра́зве та́м у тебя̀ *не бу́дет* друзе́й? — као и у кондиционалу (у комбинацији с енклитиком *бы*) [РГ 2001 II: 149]: Э̀сли бы у меня̀ *бы́ло* вре́мя, я̀ пошёл бы в теа́тр. 2° Посесивне реченице за исказивање неотуђиве припадности, које у садашњем времену немају облике *есть* и *нет*, указују на обележје предмета који поседује субјекат посесивности. У прошлом и будућем времену употребљавају се одговарајући облици глагола *быть* с побочним акцентом, без обзира на негацију [РГ 2001 II: 120—121]: У О́ли *были* дли́нные ко́сы. У де́вочки *бу́дут* тёмные во́лосы. У неё *был* некраси́вый но́с. У до́чери *бу̀дут* не све́тлые, а тёмные во́лосы. У меня̀ *был* не гри́пп, а анги́на. 3° У одељку о броју *оди́н* указали смо да плуралски облик броја има значење количине не само уз именице pluralia tantum него и у комбинацији с именицама које означавају парне предмете [РГ 2001 I: 146], па смо навели пример (са српским преводом: 'Имала је један пар ципела'): У неё *бы́ли* одни́ ту́фли. Кад би се у наведеној реченици променио главни акценат побочним (*У неё *были* одни́ ту́фли), реченица би добила сасвим други смисао ('Била је само у ципелама'). Један од рецензената *Граматике*, покојна Инеса Марфуњина, на маргини је била написала: „Ну что — она была голая?" Није *била само у ципелама*, него је *имала једне ципеле*, на што указује главни акценат на облику *бы́ли*. То друго значење илуструје се примером у коме је побочни акценат на облику *бы́ли* (српски превод: 'У групи су биле само девојчице'): В гру́ппе *бы́ли* одни́ де́вочки. Прво је посесивна реченица за исказивање отуђиве припадности, и у садашњем времену она би у својој структури имала облик *есть*: У неё *е́сть* одни́ ту́фли '(Она има) Има један пар ципела'. Друго је реченица с копулативним обликом *бы́ли*, и у садашњем времену она не би у својој структури имала облик *есть*: В гру́ппе одни́ де́вочки 'У групи су само девојчице'.

1.2.4. У кругу р е ч ц и побочне акценте налазимо:

(1) на прилозима *ужѐ*, *ещё* и *пока̀* (у функцији речци), о чему се говори у одељку о адвербијалу времена [РГ 2001 II: 86].

(2) Самостално употребљене, речце *во́т* и *во́н* имају главни акценат, а побочни (*во̀т*, *во̀н*) испред показне заменице (која свој побочни акценат трансформише у главни) [РГ 2001 I: 173]. У примерима: *Во́т* мо̀й до́м. *Во́н* мо̀й до́м — речца има главни акценат (и твори просту фонетску реч), а присвојна заменица — побочни (па са именицом уз коју стоји твори сложену фонетску реч): ↓во́т↓*мо̀й*^до́м ↓, ↓во́н↓*мо̀й*^до́м↓. А у примерима: *Во̀т* э́тот сту́л у̀до́бнее. Я возьму́

вòн тóт костюм — речце имају побочни акценат, па се остварују сложене фонетске речи: ↓*вòт*^э́тот↓, ↓*вòн*^тóт↓.

(3) На речци *угóдно* је главни акценат, али зато побочни акценат добијају упитне заменичке речи које у комбинацији са *угодно* творе аналитичке неодређене заменице [РГ 2001 I: 178]. У примерима: Какóй костюм надéть? — *Какòй угóдно*. Такúх слýчаев *скòлько угóдно* — остварују се сложене фонетске речи: ↓*какòй*^угóдно↓, ↓*скòлько*^ угóдно↓. А у примерима: Поступáй *кàк* тебѐ *угóдно*. Приходúте *когдà* вàм *угóдно* — компоненте аналитичке неодређене заменице раздваја облик личне заменице, такође с побочним акцентом, па се остварују сложене фонетске речи с једном главном и две побочне фонетске речи: ↓*кàк*^*тебѐ*^угóдно↓, ↓*когдà*^*вàм*^угóдно ↓. Ако би логички нагласак био на облику личне заменице, заменички побочни акценат би се трансформисао у главни, па би се речца *угóдно* издвојила у самосталну просту фонетску реч: ↓*кàк*^тебé↓угóдно↓.

1.2.5. У кругу в е з н и к а побочне акценте налазимо:

(1) на неким двосложним и вишесложним основним везницима.

(2) Односне заменице (везничке речи) могу имати побочни или главни акценат, што зависи од синтаксичке позиције, тј. од тога који се тип зависне реченице везничком речју уводи.

Односне придевске заменице *котòрый*, *какòй*, *чѐй*, као везничке речи које уводе зависну атрибутивну реченицу, имају побочни акценат [РГ 2001 II: 144]. У поглављу о заменицама наводе се и други примери с везничком речју *котòрый*, али и примери с везничким речима *ктò* и *чтò* (такође у атрибутивној зависној реченици) [РГ 2001 I: 169]. Опозиција главни—побочни акценат указује на диференцирање упитне и односне заменице — упитна заменица има главни акценат [РГ 2001 I: 168].

(3) Односни заменички прилози *когдá*, *скóлько*, *наскóлько*, као везничке речи које уводе зависну објекатску реченицу, имају главни акценат [РГ 2001 II: 144]. У поглављу о заменицама наводи се још неколико примера са заменичким прилозима *когдá* и *скóлько*, али и примери с другим везничким речима (такође у објекатској зависној реченици) [РГ 2001 I: 169].

1.2.6. У кругу п р е д л о г а побочне акценте налазимо:

(1) на неким двосложним и вишесложним основним предлозима, примарним и секундарним;

(2) на предлозима с генитивом *пòсле* [РГ 2001 I: 127, II: 90], *наканýне* [РГ 2001 I: 127, II: 90], *вòзле* [РГ 2001 I: 127, II: 100], *вокрýг* [РГ 2001 I: 127, II: 84], *напрòтив* [РГ 2001 I: 127], *впередù*, *позадù*, *мùмо*, с дативом *навстрѐчу* [РГ 2001 I: 128] и с акузативом *спустѝ* [РГ 2001 I: 128, 151], који су хомонимични с прилозима (при чему се врсте речи диференцирају и прозодијски — прилози су с главним акцентом). Овде је важно подсетити да се лексема *спустя* у свим руским речницима наводи само као предлог, осим нашег двојезичног

речника, у којем се указује на двоструку функцију речи: предлог с акузативом и прилог [РСУС 1985: 231]. У *Граматици* се ово тумачење подробније образлаже: у препозицији је предлог који има побочни акценат: *спустя* (ме́сяц), а у постпозицији — прилог с главним акцентом: (мно́го ле́т) *спустя́*.

(3) Предлошко-падежне везе типа (мы́, на́с, на́ш) *с тобдй*, *с нѐй*, *с нѝм*, с побочним акцентом и у функцији речци за указивање на двојину, граматички модификују побочни акценат управне личне или присвојне заменице у главни: мы́ *с тобдй*, мы́ *с нѐй*, мы́ *с нѝм*, вы́ *с нѐй*, вы́ *с нѝм*, на́ш *с тобдй*, ва́ш *с нѐй* итд. [РГ 2001 I: 166] (потпун списак чиниле би још синтагме: на́ш *с нѐй*, на́ш *с нѝм*, ва́ш *с нѝм*). Овде је важно подсетити да се предлошко-падежном везом овог типа прецизира двојинско значење личних (*мы́*, *вы́*) и присвојних (*на́ш*, *ва́ш*) заменица првог или другог лица множине. А то је функција партикуле. Без предлошко-падежне везе наведеног типа управна лична (односно присвојна) заменица, сем ако на њу пада логички нагласак, имала би побочни акценат.

2. Вакернагелов закон [види Wackernagel 1892: 333—436], који у најопштијем облику гласи да су у старим индоевропским језицима енклитике (основног типа) распоређене тако да оне чине финални део прве фонетске речи (= тактовске групе) фразе, применио је на словенски материјал Роман Ј А К О Б С О Н [Jakobson 1971 (1935)], а актуелизовао Андреј З А Л И З Њ А К у неколико својих расправа: најпре у публикацији новгородских записа на брезовој кори *Новгородские грамоты на бересте.* (*Из раскопок 1984—1989 гг.*) (1), синтетички у другом издању монографије о староновгородском дијалекту (2), а затим у књизи о аутентичности Слова о полку Игореве (3).

Вакернагелов закон је постао актуелан и у индоевропеистици [Красухин 2005].

(1) У расправи *К изучению языка берестяных грамот* Зализњак је подробно изложио своје учење о месту енклитика у реченици и о њиховом распореду [Зализняк 1993: 280—308]. Он указује да „цепочка энклитик не может сама по себе начинать предложение. Она должна быть присоединена справа к некоторой словоформе (или серии словоформ), которую можно обозначить как б а з и с первой тактовой группы предложения. В принципе такой базис может состоять: 1) из одной акцентно самостоятельной словоформы [...]; 2) из двух акцентно самостоятельных словоформ [...]; 3) из проклитики (или серии проклитик)” [Зализняк 1993: 288]. У наставку аутор указује да, „когда первичное предложение начинается с проклитических союзов *а*, *и*, *да*, *нъ*, *ци* или частиц *не*, *ни*”, „в принципе возможно как *не далъ ли* ѥ*си* (с базисом типа 1: *не далъ*), так и *не ли* ѥ*си далъ* (с базисом типа 3: *не*)” [Зализняк 1993: 289 (исправили смо штампарске грешке)].

У претходном делу расправе наводе се примери распоређени по другим критеријумима, па и они с базом типа 3 (тзв. проклитич-

ко-енклитички тип распореда енклитика), међу њима и следећи, из *Руске правде*: *оже ли и додьржать свѣта* „если же его (вора) додержат до рассвета” [Зализняк 1993: 283], који би се могао на савремени српски језик превести: а̀ко ли га за̀држē до свѝтāња. Пример је индикативан у два правца. С једне стране, база типа 3 овде се не може заменити базом типа 1. С друге стране, и важније: пример показује да се овде не ради о проклитичко-енклитичком типу распореда енклитика него о везивању енклитика за граматичку реч с побочним акцентом (за везник *ако* у савременом српском, односно за везник *оже* у староруском).

(2) У другом издању монографије *Древненовгородский диалект* Зализњак укратко излаже, позивајући се на свој претходни рад, учење о распореду енклитика [Зализняк 2004[а]: 185—189]. На самом почетку овог синтетичког излагања руски лингвиста указује на други од два посебна случаја: „В особых случаях тактовая группа может [...] состоять только из проклитики и энклитики (или из серии проклитик и серии энклитик)” [Зализняк 2004[а]: 186]. У наставку аутор указује следеће: „Если первичное предложение начинается с проклитики [...], в принципе возможны: а) обычная модель *не далъ ли ѥси*; б) особая модель *не ли ѥси далъ*, где начальная тактовая группа вообще не содержит акцентно самостоятельного слова, а складывается из проклитик и энклитик” [Зализняк 2004[а]: 188].

(3) У књизи *„Слово о полку Игореве”*: *Взгляд лингвиста* Зализњак доказује аутентичност *Слова о полку Игореве* применом Вакернагеловог закона о распореду енклитика [Зализняк 2004[б]: 44—72], али се у њој тзв. проклитичко-енклитички тип распореда енклитика само помиње (пошто он у *Слову* није посведочен).

3. Распоред енклитика у српском језику, као живом моделу прасловенске, па и праиндоевропске ситуације, уноси битне корекције у Зализњаково тумачење стања у староновгородском дијалекту — и уопште у теорију о распореду енклитика у старим (и новим) индоевропским језицима. Учење о побочним акцентима у српском језику (1) и о њиховој граматичкој функцији (2) потврдило је да се не може говорити о проклитичко-енклитичком типу распореда енклитика ни у српском језику, ни у староновгородском дијалекту: енклитике се не везују за проклитику него за реч с побочним акцентом (3).

(1) Учење о побочним акцентима уведено је у србистику у нашем критичком издању *Горскоī вијенца*. У предговору за то критичко издање истакли смо: „Систем од два силазна и два узлазна (главна) акцента проширује се побочним акцентима, који се реализују само у ријечи чија друга компонента већ има главни акценат или у синтагми са ријечју која има главни акценат” [Маројевић 2005: 7; Маројевић 2004: 9]. У наставку подробно је размотрен побочни краткосилазни, побочни краткоузлазни, побочни дугосилазни и побочни дугоузлазни акценат, према врстама речи.

(2) Као пример граматичке функције побочног акцента (тачније: граматичке функције силабичке структуре побочне фонетске речи) може се навести диференцирање везника *а̀ли* као раставног везника у значењу 'или' (и као супротног везника у значењу 'али') и двокомпонентног саставног везника *а̀л и* у значењу 'а и'. У свим досадашњим издањима (осим нашег) у 33. стиху *Горскоѓ вијенца* се полазило од раставног везника *а̀ли*, па би подела на фонетске речи изгледала овако: ↓ајâ↓штòћу↓*а̀ли*^саки́мећу↓: трећа, сложена фонетска реч састојала би се од двосложне побочне фонетске речи *а̀ли* и четворосложне главне фонетске речи *са ки́ме ћу*. Наша вербализација (и акцентуација) текста:

А јâ штò ћу, || а̀л и са ки́ме ћу:
ма̀ло рукā^{x} — || малѐна | и сна́га,
јѐдна слâмка || мѐћу | ви̏хорове,
си̏рāк ту̏жнӣ || без ни̏гће | ни̏кōга!

[ГВ 33—36]

даје у појединости друкчију поделу на фонетске речи: ↓ајâ↓штòћу↓ *а̀л*^исаки́мећу↓: трећа, сложена фонетска реч састоји се од једносложне побочне фонетске речи *а̀л* и петосложне главне фонетске речи *и са ки́ме ћу*. Ова мала фонетска разлика са версолошког становишта је веома битна: ранија вербализација текста указивала би на двосложни други и четворосложни трећи такт (и опкорачење границе између тактова речју с побочним акцентом), нова вербализација текста указује на једну прозодијско-интонациону целину у другом полустиху (пошто акценат на једносложници не формира самостални такт).

(3) У балади „Жалостна пѣсанца племените Асан-агинице" побочни краткосилазни акценат налазимо на везнику *ка̀д* (у 9 стихова, од којих је само онај у 10. стиху метрички): Ка̀д ли му је || ра̀нāм | бо̀ље *би́ло*, [ЖППА 10]; *Ка̀д* ка̀дуна || рѣ̂чи | разу̏мѣла, [ЖППА 14]; *Ка̀д* ка̀дуна || кња̏гу | проу̏чила, [ЖППА 32]; *ка̀д* по̀купӣш || госпо̀ду | сва̀тове [ЖППА 58]; *Ка̀д* ка̀дији || *бѣ̂лā* кња̏га | до́ђе, [ЖППА 62]; *А ка̀д* би́ли || а̀гѣ | *ми̏мо* дво́ра, [ЖППА 67]; *Ка̀д шō* чу̏ла || А̀сан-|а̀гиница, [ЖППА 73]; *ка̀д се* нѐће || ми̏ловāти | на̀ вāс [ЖППА 87]; *Ка̀д шō* чу̏ла || А̀сан-|а̀гиница, [ЖППА 89], а побочни краткоузлазни — на везнику *ка̀дā* (у једном стиху): *ка̀дā* бу̏дē || а̀гѣ | *ми̏мо* дво́ра [ЖППА 60].

Жарко Р У Ж И Ћ је акцентом означио само метрички акценат на везнику *ка̏д* (у 10. стиху), док је у осталим стиховима где се појављује везник оставио без акцента, као и његов аломорф *ка̀дā* (у 60. стиху) [Ружић 1974: 385; Ружић 1986: 184—186]. Свој поступак версолог овако објашњава: „Разуме се, нисам акцентовао везнике нити сам се трудио да испуним трохејску схему. Тако нисам акцентовао везник *кад* не само у стиху *кад кадуна р'јечи разумјела* него ни у сти-

ховима: *кад се неће смиловаш̄и на вас... када буде аг̄и мимо двора* и сл. Изузетно сам га акцентовао у стиху: / *Ка̏д* ли му је // ранам боље било / јер се иза њега налазе три проклитике те би цео полустих остао без акцента” [Ружић 1974: 384; цит. по Ружић 1986: 183 (знак / указује на нови ред у тексту који се цитира)]. — Везник *ка̏д*, наравно, у свим позицијама има акценат, али је тај акценат побочни, при чему је у изузетом примеру он и метрички (као једини акценат у првом полустиху). Ружићева прозодијска интерпретација показује, међутим, колико је неразвијеност науке о језику ограничавала науку о стиху (и обрнуто).

Акцентуација Асима П Е Ц Е је неуједначена. Он је акцентовао варијанту *ка̀да* (у 60. стиху, без дужине на другом слогу), као и везник *ка̏д* уколико има више од једне енклитике (у 10. стиху), изоставивши акценат у примеру где везник има једну енклитику (у 87. стиху). Испред заменичког облика *т̄о̂* с контекстуално ослабљеним акцентом оставио је акценат на везнику, с тим што једном на заменичком облику ставља дужину: Ка̏д то̄ чу̏ла (у 73. стиху), а други пут дугосилазни акценат: Ка̏д то̂ чу̏ла (у 89. стиху). Акценат оставља на везнику после речце *а*: А ка̏д би́ли (у 67. стиху). Једном је акценат оставио на везнику и у слогу испред главног акцента наредне речи: Ка̏д ка̀дији (у 62. стиху), а трипут га је избрисао: Кад ка̀дуна (у 14. и 42. стиху); кад по̀купӣш (у 58. стиху) [Пецо 1973: 172—175; исто у Пецо 1992: 184—187]. Вук А Л Е К С И Ћ је за основу узео (друго) издање Вука Караџића, па у његовом издању балада има стих више; на додатом стиху је акценат на везнику изоставио: а кад по̂ђе̄ш (стих 58[a]). У свим осталим примерима држао се (некритички) Пецине прозодије [Алексић 1990: 67].

Јулије Б Е Н Е Ш И Ћ је акцентовао варијанту *kàda* (у 60. стиху, без дужине на другом слогу), а везник *kȁd* уколико има енклитику (не само у 10. него и у 87. стиху) и уколико стоји испред заменичког облика *tô* с контекстуално ослабљеним акцентом (у 73. и 89. стиху). У осталим стиховима, у слогу испред главног акцента наредне речи, везник је оставио без акцента, с тим што је акценат пренео на речцу *а* у 67. стиху: À kad bíli [Benešić 1937: 338—340]. Бенешићева акцентуација тачно одражава тонске варијетете побочног краткосилазног акцента: он се јасно осећа испред енклитике и испред речи која и сама има побочни акценат, а слабије кад се налази непосредно испред главног акцента. На његово постојање и у тој позицији указује пример у коме је он пренесен на речцу — да акцента нема на везнику, не би се остварило његово преношење на проклитику. Ми, додуше, реконструишемо и у том случају побочни краткосилазни акценат на везнику и сложену фонетску реч ↓*ака̏д*^би́ли↓, али је могуће и преношење акцента на проклитику, тј. може се остваривати и сложена фонетска реч ↓*а̀кад*^би́ли↓.

ЛИТЕРАТУРА

Алексић 1992: Вук Алексић. *Читанка*: За VIII разред основне школе. Треће издање. Београд—Нови Сад—Приштина, 1992.

Архипова 2002: Е. А. Архипова. *Побочное ударение в русском языке*: *Характеристики гласного в соотношении с ударным*. — Вестник Санкт-петербургского университета. Серия 2. История, языкознание, литературоведение, 2002, вып. 4 (№ 26), 85—93.

Benešić 1937: Juljusz Benešić. *Gramatyka języka chorwackiego czyli serbskiego*. Warszawa, 1937.

Борунова 1995: С. Н. Борунова. *Фонетические признаки побочного ударения в связи с общими проблемами ударения*. — Русистика сегодня, Москва, 1995, № 4, 80—98.

Борунова 2001: С. Н. Борунова. *Взгляд на проблему побочного ударения в современном русском языке (лексикографический аспект)*. — Жизнь языка: Сборник статей к 80-летию Михаила Викторовича Панова. Москва, 2001, 145—148.

Борунова 2003: С. Н. Борунова. *К вопросу об интерпретации побочного ударения в современном русском языке*. — Аванесовский сборник: К 100-летию со дня рождения члена-корреспондента Р. И. Аванесова. Москва, 2003, 258—272.

Wackernagel 1892: Jacob Wackernagel. *Über ein Gesetz der indogermanischen Wortstellung*. — Indogermanische Forschungen, Strassburg, 1892, Band I, S. 333—436.

ГВ: Петар II Петровић-Његош. *Горски вијенац*. Критичко издање. У редакцији Радмила Маројевића. — [У књигама:] Маројевић 2005: 34—226; Маројевић 2004: 45—284.

ЖППА: *Жалости пѣсанца племените Асан-аѓинице*. Критичко издање. У редакцији Радмила Маројевића. [У припреми].

Зализняк 1993: А. А. Зализняк. *К изучению языка берестяных грамот*. — В. Л. Янин, А. А. Зализняк. Новгородские грамоты на бересте. (Из раскопок 1984—1989 гг.). Москва, 1993, 191—321.

Зализняк 2004[а]: А. А. Зализняк. *Древненовгородский диалект*. Второе издание, переработанное с учетом материала находок 1995—2003 гг. Москва, 2004.

Зализняк 2004[б]: А. А. Зализняк. *„Слово о полку Игореве"*: *Взгляд лингвиста*. Москва, 2004.

Jakobson 1971 (1935): R. Jakobson. *Selected Writings*. Vol. II. The Hague—Paris, 1971, 16—22 (*Les enclitiques slaves*).

Каленчук-Касаткина 1993: М. Л. Каленчук, Р. Ф. Касаткина. *Побочное ударение и ритмическая структура русского слова на словесном и фразовом уровнях*. — Вопросы языкознания, Москва, 1993, № 4, 99—106.

Касаткина 1996: Р. Ф. Касаткина. *Некоторые наблюдения над особенностями словесного ударения в современном русском языке. Новые энклиномены?* — Русистика. Славистика. Индоевропеистика. Сборник к 60-летию Андрея Анатольевича Зализняка. Москва, 1996, 400—409.

Красухин 2005: К. Г. Красухин. *Очерки по реконструкции индоевропейского синтаксиса*. Москва, 2005, 127—168 („Закон Вакернагеля и структура индоевропейского предложения").

Лефельдт 2006: Вернер Лефельдт. *Акцент и ударение в русском языке*. Москва, 2006.

Маројевић 2004: Петар II Петровић Његош. *Горски вијенац*. Критичко издање. Приредио Радмило Маројевић. Београд, 2004 [2005].

Маројевић 2005: Петар II Петровић-Његош. *Горски вијенац*. Критичко издање. Текстологија. Редакција и коментар Радмило Маројевић. Подгорица, 2005.

Маројевић 2006[а]: Радмило Маројевић. *Ријеч као текстолошки проблем (с ортоѓрафскоѓ аспекта)*. — Научни састанак слависта у Вукове дане (7—10. IX 2005). [Књ.] 35/1: Реч — морфолошки, синтаксички, семантички и формални аспекти у српском језику. Београд, 2006, 43—60.

Маројевић 2006[б]: Радмило Маројевић. *Граматичка функција побочних акцената у руском језику*. — Студије српске и словенске: Серија I. Српски језик, Београд, 2006, XI, бр. 1—2. [У штампи].

Марojевић 2007[а]: Радмило Марojевић. *О настaвном прогрaму српског jезикa кao стрaног.* — Српски кao страни jезик у теориjи и прaкси: Зборник радова. Београд, 2007, 325—339.

Марojевић 2007[б]: Радмило Марojевић. *Предикaтиви у српском jезику у систему врстa риjечи.* — Радови: Филозофски факултет, Бањa Лукa, 2007, X, бр. 10, 11—43. [У штaмпи].

ОСРЯ [1]1983: *Орфоэпический словарь русского языка*: *Произношение, ударение, грамматические формы.* Под ред. Р. И. Аванесова. Москва, 1983.

ОСРЯ [6]1997: *Орфоэпический словарь русского языка*: *Произношение, ударение, грамматические формы.* Под ред. Р. И. Аванесова. [5-е изд., испр. и доп. Москва, 1989]. 6-е изд., стереотип. Москва, 1997.

Панов 1971: М. Б. Панов. *Об аналитических прилагательных.* — Фонетика. Фонология. Грамматика: К семидесятилетию А. А. Реформатского. Москва, 1971, 240— 253.

Пецо 1973: Асим Пецо. *Акценaтскa читaнкa*: За више разреде основне школе. Београд, 1973.

Пецо 1992: Асим Пецо. *Акценaтскa читaнкa.* Треће издање. Београд, 1992.

РГ 2001 I: Радмило Мароевич. *Русская грамматика*: *Сопоставительная грамматика русского и сербского языков с историческими комментариями.* Том I. *Типология. Фонология. Морфология имени.* Москва—Белград, 2001.

РГ 2001 II: Радмило Мароевич. *Русская грамматика*: *Сопоставительная грамматика русского и сербского языков с историческими комментариями.* Том II. *Морфология глагола. Синтаксис. Теория перевода.* Москва—Белград, 2001.

РСУС 1985: Р. Мароевич, М. Мароевич, В. О. Можаева. *Русско-сербскохорватский учебный словарь / Основни руско-српскохрватски речник.* Москва—Белград, 1985. [Редактор сербскохорватской части Р. Мароевич].

Ружић 1974: Жарко Ружић. *О версификациjи* Асанагинице. — У зборнику: Симић (ред.) 1974, 381—392. [Прештампано (под насловом: *Версификациjа „Асанaгинице”*) у Ружић 1986: 180—192].

Ружић 1986: Жарко Ружић. *Над зaгонетком стиха.* [Нови Сад], 1986.

Симић (ред.) 1974: Научни састанак слависта у Вукове дане (Београд, Тршић, Нови Сад, 12—18. IX 1974). Реферати и саопштења, [књ.] 4, св. 1. [Редактор Радоjе Симић. Београд, б. г.].

Трубецкой 2000: Н. С. Трубецкой. *Основы фонологии.* Перевод с немецкого А. А. Холодовича. Редакция С. Д. Кацнельсона. Послесловие А. А. Реформатского. 2-е изд. Москва, 2000.

Радмило Мароевич

УЧЕНИЕ О ПОБОЧНЫХ УДАРЕНИЯХ И ЗАКОН ВАКЕРНАГЕЛЯ О РАСПОЛОЖЕНИИ ЭНКЛИТИК

Резюме

В монографическом исследовании, составной частью которого является настоящая статья, рассматриваются вопросы лингвистической и стиховедческой интерпретации побочных ударений в сербском и русском языках, а именно: а) место побочных ударений в просодической системе исследуемых языков и б) метрическая и ритмическая функция побочных ударений в сербском и русском фольклоре и художественной литературе.

В настоящей статье, во-первых, систематически описывается грамматическая функция русских побочных ударений по частям речи и разрядам слов с примерами, приведенными в нашей Русской грамматике (Москва—Белград, 2001, тт. I—II), во-вторых, обосновывается введение в научный оборот учения о расположении энклитик в современном сербском языке в связи с актуализацией закона Вакернагеля, а также учения о побочных ударениях.

В статье вводится и обосновывается понятие сложного фонетического слова, состоящего из одного главного фонетического слова и одного или более побочных фонетических слов.

UDC 821.163.41.02MODERNIZAM

Весна Матовић

„ЕВРОПЕИЗАЦИЈА" И НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ У КЊИЖЕВНОСТИ СРПСКОГ МОДЕРНИЗМА

У раду настојимо да покажемо како је процес „европеизације" као облик модернизације српске литературе и културе био фокусиран и на проблем националног идентитета (карактера, духа) и у којој је мери та фокусираност утицала на профилисање књижевнокритичких и песничких токова и доприносила унутрашњој дихотомичности националне литературе.

Кључне речи: српски модернизам, „европеизација", национални идентитет, друштвени и политички дискурс, традиција.

Појмови „европеизација" и национални идентитет битни су елементи процеса модернизације српске књижевности током првих деценија 20. века, а њихов однос је сложен и креће се у распону од прожимајућег, дијалошког до опозитног и искључујућег. Та различитост поимања израз је разноликих, често поларизованих идеолошких дискурса епохе. За њихово сагледавање била су нам подстицајна новија истраживања социолога и историчара политичких идеја, започета 80-тих година прошлог века, која су резултирала новим теоријско-методолошким приступом феномену нације, национализма и националног идентитета као њиховог темељног појма.

Преокрет који су својим поставкама унели Ернест Гелнер (Ernest Gellner), Бенедикт Андерсон (Benedict Anderson) и Ерих Хобсбом (Eric Hobsbawm), а даље разрадили Антони Д. Смит (Anthony D. Smith), Ханс Урлих Велер (Hans-Urlich Wehler) и други, темељи се на идејама новог конструктивизма, који појаве приказује као конструкте људског духа и његових категорија, а не као трајне и непромењиве категорије, и стоји насупрот есенцијализму историјских појава као датих и стабилних. Тај приступ преферира историјски начин мишљења, односно настоји да доведе у питање приоритет национализма у систему идеја и у процесу уобличавања идентитета, тј. да покаже да су и идентитети (национални, класни, верски) конструкти и да их одликује невероватна разноликост у погледу садржаја.[1]

---

[1] Ханс Урлих Велер, *Проблеми с национализмом*, Национализам (историја — форме — последице), „Светови", Нови Сад 2002, стр. 11.

За нашу анализу веома је значајан став поменутих истраживача да су нација, национализам првенствено *културне*, а потом политичке појаве, односно да је национални идентитет облик *историјске културе*, тј. темељи се на субјективном осећању појединца о припадности истој етничкој заједници и језику, на свести о њеној традицији („сећања заједнице на заједничке борбе на живот и смрт"), на општеприхваћеним митовима, симболима и сликама, на специфичном осећању друштвене солидарности, те на истоветним пројекцијама националних хтења и интереса. Посебно се акцентује значај културних елита (научне и уметничке) у обликовању националног идентитета, система вредности и доминантног културног модела, јер елита назначава „мапе" и „путоказе" којима би ваљало ићи. Језик уметничких дела (музичких, ликовних, књижевних), чија експресивна снага делом потиче из блискости са националним митовима и симболима, чини их пријемчивијим широј публици и стога утицајнијим. И научне идеје (посебно оне из области историје, етнопсихологије, фолклористике), када су у њима садржани елементи који доприносе хомогенизацији нације и снаже осећање њене укорењености и јединства, имају бољу рецепцију и бивају продуковани и у уметничкој пракси.

Улога елита посебно је важна у преломним периодима, када ишчезавају или се урушавају традиционални духовни и морални принципи и доводе у сумњу постојећи политички и културни ауторитети. Такав период био је у српском културном и политичком животу почетак 20. века: традиционално патријархалну парадигму потискивала је грађанско-либерална, а монархистички апсолутизам добијао је алтернативу у вишепартијском парламентарном животу. У уметности је то смена реалистичке модернистичком парадигмом. Ова темељна и обухватна промена тешко би била изводљива без активног учешћа националне елите. Књижевна није била никакав изузетак — нови модел мишљења и систем вредности нашли су у њој не само одјека већ, чини се, и додатну мобилизаторску снагу. Процес „европеизације" као облик модернизовања српске литературе, али и културе и друштвеног живота, био је у тесној вези и са концептом националног идентитета у смислу његовог очувања, преобликовања или довођења у питање, што указује на перманентна прожимања са сфером друштвеног живота.

На особит начин везу књижевности са друштвеним животом апострофирају и књижевни теоретичари „новог историцизма" и „културног материјализма", који настоје да укажу на њену реверзибилност: књижевност не рефлектује само историју већ је као њен легитимни део и производи. Наиме, у књижевним и ванкњижевним текстовима могу се дешифровати „доминантни културни кодови, али и индивидуални 'одговори' на владајућу дискурзивну праксу; они сведоче о различитим репресивним стратегијама свеприсутне Власти,

али и о различитим могућностима индвидуалног одговора."[2] Појам националног идентитета као једна од стожерних категорија одржања, очувања и обнове нације, односно националне државе, нашао се отуда и у средишту модернизацијских процеса српске књижевности првих деценија 20. века. Упоредо са другим појмовима сличног семантичког потенцијала, попут национално, национални дух, национални карактер — национални идентитет је са појмом „европеизације" успостављао динамичан, контроверзан и узбудљив однос и имао важну улогу у формирању модернистичке парадигме српске књижевности.

За разумевање те парадигме неопходно је назначити шири политички и културни контекст епохе. Последње деценије 19. века и почетак 20. века период су политичке кризе у Србији: ратови са Турцима (1876—1878) и Бугарима (1885), унутрашња нестабилност влада Милана и Александра Обреновића, царински рат и анексија Босне и Херцеговине (1908), праћени сталним политичким и економским притисцима Аустро-Угарске, дестабилизовали су земљу. Насупрот политичким недаћама, овај период је донео културни успон земље, ојачао њену националну самосвест и проширио њене духовне и културне видике. Најзаслужнија за то била је културна елита — она која је након школовања на најбољим европским универзитетима улазила у политику, бавила се науком и образовањем, настојала да унапреди законодавни и парламентарни живот у земљи, а културни обогати упознавањем са модерним идејним и уметничким струјањима. Процес „европеизације" као раскид са старим елитама и обрасцима, оствариван је понајвише путем културе, чији је битан сегмент литература. Књижевност је тако постала респектабилни фактор друштвеног живота, а значај националног идентитета, потенцирала је чињеница његове угрожености (политичке и културне) од стране моћних северних суседа. „Европеизација" је на известан начин била амбивалентан процес: подразумевала је праћење и хватање корака са „духом времена", односно угледање на стране узоре и обрасце, али и јасно назначену потребу да се сачува културна аутохтоност и политички суверенитет. Као модел пројектованог националног преображаја „европеизација" је имала за циљ да створи претпоставке да Србија и њена култура коначно заузму одговарајуће место у светској заједници народа. То је био један од оних програмских постулата око кога код српских модерниста није било дилеме, а код традиционалиста једнодушног противљења. Све остало је било спорно: који је од постојећих страних модела и да ли је (када су у питању традиционалисти) пожељан и прихватљив, али и шта представља националну класику, тј. који вид духовне и стваралачке вертикале може бити уграђен у нову националну културну политику као њен животодавни ток.

---

[2] Zdenko Lešić, *Novi istoricizam*, Novi istoricizam i kulturni materijalizam, Narodna knjiga, Beograd 2003, str. 32.

Млада научна елита није остала по страни у тој идејној и духовној полифоности. Географска и етнопсихолошка истраживања Јована Цвијића била су од суштинског значаја за редефинисање националног идентитета. Наиме, знаменити научник је географски простор Балкана посматрао и као простор културе и пажњу је колико на састав земљишта усмеравао на утврђивање културних појасева, на етнолошка испитивања и на изучавање колективне психологије односно карактерологије.[3] Његова подела на културне појасеве и психичке типове (динарски, централни, источно балкански и панонски) заснована на научним чињеницама, открила је карактеролошку диверзификованост појединих етничких целина и указала на њихову условљеност историјским и географским окружењем, али и на сличности са суседним етницитетима и додирне тачке у њиховим менталним и физичким својствима, митским и културним обрасцима. Ти увиди су значајно мењали идеализовану слику националног карактера заснованог на херојском обрасцу и епском слоју усмене традиције, показивали је у објективнијем светлу и са њеним негативним својствима. Ипак, Цвијићево истицање динарског типа као централног, посебно његова опредељеност да он буде основа новог идентитета у оквиру будуће јужнословенске заједнице, указују и на сферу политичких интересовања и пројекција овог научника. И новији истраживачи ове области, попут Бојана Јовановића, скрећу пажњу на то: „Иако није психолошки, Цвијић је политички идеализовао динарски тип као основ новог националног, државног и цивилизацијског заједништва, а тумачењем овог типа развијао идеју југословенства... Његови радови који се по својој фактури, концепцији и методу одликују строгим научним поступком, садрже и одређене формалне карактеристике добре политичке и публицистичке литературе."[4] То потврђује тезе савремених историчара и социолога о испреплетености научних и уметничких са политичким дискурсима, а проблематику националног идентитета враћа у област културне политике и њен историјски контекст.

Цвијићево апострофирање динарског типа, као и његова упозорења да понуђени тип или образац, да би могао да одговори потребама времена, мора бити проширен и обогаћен општеприхваћеним вредностима западноевропског модела,[5] парадигматичан је за епоху српског модернизма, јер показује интерполираност старог и новог, а не само њихову конфронтираност. Национално, па и национални идентитет и књижевност морали су, парадоксално, бити „европеизовани" чувајући основну супстанцу. На тој контроверзи, праћеној сло-

---

[3] Више В. Матовић *Удео часописа српске модерне у стварању националног културног обрасца*, Српска модерна. Културни обрасци. Периодика, Институт за књижевност и уметност, Београд 2007, стр. 30.

[4] Бојан Јовановић, *Цвијићева етнопсихолошка истраживања*, Јован Цвијић: Психичке сообине Јужних Словена, СКЗ, Београд 2006, стр. XLI.

[5] Јован Цвијић, *Нова генерација*, Зора, 1911, II, бр. 1—2, стр. 1.

женим односима преузимања, асимилације, трансформације, али и отпора и одбацивања, била је заснована културна идеологија српског модернизма.

Књижевнокритичке идеје и поимање националне културе и идентитета Јована Скерлића, са Богданом Поповићем најутицајније личности предратног модернизма, репрезентативни су у том погледу. Књижевни историчар и критичар, Скерлић је био исто толико и национални идеолог. Место уредника стожерног часописа српске модерне — *Срйскоī књижевноī īласника*, угледног професора београдског Универзитета и истакнутог јавног и политичког посленика, допринели су да његов књижевни и политички дискурс имају снажног утицаја на доминантне токове културне и књижевне политике, да их на особен начин усмеравају, фаворизујући једне, а осуђујући друге. „Он је (био) највиши књижевни *arbiter* који даје тон и правац, који својим критикама ствара и уништава репутације, уводи људе у књижевност или избацује из исте",[6] писао је с јетком горчином један од бројних Скерлићевих опонената Тодор Манојловић.

За нашу тему битни су Скерлићево поимање појмова „европеизације" и националног идентитета, односно националног карактера (коме су семантички блиски појмови расног, национални дух, народна душа) и њихова артикулисаност у књижевнокритичким и публицистичким списима. Заговорник идеја западноевропске социјалдемократије, витализма, научног позитивизма, чврсто убеђен у могућност општег напретка и духовног и моралног препорода сопственог народа, видећи у „књижевности највиши израз народног живота", овај критичар је веровао да нове и напредне идеје могу и морају бити реализоване у поетским делима, чиме се остварује једна од њихових фукција као националног духовног и моралног коректора. О том аспекту Скерлићевог ангажмана са заједљивом оштрином писао је Станислав Винавер: „J. Скерлић поставио је штавише принцип моралне *цензуре* у књижевности: књижевност мора да буде 'здрава', социјална, да подстиче народ на отпор против злих социјалних или политичких појава, и да ни у ком случају не губи из вида пропагаторску, своју националистичко-етичну сврху."[7]

Национални идентитет, тј. карактер, који је и Скерлић сматрао динамичном категоријом, био је незаобилазна инстанца намераваног преображаја. Ипак, концепт индентитета, као и могућности његове промене и саображавања грађанском културном обрасцу као облику „европеизације", били су код Скерлића унеколико противуречни.

Главни критичар српске модерне, у улози националног идеолога, углавном се негативистички односио према патријархалном типу

---

[6] Тодор Манојловић, *Реализам и Војислав Илић*, Основе и развој модерне поезије, Градска народна библиотека „Жарко Зрењанин", Зрењанин, 1998 стр. 232.

[7] Станислав Винавер, *Модерна јуīословенска књижевносйī*, Одбрана песничког модернизма, прир. Г. Тешић, Центар за културу, Пожаревац 2007, стр. 207.

националног идентитета, који је обликован кроз епско предање, а свој канонски облик добио у епохи националног романтизма. Култ херојске жртве и животног пасивизма, прецењивање себе и веровање у сопствену одабраност, култ хајдука, као и култ народне поезије, који нису били само део српске усмене и романтичарске већ и европске књижевне традиције, супротстављени су рационалистичким идејама Запада израженим у „осећању личног достојанства, слободе, иницијативе... кроз ведри и трезвени дух који је створио сву цивилизацију".[8] Критички се односећи према идеализацији народног живота и политичким манипулацијама продукованим посредством „култа простог народа" и „идола народности", „природног Србина" или „Србенде", сумњичав према „наивној вери у српску културу", односно чисту „српску народну културу", посебно „теорију српске културе", Скерлић је, сагласно својим позитивистичко-просветитељским схватањима, преферирао један динамичан, рационалистичко-виталистички тип националног идентитета, са богатим духовним животом и развијеним осећањем етичности и колективне солидарности.

Када је писао о националним карактерним особинама („нашој раси", „србијанској раси", „југозападној раси"), он је критички указивао на наше негативне особине — „индивидуалистички дух, недисциплинованост, несоцијалност, неизглађену дивљину", на елементе „рушилачког и анархистичког у србијанском карактеру",[9] али је истицао и његове добре аспекте: „трезвеност, интелигентни нетрадиционализам, ширину видика, либерализам у идејама, оштар дух и правилан суд, разуман критицизам и плодну позитивност".

Извесно је да је Скерлић у процени националних карактерних особина близак Цвијићу, тј. његовом динарском типу, да показује сличан емотивни набој и да заступа одређене социјалне и политичке концепте. То је видљиво у низу ауторових публицистичких чланака, посебно у цитираном чланку *Србија, њена култура и њена књижевност*, писаном за *Босанску вилу* 1910, у време појачаног националног тонуса и идеје о јужнословенској заједници.

Међутим, Скерлићево сагледавање развојних тенденција српске књижевности и промена унутар националног идентитета, обележено је дуализмом, не ретко и контроверзама.

Иако је изражавао скепсу према апсолутизујућим судовима о расним одликама и националном карактеру и био искрено зачуђен „анахроном" наклоношћу Љубомира Недића „према неком романтичарском култу прошлости и 'српске културе', заснованом на пређут-

---

[8] Јован Скерлић, *Школовање на страни*, Фељтони, скице и говори, Београд 1964, стр. 66.

[9] Јован Скерлић, *Србија, њена култура и њена књижевност*, Критички радови Јована Скерлића, прир. Предраг Палавестра, Матица српска, Институт за књижевност и уметност, Нови Сад — Београд 1976, стр. 504.

ном презиру 'трулог Запада' и европске културе",[10] Скерлић је био склон да види највишу заслугу Његошеву у томе што је у *Горском вијенцу* „изразио целу српску расу... особине српског националног духа, народне душе",[11] а Кочића је хвалио као „човека од силне националне енергије" и видео у њему „моћни изданак једне српске расе која је много страдала и много се борила".[12]

Амбивалентан је и Скерлићев однос према култу српског сељака и хајдучком култу. Док је идеализовање српског села и задруге као темељних вредности народног живота, код Јанка Веселиновића или Лазе Лазаревића сматрао архаичним и непримереним новом либерално-грађанском моделу друштва, као позитивне карактерне црте Вука Караџића означавао је баш „природну бистрину и оштроумље србијанског сељака"[13] и дивио се Ђипиковом сељаку у чијим су се карактерним особинама препознавали трагови „старих ускока и хајдука".[14] Иако се подругљиво односио према митоманским идејама о „српској раси" Милоја Милојевића и Панте Срећковића, Скерлић је, како је приметио Милан Грол, „скоро подсвесно саосећао са расним стремљењима вође Велике Хрватске Анте Старчевића".[15] Такође, подстакнут победама српске војске 1912, мада интимно и политички несрећан због тог рата (с обзиром да је био присталица савеза словенских балканских народа), он је, у чланку *Свети дани*, изражавао дивљење снази српског војника — сељака и варошанина, наслућујући у тој снази „на бојном пољу проврелу, стару заспалу хајдучку ћуд предака".[16]

Извесно, осцилације у поимању националног карактера (расе, духа народа) и путева њиховог „европеизовања" код главног критичара српске модерне последица су прелазног периода у коме су у оптицају биле старе и нове идеје. Одређени митски обрасци попут хајдучког (кореспондентан са идејом националне слободе и отпора завојевачу), расног (фактор обједињавања и једнакости која се успоставља унутар одређеног етницитета) или култ сељака (као основне јединице кохезије друштвеног колектива), опскрбљени јаким мобилизаторским потенцијалом, обнављали су се у време криза. Не само песници (Алекса Шантић, Вељко Петровић, Милутин Бојић, Младен Ђуричић, Милан Прибићевић) већ и интелектуалци (Бранко Лазаревић, Живан Живановић) пропагирали су кроз култ српског сељака идеју националне снаге. И хајдучки мит, још крајем 19. века испра-

---

[10] Јован Скерлић, *Љубомир Недић*, Критички радови Јована Скерлића, стр. 371.

[11] Ј. Скерлић, *Петар Петровић Његош*, Историја нове српске књижевности, Рад, Београд, 1953, стр. 171.

[12] Ј. Скерлић, *Петар Кочић*, Историја нове српске књижевности, стр. 451.

[13] Ј. Скерлић, *Вук Караџић*, Историја нове српске књижевности, стр. 259.

[14] Ј. Скерлић, *Иво Ђипико*, Историја нове српске књижевности, стр. 449.

[15] Милан Грол, *Јован Скерлић*, Из предратне Србије, СКЗ, Београд, 1939, стр. 127.

[16] Ј. Скерлић, *Свети дани*, Фељтони, скице, говори, стр. 287.

жњен у друштвеном животу и литератури,[17] изнова је васкрсавао, иницирајући и снажећи дух националног отпора. Та синергија књижевности српске модерне са националним идејним и политичким дискурсом није представљала њену специфичност. Чак и у књижевностима великих западних народа, у немачкој књижевности, на пример, у оквиру покрета *Heimatkunst*-а као израз оснажене националне самосвести, почетком 20. века, расло је интересовање за националну средњовековну прошлост, а лик сељака је много чешће фигурирао у књижевним делима, часописима, на позоришним сценама. И књижевно дело и политичке идеје Мориса Бареса (Maurice Barrès) потврда су сличних тенденција у француској књижевности. Примери се могу наћи и у скандинавским литературама тога времена Б. Бјернсона (Bjørnstejerne Bjørnson), Х. Понтопидана (Henrik Pontopidan), К. Хјертеа (Knud Andreas Hjortø).

По испољеним противуречностима Јован Скерлић јесте репрезентативни представник српске модерне, јер, како примећује А. Марино (Adrian Marino), „радикални импулси модернизма коригују се у пракси (понекад и у теорији) кроз разне видове *рехабилитације традиције*. У ствари, најчешће је расцеп привидан, јер се унутра успоставља трајна равнотежа. 'Ново' се може препородити само на развалинама 'старог', што је космички циклус који се може проверити и у књижевности, а то је истовремено револуционарна и конзеративна појава, недоследна и постојана."[18] Дакле, иако је Скерлић појам модерне нације, националног идентитета и књижевности заснивао, претежно, на начелима позитивистичке западноевропске грађанске традиције, да би их учинио реалнијим и реализовао у пракси, он је неке универзалне категорије означавао (или препознавао) као иманентне патријархалној националној традицији (разборитост, радозналост, духовну енергију, слободарски дух, осећање колективне солидарности). Тако је Вука Караџића, као покретачку личност националног романтизма и творца култа „простог народа", красио рационализам и прагматизам, Његошеве националне идеје биле су виталистичке, а Кочићеви и Ћипикови ликови сељака нису идеализовани — уместо „сентименталности и саучешћа старих", одликовао их је „бунтовни дух модерних". Тиме су у аксиолошкој равни елементи старог и новог унеколико усаглашени и уграђени у пројектовани национални модел. Закључни суд о „србијанској раси" у чланку *Србија, њена култура и њена књижевност*, експлицира то становиште и открива његове полускривене идеолошке поруке, али и теоријске напрслине: „позитивне особине чине суштину народног карактера и не мењају се, док ове негативне особине, које су у битном и непомирљивом нескладу

---

[17] *Хајдучија* Пере Тодоровића и роман *Горски цар* Светолика Ранковића.

[18] Adrijan Marino, *Modernizam*, Moderno, modernizam, modernost, Narodna knjiga, Beograd 1997, str. 102.

са модерним животом, са социјалним духом нашег времена и савременом државом, приметно и прогресивно слабе и губе се".[19]

Извесно, Скерлић се, у име идеја националне обнове и духовног и моралног здравља, више но што би то допуштао његов позитивистички дух и начело реалистичности, определио за један пригушенији облик идеалистичког поимања сопствене нације. Настојећи да сруши старе вредности и митове, он је стварао нове не би ли ојачао снаге кохезије и убрзао промене. Оно што се није уклапало у пројектовану парадигму, било је осуђено на изолацију и изопштеност. Писци и њихова дела били су потврда тог начела, а не изузетак. „Случајеви" Владимира Петковића Диса, Исидоре Секулић, Станислава Винавера већим делом и потичу из сфере идејно-политичког дискурса. Култ индивидуализма, интроспективност и песимизам ових уметника, не само да се нису уклапали већ су били субверзивни у односу на Скерлићев идеолошки и естетички концепт „европеизације" националне модерне (идеје националног активизма, енергије и здравља), па су стога морали бити, баш у име тако пројектованог концепта, оспорени и маргинализовани.

Само на први поглед Богдан Поповић, за разлику од Скерлића, руководио се једино естетичко-просветитељским својствима књижевног дела, а сфера политике остајала је по страни његових интересовања. Сам Поповић изјављивао је да је двапут улазио у политику: када је осниван *Српски књижевни гласник* и у време Првог светског рата, када је „агитовао" за „српску ствар". Преко *Гласника* су, како је писао Тодор Манојловић, Поповић и Скерлић „аутократски господарили над нашом књижевношћу, трудивши се најупорније да је што више подчине идејама и доктринама својих француских узора и учитеља".[20] Те „идеје и доктрине" биле су део европске рационалистичко-просветитељске традиције и оличавале су један грађански идеал логике, углађености, јасности и склада који је био у приличном раскораку са савременим западноевропским духовним, идејним и поетичким тенденцијама, израженим у категоријама алогичног, ирационалног, субјективног, дисхармоничног, шокантног, хаотичног. И нација, а онда и национални идентитет, као вишедимензионални појам који обухвата „заједнички језик, сентимент и симболику", били су унутар поменутих концепата на одговарајући начин перципирани и дефинисани. Наиме, опредељивање за одређени тип страног културног модела и поетичког обрасца, индиректно је имплицирало развојну линију националне културе и литературе, али и концепт модернизације српског друштва и националног менталитета. Отуда се идеолошка позадина Поповићевих „чистих естетичких мерила" и књи-

---

[19] Ј. Скерлић, *Србија, њена култура и њена књижевност*, Критички радови Јована Скерлића, стр. 506.

[20] Т. Манојловић, *Реализам и Војислав Илић*, Основе и развој модерне поезије, стр. 230.

жевнокритичких идеја понајбоље откривала у текстовима посвећеним страним књижевностима и писцима и њиховом утицају на домаћу књижевност.

У том погледу, по критичкој оштрини у истицању негативних својстава страних узора, парадигматични су Поповићеви чланци посвећени немачкој модерној уметности и књижевности. Оспоравање немачке ликовне и књижевне сецесије има своја естетичка и политичка исходишта. Раскид са конвенцијама и нормама рационалистичке европске баштине, реализован у модерној уметности, па и немачкој сецесионистичкој, био је неприхватљив за српског критичара: „По угледу на француске декаденте, симболисте, инструменталисте, сексуалисте, које погрешно разумеју и незграпно имитирају — немачки модерни лиричари пишу још непрестано оне час детињасте, час детињасто чудне, час немоћне, час надражене, час бесмислене, час празно дубоке и увек претенциозне песме своје... Све то, наравно, стилом који одговара оваквом певању и који је пун чудних израза, називи духовит, називи модеран, називи суптилан, напрегнут, пун свакојаких ачења, диспарантне фразеологије, усклика, смешних ономатопеја — апсолутно благогласан и такмац музици и сликарству.”[21]

Присуство или пресађивање таквих идеја и естетичких постулата држао је Богдан Поповић не само непродуктивним већ и опасним за српску културу, па је Шантићеву *Антологију немачке лирике* осудио, узимајући је као „нови доказ да српски писци немају шта да траже и не могу ништа да нађу у модерној немачкој књижевности”,[22] а Мештровићево приближавање „елементима тзв. бечке и немачке сецесије”, њеној „несимпатичној и плиткој разметљивости и јефтиној философији њених мотива”[23] сматрао је штетним за уметника, чије је дело добијало статус модерне националне класике.

Поред тога што је естетичке постулате модерне немачке уметности сматрао неподобним, та уметност је Поповићу била неприхватљива и са политичког становишта. Територијалне аспирације, политички и економски притисци и различити видови културне асимилације Аустроугарске и Немачке према југозападним територијама Балкана, на којима је живео и српски народ, додатно су у годинама уочи Првог светског рата јачали отпор *Гласниковог* уредника и утврђивали га у уверењу да за модернизацију националне културе и литературе ваља потражити друге узоре. И када се позивао на француску и англосаксонску културну и уметничку традицију као супериорнију, Поповић је имао на уму њихову картезијанско-просветитељску баштину, а не њихову савремену идејну и стваралачку праксу. Доследност

---

[21] Богдан Поповић, *Немачка ’сецесионистичка’ лирика*, СКГ, 1902, V, 5, стр. 392.
[22] Б. Поповић, *Из њемачке лирике*, СКГ, 1910, XXV, 10, стр. 720.
[23] Б. Поповић, *Прва југословенска уметничка изложба*, СКГ, 1905, XIV, 1, стр. 271.

у опредељености за рационалистички грађански тип културе и национални идентитет који би унутар њега био обликован, тј. идеолошка мотивација тог пројекта, директније ће бити артикулисна у Поповићевим послератним полемичким текстовима попут оних о Малармеу или о примитивној уметности.

У чланку под насловом *Стеван Маларме, Симболизам и други изми*[24] Поповићу нису проблематични само естетички аспекти Малармеове и поезије француске декаденце (описани као „вербална и топографска забава" без „песничке и мислене дубине") већ, исто толико, и посредничка улога Берлина, Пеште и Беча у устоличавању Малармеа као духовног вође и „идола" младог југословенског уметничког нараштаја. Окретање средњоевропској култури и могућност прихватања њеног културног модела као новог обрасца, а не западноевропског картезијанског, доживљавао је Богдан Поповић као облик регресије и дезоријентисаности српске културне елите. Опомињући да се новог „злосрећног духовног утицаја Централне Европе... треба што пре ослободити", и указујући да би из Србије изнова („као пре 1912") требало да „пође отпор против свега што је извитоперено, несумњиво нездраво, надражено на јалово, лако, нескромно, против 'надљуди', 'надгенија' и 'надцинова', тј. у ствари против 'подљуди'",[25] угледни професор и критичар залагао се за националну културну политику из времена предратне фазе *Српског књижевог гласника*, за оне духовне, етичке и уметничке постулате које је са Скерлићем афирмисао, сматрајући их ваљаним и корисним за націју, неком врстом путоказа и коректива у њеном културном напредовању и моралном усавршавању.

Поповићева расправа *Која је уметничка вредност црначке пластике*,[26] у којој су се са пуно жара и жестине укључили авангардисти Светислав Стефановић и Драган Алексић, поред теоријско-естетичке, имала је и своју културолошку и идеолошку димензију. Не само што су естетички постулати „примитивизма" и „неоварварства" били посве супротни ауторовом доживљају лепоте и мисије уметности, већ се и њихова политичка позадина препознавала као деструктивна: „Кад се данас покварена политичка равнотежа поправи; кад опет 'аристократија' замени на врху данашњу 'какистократију', и с владом аристократије знање опет добије своја права, а неуредна осећања и примитивни нагони буду сузбијени, онда ће и у књижевности и у уметности завладати ред и цивилизација место данашње анархије и примитивизма",[27] писао је Б. Поповић, пренебрегавајући да су при-

---

[24] Б. Поповић, *Стеван Маларме, Симболизам и други изми*, СКГ, 1921, нс. II, 5, стр. 297—301.

[25] Исто, стр. 399—400.

[26] Б. Поповић, *Која је уметничка вредност црначке пластике*, СКГ, 1923, нс. VIII, 1, 22—34; 2, 115—126; 3, 203—224.

[27] Исто, стр. 224.

родно и примитивно преко Русоа и „русоизма” били већ део европске културне традиције.

Међутим, на ту традицију се нису позивали, јер су је рушили, ни Поповићеви опоненти авангардисти (С. Стефановић, Д. Алексић, Р. Драинац). У промењеним политичким условима у оквиру нове државе и другачијој духовној и уметничкој клими (као последици трауматичних ратних искустава), ни Богдан Поповић ни *Гласник* нису више имали пресудну реч, тј. нису били у могућности да утичу на модалитете доминантног друштвеног дискурса. На ту чињеницу су у полемикама указивали и Поповићеви бројни опоненти попут Рада Драинца: „Са уваженим академицима треба водити рат баш због тога што сматрају да су богомдани да тумаче свет и да га догматизују. И да га мењају, јер баш ти *одозго* мисле да су им умрли богови дозволили тај апостолски аудиторијум једноликости, бедне уоквиреност и жалосног прежвакавања једног истог система, који је већ био отрцан у самом рођењу.”[28]

Извесно је да су и „стари” и „нови” модернисти препознавали да сукоб око модернизације, односно „европеизације” националне литературе, надраста поетичку разину и поприма карактер идеолошког и политичког спорења. Тако, Бранку Лазаревићу у раној лирици Црњанског није сметало само песниково оспоравање епске традиције као покретачке снаге нове културе, већ је у том чину он откривао „бацил анархизма и комунизма”,[29] који је сматрао опасним по националну културну политику и неспојивим са концептом националног идентитета предкумановске Србије.

Послератну „модерну југословенску књижевност”, као и Драинац, и Станислав Винавер је контрапунктски позиционирао спрам предратне књижевности: „*Нова југословенска литература* јавља се као реакција на сав тај плитки рационализам, на бљутаве фразе стараца и ачење незваних пророка. Нова литература почиње ратом. Она је општа.”[30] Однос према Европи и код овог авангардисте добио је кључни значај и био, такође, противстављен предратном пројекту „европеизације”: „Нова литература не жели да уноси, у малим дозама, Европу у Југославију, као што је раније било. Нова литература не увози Европу, већ од наше отаџбине *чини* Европу... Оно од чега живи, од чега стрепи и шта тражи Европа — то тражимо и ми. Тражимо дубоки општечовечански смисао у стварима. Место да постанемо у литератури *колонија* Европе, ми продужујемо Европу и на Југославију.”[31]

---

[28] Раде Драинац, *Нешто о црначкој музици*, Самоуправа, 1923, XVIII/, 78, стр. 6.

[29] Бранко Лазаревић, *Лирика Г. Црњанског*, СКГ, 1921, нс, II, 7, стр. 529—535.

[30] Станислав Винавер, *Модерна југословенска књижевност*, Одбрана песничког модернизма, прир. Г. Тешић, „Браничево”, Пожаревац 2007, стр. 208.

[31] Исто, стр. 208.

Винаверова начела, пристрасна и искључива (што је особина нових и револуционарних покрета, а авангарда је то била), имала су карактер манифеста и јасно су оцртавала различитост концепата „европеизације", у српској култури првих деценија 20. века. Послератна „европеизација", у односу на предратну, тежила је у већој мери универзалном: „Нова литература је космична. Она поново решава проблем човека у односу на мирне звезде, далека пламтећа сунца и најближу шуму и гору, поток и месечину."[32]

Иако је „избила спонтано", нова послератна уметност ипак није била *анационална*, већ је „носила печат нечег специфично југословенског".[33] То специфично (српско, југословенско, словенско, расно) није више тражено у великим епским формама, које су припадале националној класици, већ у оним потиснутим мањим усменим формама — бајалицама, басмама, загонеткама, разбрајалицама, митолошким и обредним песмама. У њиховим митолошким слојевима откривали су српски песници нову звучност и сликовност матерњег језика и приближавали се мистичним врелима исконског, чему су стремили и европски модерни уметници, дивећи се афричкој пластици и старој јапанској уметности. На стваралачкој синтези националног митолошог наслеђа и модерних европских уметничких тенденција никла су дела најзначајнијих послератних авангардиста — Момчила Настасијевића, Растка Петровића и Станислава Винавера. И зенитизам Љубомира Мићића, као облик радикалне авангардне побуне, спајао је идеје интернационализма и космизма, новог човека и цивилизације која би требало да буде свечовечанска, са идејом барбарогенија и младе и здраве балканске расе, чија је мисија да обнови посусталу и истрошену европску културу.

Истине ради, треба рећи да су разлике у погледу на процес „европеизације" српске литературе и културе постојале још у предратној модерни и биле акцептиране у полемичким чланцима младих авангардиста: Винавера, Светислава Стефановића, Тодора Манојловића, Исидоре Секулић, а програмски прокламоване у теоријско-критичким расправама Димитрија Митриновића и песничким усмерењима југословенски оријентисаног младобосанског нараштаја. Обнова националног духа и културе тражени су већ тада у заокрету према модерним европским и светским токовима, дакле, онима који су доносили раскид са старим садржајима, формама и мерилима, померали тежиште ка сферама индивидуалног, субјективног, ка „поезији бола, гријеха, грдобе, комичности",[34] ка искушењима хаоса, мистичним заносима и екстазама, унутрашњим сумњама, социјалним и космичким побунама.

---

[32] Исто, стр. 208.

[33] Исто, стр. 208.

[34] Dimitrije Mitrinović, *Za naš književni rad*, Književnost Mlade Bosne, knj. II, prir. P. Palavestra, „Svjetlost", Sarajevo 1964, str. 39.

У кругу предратних авангардиста другачији је био однос не само према европској културној традицији већ и према националној: у Његошу, Сими Милутиновићу Сарајлији, Лази Костићу и Владиславу Петковићу Дису тражени су национални класици и духовни сродници, а не као код првог таласа модерниста и његових критичких арбитара, у Вуку, Бранку Радичевићу, Змају и Јовану Дучићу. И у томе се, на одређени начин, огледала не само поетичка већ и политичка позиционираност актера.

То друго крило предратног модернизма, авангардистички усмерено, и његов пројект „европеизације" и поимање националног духа (расног, карактера) — показали су се касније стваралачки продуктивнијим. Но, темеље „европеизацији" националне литературе почетком 20. века поставио је онај први доминантни ток, који су трасирали Скерлић и Б. Поповић. Чињеница да су ти темељи били више оспоравани но надограђивани и да су довођене у питање како њихове естетичке премисе тако и њихове идеолошке импликације, показује да књижевност није схватана као самостална естетска делатност већ и као један од начина на који се формира друштвена свест, али и идентитет појединца и националног колектива. Зато су сукоби повремено били тако жучни, оштри и узбудљиви, а књижевни живот постајао дисперзивнији и контроверзнији.

Весна Матович

„ЕВРОПЕИЗАЦИЯ" И НАЦИОНАЛЬНЫЙ ИДЕНТИТЕТ В ЛИТЕРАТУРЕ СЕРБСКОГО МОДЕРНИЗМА

Резюме

Развитие сербской литературы в первые десятилетия XX века и включение ее в процесс „европеизации" как вид модернизации были выражением не только имманентных литературных, но и более широких культурных и общественных потребностей. На границе XIX и XX веков имел место процесс смены культурной парадигмы — традиционную патриархальную вытесняла гражданская, и в этом сложном и долгом процессе литература играла важную роль. Национальный дух и традиция и отбрасывались и призывались — и находились в состоянии то оппозиции, то диалога, то интеграции по отношению к актуальной тенденции „европеизации", которая подразумевала принятие западноевропейских культурных и литературных образцов. Эта амбивалентность, опорными точками которой были как соответствие современным идеологическим, духовным и художественным течениям, так и сохранение и/или редефиниция национального культурного идентитета, стала одной из характеристик сербского, а также и всего южнославянского модернизма.

UDC 811.16'373.612

Људмила Поповић

ИЗРАЖАВАЊЕ АСПЕКТУАЛНОГ ЗНАЧЕЊА ПРОСПЕКТИВНОСТИ У СЛОВЕНСКИМ ЈЕЗИЦИМА

У овом раду, на основу чињеница логичко-семантичке и функционално-семантичке природе, образлаже се сврсисходност издвајања посебне аспектуалне категорије проспективности у словенским језицима. Категорија проспективности се схвата као комплекс аспектуално-модалних карактеристика чијом се реализацијом унутар функционално-семантичког поља фазности истиче концепт претпочетне фазе остваривања радње. Посебна пажња се додељује анализи појмовне категорије проспективности и разликама у њеној концептуализацији у језичкој слици света словенских и несловенских народа. На примерима из различитих словенских језика — српског, руског, украјинског и пољског, показано је да је категорија проспективности организована као функционално-семантичко поље чији центар чине глаголи кретања, прилози, речце, који, заједно са одговарајућим предикатима, реализују значење претпочетне фазе радње.

Кључне речи: Aktionsart, фазност, модалност, проспективност, језичка слика света, функционално-семантичко поље.

У овом раду категорија проспективности схвата се као комплекс аспектуално-модалних карактеристика чијом реализацијом унутар функционално-семантичког поља фазности истиче се концепт претпочетне фазе остваривања радње. Као што је ономасиолошка категорија фазности универзалне природе, јер је утемељена на могућности разбијања радње на одређене фазе, у складу са разбијањем временског тока на интервале, тако је и појмовна категорија проспективности универзална, јер је заснована на укључености фактора воље субјекта у фази преласка од непостојања, тј. одсуства радње, ка постојању — почетку остваривања радње. Позната реченица којом почиње Свето писмо *У почетку беше Логос* упућује на претпочетну фазу остваривања прототипске радње — стварања света, тако што истиче у први план мисао-реч — тренутак одлуке о креирању универзума. Временски сегмент доношења одлуке, који прелази у фазу почетка остваривања радње, начин на који се такав спој концептуализује и средства помоћу којих се он изражава у словенским језицима — представљају предмет овог рада.

Проспективна фаза, као један од саставних елемената аспектуалне категорије фазности, досад је проучавана у оквиру средстава реа-

лизације лексичког аспекта у германским и романским језицима.[1] Исказивање проспективности у енглеском језику углавном се доводи у везу са инверзијом аспектуалних типова (Михаелис 2003) — специфичном употребом садашњег прогресива у енглеском језику исказује се намера да се изврши будућа радња: *I'm going to cancel the trip*, а употреба прилошке конструкције *about to* претвара презент у имплицитни футур: *She's about to load the truck*. У француском језику проспективни аспект се уочава у глаголским облицима Futur Composé (*Je vais aller*), који указују на радњу чија је реализација започета у садашњости, али још није остварена. Глаголи кретања у шпанском језику такође преносе значење најближе будућности: *El viejo va a hablar*.

Чињеница да су посреди облици који реферишу о будућој радњи — имплицира закључак о преплетености аспектуалног — проспективног и модалног значења у њима, јер сматрамо сасвим исправним мишљење истраживача да „по дефиницији, самим тим што искази имају референцу на будуће време, они имплицирају нефактивност радње и имају елементе епистемичке модалности" (Трбојевић-Милошевић 2004: 114).[2]

У славистичкој лингвистици, упркос бројној литератури која је везана за истраживање словенског аспекта, како са становишта проучавања условљености граматичког вида лексичком семантиком глагола, у традицији Јурија Маслова (Маслов 1948), тако и са аспекта описа граматичких особина глагола методом разлагања значења на семантичке примитиве који помажу да се уочи специфичност значења у одређеном контексту (Вјежбицка 1967; Апресјан 1985; Гловинска 1982 и други), па ни код истраживача који су разрадили посебну теорију издвајања фаза глаголског процеса (Храковски 1980, 1987;[3] Соколов 1997 и др.) — није описана проспективна аспектуалност,[4] која се у словенским језицима исказује лексички: помоћу глагола кретања, временских прилога, речци и сл., нпр. (срп.) *Идем да учим; Одмах почињем са радом; Иван само што није стигао*; (рус.) *Пойду переоденусь; Иду посмотрю; Вот-вот усну*; (укр.) *Піду вчити; Майже сплю; Ось-ось упаду; От-от зареву* и др.

---

[1] Види on-line библиографију радова из ове области: www.utsc.utoronto.ca/~binnick/TENSE.

[2] Види такође рукопис докторске дисертације Душанке Звекић-Душановић „Синтаксичко-семантичке структуре с модалним индикатором у српском и мађарском језику", која је одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду 17. 4. 2007, у којој ауторка као аргумент у прилог наведеној чињеници истиче тезу да у српском језику „глаголска времена употребљена с модалним значењем епистемичког типа могу се парафразирати футуром I" (Звекић-Душановић 2007: 243).

[3] У теорији функционалне граматике руског језика В. Храковском припада поглавље „Фазност". Категорија фазности у њему је описана као функционално-семантичко поље. Храковски, у складу са концепцијом Ј. Маслова, издваја три семантичка чиниоца категорије фазности — почетну, средњу и завршну фазу.

[4] На фактор присуства проспективног аспектуалног значења у одређеним конструкцијама руског језика скренула је пажњу у својим радовима Е. Рјанска (Рянская 2002а; 2002б).

У сваком од наведених примера реч је о будућој радњи која је већ започета у садашњости. Њен релативни почетак у једном случају подудара се са тренутком доношења одлуке о остваривању радње, јер будућа радња са модалног аспекта може да има отворену перспективу (*моћи, хтети*) — *Идем да се пресвучем*; или затворену (*морати*) — *Одох да учим*; или, у другом случају, везан је за процену посматрача да је будућа радња неизбежна, што упућује на епистемичку модалност — (срп.) *Дрво само што није пало*; (рус.) *Дерево вот-вот упадёт*; (укр.) *Дерево ось-ось упаде*.

Следећи Рајхенбахову тријаду помоћу које се одсликава узајамни однос глаголских времена и аспекта у опису догађаја (Рајхенбах 1947): *Speech Time* (време говора) — S, *Reference Time* (референцијално време) — R и *Event Time* (време догађаја) — E, у случају аспектуалне прогресивне фазе можемо говорити о односима S = R, а E ≥ R, тј. време говора се подудара са референтним временом, док се сам догађај делимично подудара са референтним временом, али се лоцира у временском низу иза њега — почетак догађаја везује се за одлуку субјекта — експериенса о намери да га изврши (*Идем да спавам*) или за процену субјекта—посматрача да је он неизбежан (*Дрво само што није пало*).

Место и појмовни обухват проспекције у хоризонтално постављеној линеарној категоризацији фазних аспектуалних карактеристика радње шематски може да се прикаже на следећи начин:

Проспекција се у словенским језицима најчешће изражава лексички. Реч је о вербализацији временско-аспектуалног фрагмента који претходи самом почетку радње. Приближавање почетка радње изражава се помоћу својеврсних слика кретања — хронотопских маркера.

Проспекција или претпочетна фаза радње везана је за будућност која је мапирана на временској скали, стога је у изражавању ове фазне карактеристике значајан удео семантике кретања. Глаголи кретања, као што су *ићи, кретати, трчати* и сл., подједнако се често користе у значењу претпочетне фазе реализације будуће радње у свим словенским језицима. Упоредо са фазним значењем они реализују модалну компоненту која указује на појачану намеру или спремност субјекта да се радња обави, а самим тим истичу интензитет проспек-

тивне фазе: (срп.) *одох да радим* — „морам да почнем са радом", (рус.) *пошла я переодеваться* — „намеравам да се пресвучем", (укр.) *піду з дитиною погуляю* — „спремна сам да прошетам са дететом" и сл.

Полидимензионалност времепростора у језичкој и научној слици света

Концептуализација времена одсликава просторно мишљење које је у својој основи перцептивно. Концептуална основа просторно-временског континуума заснована је на издвајању његових основних параметара. Ако прихватимо чињеницу да језичка слика стварности може да буде наивна и енциклопедијска, тј. заснована на научној информацији, у овом случају идеја о постојању просторно-временског континуума, која је фиксирана у језику, одражава концепте наивне слике стварности која се подудара са енциклопедијском или научном.

Теорија релативитета, коју је постулирао Алберт Ајнштајн, управо је заснована на идеји о релативности временских параметара и посматрању времена као једне од димензија простора. У наивној слици времена оно се увек асоцира са простором који је антропоцентрично концептуализован. Све представе о „пре" и „после" у суштини се ослањају на линеаризацију времена „које тече" или „које лети", тј. креће се. Идеја кретања која је концептуализована просторно пренета је у сферу хронолошког следа. Стога се време увек замишља векторно и гранично.

Као што свако кретање подразумева полазну и завршну тачку, тако и вектор времена има реалан или потенцијалан почетак и крај. На пример, у основи концепта људског живота, који је, у складу са доминантним религиозним веровањима, бесмртан, лежи представа о подели на „овострано" и „оностранo" (просторна метафора) постојање. Међу њима постоји тачна граница — линија смрти. Овострано постојање је лимитирано почетком и крајем — рођењем и смрћу, оно је маркирано као пролазно, док је оностранo — стабилно, непромењиво, вечно. Оно се не конципира као кретање, већ као стање — испитивање блаженства или мука. Ако концепт овоземаљског живота одсликавају глаголи кретања: *ићи, напредовати, кретати се животним путем*, концепт оностраног, тј. вечног живота, садржан је у егзистенцијалним глаголима — *постојати, бити на небесима, налазити се у паклу*. Концептуално, живот се изједначује са кретањем, а временско кретање је резервисано само за овострани живот који подразумева перцептивну спознају.[5]

---

[5] Друкчија слика света заступљена је код народа који верују у цикличност живота — за њих је путовање основни начин постојања и у загробном животу — путује се кроз оностранo до следеће реинкарнације.

Као основне просторно-временске параметре који се актуализују у концептуализацији начина одвијања радње, тј. онога што чини основу лингвистичке категорије акционалности,[6] обично се издваја стадијум остваривања, тј. фаза одвијања процеса, и перцепција времена кроз период који је неопходан за обављање одређене радње. За параметар фазе одвијања радње можемо да вежемо такве појмовне категорије као што су проспекција, почетак, интратерминалност, крај, док проток у времену обухвата појмовне категорије моменталности и дуративности. Издваја се, такође, и појмовна категорија плуралности, која је повезана са квантитативним карактеристикама процеса или са представом о понављању исте ситуације.

Међутим, приликом разматрања узајамног односа таквих параметара и њихових међусобних опозиција у оквиру одређених категорија, испушта се из вида основна чињеница да су они линеарно осмишљени, док је простор полидимензионалан. Таква полидимензионалност најчешће се конципира кроз тродимензионалност, постојање трију просторних оса, или трију равни контејнера са којим се може асоцирати гранично осмишљен простор. Тродимензионални модел простора, у чијој је основи антропоцентрично перцептивно одмеравање, лежи у основи концептуализације аспектуалних односа. Свака радња може да се сагледа кроз однос према граници која је лоцирана хоризонтално (проспективна, почетна, интратерминална или завршна фаза одвијања) или граници која је постављена вертикално (степен интензитета радње). Може да се концептуализује оријентација на постизање границе у целини (терминативност, комплективност) или квантитативна маркираност радње (дистрибутивност, мултипликативност, итеративност).[7]

Мапирање времена сагледано кроз језичке метафоре

Тополошки принцип рецепције тока радње везан је за примарну перцептивно-моторну концептуализацију стварности — просторно-временске карактеристике одвијања радње често се осмишљавају као недељиви комплекс. У когнитивним и културолошким лингвистичким истраживањима била је већ скренута пажња на језичке облике

---

[6] У словенској лингвистичкој терминологији Actionsart је познат под различитим називима који се углавном корелишу с руским *способ глагольного действия* — скраћено *СГД*. У овом раду, као и у ранијима који су посвећени овој проблематици, определили смо се за назив *категорија акционалности* (види Поповић 2007а; Поповић 2007б).

[7] Наведени когнитивни приступ истраживању категорије акционалности у словенским језицима разрађен је у радовима: Љ. Поповић, *Когнитивни приступ опису категорије акционалности у словенским језицима*, Зборник радова 36. међународног научног састанка слависта у Вукове дане „Граматика и лексика — дескриптивни и нормативни приступ", Београд, 2007; *Језичка слика стварности са когнитивног аспекта компаративне анализе*, Београд (у штампи).

који допуштају двоструку интерпретацију временске перспективе. На пример, Шмелев, позивајући се на истраживања Степанова (Степанов 1997: 126—129), говори о парадоксима темпоралне оријентације, тј. о енантиосемији појединих временских метафора које одсликавају прошлост као нешто што се већ збило и, истовремено, као нешто што ће се тек десити (Шмелев 2002: 316—322). Реч је о примерима са префиксом *пред*, нпр. *предыдущий* и *предстоящий*; прилога *вперед* (*вперед спроси, после подумай; вперед не серди меня*) и сл.

По нашем мишљењу, у језичким метафорама двострука перспектива времена мотивисана је актуализацијом одређеног координатног система у који посматрач смешта себе — унутрашњег или спољног. Унутрашњи координатни систем углавном се замишља у облику контејнера, тј. време овде увек има истакнуте просторне границе, док спољни систем може да буде отворен. Као пример можемо да узмемо осмишљавање блиске будућности као нечег што је управо започето, што је нашло свој израз у језику. Такав концепт може да се посматра као један од парадокса временске концептуализације, уколико се узима у обзир само спољни координатни систем, али са перспективе унутрашњег система — контејнера велике разлике између најближе прошлости и будућности нема. Контејнер, у којем се налази посматрач, креће се дуж временске стреле, тако да је најближа временска дистанца једновекторна из спољне перспективе (посматрач актуализује спољни координатни систем), иако кретање кроз време може бити осмишљено као различито усмерено у унутрашњем координатном систему.

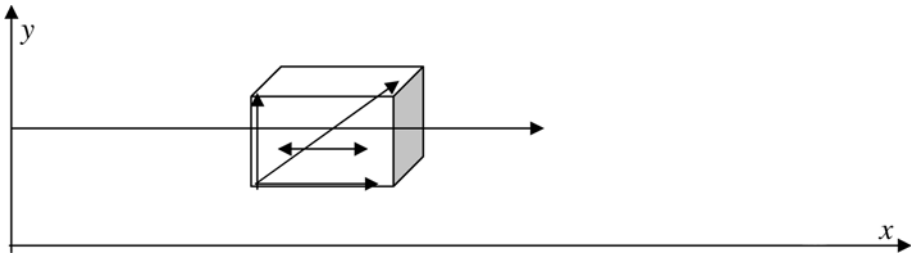

Уколико се као основа узима унутрашњи координатни систем у којем се налази посматрач, а који се обично концептуализује као контејнер који се креће — просторна метафоризација времена разликује се од оне за чију је основу узет спољни координатни систем, тј. онај по којем се креће контејнер. Ако се далека будућност увек осмишљава полазећи од једновекторне перспективе, са ослонцем на спољни координатни систем, блиска будућност може бити концептуализована као двовекторни феномен, нпр. српски и руски придеви *следећи, следующий* упућују на оно што иде (буквално) трагом нашег кретања у унутрашњем координатном систему, иако је истовремено *следеће* — оно што ће тек доћи са аспекта координатне осе *x: следећег*

тренутка — „најближег могућег тренутка”, али и *следећег месеца* — „најближег могућег месеца”.

У украјинском и пољском језику придеви *наступний, następny* одсликавају блиску будућност као нешто у шта смо већ буквално крочили у унутрашњем координатном систему, али, гледано са спољне перспективе она ће такође тек доћи: (укр.) *наступної миті, наступного місяця*; (пољ.) *następnego dnia; następnym razem*. У оба случаја, у основи најближе временске дистанце, која је пројектована напред у спољном систему, лежи метафора максимално сабијеног простора, тј. простор у унутрашњем координатном систему, који обухвата флуентни ток измешане садашњости, најближе прошлости и најближе будућности и толико је сабијен да нема разлике између оног што је иза или испред посматрача.

Перспектива времена и начин његовог одмеравања, који су садржани у језичким метафорама, разликују се у складу са специфичним одликама језичке слике стварности. На пример, прилози *сместа, одмах* и сл. у српском језику имају своју реалну перцептивну основу у чијој је суштини представа о просторном кретању са неког места ка неком крају, или просторна идеја близине коју можемо условно назвати „феномен тела”. Поменути феномен се заснива на антропоцентричности координатног система просторно-временске рецепције растојања које се може соматски измерити.[8] У словенским језицима, између осталог, принцип „феномен тела”, који лежи у основи просторно-временске рецепције, потврђују метафоре садржане у фраземима: (рус.) *рукой подать*, *в двух шагах от*, (укр.) *одна нога тут — друга там*, (срп.) *бити једном ногом у гробу*. Истицање раздаљине у словенским језицима антропоцентрично се метафоризује кроз однос испред — иза тела. Српски фраземи *Богу иза леђа* или *Богу иза кичме* указују на недвосмислено упућивање на прекомерну даљину путем истицања позадине тела. Све што је испред очију перцепира се као блиско, а оно што је иза леђа — као прекомерно далеко.[9]

У основи српског прилога *одмах до* „близу” — лежи појам растојања које се „мери” временски — једним покретом руке. У питању је временска перцепција — просторно осмишљавање периода који је неопходан да би се извршила једна моментална радња — мах.

У једном од својих радова који је посвећен когнитивном опису словенског аспекта времена Лаура Јанда (Јанда 2002) излаже хипотезу о употреби временског акузатива са предлогом *в/у* у словенским

---

[8] Ако је Хајдегер дефинисао „близину” помоћу антропоцентричног принципа „феномен руке” (*Handwerk*), определили смо се за принцип „феномен тела”, када је у питању антропоцентрично одмеравање времепростора.

[9] Јуриј Апресјан везује семантику руских заменица *тот* и *этот* са положајем испред и иза тела: све што говорно лице може визуелно да перципира оно маркира заменичким придевом *этот*, док је показна заменица *тот* резервисана са оно што се налази иза говорникових леђа (конспект предавања одржаног на Филолошком факултету у Београду 20. 10. 2005).

језицима (*прилететь в четверг, прийти в 7 часов*), чија се метафоричка екстензија ослања на конципирање догађаја у словенској језичкој слици стварности као објекта који постоји у времену и смешта се на временску осу у одговарајућу матрицу која је предодређена за њега. Такво конципирање догађаја Јанда проналази и у научној фантастици, где се будућност приказује као прошлост, тј. избрисана је граница између будућности и прошлости. Међутим, у научној слици стварности слично схватање догађаја и времена је сасвим прихватљиво, а ослања се на открића квантне физике. Полазећи од Ајнштајнове теорије релативности и квантне механике Хокинг говори о временској купи догађаја: „Апсолутна будућност догађаја представља подручје унутар светлосне купе будућности догађаја P" (Хокинг 2002: 44). Посреди је, дакле, скуп свих догађаја који могу имати место у будућности. Тај збир је детерминисан збиром свих догађаја који могу имати утицај на оно што се збива у P.

Анализирајући ФСП проспективности дошли смо до закључка да се у језичкој слици стварности Словена светлосна купа будућности догађаја P конципира не само у облику конкретних објеката, који се мапирају на временској скали, већ се такво мапирање врши у складу са избором субјекта. Одлука субјекта је пресудна у избору одређеног догађаја у будућности који се конципира као објекат. Субјекат се креће у правцу тог догађаја, што објашњава употребу глагола кретања за изражавање проспективне фазе остваривања радње: (срп.) *Добро, идем!... Збогом, срце моје, ако умрем* (Лазаревић, *На бунару*); (рус.) *Вот как я услышала это от него сегодня, и думаю: пойду я и буду милостыню просить, напрошу и куплю ему и хлеба, и вареного картофелю, и табаку* (Достоевский, *Униженные и оскорбленные*); *На трудное дело люди не пойдут: тут что-нибудь не так...* (Платонов, *Чевенгур*); (укр.) *В ім'я цих ідеалів він ішов на смерть і пішов би, висловлюючись його стилем, ще на тисячу смертей* (Хвильовий, *Вальдшнепи*); (пољ.) *Ot, tu śpi twój sprzymierzeniec, ale Rzeczypospolitej wróg zaciekły; twój przyjaciel, ale nieprzyjaciel krzyża i chrześcijaństwa, nie królewiątko ukrainne, ale murza krymski!... z nim to pójdziesz palić własne gniazdo, z nim sądzić braci!* (Sienkiewicz, *Ogniem i mieczem*).

С друге стране, честа употреба деиктичких средстава — показних речци: (рус.) *вот*, (укр.) *ось, от* и сл., чијом се редупликацијом истиче блискост помаљања објекта на хоризонту експериенса који се креће, такође потврђује идеју проспективних карактеристика радње као својеврсних хронотопских маркера, слика времена које се крећу заједно са субјектом дуж изабране стреле времена према догађају — објекту. Нпр. (рус). *Вот и лес отвалился, остался где-то сзади, и река ушла куда-то в сторону, навстречу грузовику сыпалась разная разность: какие-то заборы с караульными будками и штабеля дров, высоченные столбы и какие-то мачты, а на мачтах нанизанные катушки, груды щебня, земля, исполосованная каналами, — словом, чувствова-*

лось, что вот-вот она, Москва, тут же, вон за поворотом, и сейчас навалится и охватит (Булгаков, *Мастер и Маргарита*).

Стрела времена и транспозиција глаголских времена у словенским језицима

Објашњавајући једносмерно конципирање временског низа Хокинг упоређује три такозване стреле — психолошку, термодинамичку и космолошку стрелу времена, истичући да други закон термодинамике, који предвиђа пораст ентропије или нереда у затвореном систему, спречава да имагинарна стрела времена буде усмерена у разним правцима, другим речима, наша концепција времена је заснована на другом закону термодинамике, као и на једино могућем правцу космолошке стреле времена која допушта постојање интелигентних бића (Хокинг 2002: 177). Са друге стране, Ајнштајн у општој и специјалној теорији релативности говори о одсуству објективног садашњег тренутка и о постојању субјективног времена које је увек релативно, јер се разликује с обзиром на координатни систем у којем са налази субјекат (Ајнштајн 1956).

Хоризонтална перспектива хронотопа, која се састоји од низа (узајамно смењиваних) граница, доминира у језичкој категоризацији времена. Међутим, условност поделе на тренутак говора, време пре говорне ситуације и после — убедљиво илуструје транспозиција глаголских времена, тј. употреба глаголских облика једног времена у значењу другог. Такве транспозиције могу да се подударају, на пример, историјски, драмски презент у словенским и несловенским језицима — (срп.) *Почетак двадесетог века доноси промене у све сфере друштвеног живота; Идем ја јуче улицом и сретнем Петра*; употреба презента у значењу футура: (срп.) *Ових дана излази из штампе моја монографија*; (рус.) *Завтра иду в театр*; (укр.) *Конференція розпочинається о 9 годині*; или да буду специфичне и на тај начин одсликавају разлике у језичкој категоризацији стварности. На пример, у украјинском језику устаљена је употреба футура у значењу радње која се понављала у прошлости: *Оце народиться дитина, похворіє, похворіє та й віддасть Богові душу.* У руском језику таква транспозиција је могућа уз временску детерминанту *бывало*: *Придет бывало крикнет своим голосочком: „Мамка, где ты?”* (Достоевский, *Братья Карамазовы*), што се може поредити са транспозицијом презента и аориста у футур уз лексичку временску детерминанту *дешавало се* у српском језику: *Дешавало се да се роди дете, болује, болује па одлази Богу на рачун.* За понављану радњу у прошлости у српском језику устаљена је употреба потенцијала што је немогуће у руском или украјинском језику: *On bi dolazio s vježbe ili s jahanja, malo znojan i zarumenjen, a ona bi ga dočekivala previjenih ruku na grudima. On bi se tada raskopča-*

vao. Sara bi donosila hladnu vodu, a djevojka iznosila čizme (Андрић, *Мара милосница*). У украјинском и руском језику типична је употреба будућег времена свршених глагола уместо перфекта уз речцу (укр.) *як*, (рус.) *как* у наглашеном експресивно-емотивном контексту, када се потенцира неочекиваност, интензитет радње или процеса у прошлости: *Як схопляться вони, як дременуть, то тільки й видко* (нар. казка *Пан Коцький*); *А он как заорет не своим голосом* (разг.).

Употреба аориста у значењу блиског будућег времена у српском језику — *цркох од глади*; *изгибох од вруће* — чини транспозицију којој у руском и украјинском језику одговара употреба презента у истом значењу — (укр.) *вмираю з голоду*, (рус.) *погибаю от жары* и сл.

Могло би се рећи да у транспозицијама глаголских времена које су специфичне у српском језику (у односу на руски и украјински), њихов вектор је претежно усмерен од прошлости ка будућности, тј. одговара устаљеној перспективи временске стреле — аорист уместо футура, презент уместо футура, док се у руском и украјинском језику специфичност састоји у могућем обрнутом вектору временских транспозиција (будуће време свршених глагола уместо прошлог).

Што се тиче издвајања хоризонтално постављених граница код акционалне категоризације са аспекта фазе одвијања радње, као што је било напоменуто, она обухвата проспекцију, интратерминалну фазу и ретроспекцију. Свака од ових фаза може да се сагледа кроз низ семантичких и творбених класа глагола који садрже обележја стадијума одвијања радње, а поједини од њих веома су маркирани и у погледу интензитета радње, и/или квантитета, и/или перспективе посматрања радње, и/или степена обухваћености субјекта или објекта радњом.[10]

Проспективна фаза одвијања радње

Проспективно аспектуално значење најчешће се изражава лексички. Реч је о вербализацији временско-аспектуалног фрагмента који претходи самом почетку радње. Приближавање почетка радње изражава се помоћу својеврсних слика кретања, просторних маркера, у чијој функцији најчешће наступају прилози: (срп.) *одмах*; (рус.) *уже, вот-вот*; (укр.) *вже, ось-ось, от-от* и сл.; као и конструкције: (срп.) *само што није*, (рус.) *еще чуть-чуть*, (укр.) *ще мить* и сл. — самостално или уз одговарајуће глаголе кретања, попут *ићи, поћи, кренути, потрчати*; (рус.) *идти, пойти, побежать, разбежаться*; (укр.) *іти, піти, побігти, полетіти* итд. — (срп.) *Будим се ја из грозног сна:*

---

[10] Види о томе такође у Љ. Поповић, *Језичка слика стварности са когнитивног аспекта компаративне анализе*, Београд, 2007 (у штампи); *Когнитивни приступ опису категорије акционалности у словенским језицима*, Зборник радова 36. међународног научног састанка слависта у Вукове дане „Граматика и лексика — дескриптивни и нормативни приступ”, Београд, 2007.

а оно ве̄тар хучи о̄по овој мојој оцаклији на крају све̄та, на дну мог̄ Бунара, наг̄онећи унутра суварке и лишће, а мали о̄лам у ог̄њишту само што не утихне (Радовановић, *Посто̄ји ли Куфа*); (рус.) *Сон крался к Ивану, и уж померещилась ему и пальма на слоновой ноге, и кот прошел мимо — не страшный, а веселый, и, словом, вот-вот накроет сон Ивана, как вдруг решетка беззвучно поехала в сторону, и на балконе возникла таинственная фигура, прячущаяся от лунного света, и погрозила Ивану пальцем.* (Булгаков, *Мастер и Маргарита*); (укр.) *Нещасна мати приклала фартушину до очей і зайшлася тим плачем, яким плачуть трудові люди, коли їм особливо тяжко: горло здавлює так, що дух забива, ось-ось задихнеться* (Тютюнник, *Вир*); *Невже Велика земля от-от з'єднається із ними і огорне своїми дужими крильми замучений край, проллється живою водою над попелищами, приголубить материнською рукою своїх дітей?* (Стельмах, *Велика рідня*); *Шабля його уже занесена високо над головою. Ще мить — і...* (Малик, *Горить свіча*).

Разливеност оквира временског фрагмента који описујемо као проспективни условљена је субјективним ставом говорног лица. У зависности од модалног става експериенса или евалуатора проспективна фаза може да се сагледава кроз призму припремања за радњу која је пожељна, могућа или неопходна. Уколико се прошлост у говорниковој свести чврсто асоцира са *знам*, садашњост са *осећам*, онда су за будућност резервисане могућности: *спреман, желим, мог̄у, морам* и сл. (што не искључује учешће модалног фактора у односу на садашњост или прошлост, већ истиче његово примарно значење у проспективној фази).

Дакле, проспективност као претфаза или претпочетна фаза радње обухвата такве карактеристике као што су: приближавање, намера, очекиваност, спремност и неизбежност неке радње. У зависности од језичке слике стварности ове карактеристике варирају различитим редоследом. Код Срба на првом месту је отворена перспектива, тј. све је могуће уз постојање одређене жеље, што је између осталог одсликано и у граматичком облику футура који се гради уз помоћ енклитичког облика глагола *хте̄ти*. Код Руса проспективност се пројектује кроз призму спремности и сигурности, нпр. аналитички облик футура у руском језику гради се помоћу егзистенцијалног глагола *бити*: *Я буду работать врачем* „бићу лекар". Код Украјинаца и Пољака спремности се додаје фактор неизбежности. Модалну карактеристику неизбежности будуће радње, између осталог, одсликава конструкција (укр.) *мати* + инфинитив, (пољ.) *mieć* + инфинитив; (укр.) *Маю вчити цілий тиждень* „морам да учим целе недеље" = „учићу целе недеље"; (пољ.) *A do księcia ja sam pewnie ruszę; jeśli się mam bić na swoje stare lata, to wolę pod nim niż pod kim innym* (Sienkiewicz, *Ogniem i mieczem*).

У украјинском језику синтетички футур несвршених глагола гради се уз помоћ енклитичких облика глагола **мати* „имати". Према

томе, искази попут *вчитиму до вечора*, у којима је у први план истакнут временски план будуће радње, садрже у себи подједнако заступљен фактор неопходности будуће радње, за разлику од исказа с аналитичким обликом футура, попут *буду вчити до вечора*, где је такав фактор занемарен. Глагол *мати* у украјинском и пољском језику одликује и модално значење „моћи": *Ну що я маю казати* „шта могу да кажем".

Стога, уколико се проспективна фаза радње код Срба сагледава кроз отворену перспективу, која је метафорички садржана у модалном глаголу *хтети*, код Руса, Украјинаца и Пољака, могло би се рећи, проспективни план је затворенија природе, скопчан је са сагледавањем блиске будућности као нечег што је неизбежно и једино могуће, у чему можемо видети одређени фатализам.

Проспективност или претпочетна фаза радње везана је за будућност која се приближава, стога је у изражавању ове фазне карактеристике значајан удео семантике кретања. Глаголи кретања као што су *ићи, кретати* и сл. подједнако се често користе у значењу припремне фазе реализације будуће радње у многим језицима.

Искази попут *Одох да се спремам* у српском језику или *Пішла я писати* „идем да пишем" у украјинском, указују на чињеницу да је проспективна употреба глагола кретања такође условљена специфичношћу језичке слике стварности. Уколико у енглеском и француском језику глагол кретања у презенту истиче отвореност будуће радње, која је ограничена само спремношћу субјекта, тј. проспектива се асоцира са најближом будућношћу, у словенским језицима могуће је везивање проспективности за прошлост која се пред очима говорника претвара у будућност, чиме се фактички занемарује план садашњости, тј. истиче се не спремност, већ тренутак доношења одлуке. Одлука је донета у најближој прошлости која се подудара са моментом говора и после ње наступа будући план. Могло би се рећи да Словенима није битан тренутак очекивања будуће радње већ моменат доношења одлуке у вези са будућношћу, док је у енглеском и француском језику проспективна фаза развученија, има своје реалне границе које се подударају са просторним карактеристикама очекиваног будућег. Све док траје кретање ка будућем — траје проспективна фаза. Комбинација фактора најближе будућности, спремности субјекта да такву радњу предузме и неизбежности очекиваног — одређује појмовну категорију проспекције, а различита комбинација ових фактора, у споју са одређеним језичким средствима, чини карактеристике конкретне језичке слике стварности.

Функционално-семантичко поље проспективности

Према В. Храковском (Храковски 1987: 154—155) функционално-семантичко поље фазности обухвата три структурне компоненте.

Прву компоненту чине семантичке класе предикативних речи (углавном глагола), које су спојиве са значењем фазности; другу чине лексичко-граматичка, граматичка и контекстуална средства, која се, у већем или мањем степену, користе за реализацију фазних значења, и трећу компоненту чине речи и синтагме које лексички реализују фазна значења и спајају се са одговарајућим семантичким класама глагола из овог ФСП.

Следећи ову систематизацију унутар категорије проспективности која се схвата као ФСП, такође можемо издвојити две структурне компоненте — семантичку класу глагола кретања, који у рангу предиката вишег реда, тј. предиката који у својој структури садрже пропозиционализовани аргумент, преносе модално-фазно значење проспективности: (срп.) *Одох ја да гледам ТВ*; (рус.) *Пошёл я смотреть телевизор*; (укр.) *Пішов я дивитися телевізор.* У наведеним примерима глагол кретања, који може бити употребљен како у презенту тако и у једном од прошлих времена (у српском чешће у аористу, у руском и украјинском — у перфекту), указује на актуалну претпочетну фазу радње која је изражена пропозиционализованим предикатом. Модално значење у таквим конструкцијама посебно је наглашено — као што је било раније напоменуто, актуализује се момент доношења одлуке који у проспективној фази потискује временски план актуелног трајног презента, нпр.: (укр.) *Вийняв я батіг із-за сволока, дай, <u>думаю, піду подивлюся</u>, що воно там за коні такі об'явилися?* (Тютюнник, *Вир*). У том смислу у руском и украјинском језику посебно се издваја тип конструкције *пойти/уйти в + Acc*, *піти в + Acc*: (рус.) *Захар Павлович задумался и хотел <u>уйти в босяки</u>, но остался на месте* (Платонов *Чевенгур*). Преплитање модалног и фазног значења у овом типу исказа размотрићемо на примеру: (укр.) *Піду в козаки* (Тютюнник, *Вир*). Значење наведеног типа исказа можемо да разложимо на следеће семантичке саставнице: X је одлучио да буде Y по занимању; X се спрема да буде Y по занимању; актуализована је претпочетна фаза свих радњи које претпоставља занимање Y.

Глаголи кретања са пропозиционализованим предикатом у својој структури могу да указују и на претпочетну фазу радње која се већ збила (са могућом итеративном семом): (срп.) *Zadrhta i zabode iglu u čarapi pa se, onako sva ukrućena, teško diže i ode da prigleda vatru u peći… <u>Pođe da doda još malo uglja</u>, pa se odmah trže, kao da je htela da uradi neko veliko i nepopravljivo zlo, stegnu zube i hrabro se vrati na svoje mesto* (Андрић, *Госпођица*); (рус.) *Он кое-где еще учил, получал кое--какую плату, так что чуть, бывало, у него заведутся деньги, так он <u>тотчас идет себе книг покупать</u>* (Достоевский, *Бедные люди*); (укр.) *Тимко знайшов посеред двору якийсь цурупалок, <u>пішов запручувати</u> хатні <u>двері</u>, щоб стара Прокопиха, зачувши в дворі метушню, не могла вийти з хати* (Тютюнник, *Вир*).

На разливеност временских оквира проспективне фазе радње упућује чињеница да се значења претпочетне и почетне фазе чврсто

преплићу у семантичкој структури глагола кретања: (укр.) *Ось він на мить зупинився, широким рухом збив шапку на саму маківку і пішов, і пішов вибивати такої, що густий пил, як туман, двома хвилями покотився з-під його ніг* (Стельмах, *Велика рідня*); (рус.) *Старшему сыну Прохора Абрамовича было лет одиннадцать и почти столько же приемышу: кто-то один должен идти побираться, чтобы носить семье помощь хлебными сухарями* (Платонов *Чевенгур*);

Структурна формула таквих предиката може бити представљена као:

1) W A_x (V_{fin} $A_{x1...}$)[11]: (срп.) *Идем да видим је ли Илинка давала што живоме! — одговори она мало збуњена* (Матавуљ, Гуске); (рус.) *Тогда я сейчас пойду кликну его... Лучше пойду пороху из патронов товарищу Гопнеру дам, он скорей огонь сделает* (Платонов *Чевенгур*); *Сейчас пойду разведу огонь* (Достоевский, *Униженные и оскорбленные*);

2) W A_x (V_{inf} Ø$_{...}$) (чешће у руском и украјинском, ређе у српском): (рус.) *Ну, ступай и ходи без сна по околице, — сказал Чепурный, — а мы Жеева пойдем выручать... Целого товарища бросили из-за твоего сигнала...* (Платонов *Чевенгур*); (укр.) *Пішов я ночувати у стайню* (Стельмах, *Велика рідня*); (срп.) *Ево т' идем погинути душо!* (нар. песма).

3) W A_x (NV $A_{x1\ ...}$): (укр.) *Значить, вам, блудяги, мало того, що ви мене з хати під чисте небо викурюєте, так ви ще й на крадіжку пішли?* (Тютюнник, *Вир*).

Центар категорије проспективности чине лексичка средства — углавном прилози и речце, која могу самостално, или уз одговарајући глагол, пренети значење претпочетне фазе радње: (срп.) *одмах*; (рус.) *уже, вот-вот*; (укр.) *вже, ось-ось, от-от* и сл.; као и конструкције: (срп.) *само што није*, (рус.) *еще чуть-чуть*, (укр.) *ще мить* и сл.

У погледу модалне компоненте категорије проспективности требало би разликовати два типа конструкција у зависности од којих се реализује различито модално значење унутар проспективности — субјективну и објективну епистемичку модалност. У конструкцијама првог типа позицију субјекта — модалног експериенса заузима предметно име вршиоца радње, истиче се тренутак доношења одлуке о остваривању радње. Такав тип конструкције одликује се подударањем носиоца модалне квалификације (модалног извора) и вршиоца радње, тј. говорног лица, референта, и евалуатора ситуације:[12] — (срп.) *Hoćeš da usniš, sine moj? — Ne, oče, idem, idem da živim* (Андрић, *Еп-*

---

[11] Симболи: W — предикат вишег реда (глагол кретања употребљен у модално-фазном значењу); A_x — први аргумент предиката вишег реда; ($V_{inf\ ...}$) — пропозиционализовани аргумент предиката вишег реда; V — пропозиционализовани (унутрашњи) предикат; A_{x1} — аргумент који је кореферентан са првим аргументом предиката вишег реда; Ø — нулти аргумент; НВ — пропозиционализовани девербатив.

[12] У овом случају следимо типологију коју је разрадила М. Пит (Pit, 2003: 112), у којој је научница доследно издвојила следеће типове модалног извора — „causally primary participant": evaluator; speech act performer; agent; non-agent.

лог); (рус.) *Я уж не пойду жить к отцу, неправда ли?* (Достоевский, *Униженные и оскорбленные*); (укр.) *„А тепер і я піду вмирати", — подумав він і, обриваючи об коріння нігті, видряпався з окопу* (Тютюнник, *Вир*).

У конструкцијама другог типа у питању је процена евалуатора да ће доћи до радње, тј. модални извор ситуације и субјекат радње не подударају се. У таквим конструкцијама проспективно значење се, по правилу преноси помоћу одговарајућих прилога, а ситуација може бити изражена и безличним предикатом стихијне, неконтролисане радње: (срп.) *Само што није свануло*; (рус.) *Вот-вот заметет дом снегом*; (укр.) *Ось-ось віднесе водою дерево.*

Конструкције у којима се модалност комбинује са проспективним аспектуалним значењем, а у којима се модални извор и субјекат радње подударају, обухватају експлицитне или имплицитне облике глагола перцепције, попут *осећати*: (срп.) *Слегох раменима у својој немоћи, а беше ми нечег неизмерно жао, само што ми срце не искочи из груди* (Радовановић, *Каза о Анкелу Розефири из Јурфе*) — парафразирано „осећао сам да срце само што ми није искочило из груди"; (рус.) *Страшное слово, как тогдашний запор в дверях, так и прыгало на его губах: вот-вот сорвется; вот-вот только спустить его, вот-вот только выговорить!* (Достоевский, *Преступление и наказание*) — парафразирано „чувствовал, что слово вот-вот сорвется..."; *Чувствовалось, что вот-вот она, Москва, тут же, вон за поворотом, и сейчас навалится и охватит* (Булгаков, *Мастер и Маргарита*); (укр.) *Він відчував, що ось-ось розплачеться, бо так раптом щось боляче заклекотало в грудях, так міцно перехопило подих!...* (Малик, *Горить свіча*).

Конструкције у којима се евалуатор и субјекат радње, која је доспела у проспективну фазу, не подударају — садрже модалне глаголе *чинити се, казаться, здаватися и сл.*: (укр.) *Добрині навіть здалося, що князь схитнувся і ось-ось упаде* (Малик, *Горить свіча*); (рус.) *Казалось, что вот-вот еще немного, и гражданка, не вытерпев, подмигнет на покойника...* (Булгаков, *Мастер и Маргарита*).

Семантичка структура глагола перцепције који се користи у конструкцијама са проспективним значењем мења се у правцу модалне модификације, тј. перцептивни глагол се употребљава на граници референцијалног и нереференцијалног модалног значења, нпр.: *Софка умало углас што не поче да рида, али он, кад то виде, брзо се трже од ње* (Станковић, *Нечиста крв*). У наведеном примеру семантика глагола *видети* обухвата како перцептивну радњу посматрача, „запазио је", тако и субјективну процену евалуатора који процењује да је дошло до претпочетне фазе одређене радње „проценио је као могуће" — „проценио је да ће Софка почети да рида на основу тога што је запазио да је Софка почела да рида". Наведени пример на најбољи могући начин илуструје прожимање аспектуалних и модалних карактеристика категорије проспективности.

У оквиру овог типа конструкција са актуализованим значењем проспективности, можемо разликовати врсте модалних ситуација. У једном случају реч је о претфази радње која је очекивана — експериенс констатује да је започета реализација неке радње или је прижељкује: *Михајло, дубоко доле, биће бели монах! Крај тајног олтара, на дну једне бољарске палате, чате Свето слово и молитве дуге, тек што то нису, два генерала, два тајна монаха и у Христу брата* (Радовановић, *Битке за Балкан*).

У другом случају модални извор — евалуатор стрепи од последица радње која би могла да има место. Он говори о њеној неизбежној реализацији, истовремено очекујући да се она у последњем тренутку ипак неће реализовати: *Осећам блискост потере и њен долазак довде, само што није стигла* (Радовановић, *Каза о златном кључу*).

Закључак

На основу изложене анализе можемо да закључимо следеће:

— Категорија проспективности је универзална појмовна категорија која одсликава претпочетну фазу реализације радње.

— Категорија проспективности представља комплекс аспектуално-модалних карактеристика чијом се реализацијом унутар функционално-семантичког поља фазности истиче концепт претпочетне фазе остваривања радње.

— Појмовна категорија проспективности различито се концептуализује у словенским и несловенским језицима.

— Основне компоненте језичке категорије проспективности су модалност и фазност, у словенским језицима та значења се реализују претежно лексичким средствима — одговарајућим глаголима кретања и помоћу одговарајућих прилога и прилошких конструкција.

— Основни елементи категорије проспективности различито се категоризују у словенским језицима, с обзиром на специфичне одлике језичке слике стварности: за српски језик је типична отворена модална перспектива, која је заснована на спремности субјекта да изврши будућу радњу, у руском и украјинском језику проспективна фаза је затворене природе, са истакнутом модалном компонентом неизбежности будуће радње.

— У језичкој слици стварности Руса и Украјинаца често је избрисана граница између најближе будућности и прошлости са аспекта проспективне фазе радње.

— Аспектуално-модална категорија проспективности структурно може да се посматра као функционално-семантичко поље.

— Центар категорије проспективности чине лексичка средства — глаголи кретања, као и прилози и речце, која могу да пренесу (самостално, или уз одговарајући глагол) значење претпочетне фазе

радње: (срп.) *одмах*; (рус.) *уже, вот-вот*; (укр.) *вже, ось-ось, от-от* и сл.; као и конструкције: (срп.) *само што није*, (рус.) *еще чуть-чуть*, (укр.) *ще мить* и сл.

— У конструкцијама са елементима проспективне фазности реализују се два типа модалних значења — субјективна и објективна епистемичка модалност.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Ајнштајн 1956: Einstein A., Über die spezielle und die allgemeine Relativitätstheorie (*Moja teorija*, prev. D. Mikulčić), Beograd—Zagreb, Polarid—Kronos.

Апресјан 1985: Апресян Ю. Д., *Типология конструкций с предикатными актантами*, Ленинград.

Апресјан 2006: Апресян Ю. Д., *Фундаментальная классификация предикатов* // Апресян В. Ю. и др., *Языковая картина мира и системная лексикография*, ред. Апресян Ю. Д., Москва, с. 75—109.

Арутюнова 1997: Арутюнова Н. Д., *Время: модели и метафоры // Логический анализ языка. Язык и время*, ред. Н. Д. Арутюнова, Т. Е. Янко, Москва: Индрик, стр. 51—61.

Белошапкова 2007: Белошапкова Т. В., *Когнитивно-дискурсивное описание категории аспектуальности в современном русском языке*, Москва, УРСС.

Бондарко 1999: Бондарко А. В., *Основы функциональной грамматики. Языковая интерпретация идеи времени*, Санкт-Петербург, С.-Пбг. гос. университет.

Вјежбицка 1967: Wierzbicka A., *On the semantics of the verbal aspect in Polish // To honor Roman Jakobson*. The Hague — Paris: Mouton, p. 2231—2249.

Гак 1997: Гак В. Г., *Пространство времени // Логический анализ языка. Язык и время*, ред. Н. Д. Арутюнова, Т. Е. Янко, Москва: Индрик, стр. 122—130.

Гловинска 1982: Гловинская М. Я., *Семантические типы видовых противопоставлений русского глагола*, Москва.

Звекић-Душановић 2007: Звекић-Душановић Д., *Синтаксичко-семантичке структуре с модалним индикатором у српском и мађарском језику*, рукопис докторске дисертације одбрањене на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду 17. 4. 2007.

Золотова и др. 1998: Золотова Г. А., Онипенко Н. К., Сидорова М. Ю., *Коммуникативная грамматика русского языка*, Москва, Инст. рус. яз. им. В. В. Виноградова РАН, Филологический факультет МГУ.

Јанда 2002: Janda L., *The conceptualization of events and their relationship to time in Russian*, Glossos, 2, pp. 1—10.

Маслов 1948: Маслов Ю. С., *Вид и лексическое значение глагола в русском языке*, Изд. АН СССР, Сер. лит. и яз.. Т. 7, № 4, с. 303—316.

Михаелис 2003: Michaelis L. A., *A unification-based model of aspectual type-shifting* // spot.colorado.edu/~michaeli/Aspectualcoerciondraft.pdf.

Падучева 1987: Падучева Е. В., *Семантика вида и точка отсчета (В поисках инварианта видового значения)*, Изд. АН СССР, Сер. лит. и яз... Т. 45, № 5, с. 413—424.

Падучева 1996: Падучева Е. В., *Семантические исследования (семантика времени и вида в русском языке)*, Москва.

Пипер 1997: Piper P., *Jezik i prostor*, Biblioteka XX vek, Beograd, Čigoja štampa.

Поповић 2007: Поповић Љ., *Когнитивни приступ опису категорије акционалности у словенским језицима* // Зборник радова 36. међународног научног састанка слависта у Вукове дане „Граматика и лексика — дескриптивни и нормативни приступ”, Београд.

Поповић 2007: Поповић Љ., *Језичка слика стварности са когнитивног аспекта компаративне анализе*, Београд, Филолошки факултет (у штампи).

Рајхенбах 1947: Reichenbach H., *Elements of Symbolic Logic*, London, Macmillan.

Рянская 2002а: Рянская Э. М., *Проспекция как часть аспектуальности* // НДВШ Филологические науки, 4, с. 86—92.

Рянская 2002б: Рянская Э. М., *Способы действия в когнитивном аспекте*, Санкт--Петербург, Рос. гос. пед. ун-т им. А. И. Герцена.

Соколов 1994: Соколов О. М., *Основы имплицитной морфологии русского глагола*, Москва, Изд-во РУДН.

Соколова 2003: Соколова С. О., *Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові*, Київ, Наукова думка.

Степанов 1997: Степанов Ю. С., *Константы: Словарь русской культуры: Опыт исследования*, Москва, Школа „Языки русской культуры".

Трбојевић 2004: Trbojević-Milošević I., *Modalnost, sud, iskaz. Epistemička modalnost u engleskom i srpskom jeziku*, Beograd, Filološki fakultet.

Хокинг 2002: Hawking S., *A Brief History of Time* (*Kratka povest vremena*, prev. Z. Živković, Beograd, Alnari).

Храковски 1980: Храковский В. С., *Некоторые проблемы универсально-типологической характеристики аспектуальных значений* // Ученые записки Тартуского гос. ун-та, 537. Аспектуальность и средства ее выражения, Тарту, с. 3—11.

Храковски 1987: Храковский В. С., *Кратность, Фазовость // Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность, Временная локализованность*, Таксис, Ленинград, 1987, стр. 124—178.

Шмелев 2002: Шмелев А. Д., *Русская языковая модель мира. Материалы к словарю*, Москва, Школа „Языки русской культуры".

Електронски извори примера:

Електронска библиотека српске књижевности, www.rastko.org.yu

Андрићева ризница // www.ivoandric.org.yu

Библиотека классической русской литературы — www.klassika.ru

„Золота скарбниця України" — Бібліотека української літератури для школярів, Студія „Негоціант", 2000.

Людмила Попович

ИССЛЕДОВАНИЕ АСПЕКТУАЛЬНОГО ЗНАЧЕНИЯ ПРОСПЕКТИВНОСТИ В СЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКАХ

Резюме

В данной работе рассматривается комплекс аспектуально-модальных значений, составляющий особую категорию проспективности в славянских языках. Категория проспективности определяется как одна из аспектуальных категорий, значение которой связано с идеей существования определенной предначинательной фазы, с которой начинается действие. Такой подход не противоречит принятому в славянской аспектологии выделению трех семантических составляющих аспектуальной категории фазовости — начальной, срединной и конечной, а размывает рамки начальной фазы, подчеркивая, что начало действия соотносится с моментом принятия субъектом решения о выполнении действия или с началом убежденности модального субъекта, что некоторое действие произойдет (в полипредикативном высказывании). Таким образом, категория проспективности рассматривается как специфический комплекс аспектуальных и модальных характеристик, которые выражаются в разных славянских языках в соответствии со спецификой национальной картины мира. Проспективность в работе рассматривается как логико-семантическая (понятийная), ономасиологическая (номинативное поле) и функционально-семантическая категория (набор лексических средств, выражающих аспектуально-модальный комплекс значения предначинательности).

UDC 398.4(=16)

Љубинко Раденковић

СЛОВЕНСКА МИТОЛОШКА БИЋА — ПРЕДСТАВЕ И ПОРЕКЛО

Новији резултати више парцијалних истраживања митолошких бића код словенских народа, отварају могућност ка ширим и поузданијим реконструкцијама општесловенског митолошког система. Препрека су оскудни писани извори и још увек несистематизована митолошка грађа за све словенске народе. Овде је дат покушај да се у кратким цртама представи систем словенских митолошких бића у дијахронијској и синхронијској равни.

Кључне речи: Словени, митологија, митолошка бића.

Последњих година код словенских народа се појавило више студија и монографија о митолошким бићима, што даје могућност да се на ширим основама изводе закључци о њиховом пореклу и значењу. Предложена тема делом представља и покушај реконструкције словенске „ниже митологије”.

У словенским језицима, у научној употреби, усталило се неколико назива за означавање бића из народних веровања и предања, а најчешћи је *митолошка бића* (буг. *митолошка същества*, мак. *митолошка суштества*, слов. *mitološka (bajna) bitja*, рус. *мифологические существа*, пољ. *istoty mityczne*). Често се јавља и назив *натприродна бића* (буг. *свръхестетствени същества*, рус. *сверхъестественные существа*, пољ. *istoty nadprzyrodzone*, енгл. *supernatural being*), као и називи *демони* (ст. слов, демонъ, из гр. *δαιμων*), *демонска бића* (буг. *демонични същества*, рус. *демонические существа*, пољ. *istoty demoniczne*), *нечиста сила* (уп. познато дело С. В. Максимова с почетка 20. века — *Нечистая, неведомая и крестная сила*, од новијих издања в. Ивлева 2004). У руској литератури, вероватно почев од познатог, обимом невеликог прегледа митолошких бића у руском фолклору Е. В. Померанцеве, у знатној мери се усталио назив за ова бића — *мифологические персонажи* (митолошки ликови), уп. (Померанцева 1975, Виноградова 2000, итд.). Општесловенски народни назив за оваква бића јесте *дух* (ст. слов. доѹхъ, у мн. ст. слов, доѹси, срп. *духови*, буг. *духове*, рус. *духи*, пољ. *duchy*), често са додатком атрибута *зао* (срп. *зао дух*, буг. *зъл дух*, рус. *злой дух*, пољ, *zly duch*, итд.) или *нечисти* (ст. слов. *нечистыи доухъ*).

Постоје и други, мање познати називи за митолошка бића, као што су ист. слов. нежить („нежить не живет и не умирает” — Даль 1881/II: 518), *нечистики* (Даль 1881/II: 543), или срп. регионално *неосебине* (Бушетић 1911/XVII: 537, 541). Некад се ова бића називају и *разни ђаволи* (уп. Откуда дьяволы разные — Толстой 1995: 245—249).

У словенским етнографским, фолклористичким и лексичким изворима за митолошка бића постоји више хиљада народних назива, а највише за означавање ђавола (уп.: БелМ 2004, БМ 1994, Власова 1995, Вражиновски 2000, Георгиева 1993, Гнатюк 2000, Ђорђевић 1953/LXVI, Ивлева 2004, Максимов 1903, Мицева 1994, Новичкова 1995, Плотникова 2004, Померанцева 1975, Раденковић 1997/53, Раденковић 2000, РНМН 2000, СД 1995—2004/1—3, СМБ 2001, Троева-Григорова 2003, Хобзей 2002, Черепанова 1983, Dżwigoł 2004, Kelemina 1997, Pełka 1987, Podgórscy 2005).

Дијахронијски поглед

Називи митолошких бића слабо су посведочени у средњовековним писаним изворима. Обично се срећу у „поучним словима” хришћанских проповедника усмереним против остатака паганства. Ти текстови, сходно намени, и писани по поетичким правилима средњовековне књижевности, нису тежили верном опису стварности, него је она увек приказивана стереотипима преузетим из постојећег књижевног наслеђа. Зато су подаци и о поменутим митолошким бићима недовољни за стварање поузданије слике о њиховом присуству у народном веровању тога времена и правим представама о њима. Најпознатије текстове поучних слова, која сведоче о борби хришћанства против остатака паганства у Старој Русији, издао је са коментарима Н. Гаљковски (први том носи ознаку Харьковъ 1916, а други, Москва 1913). Репринт издање у једном тому објављено је у Москви 2000 (Гальковский 2000). Слика паганства у књижевном наслеђу Старе Русије, па и шире, може се пратити и кроз свеобухватни, тротомни речник староруског језика И. И. Срезњевског. Сва три тома објављена су у Санкт-Петербургу 1893, 1902. и 1903. Овде ће бити навођени подаци из тротомног, репринт издања, објављеног у Москви 2003 (Срезневский 2003).

Главни општесловенски назив за лошег, опасног духа, био је **běsъ*. Прихватањем хришћанства овим називом се означавају како збачени пагански богови и њихови кумири (као облик снижавања њиховог ранга), тако и ђаво и неки други демони. Нема података како је бес изгледао у народним представама раног средњег века. У каснијим источнословенским минијатурама (XVII—XVIII век) бес се

приказује с роговима, репом, понекад брадом, козјом или пасјом главом, с косом која штрчи увис као шишарка, одакле и долази дијал. руски назив за ђавола — *шиш, шишко* (Белова 1997/16: 8—9). У апокрифним молитвама и проклињањима против беса он је дух без одређеног лика, који изазива беснило (уп. Jagić 1878/X; Kačanovskij 1881/XIII). Узевши да је код Бугара постојао обичај „љуљања" паса у понедељак прве недеље ускршњег поста, као облик заштите од беснила, значи у дане када се веровало да се после привременог боравка на земљи затварају душе мртвих, може се претпоставити да бес, према народној традицији, води порекло од неке зле, застрањене и осветољубиве душе (исто као и *т҃одорци*, који се такође крећу у тој недељи).

Назив из XI века *бѣсъ полоудьныи* (Срезневский II: 1139), по свој прилици означава истог духа, који је посведочен у народном веровању Русије много векова касније — *полуденный бес* (Пинега), *полуденный* (Орловска губернија), *полуденник* (Вологотска област) — (Власова 1998: 414). Он је везан (исто као и *п҃олудница, п҃олуденица*) за подне, као опасно време, када је забрањено радити. У поучном „Слову светог оца Василија о посту", руског проповедника из XIV века помиње се и *бѣс хороможитель* (*от проклятыя бѣса хороможителя*) — (Срезневский III: 1378, Гальковский 1913/II: 292) који би могао означавати кућног духа — *домовоја* (уп. ст. рус. *хоромъ* — кућа, зграда). У рукопису 13. века, бес се назива *мюринъ*: *Мюрини ти бѣси лоукави соуть* (Срезневский II: 254), тј. Моуринъ или Етиопљанин, по томе што је представљан у виду тамне пути (сив или модар). У једном поучном слову бес се назива *трѣштии*: *беса глаголаемаго трѣщего творѣт отгонѣща* (Kačanovskij 1881/XIII: 150), што би могло одговарати мак. *т҃рещ҃тен* — луд, махнит. У другим преписима овај назива се преноси као *трѣсцю* (Срезневский III: 1030).

Изрази *завидивы бѣсъ, завистивыи бѣсъ, зълобѣсъ* (XI век), *клюкавыи бѣсь* (XIV век), тј. покварени, лукави бес (Срезневский I: 900, 901, 1001, 1230), као и *бѣсь поганьскыя* (Срезневский II: 1013), носе хришћанска обележја.

У књижевној култури Московске Русије XVI—XVII века, у посебним приручним речницима-азбуковницима, јављају се и посебни називи за беса, или „имена сотонинска", као вид упозорења људима да таква имена пишу „волхви" и „чародеји" и дају простим људима да их носе са собом, или на јелу да их поједу или над пићем да их попију (Белова 1997/16: 8).

Примањем хришћанства Словени су прихватили и називе *дијавол, сат҃ана, демон*. У средњовековним писаним изворима имамо појаву већег броја еуфемистичких назива за ђавола, углавном насталих на хришћанској основи и одговарајућим преводом са грчког. Тако се у речнику Срезњевског наводе следећи називи за ђавола: *босъ, врагь,*

диаволъ, диаволичище, дьньица, злець, злъць, злъчь, зъльць, искоуситель, лихновьць, лихновьць, льстьць, льстивыи, льстьць, лоукавыи, ненавистникъ, неприязнь, нечьстивыи, пронырьникъ, противьникъ, ратьникъ, рěчь, сатана, синии, синьць, сотона, соупостатъ, тьмьныи. Овоме се могу додати називи *зълодěи* (СС 1994: 240), *недругь* (СРЯ 1986/11: 107), или из новијег извора — *злоначелник хулни* (Novaković 1886/XVIII: 170). У рукописима се појављују и посебна, лична имена за поједине ђаволе, као што су: *Велиаръ, Вельзавель, Верзиловъ, Мамона, Сатанаилъ/Сотонаилъ*, итд. Општесловенска реч *враг* у значењу „непријатељ" постала је у словенским језицима широко прихваћена ознака и за *ђавола*. Стварање нових речи за ђавола, најчешће еуфемизама, настављено је и касније, па се у словенским народним говорима могу побројати на десетине синонима за ово биће.

Од посебног значаја је помен митолошког бића *вила*, који се у средњовековним списима јавља од XIV века. Мада су и о овом бићу из народног веровања писани подаци оскудни, ипак се и из њих могу извући нека сазнања о средњовековним народним представама о њему. У Временику Георгија Амартола (према препису XIV—XV века) за вилу се каже да је биће у људском облику, слично сирени: *чьловěкообразнě животьнě, яже и сирены наричються рекше вилы* (Срезневский I: 257). Каже се да су виле ишле у групама и да су им приношене жртве. Из истог времена су и називи, по свој прилици за исто биће, *самовила* (Срезневский III: 246) и *берегыня* (Гальковский II: 33), код Срезњевског *верегиня* (Срезневский 2003/I: 243). Овај последњи назив, који касније није посведочен у источнословенским веровањима, вероватно је замењен називом *русалка* (која се најчешће појављује поред вода, тј., на обалама река и језера, уп. рус. *берег* „обала"), мада о томе постоје и другачија мишљења.

На основу неколико помена назива *вила* у староруским писаним споменицима и узевши да је тај назив присутан и данас у локалним веровањима свих јужнословенских народа, као и код Чеха и Словака, може се претпоставити да је он био опште познат у словенској прапостојбини. Код Пољака, он је замењен еуфемизмом *богинка*, код источних Словена истиснули су га називи *русалка, навка, мавка*, код Бугара је преовладао назив *самодива*, код Македонаца — *самовила* (уп. Виноградова-Толстая 1994: 18—40). Представа о духу у виду дивље девојке или жене под разним називима с којим човек, случајно или добровољно (излажући се ризику), може успостављати привремени однос, позната је и ван територије коју насељавају Словени. Код више народа у средњој Азији широко је позната *албасти* (Басилов 1994: 49—76), у области Хималаја — *пери* (Йеттмар 1986: 229—236), уз већ довољно позната поређења са грчким *нереидама* итд. Постоји очигледно подударање како у изгледу, тако и функцијама поменутих митолошких бића са словенском вилом, која је у регионалним веровањима позната и под другим називима (код Словенаца *бела жена, дивја жена, јебек жена, кривопета, жалик жена* итд.).

Оно што је средњовековне проповеднике посебно бринуло јесте одржавање паганског култа рода и рожаница (*рожданица*), и то након више векова од покрштавања Словена. У исто време то је и научни проблем који је у последњих сто педесет година решаван на различит начин. Још средином XIX века, овом питању је на студиозан начин пришао Срезњевски, сабравши неопходне податке о овом култу из више средњовековних рукописа. Његов тада објављени рад ни данас није изгубио на значају (уп. Срезневский 1855: 99—122). Најпознатији књижевни извор, чији је предмет осуда остатака словенског паганства, и у којем се посебно наводи култ рода и рожаница, јесте „Слово св. Григорија", познат у више преписа (уп. Гальковский 1913/II: 17—35). Детаљну анализу овог списа, са својим тумачењем, у новије време је изнео М. И. Зубов (Зубов 2004: 55—222).

У средњовековним споменицима се јављају и називи *влькодлакъ*, за човека који се магијским путем претвара у вука („влькодлаци луну изедоше или сльньце") и *оупирь*, покојник-повратник, срп. *вампир*, чија душа није отишла на онај свет па страши људе и чини им разне пакости. У народној традицији Источних и Западних Словена ова два назива се јасно разликују (уп. рус. *волкодлак, вовколак*, пољ. *wilkołak*, према рус. *упырь* и пољ. *upiór*), док су код јужнословенских народа, у већини случајева постали синонимни (уп. срп. *вукодлак*, буг. *вълкодлак, върколак, вурдалак* слов. *volkodlak*).

Из корена **věd-* код словенских народа изведено је више назива, који се најчешће односе на жене које имају магијску вештину и баве се чарањем. Ови називи срећу се у писаним изворима од XVI—XIX века, уп. срп. *вѣщица*, пољ. *wieszczyca, wiedźma*, рус. *ведьма*, итд.

Ране позајмице за митолошка бића, које се сматрају латинизмима у словенским језицима јесу *русалка* и *стриґа* (хрв. слов. *štriga*, пољ. *strzyga*) „вештица" (уп. Moszyński 1991: 157, 159—160).

Стари, општесловенски називи очували су се за неке демоне болести, као што су *дана, нежит, тресавица* итд.

Од назива *навь, навьие*, који у средњовековним споменицима означавају покојнике, касније су изведени називи за демоне настале од умрле некрштене деце (срп. буг. мак. *нав, навје*, слов. *movje*).

Колико мало података о митолошким бићима има у српским средњовековним споменицима најбоље илуструје Даничићев тротомни *Рјечник из књижевних старина српских* из 1863. Тамо се појављују само четири назива и то, углавном за исто биће: *бѣсные доухыдоухи, врагь, дияволь* (*зьлы дияволь*), и *сотона*. У Стојановићевом додатку овом речнику наведен је још и назив *змаи* (*змий*) (уп. Даничић 1863—1864/1—3).

Поједини називи за митолошка бића у словенским језицима, путем преузимања из суседних језика, или као новија образовања, по-

стали су владајући. Тако, назив *чёрт* за означавање ђавола у руском језику није био познат пре 17. века и он се, по свему судећи, ширио са запада. У старочешким и старопољским текстовима овај назив је посведочен од 14. века. У народној традицији јужнословенских народа биће с оваквим називом, осим неких књижевних позајмица код Бугара, није познато.

Новијег образовања су и општепознати руски називи *водяной, домовой, леший*, који се јављају тек од 17. века, а да се не говори о називима *дворовой, рижный, подовинный, подпечный, подполник* итд.

Порекло

Полазећи од тога да у основи словенског митолошког погледа на свет лежи антропоцентризам, као и анализом назива, карактеристика, функција и мотива, долази се до закључка да словенска митолошка бића воде порекло углавном од душа покојника. Посебно су поштоване душе родоначелника племена и породичног претка (слов. *крсник*, срп. буг. *змај*, рус. *домовој*, буг. *стопан*). У неким случајевима се не види „манистичко" порекло митолошког бића, али оно управља неким добром, богатством и појављује се у функцији „даваоца". Такав може бити *водјаној* и *лешиј* код Руса, *сребрни цар* код Срба, *дивји мож* код Словенаца итд. Душе осталих покојника, умрлих својом смрћу, имале су свој устаљени култ на одређеним празницима у години. Ван ових душа опаснима су сматране душе деце и људи који су неприродно и превремено умрли, или душе покојника који нису на одговарајући начин сахрањени. Највећи број митолошких бића управо води порекло од тих, „застрањених" душа (*вила, русалка, караконцула, водењак, шуликун, вампир, нав*).

У другу групу бића могу се убројати живи људи с демонским особинама, који имају урођену или накнадно стечену способност или вештину да њихова душа може привремено напуштати њихово тело и самостално изводити неке радње (*вештица, стуха, крсник, волкодлак, колдун*).

У посебну групу могла би се убројати бића која изазивају разне болести. То су душе, које се из „дивљег" света пробијају у људски свет и населе у тело човека (*бес, дана, нежит, чума, грозница*).

На крају, постоје митолошке персонификације, чија је функција да се њима страше деца, и тако учвршћују устаљени обрасци културе, као што су: *баук, бабај, букан, додон, кока, мамај, рохља, хохла* (Черепанова 1983: 110—123; Раденковић 2000: 146—155).

Посебан статус има ђаво, код којег су видљиви старозаветни и новозаветни елементи, или су на њега пренете функције низа других митолошких бића.

ЛИТЕРАТУРА

Басилов 1994 — В. Н. Басилов, *Албасты* // Историко-этнографические исследования по фольклору. Сборник статей памяти С. А. Токарева, Москва 1994.

БелМ 2004 — *Беларуская міфалогія. Энцыклапедычны слоунік*, Мінск 2004.

Белова 1997/16 — О. В. Белова, *Бесы, демоны, луциферы...* // Живая старина 16, Москва 1997.

БМ 1994 — *Българска митология. Енциклопедичен речник*, София 1994.

Бушетић 1911/XVII — Т. М. Бушетић, *Народна медицина Срба сељака у Левчу*, СЕЗб XVII, Београд 1911.

Виноградова 2000 — Л. Н. Виноградова, *Народная демонология и мифоритуальная традиция славян*, Москва 2000.

Виноградова-Толстая 1994 — Л. Н. Виноградова, С. М. Толстая, *К проблеме идентификации и сравнения персонажей славянской мифологии* // Славянский и балканский фольклор. Верования. Текст. Ритуал, Москва 1994.

Власова 1995 — М. Власова, *Новая абевега русских суеверий. Иллюстрированный словарь*, СПб. 1995.

Власова 1998 — М. Власова, *Русские суеверия. Энциклопедический словарь*, СПб. 1998.

Вражиновски 1995 — Т. Вражиновски, *Народна демонологија на Македонците*, Скопје—Прилеп 1995.

ВЭС — *Восточнославянский этнолингвистический сборник. Исследования и материалы*, Институт славяноведения РАН, Москва 2001.

Гальковский 2000 — Н. М. Гальковский, *Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси*. Тома первый, второй. Репринтное издание, „Индрик" Москва 2000.

Георгиева 1993 — И. Георгиева, *Българска народна митология*, София 1993.

Гнатюк 2000 — В. Гнатюк, *Нарис української міфології*, Львів 2000.

Даль 1881/II — В. Даль, *Толковый словарь живого великорускаго языка*, т. I—IV, Москва 1880—1882 (репринт, Москва 1979).

Даничић 1863—1864/1—3 — Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских* 1—3, Београд 1863—1864 (репринт, Београд 1975).

Ђорђевић 1953/LXVI — Т. Р. Ђорђевић, *Вештица и вила у нашем народном веровању и предању; Вампир и друга бића у нашем народном веровању и предању*, СЕЗб LXVI, Београд 1953.

Зечевић 1981 — С. Зечевић, *Митска бића српских предања*, Београд 1981.

Зубов 2004 — М. І. Зубов, *Лінгвотекстологія средньовічних словянських повчань проти язичництва*, Одесса 2004.

Ивлева 2004 — *Представления восточных славян о нечистой силе и контактах с ней. Материалы полевой и архивной коллекции Л. М. Ивлевой*. Составление, подготовка текстов и справочный аппарат В. Д. Кен, Санкт-Петербург 2004.

Йеттмар 1986 — К. Йеттмар, *Религии Гиндукуша*. Перевод с немецкого, Москва 1986.

Левкиевская 2002 — Е. Е. Левкиевская, *Славянский оберег. Семантика и структура*, Институт славяноведения РАН, Москва 2002.

Максимов 1903 — С. В. Максимов, *Нечистая, неведомая и крестная сила*, СПб. 1903.

Мицева 1994 — Е. Мицева, *Невидими нощни гости*, София 1994.

Новичкова 1995 — Т. А. Новичкова, *Русский демонологический словарь*, СПб. 1995.

Плотникова 2004 — А. А. Плотникова, *Этнолингвистическая география Южной Славии*, Институт славяноведения РАН, Москва 2004.

Померанцева 1975 — Э. В. Померанцева, *Мифологические персонажи в русском фольклоре*, Москва 1975.

Раденковић 1997/53 — Љ. Раденковић, *Представе о ђаволу у веровањима и фолклору балканских Словена* // Зборник Матице српске за славистику 53, Нови Сад 1997, 15—38.

Раденковић 2000 — Љубинко Раденковић, *Страшила за децу — неке словенске паралеле* // Жизненият цикъл. Доклади от българо-сръбска научна конференция, 12—16 юни 2000, Етнографски институт с музей, София 2000, 146—155.

РНММ 2000 — *Речник на народната митологија на Македонците*, ред. Т. Вражиновски, Прилеп—Скопје 2000.

СД 1995—2004/1—3 — *Славянские древности. Этнолингвистический словарь* под редакцией Н. И. Толстого, Москва, т. 1-1995, т. 2-1999, т. 3-2004.

СРЯ 1986/11 — *Словарь русского языка XI—XVII вв.*, вып. 11, Москва 1986.

СС 1994 — *Старославянский словарь*, Москва 1994.

Седакова 2007 — И. А. Седакова, *Балканские мотивы в языке и культуре болгар. Родинный текст*, Институт славяноведения РАН, Москва 2007.

СМБ 2001 — *Словенска митологија. Енциклопедијски речник*. Редактори С. М. Толстој и Љ. Раденковић, Београд 2001.

СММ 2002 — *Славянская мифология. Энциклопедический словарь*. Москва 2002.

СМР 1970 — Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић, *Српски митолошки речник*, Београд 1970 (друго допуњено издање: Београд 1998).

Срезневский 1855 — И. Срезневский, *Роженицы у славянъ и другихъ языческихъ народовъ* // Архивъ историко-юридическихъ сведеній относящихся до Россіи, издаваемый Николаем Калатовым, книги второй половина первая, Москва 1855.

Срезневский 2003 — И. И. Срезневский, *Материалы для словаря древнерусского языка*, т. I—III и дополнения, репринтное издание, „Знак", Москва 2003.

Толстой 1995 — Н. И. Толстой, *Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике*, Москва 1995.

Троева-Григорова 2003 — Е. Троева-Григорова, *Демоните на Родопите*, София 2003.

Хобзей 2002 — Н. Хобзей, *Гуцульська міфологія. Етнолінгвістичний словник*, Львів 2002.

Черепанова 1983 — О. А. Черепанова, *Мифологическая лексика русского Севера*, Ленинград 1983.

Черепанова 1996 — О. А. Черепанова, *Мифологические рассказы и легенды русского Севера*, СПб. 1996.

Baranowski 1981 — B. Baranowski, *W kręgu upiorów i wilkołaków*, Lódź 1981.

Brojer 2003 — W. Brojer, *Diabeł w wyobraźni średniowiecznej*, Wrocław 2003.

Dżwigoł 2004 — R. Dżwigoł, *Polskie ludowe słownictwo mitologiczne*, Kraków 2004.

Jagić 1878/X — V. Jagić, *Opisi i izvodi iz nekoliko južnoslovinskih rukopisa, Sredovječni liekovi, gatanja i vračanja* // Starine X, JAZU, Zagreb 1878, 81—126.

Kačanovskij 1881/XIII — V. Kačanovskij, *Apokrifne molitve, gatanja i priče* // Starine XIII, JAZU, Zagreb 1881, 150—163.

Kelemina 1997 — J. Kelemina, *Bajke in pripovedke slovenskega ljudstva*, Bilje 1997.

Mencej 2006 — M. Mencej, *Coprnice so me nosile. Raziskava vaškega čarovništva v vzhodni Sloveniji na prelomu tisočletja*, Ljubljana 2006.

Moszyński 1991 — L. Moszyński, *Prasłowiańskie duchy w oczach slawisty-filologa* // Acta Universitatis Nicolai Copernici. Filologia polska XXXVI — Nauki Humanistyczno-Społeczne — Zeszyt 230.

Novaković 1886/XVIII — S. Novaković, *Apokrifski zbornik našega vijeka* // Starine XVIII, JAZU, Zagreb 1886.

Pełka 1987 — L. J. Pełka, *Polska demonologia ludowa*, Warszawa 1987.

Podgórscy 2005 — B. i A. Podgórscy, *Wielka księga demonów polskich. Leksykon i antologia demonologii ludowej*, Katowice 2005.

SEL 2004 — *Slovenski etnološki leksikon*, Ljubljana 2004.

SSSL 1996—1999 — *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, t. I/1—2, Lublin, 1996—1999.

Šmitek 2004 — Z. Šmitek, *Mitološko izročilo Slovencev. Svetinje preteklosti*, Ljubljana 2004.

Любинко Раденкович

СЛАВЯНСКИЕ МИФОЛОГИЧЕСКИЕ СУЩЕСТВА — ПРЕДСТАВЛЕНИЯ И ПРОИСХОЖДЕНИЕ

Резюме

Новейшие результаты многих отдельных исследований мифологических существ у славянских народов дают возможность для более широких и более верных реконструкций общеславянской мифологической системы. Препятствия этому представляют бедные письменные источники и все еще несистематизированный для всех славянских народов мифологический материал. В настоящей работе делается попытка представить в кратких чертах систему славянских мифологических существ в диахроническом и синхроническом планах.

UDC 821.163.41-32.07 Sremac S.

Првослав Радић

„МАКЕДОНИЗМИ” У СРЕМЧЕВОМ КИР ГЕРАСУ

Српска реалистичка приповетка *Кир Герас*, Стевана Сремца (1855—1906), аутентичан је ауторов захват у живот београдске трговачке средине друге половине XIX века. Готово етнографским оком, Сремац је дочарао културолошки судар различитих народа који у овој средини покушавају да обезбеде заједнички живот. Ослонац у свом сугестивном казивању аутор налази у језичком и дијалекатском колориту. У њему значајно место налазе језички „македонизми”, који верно одсликавају миграциону структуру дела тадашњег београдског трговачког слоја.

Кључне речи: Стеван Сремац, Арумуни, Македонија, македонизми, дијалектизми, миграције, билингвизам, књижевноуметнички поступак.

Пишчева потреба да се у говору својих ликова ослања на локални говорни идиом, обично је део његових тежњи да објективно и сугестивно ослика одређену друштвену средину. Многи српски писци, као Јован Ст. Поповић, Бора Станковић, Анђелко Крстић, Григорије Божовић, користили су овај метод у представљању различитих средина и њихових ликова, а у појединим савременим делима, као што је *Петријин венац* Д. Михаиловића, читаво дело, дато у форми јунакове исповести, засновано је на дијалекту. Већ је епоха реализма код Срба истакла регионализам као друштвеноисторијску, али и поетичку базу, исказану пре свега „употребом локалног говорног стила у дијалогу” (Вученов 1965: 221). Српски реалист Стеван Сремац је у својим делима посебно неговао етнографски приступ различитим србијанским срединама у којима је живео, укључујући и такав сензибилитет за њихов језички и дијалекатски колорит (исп. Novaković 1971: 498; Вукићевић 1993; Пецо 1995; Јерковић 2005. и др.). Тиме је језички израз у Сремчевим делима постао и једно од важних стилистичких средстава у представљању шароликог друштвеног миљеа, сачињеног од различитих социјалних и других слојева.

Сремчева приповетка *Кир Герас* објављена је први пут у целини 1907. године и она представља верну слику београдске трговачке чаршије друге половине XIX века (Деретић 1983: 397). У тој средини нашле су место многе придошлице из пасивних, или још неослобођених јужних крајева, спремне да се укључе у различите врсте предузетништва у граду који се тада нагло почиње економски развијати.

Међу придошлицама се налазе не само јужнословенски, него и остали балкански народи, као Арумуни (Власи),[1] Грци и други. Управо ће главни јунак приповетке, Грко-Цинцарин кир Герас Паскалис, кога аутор осликава са симпатијама, бити један од ових досељеника, који ће и својим менталитетом и својим језиком, па и својим именом, непрестано указивати на свој досељенички идентитет.

Циљ овог прилога јесте да подробније анализира говор Сремчевог јунака кир Гераса и његових сународника. Тачније, циљ ми је да у говору ових књижевних јунака осветлим удео оних језичких особености којима Сремац сугерише читаоцу досељенички карактер ових ликова, односно њихово одступање од локалног београдског идиома.[2]

I. Фонетске карактеристике

1. Рефлекс полугласника ъ > о у предлогу *сос* („сос теб', Н 16; „сос мера", Г 45), или као рефлекс *у* (← *о*) у позицији пред сонантом *м*, у примерима где је развијен секундарни полугласник: *сум* („ја сум", Н 25), *несум* (Г 120), *седум* (Н 16). Вокал *е*, као рефлекс полугласника *ь* забележен је у именици *чест* („с трговачки чес", Г 82).[3]

2. Доследан екавизам у негацији помоћног глагола *јесам*: *несум* (Г 120), *неси* (Н 17; „Неси умреу?", К 120), као и: *неје* („Неје тол'ко", Н 16; Г 34).

3. Непостојаност иницијалног *ј* пред вокалом *е*: *една* („у една српска књига една песма", К 110), *и* („што и било!", Н 16, в. фус. 4), исп. *елински* („што се по елински каже", 110).

4. Појачана палаталност консонаната *ћ* и *ђ*, које аутор представља са *к* и *г*, пред вокалом *е*, предњег реда: *керко* (Н 26), *ке* („ке бидне", Г 85), *оке* ('хоће', Г 87), *неке* („јоште ме неке!", Г 113), *цвеке* (Н 25), *бике* („бике банћер", Г 85), *будуке* ('будуће', Г 87); *калугер* (Г 28, „Калугер ке станем", фолкл.), — односно секвенцом *кј* пред вокалима задњег реда: *дукјан* (Н 17), *срекја* (К 110), *бракјо* (К 111, фолкл.).

5. Палатализованост консонаната *к* и *г* пред вокалима предњег реда *и* и *е*: *ћитка* („две ћитке", Н 15), *елеђија* („елеђија што се по елински каже", 110); *банћер* („бике банћер", Г 85, исп. „ћир Ђерас"), као и сонанта *л*: *запаљи* („да ми запаљи храм", Н 26).

6. Одсуство јотовања у примерима: *земја* („од Мецовска земја", н. 11; Г 43), *здравје* („На здравје ти пита!", Н 26, фолкл.), исп. *рисјани* („Рисјани сме", н. 11).

---

[1] Овај стари балкански народ познат је под различитим именима на Балкану. Његова градска популација у Србији обично се назива Цинцарима. Знатан део ове романске етничке популације традиционално се идентификује са Грцима, односно носиоцима грчке културе (исп. Цвијић 1921—1923: 171—172), што је и Сремац истакао у свом делу, а језички дочарао и уделом грцизама у говору ових ликова (в. даље).

[2] Скраћеницама *Г* (кир Герас), *Н* (кир Наун), *К* (кир Кутула) и *н.* („неименован") означавам ликове у чијем говору се јављају ове особине. Одредбом *фолкл.* указујем на то да је реч о облику или изразу који припада фолклористичком дискурсу (песма, изрека и сл.). Примери су ексцерпирани из издања *Кир Герас*, Библиотека XXI век, Београд 1996. У прилогу не наводим фреквенцију ексцерпираних облика.

[3] Облик *чест* може представљати црквенословенизам, шире распрострањен и у српском језику (исп. *Речник српскохрватскога књижевнога језика*, VI, Нови Сад 1976).

7. Консонантска група *стр* м. *ср*: *стрце* („Тартарос ми турила у стрце”, Н 26).[4]

II. Морфолошке карактеристике

1. Употреба номинатива у служби општег падежа код именских речи женског рода:[5] из *Елада* (Г 45), *пушка* ке фанем (Г 28, фолкл.), сврши *песма* (Г 45), криви *шија* (Г 45), сос *мера* (Г 45), у *црква* (Г 43), до *велика срекја* (К 110), да бацим *ова ватра* (Н 26), читао (...) *една песма* (К 110), у *една српска књига* (К 110).[6]

2. Наставак *-и* у грађењу множине именица а-парадигме женског рода: *години* („двадесет години”, Г 34), *пари* („ја да имам пари”, Г 82).

3. Посебности у парадигми глагола јесам: *сум* (’сам’, Г 43, 52), *несум* (Г 113), *неси* (Н 17), *неје* (Н 16) (в. I. 2), укључујући облик *сме* у 1. л. мн. („Из Турско сме”, „Рисјани сме”, н. 11).

4. Доминација презентске и- м. е-групе: *почни* (’почне’, Г 45), *започни* („Како започни Србин?”, Г 45), *можи* (’може’, Г 34), *буди* („Србин да буди”, Г 34), *дижи* (’диже’, Г 45), *оки* (’хоће’, Н 26), исп. *и* (’је’, „И што и било!”, Н 16) / *ји* (К 111, в. фус. 4).[7]

5. Наставак *-у* у једнини глаголског радног придева мушког рода: *биу* („ја сум биу”, Г 52), *слушау* („Ели си слушау”, Г 45), *казау* (Г 45), *умреу* („Неси умреу?”, К 120).

6. Партикулизација помоћног глагола *ке (ће)* и одсуство везника *да* у грађењу футура: *ке фанем* (Г 28, фолкл.), *ке станем* (Г 28, фолкл.), *ке зидам* (Г 28, фолкл.), исп.: *Ће се врати* (Г 46), *ке бидне* (Г 85), али и: ја *ће* да бацим (Н 26), уз употребу везника *да*.

7. Удвајање предлога *со*: *сос* теб’ (Н 16), *сос* мера (Г 45).[8]

III. Синтаксичке карактеристике

1. Предлог *на* у функцији посесивности: Оки да ми запали храм *на Артемида* (Н).

2. Помоћни глагол на почетку реченице: *Сум* читао (К 110), *Ће* се врати (Г 46).

---

[4] Вокалска редукција е > и бележи се у речци: *се* („ево си каже”, К 111, исп. I. 3), што може бити у вези са појавом затварања неакцентованих вокала, посебно карактеристичном за делове југоисточних македонских говора (исп. Видоески 1998: 72, Шклифов 1973: 17). Упрошћавање финалне консонантске групе *ст*, широко распрострањено у балканословенским говорима, јавља се у именици *чест* („с трговачки чес”, Г 82).

[5] У делу србијанских говора код именица женског рода општи падеж се јавља у форми акузатива, што је такође забележено у Сремчевом тексту: из *кућу* (Н 26), од *сестру* Мелелију (Г 34), у *торбу* (лок., Н 15), као и: само у *нашу радњу* има (Н 15), стајао на *једну ногу* (Г 34).

[6] Исп. и примере са именицама мушког и средњег рода: из *Рушањ* (Н 16), без *фустан* (Г 28, фолкл.), до *крај* (Г 45), из *село* (н. 11), као и: нема ги у *други дућан* (Н 15), зар је једна брига и мука на *овај свет* (Н 16), с *трговачки чес’* (Г 82).

[7] Исп. *пишим* („Да пишим једанаест?”, Н 16), *дигним* (Н 16), *дајим* („какав савет да ти дајим?”, Г 82), *чујите* („Да чујите!” К 110).

[8] Исп. и употребу заменичке енклитике *ги* („нема ги”, Н 15), или показне заменице *ова* за средњи род („ова дете”, Н) и повратне заменице *си* („имамо си шалу”, Н 16), чему се придружује глаголски придев са наставком *-ле* у множини мушког рода („Украле су га извесно од нас”, К).

3. Упитни реченички модели са инверзијом и субјектом на почетку реченице: *Татко беше ли ти* на свети гроб? (Н 17).

IV. Лексичке и творбене карактеристике

1. Лексеме као: *зашто* (’јер’, Г 34), *искара* (’истера’, Г 45), *како* (’као’, Г 34), *клефта* („клефта ке станем”, Г 28, фолкл.), *ништо* (Н 16), *од дека* (’одакле’, Г 43), *орман* („Орман ке да фанем”, Г 28, фолкл.), *памвука* (’памук’, Н 15), *саг* (’сада’, Г 82), *стане* (Г 28, фолкл.), *тартарос* („Тартарос ми турила у стрце”, Н 26), *фане* (Г 28, фолкл.), *фустан* (Г 28, фолкл.), *што* („што и било”, Н 16).

2. Творбена средства, као суфикс *-ско* код месних именица: *Турско* (н. 11), исп. **Мецовско* („од Мецовска земја”, н. 11, Г 43), *-лија* у значењу припадника (етнонима): *Мецовалије* (н. 11), *-ка* у значењу јединичности: *трепке* (’трепавице’, Г 45), *маслинка* (Г 34).

Већ на први поглед овај дијалекатски материјал показује да је Сремац, у целини посматрано, кроз говор кир Гераса и његових сународника читаоцима сугерисао словеномакедонски језичко-етнографски миље из кога они, несумњиво, долазе.[9] Могло би се помислити да се то не уклапа у податак о пореклу који нам сам кир Герас открива, често се носталгично сећајући својих земљака „Мецовалија” и области Мецово („село Готисте из Ипера”). Јер Мецово, аутентично и надалеко познато насеље, налази се у Грчкој, у планинској области Пинда, насељеној арумунским сточарима, представницима још једног балканско-романског идиома (Антонијевић 1982: 42, 46, Stojanović 1997: 397). То, дакле, потврђује арумунски, одн. грко-цинцарски идентитет главног јунака, као што на то указује и само његово име — кир Герас Паскалис.[10] Међутим, питање заступљености словеномакедонског језичког миљеа у говору кир Гераса не може бити проблематично ако се зна да су Арумуни, као полилингвни, управо у области Егејске Македоније, осим везе са представницима грчког језика (в. фус. 1), били и у чврстим контактима са македонским Словенима, још од словенског везивања за Балкан (в. даље).[11] Те везе наставиле су се и у области Вардарске Македоније, јер је она вековима била значајно миграционо чвориште и важна метанастазичка област, уобичајено успутно станиште за многе миграције према северу. Очито

[9] То, наравно, не значи да се знатан број ових језичких црта неће јавити и у низу србијанских, махом јужнијих говора. Више студија српских аутора, како старијег тако и новијег датума, указује на присуство ових утицаја управо са македонског терена. Неке од њих под ове утицаје данас подводе прилично широк спектар језичких особености (исп. Марковић 2006).

[10] Лично име *Паскалис* (гр. Паскалис ’Велигдан’), најчешће без грчког суфикса *-ης*, бележи се још у турском попису становника (дефтеру) града Костура из 1445. године (Коробар-Белчева 1994: 213). Судећи по броју личних имена насталих по занимању, Костур је већ тада град са развијеним предузетништвом (Исто: 209—216). Лично име *Паско, Паскал* и данас је познато костурском крају (Шклифов 1973: 64, 162).

[11] Сматра се да је романски елеменат посебно био јак у јужној Македонији и Тесалији (Белић 1935: 24).

је из таквог, македонског етничког и језичког миљеа, кир Герас, још као мали, како Сремац и сам приповеда, са својом породицом прешао у Србију половином XIX века.

Међутим, присуство словеномакедонског језичког амбијента у приповеци намеће и низ занимљивих питања. На пример: Које је језичке црте Сремац изабрао да представљају јужњачке, македонске утицаје? Како је и колико успешно Сремац дочарао тај језички амбијент? И, најзад: Колико тај језички амбијент, укључујући и његове учеснике, може бити аутентичан? За неке од овде наведених језичких црта може се рећи да су шире распрострањене не само на македонском него и на суседним јужнословенским теренима (нпр. упрошћавање низа финалних консонантских група, партикулизација помоћног глагола *ће* и др.), што им не омогућује статус типично македонских језичких одлика и разводњује евентуалне закључке у вези са њима (исп. фус. 9). Ипак, већина побројаних језичких одлика завређује да се сагледа управо из угла распореда ових изоглоса на македонском терену.

Када је реч о *фонетским* одликама, међу њима се издвајају рефлекси полугласника ъ > о и ь > е (исп. I. 1), као стара изоглоса, шире заступљена у македонским говорима (Белић 1935: 38, Конески 1966: 31),[12] чему се придружују доследан екавизам у негацији помоћног глагола *јесам* (I. 2), непостојаност иницијалног *ј* пред вокалом *е* (I. 3, исп. Конески 1966: 51), те одсуство јотовања уснених консонаната (I. 6, Исто: 55—56). Међу другим цртама које нам представља Сремчев текст вредно је указати на појачану палаталност фонема *ћ* и *ђ* (I. 4). Као посебно палаталне, истраживачи уочавају ове африкате пред вокалима предњег реда у источним македонским говорима (и то „аутоматски као меко *к, г̄*”, Конески 1966: 70), у шта су се успешно укључиле и позајмљенице из грчког и турског језика. Пажњу привлачи и палатализованост консонаната *к* и *г̄* пред вокалима *и* и *е* (I. 5). Када је о македонској области реч, мање или више палатализовани *к* и *г̄* пред вокалима предњег реда јављају се у низу македонских говора. Поред костурско-леринских говора, ову одлику познаје и солунски говор (Видоески 1998: 58, исп. Шклифов 1973: 25), а присутна је и у тзв. централним говорима, на северу до битољске области, где се завршавају изоглосе „што се карактеристични за охридско-преспанските говори” (Видоески 1998: 194). Изоглоса је позната и повардарским говорима (Тетово — Велес), као и кратовском и малешевском говору (Видоески 1998: 58—59, 153). Палатализованост сонанта *л* пред вокалом *и* код Сремца се бележи тек у једном примеру („да ми *запаљи* храм”, I. 5), али је тиме забележена такође позната македонска особина (полу)меког *л* у позицији пред вокалима

[12] Вокал *о* (< ъ) пред сонантом *м* прешао је у вокал *у* (нпр. *сум, несум, седум*) у већини македонских дијалеката (Конески 1966: 48), укључујући и део северозападне, тетовске области (Видоески 1998: 156).

предњег реда (исп. Конески 1966: 58).[13] Особина се бележи у костурском крају (Шклифов 1973: 25) и делу преспанских говора (Видоески 1998: 282), као и у периферним северним говорима, односно на делу полошких говора (Исто: 79, 156). У примеру *стрце* (м. *срце*, I. 7) забележена је старобалканска језичка особина уметања консонанта *т* у групу *ср* (слично и *д* : *з-р*) која на македонском терену показује широк географски распон — од костурске и преспанске области (Шклифов 1973: 47, 142, Видоески 1998: 284), преко велешког (Видоески 1998: 205), до кичевско-поречког, дебарског и гостиварског краја (Исто: 150).

На *морфолошком* плану издвајају се употреба номинатива у служби општег падежа, што се најјасније препознаје код именица женског рода а-парадигме (II. 1), множински наставак *-и* код именица исте врсте (II. 2), те посебности у парадигми глагола *јесам*, пре свега множински наставак *-ме* (II. 3), — што све спада у групу одлика којима се карактерише шира македонска територија.[14] Већим бројем примера Сремац тежи да дочара превласт презентске и- м. е-групе (II. 4) у говору кир Гераса и његових сународника. То је дијалекатска црта која захвата знатан део македонских говора, од југозападног дијалекатског огњишта и преспанских говора (исп. Шклифов 1973: 13, Видоески 1998: 288), преко прилепско-битољске групе говора на северозапад (Видоески 1998: 84, 192).[15] Сремчев текст, и поред немогућности да ближе представи поједине фонетске карактеристике, указује на значајну појаву наставка *-у* у глаголском радном придеву мушког рода једнине (II. 5). Вероватно је реч о лабио-веларној артикулацији сонанта *л* на крају слога или речи, односно алофонском билабијалном *л*, забележеном у преспанском, охридско-ресенском, мегленском, тиквешком, малешевском, кратовском и тетовском крају (Видоески 1998: 44, 58, 79). Аналитички модел футура (II. 6), као и редупликацију инструменталног предлога *со* (II. 7), налазимо широм македонске области, па и ван ње (исп. нпр. Радић 2004), при чему се ова последња особина, ипак, не јавља западније од линије Кајлар — скопска котлина (Видоески 1998: 73—74, 83, 91).

У области *синтаксе* препознатљив је југоисточномакедонски предлог *на* у функцији посесивности (III. 1, исп. Видоески 1998: 80), а у области реда речи присутни су модели са ширег балканословенског поднебља, као што је позиција помоћног глагола *хтети* (тј. партикуле *ће*) у футурској конструкцији (III. 2), или упитни реченички моде-

---

[13] У вези са овим, Б. Конески (1966: 58) указује на могуће утицаје арумунског фонолошког система (Власи Фаршериоти) на поједине македонске говоре.

[14] Говори на северу, уз србијанску државну границу, у номинативу множине именица а-парадигме имају наставак *-е*, а у 1. лицу мн. презента наставак *-мо* (исп. Видоески 1998: 66, 161).

[15] У оквиру ове дијалекатске области одсуство наставка *-т* у 3. лицу једнине презента карактерише костурски (Шклифов 1973: 88), доњопреспански, прилепско-битољски, као и велешки говор (Видоески 1998: 161, 296).

ли са инверзијом и субјектом на почетку реченице (III. 3). Пажњу, ипак, завређује модел са помоћним глаголом *сум* на почетку реченице, који је карактеристика западних македонских говора, укључујући и преспанске (Видоески 1998: 277).

Наравно, још широм балканословенском заступљеношћу карактерише се *лексика* Сремчевих јунака (IV. 1). Ипак, поједини грцизми, романизми и турцизми, као *клефта* ('устаник против турског ропства', исп. Аргировски 1998: *клефт*), *памвука* ('памук', исп. Аргировски 1998: *бамбак*), *тартарос* ('пакао', исп. Аргировски 1988: *тартаръ*), *искара* ('истера', исп. Настев 1988: 69), *орман* ('шума, гора', исп. Шклифов 1973: 138),[16] на јужнословенском терену су, чини се, претежно одлика македонске области. У сваком случају, већина ових облика, којима се придружује низ словенских лексема, на пример, *дека* и *оддека* ('где', 'одакле', исп. Шклифов 1973: 112), заступљена је и у југозападним македонским говорима. Слично се може констатовати и за *творбена* средства која се јављају у говору Сремчевих јунака (IV. 2), као што је суфикс *-ско* у категорији именица са значењем области (исп. Шклифов 1973: 148, 155), или суфикс *-лија* у значењу припадника (етнонима), који је посебно продуктиван у јужним и југоисточним македонским говорима.[17]

Иако ове језичке одлике садржане у говору Сремчевих јунака не представљају, нити теже да представе, неки аутентичан македонски говор, чини се да се, у овом сумарном прегледу особина, методом елиминације лако издвајају оне које претежно упућују на западномакедонске, тачније југозападне македонске области. Знатан број дијалекатских црта упућује на географски распон Кајлар—Преспа—Битољ, и даље према северу, обично се завршавајући у граничним областима према Србији.[18] То као да указује на онај миграциони пут којим је и кир Герас са својим сународницима дошао у Србију. Потврду за то налазимо и у етнографским подацима из македонске области, јер управо је југозападна Македонија била и остала једно од познатих станишта и свратишта арумунског становништва, које се и овде, као и на ширем балканском простору, лако уклапало у влашко-словенску етнолингвистичку симбиозу.[19] Још крајем X века ви-

---

[16] Исп. и придев *елински* м. *грчки* („што се по елински каже", Г 110).

[17] Т. Стаматоски и М. Митков указују на чињеницу да је управо у овим областима велики број презимена на *-лиев* образован од етнонима (Стаматоски / Митков 2000: 9, 13—14).

[18] При том, треба имати на уму да су бројне подударности између северозападних и југозападних говора резултат великог броја изоглоса које „идат од југ и југозапад, од кајларско и преспанското огниште" (Видоески 1998: 89). У исто време, поједине јужне области, као што је управо костурско-леринска, испољиле су прелазни дијалекатски карактер између источних и западних говора (Исто: 74).

[19] Већ А. Белић указује на влашко-романски супстрат словеномакедонских говора, односно на старе непосредне везе македонских Словена са романским становништвом, „које су биле јаче него свих осталих балкан. Словена" (Белић 1905: LXXIV). Ову лингвистичку тезу касније су даље развијали други аутори (исп. нпр. Gołąb 1984: 5—27).

зантијске хронике ће говорити о Арумунима на простору између Костура и Преспе, а у XIII веку Тесалија је већ сматрана значајним средиштем арумунског становништва (Μεγαλή βλαχία), да би у потоњем периоду Епир, посебно његов пиндски масив, био следеће иновационо арумунско етничко одредиште, очувано до данашњих дана (Gołąb 1984: 10—11, 15—16). И у Цвијићевим разматрањима заступљености арумунског становништва на Балкану с почетка XX века издвојене су неколике зоне, међу којима пиндска, влахоклисурска, битољско-крушевска и др. (Цвијић 1921—1923: 170).[20] И у садашњој етничкој констелацији на македонском терену арумунске зоне се посебно издвајају у распону од Преспе преко Ресна и Битоља до Крушева (Gołąb 1984: 17). Место Крушево у овом светлу заслужује посебну пажњу, јер се оно истиче као организовано арумунско насеље већ од краја XVIII века, насељено у два велика таласа придошлицама из чувеног Москопоља (Албанија), после његовог разарања 1788, и нешто доцнијим насељеницима из северозападне Грчке. Међу овим потоњим, како читамо из прегледа места одакле су крушевски досељеници, има и досељеника из Мецова, из пиндске области (Исто: 19), одакле су управо кир Герасови преци.

Ово југозападно македонско жариште арумунског етноса као да симболички потврђују и поједини подаци о заступљености личних имена *Герас* и *Паскалис*. Када је, на пример, реч о личном имену *Герас* (гр. Герасимос, 'частан'), широм Македоније данас бележимо презимена изведена од овог имена,[21] али је презиме *Герас* потврђено само у Битољу и Скопљу, који се налазе управо на поменутој миграционој путањи. И облик *Паскалис* јавља се као шире заступљен међу македонским презименима (исп. *Паскали, Паскалија, Паскалиев / -а, Паскалев, Паскалов / -а, Паскаловски* и др.), иако је презиме *Паскали* забележено само у Битољу и Охриду (исп. фус. 10), а *Паскалиев / -а* и *Паскалија* само у Охриду (*Речник на презимињата... II*).[22] Заступљеност изворнијих форми, *Герас* и *Паскали* (/ *Паскалија / Паскалиев*), везује ове антропониме, дакле, претежно за охридско-битољску зону. У протеклим вековима велики број арумунских породица, који се иселио из Грчке, управо је из ових крајева западне Македоније, односно преко њих, стизао у Србију. На то указује и чињеница да се у

[20] У оквиру најјужније, пиндске групе, Цвијић помиње насеља Самарина, Авдела и Мецово (Исто). Занимљиво је да ће и Сремац, говорећи о београдским придошлицама, поменути „грчке" досељенике управо из ових области, из Влахоклисуре, Мосхополиса, Гопеша, Магарева, Смрдежа, као и Мецова, Јањине и Корче.

[21] Исп. *Геразов, Геразовски, Герасимов / -а, Герасимовски / -а, Герасимоски / -а, Герасов / -а, Герасовски / -а.* Ова презимена су забележена, нпр., у Скопљу, Битољу, Кривој Паланци, Виници, Штипу, Светом Николи, Кочанима, Пробиштипу, Кратову, Радовишу, Кавадарцима, Неготину, Демир-хисару, Крушеву, Гостивару, Тетову, Делчеву, Куманову, Кичеву, Дебру, Охриду, Струмици, Ресну (*Речник на презимињата... I*).

[22] Презимена *Паскалов / -а / -ски* забележена су у Охриду, Скопљу, Струмици и Куманову, а презиме *Паскалев* у Велесу (*Речник на презимињата... II*).

аустријским и угарским документима, поред низа других имена, ово становништво назива и Македо-Власима (Петровић 1996: 772). Током XVIII века, нарочито од његове друге половине, досељавање овог становништва оставља видне трагове у српској градовима, дајући битна обележја тамошњем привредном и друштвеном животу.[23] У следећем столећу њихова досељавања су такође била обимна и водила су из грчких области преко Битоља, Прилепа, Велеса и Качаника према Србији (Петровић 1996: 777). И када су у другој половини XIX века досељавања из Грчке почела јењавати, арумунска досељавања из македонског миграционог жаришта била су и даље активна. Поново су најистакнутији били градови и варошице на југозападу, као Охрид, Битољ, Гопеш, Крушево, Прилеп, те њихове околине, а овим правцем миграције су се наставиле и у XX веку (Исто: 777—789). Нека новија истраживања овог становништва у Србији управо указују на велики проценат оних који су рођени у Р. Македонији (Plasković 2004: 152).[24]

*

За Сремчево књижевно дело *Кир Герас* можемо, дакле, рећи да оно на језичком плану показује висок степен документованости и поузданости дијалекатске грађе.[25] Чак и на антропонимијском плану, Сремац је пажљив и прецизан документариста (исп. Грковић 1997). То све, свакако, остварује и вредне стилске ефекте дела, али унеколико као да својим прецизним лингвистичким захватом и превазилази потребе књижевног остварења, макар и оног чија су тема судари различитих народа и њихових култура. Но, то не значи да у говору Сремчевих ликова нема језичких неуједначености, што, на пример, уочавамо у говору истог лика, и на истој страни, када се јави предлог *сос* („сос теб") и *сас* („сас лакат", Н 16), множински именички облик *пари* („ја да имам пари") и *паре* („неке паре", али и „ја пара немам", Г 82), презентски облици *можи* и *може, буди* и *буде* (Г 34). Па и у оваквим случајевима ми не можемо бити сигурни да ли је реч о

[23] И када је реч о другим суседним земљама, допринос овог народа био је значајан. Цвијић истиче да су Арумуни „у последњим вековима највише национално патили и највише национално изгубили" (Цвијић 1921—1923: 168).

[24] Телефонски именик Београда, на пример, показује да овде и данас има породица са презименом *Герасимовић, Герасимовски* (/ *Герасимовска*), као и *Паскаљевић, Паскаловић* и сл. (*Telefonski imenik* 2005). (Сремац нам оставља и податак да је кир Герасов син уписан у школу под презименом *Паскаљевић*.) Данас нема довољно лингвистичких података о некадашњем уделу овог и сличних досељеничких идиома у формирању београдског говора.

[25] За Сремчева дела је речено да у њима нема „ни једне говорне особине, коју он даје својим личностима, као типичне за говор краја из које/г/ су те личности, а да се она не би потврдила савременим дијалектолошким радовима" (Пецо 1995: 262). Отуда Сремчева књижевна дела често представљају драгоцен материјал за лингвистичка истраживања (исп. нпр. Грицкат 1975: 154).

Сремчевим недоследностима,[26] или је и овде исказана ауторова тежња да се повременим, системским језичким неуједначеностима представи онај танани процес утапања говорника у нову језичку средину, процес који је, иначе, у Сремчевом делу успешно дочаран у оквиру генерацијских језичких разлика између кир Гераса и његове деце. У том смислу је разумљива и Сремчева употреба хибридних морфосинтаксичких паралела и модела који управо говоре о свесној ауторовој интервенцији у циљу дочаравања билингвног говорника, исп. „*Бике* банћер, банћер *ке бидне*" (Г 85),[27] или: *Сум читао*" (К 110) / *читао* (...) *една песма* (К 110),[28] — итд.

Добро проникавши у говор својих јунака и њихове средине, Сремац је вешто проницао и у њихову душу. И колико је боље познавао ту средину, његова дела су била упечатљивија и уметнички изражајнија. Својевремено је Ј. Скерлић, истакнути српски књижевни историчар и критичар, поводом Сремчевих нишких приповедака, и тог, како он каже, „оригиналног и смешног језика", забележио да је Сремац „претерао са уношењем дијалекта" (Скерлић 1935: 156). Чак и ако је то тачно, лингвисти данас имају пуно разлога да због оваквог Сремчевог приступа српској културној баштини и баштини осталих народа овог поднебља — буду врло задовољни.

ЛИТЕРАТУРА

Антонијевић 1982: Драгослав Антонијевић, *Обреди и обичаји балканских сточара*, Српска академија наука и уметности — Балканолошки институт, Посебна издања, Књига 16, Београд.

Аргировски 1998: Мито Аргировски, *Грцизмите во македонскиот јазик*, Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков", Скопје.

Белић 1905: А. Белић, *Дијалекти источне и јужне Србије*, Српски дијалектолошки зборник, I, Српска краљевска академија, Београд.

Белић 1935: А. Белић, *Галички дијалекат*, Српски дијалектолошки зборник, VII, Српска краљевска академија, Београд — Ср. Карловци.

Видоески 1998: Божидар Видоески, *Дијалектите на македонскиот јазик*, Том 1, Македонска академија на науките и уметностите, Скопје.

Вукићевић 1993: Милосав Вукићевић, *О неким особинама говора Ниша у делима Стевана Сремца*, Огледи из дијалектолошких истраживања, Приштина, 98—113.

Вученов 1965: Димитрије Вученов, *Регионалност у епохи српског реализма*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 31, Београд, 205—228.

---

[26] Многе језичке неуједначености одликују и дијалекат као органску језичку целину, исп. нпр. у костурском говору употребу предлога *со* и *са* (Шклифов 1973: 108).

[27] Овде је напоредо и синонимно употребљена футурска конструкција са инфинитивом, као одликом дела српске, углавном небалканизоване језичке зоне (исп. „бике"!), и футурска конструкција са презентом, као одликом шире балканословенске области.

[28] Поред употребе глаголског придева са финалним *о* (у 1. лицу једнине мушког рода), карактеристичним за западније, небалканизоване српске говоре, овде, у исто време, бележимо, нпр., и иницијалну употребу глагола *сум* (који је „македонски" обележен и на фонетском плану), или општи падежни облик („една песма"), чиме се карактерише ужа, претежно јужна балканословенска област.

Gołąb 1984: Zbigniew Gołąb, *The Arumanian dialect of Kruševo in SR Macedonia, SFR Yugoslavia*, Macedonian academy of sciences and arts, Skopje.

Грицкат 1975: Ирена Грицкат, *Студије из историје српскохрватског језика*, Народна библиотека СР Србије, Београд.

Грковић 1997: Милица Грковић, *Лична имена у делима Стевана Сремца као слика средине о којој је писао*, Књижевно дело Стевана Сремца — ново читање (Лингвистичка секција), Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу, Ниш, 69—77.

Деретић 1983: Јован Деретић, *Историја српске књижевности*, Нолит, Београд.

Јерковић 2005: Јован Јерковић, *Супстандард у Сремчевом „Поп Ђири и поп Спири"*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, XLVIII/1—2, Нови Сад, 109—133.

Конески 1966: Блаже Конески, *Историја македонског језика*, Просвета — Београд, Кочо Рацин — Скопје, Београд.

Коробар-Белчева 1994: Марија Коробар-Белчева, *Антропонимските образувања во градот Костур во 1445 година*, Македонските дијалекти во Егејска Македонија, Македонска академија на науките и уметностите, Скопје, 209—216.

Марковић 2006: Јордана Марковић, *Инвентар, путеви и домети македонизама у српским народним говорима*, Годишњак за српски језик и књижевност, година XX, број 8, Филозофски факултет, Ниш, 235—260.

Настев 1988: Божидар Настев, *Аромански студии — прилози кон балканистиката*, Огледало, Скопје.

Novaković 1971: B. Novaković, *Sremac, Stevan*, Jugoslovenski književni leksikon, Matica srpska, Novi Sad, 498—499.

Петровић 1996: Ђурђица Петровић, *Цинцари у Републици Србији*, Положај мањина у Савезној Републици Југославији, Српска академија наука и уметности, Одељење друштвених наука, Књига 19, Београд, 771—794.

Пецо 1995: Асим Пецо, *Стеван Сремац као дијалектолог*, Јужнословенски филолог, LI, Београд, 247—265.

Plasković 2004: Zoran Plasković, *Status i etnički identitet Cincara između očekivanja i stvarnosti*, Скривене мањине на Балкану, Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт, Посебна издања, 82, Београд, 147—156.

Радић 2004: Првослав Радић, *Глаголске ће-конструкције у говорима Косова и Метохије*, Јужнословенски филолог, LX, Институт за српски језик, Београд, 135—145.

Речник на презимињата кај Македонците, I—II, Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков", Скопје 1994—2001.

Речник српскохрватскога књижевног језика, I—VI, Матица српска, Нови Сад 1967—1976.

Скерлић 1935: Јован Скерлић, *Књижевне студије, Друга књига*, Српска књижевна задруга, Београд.

Стаматоски / Митков 2000: Трајко Стаматоски, Маринко Митков, *Јазикот на имињата*, Матица македонска, Скопје.

Stojanović 1997: Trajan Stojanović, *Balkanski svetovi — Prva i poslednja Evropa*, Equilibrium, Beograd.

Telefonski imenik, Telekom Srbija, Beograd 2005.

Цвијић 1921—1923: Јован Цвијић, *Говори и чланци*, 4, Београд.

Шклифов 1973: Благой Шклифов, *Костурският говор*, Българска академия на науките, София.

Првослав Радиќ

„МАКЕДОНИЗМИТЕ" ВО СРЕМЧЕВИОТ КИР ГЕРАС

Резиме

Во книжевното дело на Стеван Сремац (1855—1906), српски реалист, особено место имаат неговите етнографски и лингвогеографски постапки, коишто му дават посебната вредност на неговото дело. Во таа смисла во делото го препознаваме и јазикот на македонските доселеници во Белград од втората половина на XIX век. Дури и повеќе, јазикот на главните ликови во расказот *Кир Герас* дава многу автентични податоци за миграционите патишта коишто водеа од Македонија кон север. Во тие лингвистички факти ги наоѓаме многу оние од југозападното македонско етнолингвистичко огниште. Во таа билингвна зона, кадешто веќе многу векови заедно живеат Арумуни (Власи) и Словени, наоѓаме и денеска многу лингвогеографските податоци со коишто се карактеризира и Сремчевиот *Кир Герас*.

UDC 81'1

Милорад Радовановић

ПОЈАМ ГРАДУЕЛНОСТИ У ЛИНГВИСТИЦИ, ЛОГИЦИ, И У НАУЦИ УОПШТЕ

У раду се расправља о појму *градуелности* (скаларности, дискретности, континуалности, постепености, степеновања), те о „нејасности"", „неодређености", „прелазности" — у испољавању и тумачењу језика. Основни циљ јесте да се дâ инвентар темељних питања с тим у вези. Тежиште пажње у овом приступу томе јесте на односу између тако схваћених језичких појава и појмова граматичности, опозиционалности, категоријалне припадности, парадигматског и синтагматског плана, дијахроније и синхроније, системских одлика језичких појединости и њихових остварења, исказивања квантификације и квалификације, нијансирања боја, односа центра и периферије, и др. У том смислу се овог пута (као подстрек будућим детаљнијим проучавањима) пажња усмерава на представљање ранијих доприноса таквом поимању језика, човека и света, највише у лингвистици, на пример: у структуралној, генеративној, функционалној, контекстуалној, те когнитивној лингвистици, у семантици, у историјској лингвистици, лингвистичкој географији и типологији, у стандардологији, у теорији прототипа, интерфејса, и другде. Изванлингвистички (филозофски, логичарски, општенаучни) оквир оваквим разматрањима представљају, као супротстављене — тзв. „тврда", аристотеловска логика и тзв. „мека", *fuzzy* логика новијега времена.

Кључне речи: градуелност, дискретност, скаларност, језички континууми, скале граматичности, језичке категорије, интерфејси, прототипи, семантика, *fuzzy* логика.

1. У овом прилогу ограничићу се само на (делимично) пописивање онога што би у језику и у проучавању језика било за ову тему нарочито занимљиво и посебно значајно, а у сврху постројавања темељног појмовника и систематизовања теме.[1]

---

[1] Ова тема (пријављена за 14. међународни конгрес слависта, у Охриду, 2008) биће разрађивана у радовима: Милорад Радовановић, „Фази логика у лингвистици: Појмовник и систематизација", *Српски језик у светлу савремених семантичких теорија*, САНУ (Одељење језика и књижевности, Српски језик у светлу савремених лингвистичких теорија, 2), Београд, 2008 (у припреми); Милорад Радовановић, „Преглед основних питања везаних за појам градуелности у лингвистици", *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* 50/1—2, Нови Сад, 2007 (у штампи); Милорад Радовановић, „О појму градуелности у лингвистици", *Стари и нови списи: Огледи о језику и уму*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци — Нови Сад, 2007 (Библиотека Theoria). У ствари, о сваком од овде покренутих питања могла би се барем по једна посебна студија написати, а о целој теми, вероватно, и књига с насловом — *Фази логика и лингвистика*.

2. Узима се да је човек биће које класификује, систематизује и категоризује варијације у живом и неживом свету око себе, једнако у оном конкретном, што га опажа, колико и у оном апстрактном, што га сâм својом имагинацијом и интуицијом ствара. Класична, аристотеловска („тврда") логика подучавала нас је да класификујемо и систематизујемо категоријалну припадност појава по обрасцима „јесте / није", „тачно / нетачно", „истинито / неистинито", „припада / не припада", и сличнима. Двадесети век нас је (а поготово у другој половини његовој), научио да се и дугачије може гледати на ствари, упућујући нас на процедуре тзв. „fuzzy", „soft", тј. „фази", „меке" логике — у филозофији, логици, математици,[2] у темељним и примењеним наукама, па и у хуманистичким, коначно, и у лингвистици. То би значило да можемо одмеравати и јасно и у нијансама, истраживати и у средишту и на периферији појава, и у центру и на маргини испољавања категорија, и у једном и у другом објашњењу, и строгом анализом и интуицијом.

3. Тако је, рецимо, пишући у новије време о појму градуелности у лингвистици, са тежиштем на лексикографији и лексикологији, Предраг Пипер пописао, тим поводом, у кратком прегледу истина, лингвистичке дисциплине и поддисциплине које су појам градуелности сматрале нарочито битним у овом или оном смислу.[3]

4. А и општи „западни" научни оквир (за разлику од неких традиционалних „источних" оквира), утемељен је ипак превасходно у логици аристотеловског типа. Он, и из њега проистекла, Булова алгебра, светове појава и наших судова о њима подвргавају разврставањима по обрасцима оцењивања с обзиром на вредности тачности / нетачности, истинитости / лажности.

---

[2] Уп. о овоме на српском језику нпр.: Pero Subašić, *Fazi logika i neuronske mreže*, Tehnička knjiga, Beograd, 1997. Или, један нов, поуздан, извор на енглеском језику: Michael R. Berthold, „Fuzzy Logic", *Intelligent Data Analysis*, [2nd revised and extended edition], eds. Michael Berthold and David J. Hand, Springer, Berlin — Heidelberg — New York, 2007, 321—350. Добар преглед, уз антологију текстова из европске филозофске и лингвистичке традиције, када је ова тематика у питању, доноси књига: *Fuzzy Grammar: A Reader*, eds. Bas Aarts, David Denison, Evelien Keizer, Gergana Popova, Oxford University Press, Oxford, 2004.

[3] Предраг Пипер, „О принципу градуелности у лексикографском опису", *Дескрипшивна лексикоґрафија сшандардноґ српскоґ језика и њене шеоријске основе. (Међународни научни скуп о лексикоґрафији и лексикоЛоґији)*, САНУ — Матица српска — Институт за српски језик САНУ, Нови Сад — Београд, 2002, 133—139. Аутор тематику ове врсте препознаје у лингвистичкој теорији, у теорији језичких нивоа, граматици скала и категорија, у теорији хијерархизованих језичких структура, у стратификационој граматици, у теорији семантичких поља, односно функционално-семантичких поља, у проучавању градуелне природе односа центра и периферије у језику, затим у глотометрији и лингвостатистици, у теорији сукцесивних трансформација у генеративној лингвистици [на „путу" од „дубинских" ка „површинским" структурама језика, као низање тополошких преоблика преузето из математике], [у теорији оптималности], у методу семантичког диференцијала, теорији лексикографског фокусирања, теорији семантичких прототипова, теорији семантичких локализација, затим у лексикологији и посебно лексикографији, [у стилистици сваке врсте], и другде.

5. Насупрот њима, „фази”, „мека” логика појаве и судове разврстава на скалама градуелности (скаларности, дискретности, континуалности, постепености, степеновања), уводећи појмове „нејасности”, „неодређености”, „прелазности”, са темељним питањем „прелаза” међу категоријама, односно „граничника” међу њима. За то се као добри примери узимају и питања: како култура сегментује физички континуум спектра боја и шта се где уврштује,[4] шта значе квалификативи „паметан”, „глуп”, „висок”, „низак”, „леп”, „ружан”, „светао”, „таман”, „далек”, „близак”, „добар”, „лош”, „тежак”, „лак”, „пун”, „празан”, „млад”, „стар”, или „духовит”, „честит”, и сл. — у крајњем — и „истинит” или „тачан”? Шта је „правилно” а шта „неправилно” у језицима? Где се завршава распростирање једнога језика, а одакле у дијалекатским континуумима започиње да се пружа други језик? Како градирамо знање, емоције, карактерне особине, етичке вредности, простор и време, и тако даље? Како распоређујемо квалитете на скалама вредновања, па како их рангирамо („леп”, „лепши”, „најлепши”; „мање леп”, „најмање леп”, „најмање ружан”, „мање ружан”, „ружан”, „ружнији”, „најружнији”; „једнако леп”, „једнако ружан”; „довољно леп”, „довољно ружан”; „исувише леп”, „исувише ружан”; и др.)? Како у сличном погледу поступамо с квантитетима („много”, „веома много”; „мало”, „веома мало”; „сасвим довољно”, „довољно”, „једва довољно”, „безмало довољно”, „ипак недовољно”, „недовољно”; „превише”, „премало”, итд.)?[5]

6. Темељна разматрања ове врсте започели су, много пре лингвиста и осталих, филозофи и логичари, првенствено Чарлс Сандерс Перс (Charles Sanders Peirce), Лудвиг Витгенштајн (Ludwig Wittgenstein), Бертранд Расел (Bertrand Russell), Макс Блек (Max Black), Вилард ван Орман Квајн (Willard van Orman Quine), и други, затим теоретичари у фундаменталним наукама — Вернер Хајзенберг (Werner Heisenberg) (принцип релације неодређености), Нилс Бор (Niels Bohr)

---

[4] Има много антрополошке, лингвистичке и филозофске литературе о томе, нпр.: Brent Berlin and Paul Kay, *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution*, University of California Press, Berkeley — Los Angeles, 1969; Adrienne Lehrer, *Semantic Fields and Lexical Structure*, North-Holland — American Elsevier, Amsterdam — London — New York, 1974 („Semantic Universals”, 150—172). У српској лингвистици: Milka Ivić, *O zelenom konju. Novi lingvistički ogledi*, XX vek, Beograd, 1995 („O nazivima boja”, 9—101); Milka Ivić, *Lingvistički ogledi, tri*, XX vek, Beograd, 2000 („Boje u jeziku”, 9—52).

[5] Предраг Пипер (и др.), *Синтакса савременога српскога језика. Проста реченица*, ред. Милка Ивић, Прилози граматици српскога језика, Институт за српски језик САНУ — Београдска књига — Матица српска, Београд, 2005 (у одељцима о квантификацији, о квалификативности, градуелности, центру и периферији); *Количественность и градуальность в естественном языке. Quantität und Graduierung in der natürlichen Sprache*, Herausgegeben von Alexander Kidlevič, Verlag Otto Sagner, München, 2001 (Die Welt der Slaven, Sammelbände — Sborniki, Band 11); Bernd Heine, *Cognitive Foundations of Grammar*, Oxford University Press, Oxford — New York, 1997 („Comparison”, 109—130). У новије време у српској периодици: Анна Кречмер, „О категориальном статусе градуальности”, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* 45/1—2, Нови Сад, 2002, 29—39.

(принцип комплементарности објашњења), Дејвид Бом (David Bohm) (принцип неодређености у квантној теорији, статистички закони и закони вероватноћа у физици), и др.

7. У лингвистичкој науци, након времена доминације строгог структурализма, помаљају се „мекши" ставови, рецимо у расправама о односу између „центра" и „периферије" у испољавању и тумачењу језичкога феномена. У том смислу фокусира се однос „центар / периферија" као језичка универзалија, са типолошког аспекта, на разним нивоима, фонолошком, особито прозодијском, на морфолошком, творбеном, семантичком, лексичком, синтаксичком, стилском, у систему и употреби, у дијахронији и синхронији, у дијалектима, социолектима — увек у духу увиђања да језик није просто системски уређен феномен који је онда категоријално јасан у сваком сегменту.[6]

8. У ток ове дискусије, у новије време добро увире, у семантици, Ана Вјежбицка (Anna Wierzbicka), расправљајући управо о томе нису ли језичке појаве, као и људско мишљење, „фази" природе,[7] па речи, рецимо, управо зато често нису лако „преводиве" с језика на језик, тј. са културе на културу. Полазећи од класичних ауторитета у овој области, од Џона Лајонса (John Lyons) и од Лудвига Витгенштајна, Вјежбицка се позива и на њихове примере, и на чувену Витгенштајнову опаску о немогућности установљења семантичке инваријанте, рецимо, за реч „игра", чија се семантика узима као типични пример „компликоване мреже сличности које се међусобно прожимају и укрштају". Ту Вјежбицка Витгенштајнову идеју о „породичној сличности" међу речима доводи у везу са касније уведеним појмом „прототипске семантике".

9. Овде се онда отварају и стара („аристотеловска") питања везана за проблематику синонимије, полисемије, хомонимије, хетеронимије, и паронимије, те односа међу њима, као и њиховог са сродним појавама у језицима.[8]

10. Овој теми припадају и познати покушаји да се у логици и лингвистици у виду „логичког троугла", „логичког четвороугла" или „логичког шестоугла", те помоћу скалâ градуелног низања квалитета (и кружно и унакрсно), представе семантички дистинктивни случаје-

---

[6] Репрезентативан у овом погледу јесте релативно рано објављени зборник радова „Пражана", у добро познатој публикацији њиховој: *Travaux linguistiques de Prague* 2 (= *Les problèmes du centre et de la périphérie du système de la langue*), Académie Tchécoslovaque des Sciences, Prague, 1966.

[7] Anna Wierzbicka, *Semantics, Culture, and Cognition. Universal Human Concepts in Culture-Specific Configurations*, Oxford University Press, New York — Oxford, 1992 („Is Human Thinking 'fuzzy'?", 22—25).

[8] Уп. на српском језику: Даринка Гортан-Премк, *Полисемија и организација лексичког система у српскоме језику*, Институт за српски језик САНУ, Београд, 1997; Данко Шипка, *Лексичка хомонимија. На примјеру савременог српскохрватског стандардног језика*, Институт за језик, Сарајево, 1990. За теоријску расправу важни су почеци њени код Аристотела у „Топици" и „Категоријама" његовога *Органона*, као и у његовој *Физици*.

ви квалификација и квантификација типа: „млад” ... „средовечан” ... „стар”; „шкрт” ... „штедљив” ... „дарежљив” ... „расипан”; „бодар” ... „уравнотежен” ... „миран” ... „утучен” ... „неуравнотежен” ... „еуфоричан”; затим термичке евалуације типа: „леден” ... „хладан” ... „прохладан” ... „хладњикав” ... „млакаст” ... „млак” ... „топао” ... „врућ” ... „врео”, и сл.[9]

11. Један трајни ток у лингвистичкој и нелингвистичкој семантици обазире се на појмове „нејасности”, „неодређености”, „прелазности” („fuzziness”, „vagueness”). У седамдесетим годинама, семантичар Џефри Лич (Geoffrey Leech), говорећи о компоненцијалној анализи, у његовој класичној синтези из семантике, поставља питање „меких” граница, „фазичности” („fuzzy edges”, „fuzziness”) међу категоријама (на примерима „хермафродитне” и „асексуалне” особе, и сл.), особито на релацији „техничка” и „народска” таксономија. Расправу наставља дискусијом о множини значењских компоненти што их, с обзиром на индивидуалне, културом уписане или другачије произведене конотације, могућно укључују енглеске речи типа „holiday” (’празник’, ’нерадни дан’, ’одмор’...) или „boast” (’разметање’, ’самохвалисање’, ’понос’...). Све — у контексту расправе с полазиштем да постоје разлике између бинарних и мултипликативних таксономија (лексички пар „жив / мртав = нежив” с једне стране, и термини за боје с друге стране, на пример), између оних поларизованих опрека („стар / млад”, „богат / сирот”) и оних релационих („родитељ / дете”, „пре / после”), уз дискусију и о физичким мерама и стандардима у том смислу, као о некој врсти хијерархизоване таксономије, и о много чему другом.[10]

12. Пишући, такође у седамдесетим годинама двадесетога века, књигу о устројству значења у филозофији природних језика, Бернард Харисон (Bernard Harrison) употребљава ону другу могућност енглескога језика за упућивање на појам „нејасности”, „неодређености”, „прелазности”, у смислу у којем се ми њиме управо и бавимо у овом огледу — „vagueness”.[11] Он, у ствари, слéдећи филозофе, Расела и Витгенштајна, премешта појам о којем је реч из сфере семантичке и културне таксономије у сферу дискурса, при чему се понајвише обазире на став онога другога да намена речи у обичном говору, у „го-

---

[9] Уп. школски преглед ових питања: Osvald Dikro i Cvetan Todorov, *Enciklopedijski rečnik nauka o jeziku* 1, Prosveta (XX vek), Beograd, 1987 (1972), 201—205.

[10] Geoffrey Leech, *Semantics*, Penguin Books, Harmondsworth, Middlesex, 1974, 95—125. Слична семантичка схватања развијају се и у типичној семантичкој анализи из 70-их: Adrienne Lehrer, *op. cit.*, у којој се блиско нашој теми разматрају: семантичка поља, народне таксономије, скаларност односно градуелност семантичког простора између антонима, „флуидност” скупова речи, рецимо код семантичког градирања девербалних прилога за исказивање „уверености”, „сигурности” (’undeniably’, ’definitely’, ’certainly’ … … … ’supposedly’, ’posibly’, ’doubtfully’), и др.

[11] Bernard Harrison, „8. Vagueness”, *Meaning and Structure: An Essay in the Philosophy of Language*, Harper & Row, New York, 1972, 128—152.

ворној игри” није увек везана правилима (па су та правила, у ствари, само „путоказ” њихов).

13. У исто време, семантичари лингвистичке, филозофске и психолошке оријентације, дискутујући о разлозима одбацивања „стандардне теорије” генеративне лингвистике Ноама Чомског (Noam Chomsky), њеним „проширивањем”, „ревидирањем”, „семантизовањем”, с посебним освртањем на сучељавање „генеративне семантике” и „интерпретативне семантике”,[12] сматрају како преправљање стандардне теорије Чомског није ни било потребно, јер није давало довољно корисне учинке, при чему нуде да се развије теорија говорне способности, која ће моћи обухватати и екстралингвистичке појаве, на пример: Томас Бевер (Thomas Bever), Џеролд Кац (Jerrold Katz) и Теренс Лангендоен (Terence Langendoen).[13] Бевер и Кац у првом поглављу, расправљајући о историји лингвистике у двадесетом веку, о непостојању научних револуција и о покушају враћања „емпиризма” након периода „ментализа”, односно „рационализма”, у науку о језику, а највише критикујући генеративну семантику Џорџа Лејкофа (George Lakoff) и његово пристајање на увођење појма „пресупозиција” у лингвистику, расправљају са Лејкофом и о семантичким терминима „vague”, „fuzzy edges”, „fuzzy concepts”. Све то, на његовим примерима, рецимо, везаним за питања типа: Шта све спада у класу „птица”, како се нумерички процењује да је неко „висок човек”, или колико треба бити стар да би се спадало у класу „средовечних” (реч је о степенима припадности некој категорији односно о степенима истинитости тврдњи о томе)? Аутори овде сматрају да је Лејкофљево становиште нека врста атака на појам граматичности и појам значења у лингвистици (с погледом на ставове „рационалиста” и „емпириста”).

14. Добар преглед развоја генеративне граматике, с посебним увидом у судбину семантике у њој, написала је (средином седамдесетих година двадесетога века), Џенет Фодор (Janet Fodor).[14] Главна расправа ту је вођена око сучељавања интерпретативне семантике и генеративне семантике, уз обазирање и на филозофску традицију, и општу оновремену неслогу у вези са семантичким репрезентацијама и семантичким примитивима. И овде је, наравно, неизоставна за то време, и поменута расправа са Џорџом Лејкофом око „фази скупова”, категоризовања, те степеновања припадности неком скупу, односно класи појава типа „птице”, „тигра”, „нежење”, „сисара”, „столице”, „плаве боје”, „ћелавости”, итд.

---

[12] Уп.: Randy Allen Harris, *The Linguistics Wars*, Oxford University Press, New York — Oxford, 1993.

[13] Thomas G. Bever, Jerrold J. Katz, D. Terence Langendoen, *An Integrated Theory of Linguistic Ability*, Thomas J. Crowell, New York, 1976: (Bever — Katz), „The Fall and the Rise of Empiricism”, 11—64.

[14] Janet Dean Fodor, *Semantics: Theories of Meaning in Generative Grammar*, Thomas Y. Crowell, New York, 1977.

15. Овде се мора напоменути да се на многим местима тематика ове врсте из седамдесетих година двадесетога века почела већ и називати „теоријом фази скупова”, односно, још општије, можда и тачније — „фази граматиком”.[15] (Заправо, у спорењу око тога, у кругу расправа ове врсте у лингвистици и започиње да израста грана знања о стереотипима и прототипима у когнитивној лингвистици нашега времена).

16. На тај начин, у осамдесетим годинама двадесетога века, полагано и темељно, когнитивисти ауторитативно преузимају тему. Можда су најбоље њихова схватања у овом погледу истумачена код аутора Реја Џекендофа и Џорџа Лејкофа.

17. Реј Џекендоф (Ray Jackendoff) у књизи писаној почетком осамдесетих година о семантици и когницији,[16] у оно време типични представник генеративне лингвистике, раније познат као заступник „интерпретативне семантике” у њој[17] (потом се развио у когнитивисту, семантичара и синтаксичара са генеративистичким формалним апаратом), има посебне одељке о „фазичности” и (Витгенштајновој) „породичној сличности”. Сле́дећи темељну литературу, од Витгенштајна, преко Задеха (Lofti Zadeh) и Лејкофа, наовамо, он расправља, о познатим примерима категоризовања у смислу процене припадања ентитета класама типа „столица”, „дрво”, „тигар”, „птица”, „шоља”, затим о бојама, и сл., све до градирања кретања: „шетати”, „ићи ногу пред ногу”, „ходати”, „хитати”, „трчати”, „трчкарати”, „џогирати”, „јурити”, и сл. Наравно да се враћа и старој логичарској дилеми: да ли „пигвин” може припадати класи „птица”, рецимо, 71%, или он то јесте, односно није, 100% („објективно”, то јест са становишта људског искуства гледано). Или, да ово формулишемо у том правцу: Да ли јело може бити укусно или жена лепа 75,5%? Наравно да не може, али природним људским језиком исказано, јело може бити „врло укусно” (а жена „веома лепа” [или барем „лепушкаста”!]).

18. Већ помињани Џорџ Лејкоф, који је у међувремену еволуирао од генеративне семантике ка когнитивној семантици, у когнитивистичкој књизи објављеној 1987. године,[18] није могао пропустити да се детаљније позабави овом нашом темом. Он прво даје преглед теоријских разматрања у филозофији, антропологији, психологији, лингвистичкој семантици, и другде, која су битно допринела нашем знању о принципима лингвистичког категоризовања човековог универ-

---

[15] Уп.: Randy Allen Harris, *op. cit.*: „Generative Semantics Gets Fuzzy”, 219—222, i 230.

[16] Ray Jackendoff, *Semantics and Cognition*, The MIT Press, Cambridge, Mass. — London, 1983: „Fuzziness”, 115—117, „Family Resemblance”, 117—122.

[17] Ray S. Jackendoff, *Semantic Interpretation in Generative Grammar*, The MIT Press, Cambridge, Mass. — London, 1972.

[18] George Lakoff, *Women, Fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind*, University of Chicago Press, Chicago — London, 1987.

зума. Расправљајући о конституисању теорије прототипа и општег когнитивистичког научног обрасца, Лејкоф критички полази од Лудвига Витгенштајна [Ludwig Wittgenstein] („породичне сличности"), па онда иде овим редом: Џон Остин [John Austin] (укључивање „породичне сличности" међу значењима у полисемију), Лотфи Задех [Lofti Zadeh] („фази скупови", „фази логика" и „фази границе"), Флојд Лаунсбери [Floyd Lounsbury] (генеративна анализа „категорије сродства"), Брент Берлин и Пол Кеј [Brent Berlin, Paul Kay] (концептуални континуум „категорија боја"), Пол Кеј и Чед Макданијел [Paul Kay, Chad McDaniel] (неурофизиолошко објашњење откуд „темељни термини за боје"), Роџер Браун [Roger Brown] („први, базични, природни ниво" на којем деца уче категорије и термине за њих), Брент Берлин [Brent Berlin] и др. (емпиријска мотивација у усвајању именовања биљака и животиња на „базичном нивоу"), Пол Екман [Paul Ekman] („базичне емоције" и фацијална експресија), и др., да би завршио Еленором Рош [Eleanor Rosch] (прототипи и структуре „базичног нивоа"). И увек је реч о континуумима (скалама, градирању) неке врсте и њиховоме сегментовању, што на „природном" што на културом условљеном нивоу концептуализације искуства. Коначно, Лејкоф се опредељује за схватање да су човекове концептуалне категорије само својим делом одређене природом људског бића које категоризује, а да су добрим делом одређене инвентивним моћима и процесима (метафоризација, метонимизација, асоцијација, имагинација, иконични симболи, итд.). Лејкоф је ту „антиобјективиста", па каже да, уколико се пристане на став да постоје „фази категорије света", онда се мора допустити да постоје и „фази категорије ума".

19. У расправама о темама ове врсте, у протеклих неколико деценија, готово сви крећу од Лотфија Задеха (Lofti Zadeh) и његовог чувеног чланка из 1965. године о „фази скуповима", којим је у науку широм света увео појмове „фази скупова", „фази логике" и „фази система":[19] са идејом да ствари нису увек подложне оцењивању типа црно / бело, да / не, тачно / нетачно, истинито / лажно, припада / не припада, сви / ниједан, и сл., већ да су подложне оцењивању одговором на питање у којој мери су оне такве — што се може односити на штошта у људском универзуму, тачније у његовој „сивој зони", рецимо — на лепо, на расу, на врсту, на боје, на добро, на висину, на брзину, итд. Другим речима речено, фази логика допушта постојање скупа оцена припадања између 0 и 1 (укључујући и њих), у смислу лингвистички исказивих вредносних оцена типа „сасвим", „и те како", „увелико", „у великој мери", „у извесној (некој) мери", „једва", „скоро", „безмало", „никако", и сл.

20. У британској лингвистици друге половине двадесетога века, „системској контекстуалној лингвистици", појам градуелности у ту-

[19] Lofti A. Zadeh, „Fuzzy sets", *Information and Control* 8/3, 1965, 338—353.

мачењу језика у његовом говорном остварењу, постао је стандардним теоријским обрасцем.[20] У окриљу тог лингвистичког усмерења настало је схватање о распоређивању језичких појава на *скалама* типа: *неграматично*, *граматично—необично* (*необичније*, *мање необично*), *граматично—обично* (*мање обично*, *обичније*), и сл. Или се чак говори о двема скалама, *скали опадања граматичности / скали раста неграматичности* језичких појава (са потешкоћом *интуитивног препознавања границе* међу тим скалама). То се односи и на имплицитну норму функционалних стилова, социолеката, жаргона, дијалеката, и других језичких варијетета, а не само на експлицитну норму стандарднога језика. Наши примери за то: Колико је времена требало да прође док реч „уживо", као директан превод са енглеског медијског жаргона („live"), није ушла у српски стандард, и кроз које је од наведених фаза при том пролазила? Или: Колико је времена требало да прође не би ли реч „платформа" од конкретнога физичкога предмета, с којег се изговарао неки партијски политички програм у ранијим вековима, у енглеском (па и у српском) почела да значи апстрактну вредност типа самог партијског политичког програма?

21. И неки амерички лингвисти новијих усмерења (првенствено социјални дијалектолози) умеју говорити о распоређивању језичких појава на управо представљеним скалама (или сличнима). Рецимо, на границама међу социолектима, или на границама између социолеката и језичког стандарда. Као што је речено, ради се о овако или онако схваћеним двема скалама, скали опадања степена граматичности / скали раста степена неграматичности језичких појава (са потешкоћом интуитивног, имплицитног, или пак нормативног, експлицитног препознавања границе међу тим скалама, када нека вредност, по нашој одлуци, добија категоризацију — ипак *А* / ипак *Б*). Наравно, са становишта овде разматране „фази", „меке" логике (која лакше препознаје инклузивне релације типа „више / мање" него оне ексклузивне типа „или / или"). То вреди и у случајевима када је реч о имплицитној норми функционалних стилова, социолеката, дијалеката, жаргона и других језичких варијетета, а не само о експлицитној норми стандарднога језика.

22. У генеративној лингвистици, дуго се углавном рачунало са разграничењем између девијантних (обележених ознаком *) и легитимних реченица односно исказа. Међутим, Ноам Чомски је и у *Аспектима теорије синтаксе* писао о различитим „степенима граматичности" исказа („degrees of grammaticalness"), с обзиром на то да ли су нарушена нека од правила субкатегоризације (нпр.: „John became Bill to leave"), или селекциона правила (нпр.: „Colorless green ide-

[20] Преглед развоја ове теорије у њеноме врхунцу имамо у: Margaret Berry, *Introduction to Systemic Linguistics*, 1. *Structures and Systems*, 2. *Levels and Links*, B. T. Batsford, London, 1977.

as sleep furiously”), јер да се ови други могу каткад и прихватити, у метафоричној употреби, у случајевима персонификације, и сл.[21] У осамдесетим годинама, у једном крилу генеративне лингвистике, почело се писати о „степенима девијантности” („degrees of deviance”) и о „степенима исправности” исказа, предлагањем разноврсних решења за оцењивање језичких примера с тог становишта, на пример, Џејмс Маколи (James McCawley): **, *, *?, ??, ?.[22] Разрада тога поступка могла би ићи даље, у нијансирању девијантности преко њеног опадања, и нијансирању легитимности преко њеног раста, разуме се са упућивањем и на „прелазне” („неодређене”, „нејасне”) случајеве, чак и са градирањем степена те „прелазности”: ***, **?, *??, ???, ??!, ?!!, !!!; ***, **, *, ???, ??, ?, !, !!, !!!; **, *?, ??, ?, ?!, !, !! и сл.

23. У когнитивној лингвистици, од осамдесетих година наовамо, иду у овом погледу сличним путем. Тако, један од утемељивача тога правца мишљења, Роналд Ланакер (Ronald Langacker), у књизи *Темељи когнитивне граматике*, има и одељак о „дискретности”, у којем говори о томе како је штошта у језику ствар степена, како језичке категорије нису увек оштро исцртане, о „фази” појавама и рубним подручјима, о прототипима у категоризацији, да би прозборио, наравно, и о „повећању / опадању степена (не)прихватљивости исказа”, употребљавајући индикације сличних врста, с њиховим комбиновањем: ?, ??, ???, ?*, *, **, ***.[23]

24. У протеклих четврт века у лингвистичкој науци и око ње, па и у когнитивној лингвистици, односно семантици, развила су се нашој теми сродна схватања, и то у неколико праваца: теорија прототипа и семантичких екстензија, као и разматрање односа центра и периферије у семантици.[24] То су, у ствари, прави („прототипични”) примери повезивања „фази”, „меке” логике и језичких датости, у семантици, у категоризовању појава, у расправама о полисемији, синонимији и сродним класама појава, о појмовној блискости, о континуумима и скалама уопште, као на пример у релацији метафора — метонимија — синегдоха, о „лабавим границама” међу језичким феноменима и у нашем евалуирању и класификовању тих феномена (од фонолошких, преко лексичких, до синтаксичких), и др. Свакако да у

---

[21] Noam Chomsky, *Aspects of the Theory of Syntax*, The MIT Press, Cambridge, Mass., 1965 (§ 1.1. „Degrees of Grammaticalness”, 148—153). Уп. и: Archibald A. Hill, „Grammaticality”, *Word* 17/1, New York, 1961, 1—10. О „дискретној граматици” („discrete grammar”), и у том смислу о „степенима граматичности” („degrees of grammaticalness”) говори се у и у типичном делу друге половине двадесетога века: Dwight Bolinger, *Aspects of Language*. Second Edition, Harcourt Brace Jovanovic, New York, 1975 (1968), 558.

[22] На пример: James McCawley, *The Syntactic Phenomena of English* 1, The University of Chicago Press, Chicago — London, 1988, 6.

[23] Ronald Langacker, *Foundations of Cognitive Grammar* 1. *Theoretical Prerequisites*, Stanford University Press, Stanford, 1987, 15 (§ 1.1.4. „Discreteness”, 14—22).

[24] Уп.: Milka Ivić, *Pravci u lingvistici* 2, Deveto izdanje, XX vek, Beograd, 2001, §§ 607, 638—642.

ову тематику спада и већ чувени, а филозофском расправом инспирисани, и у овом огледу већ помињани, семантички случај припадања прототипу „столице”, или такође помињана расправа о врсти разлике између припадања категорији „птица” (када су, рецимо, „врабац” и „пингвин” у питању), али и о прототипичним граматичким и синтаксичким категоријама,[25] субјекту (нпр. прототипични субјекат семантички је агенс а прагматички тема, што у језичкој стварности, дакако, често не мора бити случај), објекту, пасиву, реченици, акузативу, а нарочито о прототипичној именици или глаголу,[26] затим и расправа о континууму између намераванога и протумаченога значења.[27]

25. У тематику нашег разматрања спада и питање *статуса синтаксе* у светлу схватања језичке *континуалности*: место синтаксе *према другим језичким нивоима*, *границе предмета* синтаксичких истраживања, однос синтаксичке према *другим језичким функцијама*, и сл. Савремени когнитивисти у кругу око Реја Џекендофа схватају језик тако да *граматика и лексикон чине континуум*. Сходно томе, ово би се могло, блиско таквом схватању, тумачити и овако: *граматика* чини *интерфејс* између *фонологије* и *синтаксе*; *лексикон* чини *интерфејс* између *граматике* (= *фонологије* и *синтаксе*) и *семантичко-концептуалног* света; *семантика* јесте *интерфејс* на релацији *синтаксичко — концептуално*. Или некако слично речено. Суштина је у континууму између језичких и нејезичких структура и између традиционално схваћених језичких „нивоа” и за њих одговорних компонената.[28]

---

[25] Уп. илустрацију, с освртом на схватања Џона Роберта Роса (John Robert Ross): George Lakoff, *op. cit*., 63—64, тј. анализу у вези са (не)прототипичним одликама именица, глагола, придева, предлога, номиналне фразе, вербалне фразе, клаузе, пасива, релативне реченице, говорног чина питања, и др.

[26] Ово се може довести у везу са учењем Александра Белића о „правим” и „неправим” именицама — са опаскама о томе да оне прве, означујући бића и предмете (као скуп особина њихових), јесу ближе типичним репрезентантима класе, односно прототипичној вредности именице, док оне друге, означујући својства или радње (рецимо, деадјективи и девербативи типа „нежност”, „читање”, „гледалац”) чине то мање репрезентативно за класу именице, односно за прототипичну вредност њену: Milka Ivić, *op. cit*., §§ 203 и 607 (ауторка износи схватање да се код Белића ту ради о учењу сличном учењу генеративне семантике с краја шездесетих и с почетка седамдесетих година). В. и у Предговору Милке Ивић Првој књизи *Изабраних дела Александра Белића*, објављеној под насловом *Општа лингвистика* (Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1998, 6—12).

[27] Уп. нпр.: Tvrtko Prćić, *Semantika i pragmatika reči*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci — Novi Sad, 1997, 40 и даље, 85—93.

[28] Новија схватања Реја Џекендофа, генеративисте, семантичара и когнитивисте, добро су заступљена у његовим књигама: Ray Jackendoff, *The Architecture of the Language Faculty*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts — London, 1997; Ray Jackendoff, *Foundations of Language. Brain, Meaning, Grammar*, Oxford University Press, Oxford, 2002. О когнитивном виђењу језика, те о нашој и иностраној литератури о томе, в. и у: Милорад Радовановић, *Стари и нови списи: Огледи о језику и уму*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци — Нови Сад, 2007 (Библиотека Theoria); као и у зборнику: *Когнитивнолингвистичка проучавања српског језика*, ур. Предраг Пипер, САНУ (Одељење језика и књижевности — Српски језик у светлу савремених лингвистичких теорија, 1), Београд, 2006.

26. У дискусији о функционалним стиловима оваквим поводима, могло би се рећи како се они боље дефинишу квантитативно-статистичким вредностима типа „више-мање” него квалификативним вредностима „или-или” типа.[29] Другачије речено, није реч о ексклузивним односима типа „или/или” већ о онима инклузивним типа „више/мање” — са становишта „фази”, „меке” логике посматрано. И уопште, у расправама о томе шта је правилно а шта не у неком језику, добро је предлагати релативизовање нормативних процеса исказима типа: „Што приличи једном стилу, не пристаје другом, што налаже једна потреба, не подноси друга”,[30] што нас уводи у нове аспекте теме: у расправу о томе немамо ли у језику, у ствари, и међуидиолекатски континуум, и међудијалекатски континуум, и међусоциолекатски континуум, и међустилски континуум, а у стандардноме језику и његовим реализацијама — и међуваријантни континуум?

27. У ширу тему нашега разматрања спадала би и следећа питања (нека овде само наговештена, нека и непоменута): немогућност строге типолошке класификације језика (језици су у том смислу чешће прелазни, чак „мешани” но чисти случајеви); континуум на релацији разумљивост — неразумљивост међу језицима и њиховим варијететима; глотохронологија као поступак историјско-реконструкцијски, и квантитативна, тј. статистичка лингвистика уопште; класификације у синтакси и семантици, те класификације у граматици уопште („синтаксичка значења”, врсте речи, „глаголска времена”, и др.);[31] проблематично разграничавање семантичких поља; континууми међу језичким нивоима (нпр.: /а/ као фонема, *-а* као граматичка морфема, *а-* као творбени префикс, *а* као лексема у речнику, *а* као предзнак супротне реченице у синтакси и као сигнал супротности у семанти-

---

[29] Уп. нпр.: „Предговор” у књизи *Српски језик на крају века*, ред. Милорад Радовановић, Институт за српски језик САНУ — Службени гласник, Београд, 1996, 1—16, § 3.4.3.; односно *Najnowsze dzieje języków słowiańskich*. *Српски језик*, red. Milorad Radovanović, Uniwersytet Opolski — Instytut Filologii Polskiej, Opole, 1996, 1—16, § 3.4.3; Милорад Радовановић, „О ’именичком стилу’ у уму и језику”. *Когнитивнолингвистичка проучавања српског језика*, ..., 211—229.

[30] Видети крај уводне белешке у: Milorad Radovanović, *Spisi iz sintakse i semantike*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića — Dobra vest, Sremski Karlovci — Novi Sad, 1990, 7.

[31] Још је Ото Јесперсен, у својој гласовитој књизи из 1924. године упозоравао на арбитрарност традиционалних критеријума за систематизовање лексичких појединости по „врстама речи”, говорио о арбитрарности у нашим дефиницијама значења речи, и сродним, у основи, доиста и филозофским питањима: Otto Jespersen, *The Philosophy of Grammar*, George Allen & Unvin, London, 1924 (и у низу прештампавања касније) — поглавље „IV Parts of Speech”, 58—71. И у већ помињаном класичном делу лингвистике из друге половине двадесетога века, Dwight Bolinger, *op. cit.*, 244, и даље, 544—545, приказује се стара тема у расправи поводом класа речи, и уопште пише о категоријама по себи, које нису увек компактне — са примером како има именица које су више то („nounier”) и оних које су мање то, те би и прелаз између глагола, именица и придева, заправо, био у нашем смислу речи — континуум (нпр.: „читам” ... „читајући” ... „читање” ... „читаност” ... „читан”). Уп. и напомену бр. 26.

ци, *А* као текстуелни конектор у најавама, и сл.); континууми међу варијантама стандарднога језика, како у лексичком тако и у граматичком погледу (нпр.: „систем” ... „сустав” у српском и хрватском стандарду, идући са истока на запад, путујући од Београда ка Загребу; степен учесталости исказа „Желим да радим” ... „Желим радити”; и сл.); континууми међу социолектима (на пример на релацији: стручни жаргон — субкултурни жаргон — естрадни жаргон — спортски жаргон — жаргон младих — фамилијарни жаргон — разговорни језик — писани стандард, и сл.);[32] континууми између вернакулара и стандардних језика; „прелазне” фазе у језичкој еволуцији и постепеност језичких промена уопште (нпр.: језичке промене се догађају кроз след што увек укључује и „прелазну” фазу неке врсте = а ... а^б ... б); однос између језика и говора у смислу опозиционалности према градуелности (јединице у систему језичком припадају класи А или класи Б, док се у реализацији његовој оне распоређују као остварења која препознајемо вредносним судовима типа „ипак А”, „ипак Б”); градуелност већ у самом успостављању и испољавању системских опозиција (нпр. у фонологији: у погледу отворености вокалских вредности, локализације артикулација, и сл.); преплетеност језичких функција у сваком говорном чину; у основи произвољан, „мек” однос у препознавању и дефинисању појава на релацији језик — дијалекат (најчешће од веома арбитрарне одлуке ауторитета неке врсте зависи хоће ли се неки лингвистички варијетет сматрати језиком или дијалектом); протешкоће у разврставању нејезичких контекста (прагматички, социјални, психички, физиолошки, културни, и др.); укупно подручје модалности, сврстано, већ по природи својој, у „фази” појаве; и штошта друго још — у свету феномена што их везујемо за језичко и људско.

Milorad Radovanović

THE CONCEPT OF GRADATION IN LINGUISTICS, LOGIC AND IN SCIENCE IN GENERAL

Summary

The paper discusses the notion of *gradation* (scalarity, discreteness, continuality, progressiveness, gradability, vagueness, fuzziness) — in the expression and interpretation of language phenomenon, in order to compile an inventory of essential issues related to it. The focus of attention is directed to observe: the relation between the gradably conceived language phenomena and the notions of grammaticality, oppositeness, categorial belonging, paradigmatic and syntagmatic plane, diachronic and synchronic perspective, systemic features of language particulars and their realizations, expression of quantification and qualification, then — the colour nuances expressed in language terms, as well as the relation between the centre

[32] Видети о овоме: Ranko Bugarski, *Žargon. Lingvistička studija.* Drugo, prerađeno i prošireno izdanje, XX vek, Beograd, 2006 (стр. 13—15; на стр. 6 се управо каже како се у жаргонским појавама виде „kontinuumi i preklapanja između različitih jezičkih varijeteta”).

and periphery in the expression of language facts. In that sense the paper reviews earlier contributions to these concepts mostly in linguistics; for example: in strictural linguistics, generative linguistics, functional linguistics, contextual linguistics, cognitive linguistics, in semantics, in historical linguistics, linguistic typology, in standardology, then in the theory of prototypes, interface, in the statistical linguistics, in dialectology and the history of language as well as elsewhere. Extralinguistic framework for such considerations is represented by the opposed „hard" Aristotelian and „soft", *fuzzy* logic of recent time, to which the author gives prevalence in these considerations.

UDC 821.163.09„14/17”
821.163.41.09:398

Јелка Рађеп

МОТИВ КНЕЖЕВЕ ВЕЧЕРЕ

Мотив кнежеве вечере настајао је врло дуго, од краја XV или почетка XVI века. Забележио га је најпре Дукин талијански преводилац, непознати Далматинац, Дубровчанин или Пераштанин, потом Лудвиг Туберон Цријевић у *Коментарима*, Бенедикт Курипешић у *Путопису*, Мавро Орбин у *Краљевству Словена*, Андрија Змајевић, непознати Пераштанин у драми, састављач бугарштице из перашког зборника (кр. XVII века), непознати састављач *Приче о боју косовском* (кр. XVII или поч. XVIII в.), Сава Владиславић (*Књига историографија*), писац *Троношког родослова*, па Вук Караџић.

Кључне речи: мотив, кнез, цар, Лазар, Мурат, Милош Обилић, Иван, Милан, бугарштица, драма, путопис, издаја, вера, невера, бој, Косово, легенда, преводилац, гозба, вино, пехар.

Косовска легенда се стварала врло дуго и постепено, током низа векова и њен развитак може се пратити од краја XIV па до XVII века, када је у завршном и целовитом облику забележена у *Причи о боју косовском* (кр. XVII или поч. XVIII века). Два главна мотива косовске легенде јесу мотив издаје и мотив јунаштва и они су спојени у логичку целину у *Причи о боју косовском*. Настанак свих мотива косовске легенде, мотива издаје, мотива јунаштва, мотива свађе Лазаревих кћери, мотива ухођења турске војске, мотива кнежеве вечере и др. — може се пратити у историографским и књижевним списима, у којима су забележени и сачувани елементи легенде. У ова дела писци су уносили и бележили усмено предање о Косовском боју.

Мотив кнежеве вечере забележен је, најпре, у талијанском преводу Јована Дуке. Крајем XV или почетком XVI века непознати Далматинац (или Дубровчанин или Пераштанин) превео је дело византијског историчара Јована Дуке, али је о Косовској бици писао опширније од византијског историчара.[1] Наиме, талијански Дукин преводилац у свој превод са грчког уносио је и елементе усменог предања.

Дукин преводилац прича како је Мурат покушавао више пута да придобије „преко писама и тајних гласоноша”, великим обећањима

[1] Јелка Рађеп, *Прича о боју косовском*, Зрењанин 1976, 194. и даље; иста, *Косовска легенда*, Нови Сад 1995, 56 и даље.

„Милоша Кобилића, војводу Лазарева, човека душом и телом тако храброг и јуначког, да му тада није било равна”.[2] Милош је писма показивао кнезу Лазару, а овај му је наредио да обећа Мурату да ће му испунити жељу. У преводу на талијански описана је и Лазарева гозба уочи битке, на којој кнез прекорева Милоша за издају: „Врли витеже, ову здравицу напијам теби, вино попиј, на поклон ти пехар, али ми је врло жао што сам чуо рђав глас, да си постао издајник твоме господару”. Повређен, Милош одговара кнезу Лазару: „Велика ти хвала, господару, на здравици и на поклону, али ми је врло жао, што се сумња у моју верност. Сутра рано, ако да бог те учиним што сам наумио, видеће се да ли сам вера или невера свога господара”. Милош сутра дан „будући млад и одважна духа” узјаше коња, „узме сабљу за врх гвожђа, а окрене држак непријатељу” и као пребеглица пређе Ситницу која је делила две војске, „јасним и пријатељским гласом вичући Мурата”. Коментаришући текст Дукиног преводиоца, приметили смо[3] да Лазарев прекор Милошу на вечери није логичан, јер је Милош раније показивао кнезу Лазару Муратова писма и чак је постојао договор међу њима о Милошевом понашању према Мурату.

Кнежева вечера описана је и у *Коментарима* (1490—1522) Лудвига Туберона Цријевића (Ludovicus, Aloysius de Cerva, de Crieva, Cervarius, Tubero). Код Цријевића налазимо већ развијенији облик косовске легенде, те читав низ битних елемената: вечеру уочи боја, Лазареву здравицу и Милошев одговор, клевету и пребегавање Милошево у турски табор да би испунио своју заклетву. И Дукин преводилац прича о Милошевом одласку у турски табор, у коме је дочекан као пријатељ, и о убиству цара Мурата. Туберон има неких нових детаља које не поседује Дукин преводилац (хватање кнеза Лазара, пад Лазарев у јаму и промена коња). Косовску битку 1389. Туберон погрешно ставља у време Бајазита II (+1512).

Описујући кнежеву вечеру, Туберон прича да је Лазар укорио свога властелина Милона (уместо Милоша) за издајство. Каже да је Милоша оклеветао један његов такмац из зависти, с намером „или да се увери о његовој кривици, или да се опрости сумње, ако се он оправда. Када су се вином угрејали, Лазар узме сребрни пехар с вином, окрене се Милошу и рече му: ’На поклон ти Милошу, овај пехар с вином, и ако ми је јављено, да ћеш ме издати’. Милош с веселим лицем испије пехар и, уставши, рече: ’Краљу Лазаре, по што сада није време свађи и препирању, јер је непријатељ близу, сутра ћу делом доказати, да је мој тужилац лажа и варалица, а ја да сам моме краљу потпуно веран’.”[4] И код Туберона је описано како Милош су-

---

[2] Иларион Руварац, *О кнезу Лазару*, Нови Сад 1887; исти, нав. дело у књизи *Бој на Косову, старија и новија сазнања*, Београд 1992, 180. и даље; Љуба Ковачевић, *Вук Бранковић*, Годишњица НЧ, 1888, X.

[3] Јелка Рађеп, *Косовска легенда*, 57.

[4] Љуба Ковачевић, нав. дело, *Бој на Косову*, 330—331.

тра ујутру узјаше коња, одлази у турски табор са копљем окренутим наопако и убија Мурата.

Међу изворе XVI века спада путопис Бенедикта Курипешића, *Путопис кроз Босну, Србију, Бугарску и Румелију 1530*, настао 1531. године. Овај путопис, по мишљењу Вида Латковића, представља несумњиво сведочанство да се почетком XVI века „на целом хрватском и српском терену певају јуначке песме".[5] Рођен у Обернбургу (град у јужној Штајерској, близу Крањске), Курипешић је знао немачки, латински а „сигурно и словеначки". Био је тумач латинског језика у посланству које је краљ Фердинанд, 1530, слао у Цариград Сулејману II. Курипешић (Курипечић) је на путовању водио белешке, записивао датуме поласка (22. VIII 1530) и доласка у Цариград (17. октобар 1530), бележио кроз која су места пролазили, па је тако писао и о путовању кроз Косово. Описује гроб у коме је сахрањено Муратово тело (заменио је Мурата I са Муратом II), место на коме је Милош убио султана. Курипешић прича да је Милош Кобиловић био стари српски витез. Мурат је ударио на деспота, који је тада био кнез или маркгроф Србије, Кобиловић је „био врло чувен и славни витез, који је на граници сваки дан чини многа витешка дјела, о којима се и данас много пјева код Хрвата и по оним крајевима, ипак га је код његовог господара деспота много облагаше као да шурује с непријатељем и да с њиме потајно пактира. Тиме су му, несумњиво, што и његова дјела доказују, учинили неправду... Није доживео ни почасти за она своја сјајна дјела, која је дуго времена, све до своје старости, са толико опасности чинио. Пао је у немилост код кнеза, који му не указиваше љубав и наклоност, као што је раније радио, за његове заслуге. Због тога је стари витез много трпио."[6]

Једино је у Курипешићевом *Путопису* Милош стари, а заслужан витез. Као и у осталим делима, и овде је оклеветан за издају, но понижења која доживљава су тежа. Описујући кнежеву вечеру, Курипешић каже: „Многе младе племиће и дворјане посадио је за свој сто и указао им почасти, а њега старог витеза пустио да стоји поред стола. Тада увидје Милош Кобиловић да кнез сасвим отворено показује своју немилост према њему који је недужан. И због тога се растужи и би му тешко, па науми да докаже своју невиност и да се освети својим клеветницима."[7]

Дубоко повређен, Милош се после вечере жали кнезу Лазару: „Господару, зар си заборавио колико сам пута у твојој служби свој живот витешки залагао за тебе против твојих непријатеља? Зар нисам своје јунаштво много чиме показао? Да ли си ти то заборавио кад дозвољаваш да ја, твој стари слуга, стојим поред стола, а млађим

---

[5] Видо Латковић, Бенедикт Курипешић, *Путопис кроз Босну, Србију, Бугарску и Румелију 1530*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XX, 1954, 3—4, 333.

[6] Бенедикт Курипешић, *Путопис*, 33—34.

[7] Исто, 34.

(који још нису видјели оно што сам ја учинио), мени на срамоту, указујеш многе почасти? Зато, господару, нека ти је бог на помоћи, а ја сада идем да докажем своју вјерну службу, да би ти увидио колико сам ја много достојнији почасти, него они који сједе за твојим столом. Ја ћу учинити оно што они неће учинити, и ја ћу твој рат завршити, иако ћу при томе морати и свој живот изгубити."[8]

Кнез Лазар понижава Милоша, не допушта му ни да седне за сто, уопште му се не обраћа, те нема ни Лазареве здравице ни Милошевог одговора. Милош му се обраћа тек после вечере, и мада има срдбе у његовим речима, у сцени вечере он делује јадно и унижено. И у Курипешићевом *Путопису* Милош одлази у турски табор, убија Мурата, али се каже да Турци побегоше и да се Срби овога пута опростише од Турака. Такође нема ни помена о издаји на Косову.

Поводом Курипешићевог казивања о бици на Косову, Видо Латковић претпоставља да је путописац песме о поменутим јунацима чуо од професионалних певача, жонглера, „на граници гдје је све весело" и у пограничном појасу „од војника Босанаца", а у позадини фронта у време када је посланство долазило у додир и са сељацима. Алојз Шмаус мисли да Курипешић „репродукује доста верно и објективно традицију о Милошу", то потврђује и поређење са Дукиним преводиоцем, само што његово „казивање није више рефлекс прозног предања, него израз песничке, строго феудално-епске стилизације".[9] По Радету Михаљчићу, Курипешић је „преузео косовско предање из неког писаног, нама непознатог дела".[10]

У *Краљевству Словена* (Il regno degli Slavi) Мавра Орбина, штампаном у Пезару 1601. године, налазе се скоро сви елементи косовске легенде, па и мотив кнежеве вечере. Описана је кнежева вечера уочи боја: „Пошто је тада Лазар имао ударити на Турке, његов зет Вук га је упозорио да пази на Милоша, јер треба да зна да он у тајности шурује с Турцима како би га издао. Желећи да то провери, Лазар позва на вечеру известан број великаша и капетана војске у намери да у току вечере прекори Милоша за ту издају како би га, ако се увери о злоделу, могао казнити (јер Словени имају обичај вином, а не мучењем откривати тајне), или, ако нађе да је невин, да се сам ослободи сумње која га је почела мучити. Дакле, за време вечере кнез Лазар се окрене према Милошу, па држећи у десној руци пун пехар вина, рече: 'Вама, Милошу, дарујем ово вино заједно са пехаром, и поред тога што сте код мене окривљени за издајство'. Милош, међутим, не показа на лицу никаквога знака који би одавао такав грех и испи примљени пехар. Затим уставши почео овако беседити: 'Није сада

---

[8] Исто.

[9] Алојз Шмаус, *Курипешићев извештај о косовском боју*, Прилози за књижевност, језик, историју и фоклор, 1938, XVIII 518.

[10] Раде Михаљчић, *Лазар Хребељановић, Историја, култ, предање*, Београд 1984, 264.

време, кнеже и господару мој Лазаре, да се препиремо, јер је непријатељ већ у бојном реду. Сутра ујутру показаћу делом да је мој тужитељ клеветник и лажов и да сам ја увек био веран своме господару'. Лазар му ништа не одговори, него га позва да поново седне."[11]

Орбин каже да Милош није могао заспати читаву ноћ и у освит зоре, на коњу и са копљем окренутим наопако (што је код Словена знак бегунца) отишао у турски табор и убио Мурата.

Милошев одговор кнезу Лазару на вечери скоро је идентичан његовом одговору код Туберона. Причајући о Косовској бици 1389, Мавро Орбин се највише ослањао на усмено предање. У науци су познати писани извори на које се Орбин ослањао.[12] Пишући о Орбиновом делу, указали смо[13] на слојевитост текста. Наиме, Орбин се ослањао на писане изворе, уносио је податке из Халкокондила и Леунклавија, користио је Дукиног преводиоца и Туберона, али је у своје дело уносио усмено предање и директно. Такође, и из Дукиног преводиоца и Туберона преносио је већ забележено усмено предање. Отуда и велика сличност у казивању Туберона и Орбина.

Утицај *Краљевства Словена* Мавра Орбина био је врло велики, те се и одјек тога дела може пратити код писаца XVII века, а и касније. После Јакете Лукаревића, каже Мирослав Пантић,[14] „први стварни и велики Орбинов дужник у нашим странама био је надбискуп барски и 'примас Краљевства Србије' Андрија Змајевић (1624—1694)". Овај историчар и учени Пераштанин ослањао се на Орбиново дело при састављању свога дела *Држава света, славна и крепосна црковнога летописа*. По Пантићу, за словенске ствари Орбин је за Змајевића био врхунски ауторитет, из *Краљевства Словена* преузимао је многе чињенице, описе догађаја, оцене личности и збивања, па и опис Косовске битке.[15]

О вечери код кнеза уочи боја Змајевић пише: „И када се ћаше удрити с Турцима исти кнез Лазар, нађе пригоду Бранковић и напомену потајно тасту да има опас врх Милоша, говорећи му да се с Турцима договорио да га изда. Ту ствар хтећи знати је ли истина, кнез Лазар дозва на вечеру своје банове и с њима Милоша Кобилића, кому кнез исти на гозби напи здравицу и поклони златан пехар с вином, говорећи: 'Даривам ти чашу и вино, зете Милошу, *моја вјеро и невјеро*!'. Забушен на те ријечи, Милош узе чашу и без смутње икакве тасту одговори: '*Фала ти, кнеже господине, на дару и здравици*, а сутра видјети ћеш ко ти је вјеран, ко ли је невјеран; вечерас није потребно друге ствари говорити'."[16]

---

[11] Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, Београд 1968, 97.

[12] Сима Ћирковић, *Коментари*, Мавро Орбин, нав. дело, 330—331.

[13] Јелка Рађеп, *Косовска легенда*, 75.

[14] Мирослав Пантић, *Кнез Лазар и косовска битка у старој књижевности Дубровника и Боке Которске*, посебан отисак из зборника радова *О кнезу Лазару*, Београд 1975, 352.

[15] Исто.

[16] Исто, 353.

У перашком зборнику с краја XVII века налазе се драма и бугарштица о Косовском боју. Драма писана на народном језику и у стиху има белешку уместо наслова: *Овди почиње бој кнеза Лазара и зла сврха Милоша Ковиљића и издајника Вука Бранковића и 9 браће Југовића на Косову пољу на 24. ђуња годишта 1348.* Милорад Павић сматра да је то дело Андрије Змајевића[17] и да представља један „oratorio volgare", што би значило да је извођена изван цркве. Мирослав Пантић с разлогом одбацује ово мишљење, доказујући да је наслућивање Светислава Вуловића неодрживо и дело приписује непознатом Пераштанину.[18] По Пантићу, дело није ни писано као драма, ни да драма буде, већ је најпре замишљено као спев и касније је неко спев претворио у драму, или му је привидно дао драмски облик.[19] Објављујући текст драме под насловом *Бој кнеза Лазара*,[20] Мирослав Пантић анализира драму, говори о њеној уметничкој вредности и закључује да је то творевина писца који је о свету и историји мислио на начин барокног човека.[21]

Кнез Лазар на Видовдан позива сву господу на вечеру. Кнежева вечера описана је и у овој перашкој драми:

ПИСНИК ГОВОРИ

Кад сунце свијетли зрак у запад обори
    а мјесец се јави на источној гори,
вечеру спра'љаху и дил направише
    и с многим уресом лијепо наресише,
ту славни Лазар кнез вељи стол огради,
    пак се сам господар за столом посади;
таста Југу свога с десне стране стави,
    а с друге онога који све под смрт справи;
старца Југу, свога таста, с десне стави,
    а с друге онога који свијема смрт справи;
Мусића храбрена Стјепана, зашто су
    крви и кољена честита на гласу,
а Страшину Чапру Огњена с три вуци,
    који се добро влада с оружјем у руци,
Дамјана, Радину Турчина, Вукосава,
    Богдана Крилину, Угљешу много знан,
Станишу, Радоњу, ки мало дружине
    имају на коњу, а у свем је витез
Мартинић охоли, ки копје не двоји,
    што срце не боли, а смрти не броји;

---

[17] Милорад Павић, *Историја српске књижевности барокног доба (XVII—XVIII)*, Београд 1970, 250—253.

[18] Мирослав Пантић, нав. дело, 367—382, с посебним додатком од стр. 383—405; о драми в. Ј. Рађеп, *Прича о боју косовском*, 211—212; иста, *Косовска легенда*, 80. и даље; иста, *Бистру воду замутиле. Сваћа кћери кнеза Лазара*, Нови Сад 2006, 31. и даље.

[19] Мирослав Пантић, нав. дело, 371.

[20] Исто, 388—405.

[21] Исто, 373.

Косанчића Иву, Орлину Марина,
Орљаша, Грифоча, Пера и Шаина,
хитарца Никлана, без страха који иде,
витеза Стојана страхом очи виде,
Југовић девет брат, ки скупа бој бију,
чета ка веле крат Турком додију,
Јована, Грујицу, Петра Косовића,
Матијаша, Вујицу, Павла, Орловића,
Кума свога Мила, огњенога змаја,
Милоша, сву силу, у засједу ставља,
пака засједоше господа и бани,
а ки је понижен да иде извани.
Будући засјели кнезови и бани,
младићи весели цвјетови избрани,
весело благујућ свакојаке пиће,
јуначки се кажућ и сваки пут сриће.
Тад Лазар злат пехар узе у десну руку
и Милошу напи, сузе проли у муку.[22]

ЛАЗАР

Здрав ми си, Милошу, вино ти и пехар,
и не буд'невјеран, а све прими у дар;
тако то јунаштва и поштења твога,
и здравја, живјења, Суда опћенога;
твоје Маре, љубовце тве младе,
и деснице твоје сред лијепе ливаде;
тако се весело с перјем поносити
и свијетло чело у боју носити;
тако ти живота, Милошу, синко мој,
у пољу Косову издати ме немој;
тако ти пријатељ и дружбе придраге,
буди ми помоћник у ове ливаде;
кад будемо с Турком по пољу се тјерати,
немој ме, зете мој, Милошу, издати.[23]

После Лазареве здравице говори у драми песник и каже да Милош прима злаћани пехар пун срџбе и муке, да најпре Дука поче благовати, „пак за њим сва рука брашна се дохити". После песникових медитација о Милошу, Лазару и убиству турског цара,

ЛАЗАР ГОВОРИ

Од кад је настала с државом наша власт,
вазда вјерна стала у слави и у част;
а данас је у нас ето пробудила,
глођем се како пас од када се чула
невјера да се је овди пробудила,
сузице ка ми је до сада ронила,
три главе од боја војске моје моћи
од мене сви троје хоће цару поћи.

---

[22] Исто, 395—396.
[23] Исто, 395—396.

Али се не чудим на војводу Ивца,
   кога собом водим за сокола сифца,
да ми јаребе у јато разбио,
   сад ми срце зебе, јер сам то мислио,
зашто је и спридје од Цара дворио,
   зато сад лиња да би тамо био;
нег се чуду чудим, ви, господо моја,
   жалост, уздах, роним сузице с тугом ја,
на кума мојега Топличића вјери,
   части пун је и свега, како се извјери,
у њега честита сва госпоцка вриједност
   ум, крв племенита, а соко у крипост;
а тебе ја обрах за сина, Милошу,
   и кћери ти му подах како душу моју,
пак ти сва војвоства скупих под тобом
   и дах ти госпоства, која водиш собом,
штап теби подах, власт, моћ моју у руке,
   да зашто губиш част велику без муке;
а сада те кажу вјерна и невјерна
   по' мукло што чују моје уши немирне.

Милош узима златан пехар и одговара Лазару:

МИЛОШ

Хфала т', господару, на столу који сједиш,
   не хфала т' на вину, грђе на бесједи,
ка' си ме мислио с пехаром дариват,
   У Крушеву граду бјеше ме дариват;
а од са' ће ташта сва пуста остати
   кад мислиш Милоша невјером држати;
тако ми коњица и дружбе мо' е миле,
   био сам ти вјеран у све твоје потрибе,
вјеран сам ти био, тако ме не убила,
   тако ме вишња моћ прид Богом схранила,
тако ми поштења и младости цвијећа,
   и тако ми овога брашна племенита;
тако ми Маре моје, твоје ћерце миле,
   и јунаштва мога и моје све силе;
тако ми зелене травице и биља;
   тако ми племена, зелена Ковиља,
тако ми се у бој гиздаво носити,
   и витештво моје с оружјем бранити,
прије него сутра у Косово равно
   да сунце обиде по пољу све ставно,
вјера која ми је сва војска с којом греш
   видјети, и турска, и ти прије нег умреш,
сутра нећеља је и сутра Видов-дан
   славни, а теби је твоје крсно име, знаш,
сутра рано у табор царски хоћу прити
   и Цару под шатор истином доприти,
и станућу ногом на грло при сагу,
   притиснути мојом, пак ћу удрити на трагу,
већ не знам што ће бит, нег што да вишња моћ,
   ма ћу то учинит, тако ми здраво дођ.[24]

[24] Исто, 396—397.

Милош одлази заједно са Иваном и Миланом а ујутро, кад се сунчани зраци спустише, седлају коње и упућују се ка Царевом шатору. Следи дуги разговор Милошев са чаушима и убиство Мурата.

У перашком зборнику с краја XVII века, поред драме, налази се и бугарштица. Записивач, а можда и творац ове бугарштице јесте Никола Буровић.[25] Анализирајући *Буґарштицу о косовском боју*, Мирослав Пантић је записао: „Лако може бити да је Змајевић, ако је тај записивач био он, или Никола Буровић, што је далеко вероватније, у ствари творац те бугарштице, било да је у целини сам испевао, или је пак удесио и приредио према некој бугарштици истога предмета која му је послужила као основа."[26] И у бугарштици је описана кнежева вечера, неупоредиво краће и сажетије но у драми. Размишљајући како да саопшти Милошу за клевету о издаји, Лазар:

Здравицу намисли напит када буду на вечери.
А та вечер бијаше а на вечер Видов-данак,
Та' весели данак.
Видов-дана бијаше а Лазару крсно име.
Када бјеху сва господа на трпезу благујући,
Крстјанска господа
Тад Лазаре сузама Милошу здравицу напи:
„А здрав ми си, Милошу, моја вјеро и невјеро,
Драги Ковиљићу,
Немо' бити невјеран и не прима' у расрцбу".
Али отиде Милош тада тасту свому говорити,
Свому тасту милу:
„Не фала ти на здравици, а то горе на бесједи,
Кунем ти се вишњим Богом, створитељем неба и земље,
Богом јединијем,
Био сам ти сведни вјеран у сваје потребе твоје,
А тако ми коњица, сабље и драге Маре моје,
Мој кнеже Лазаре,
Видјет ћеш заутра када будем цару поћи,
Анцаром ћу га удрити и на грло ногом стати,
Цара нечистога.
То ти мислим учинити, а већ не знам што ће бити.[27]

После тога Милош са Миланом и Косанчићем одлази, мало починуше и потом „јездећи пут табора царева", сусрећу се са везирима, Милош убија Мурата.

Прича о боју косовском, односно *Житије кнеза Лазара*, с краја XVII или почетка XVIII века, чува завршни и целовит облик косовске легенде. *Прича* је настала у нашим јужним крајевима, у Боки Которској и Црној Гори, а временом се, током сто педесет година, до

[25] Мирослав Пантић, *Перашка буґарштица о косовском боју*, Расковник, Београд 1989, XV, 73—78; 79—84.

[26] Исто, 77.

[27] *Буґарштица о косовском боју*, Ј. Рађеп—Р. Михаљчић, *Бој на Косову у буґарштицама и епским песмама краткоґа стиха*, Нови Сад 1995, 85. и даље.

половине XIX века преносила и у друге крајеве, до Москве, Будимпеште, Софије, северно од Саве и Дунава. Ово дело представља други тематски круг текстова о Косовском бој у, док први тематски круг чине култни списи о кнезу Лазару, настали у периоду од 90-тих година XIV века до 1419. године. Тим списима ствара се култ мученика Лазара, који ће се временом под утицајем усменог предања трансформисати у култ јунака Лазара.

У рукописној *Причи* описана је, такође, и кнежева вечера. Познато је до данас 36 варијаната *Приче о боју косовском*,[28] но разлике међу њима нису суштинске већ у детаљима.

Цитираћемо опис вечере код кнеза из једног од најстаријих рукописа, из *Грујићевоґ рукописа* (Г) из 1727. године, насталог у Боки Которској:

Г: и самъ кнезъ Лазаръ седе на свое место и до себе посади
старца юга свога таста ѡ десню
с лиевѹ странѹ посади Вѹка Бранковића кои свиемъ смартъ справи
еданъ и неверни
и посади Мѹсића Сћепана ѡ карви и колена честитаго
на гласѹ юнака Дамнана Шахиновића кои носаше на себе велике
рисовине
и Вѹкосава храбраго
страшнихъ и ѡгнени
3 лава кои с Тѹрци бои бию Рада и Радоню и Богдана Хрелѹ ѡмѹћевића
и ѹглешѹ много званога
Станишѹ и Радивоиа кои по мало дрѹжине имахѹ каде бои биахѹ
Марчинка ѡхолаго кои копие носи смарти се не бои сардце га
не боли
ѡрлина и Марїна и Ћѹрицѹ
Петра Костиевича
старца Никлана каде бои бие без страха иде
витеза Стоиана страшних ѡчию
юговића 9 браће кои заедно бои биiахѹ тешко Тѹркомъ
досаћевахѹ
Живана и Ћѹрицѹ
Петра ѡсинанина
Матиiаша юза
Павла Орловића
Ивана Косанчића
Милана Топличанина
ѡгненога змаiа Милоша Обилића
Свѹ силѹ ѹ тарпезѹ посади а нихъ 3 доле ѹ заседу.

Из Рукописа Давида Коњевића (ДК), писаног у Кечкемету 1792. године, наставићемо са цитирањем. Ова варијанта има шири наслов: *Житіе кнеза Лазара і воеводе Милоша Обилића и остале Сербске Господе.*

Свѹ господѹ за столъ посади, лажливи Вѹкъ стаде потихо бесћдити кнезѹ, видиш ли господине оне 3 воеводе твое, Що си доле по-

[28] Јелка Рађеп, *Прича о боју косовском*, 1976; *Косовска леґенда*, 85. и даље.

саидио и знаш ли да те сѹтра на смертъ наставляю а себе за сластъ оставляю, зашто Тѹркомъ хоћю у напредакъ оставити, а твою воискѹ са землјомъ раставити и тебе на Косово издати и царѹ се тѹрскомъ хоћею предати, зашо се тѹрска воиска бише препала ѡ храбри витезова юнака, што више сербска земља родити неће али смѹти Вѹкъ невѣрни съ лажомъ нѣговомъ на тои вечери остале говорећи, Тогда нача кнезъ Лазаръ ясти, и за нимъ сва господа съ рѹкомъ хлеба узеше, и паки дадоше кнезѹ златанъ пеаръ, узе га у рѹке, и све га сѹзе облише и задѹго держа у рѹки, и главѹ ѡт жалости на колено наслони, и дѹго речи проговорити не можаше сви кои га видише и сви се зачѹдише, и свакомъ жао би, и када се ѡ жалости разабра диже главѹ горе, едва речъ проговори, и рече, господо моя ѡ како е сербска земља настала у нашои власти свагда е били вѣрни, у части, у любови и у слави и у добромъ послѹ, а данасъ у насъ невѣра пробѹдила се, и како самъ чѹо, своимъ умомъ боримъ се и язвѹ великѹ на серцѹ имамъ; 3 главе хоће ѡ воиске наше да се изневере, Иванъ Косанчићъ о Милан Топличанинъ, и мои воевода Милошъ Обилићъ, То ми кажѹ али не вѣрѹемъ да ће бити истина я се чѹдимъ ѡ воеводе мога Ивана, кога водимъ собомъ за сокола да ми увати у ятѹ ребицѹ, али ово мислимъ и пре кодъ цара дворио, зато тамо хоће, се чѹдимъ за мога кѹма Милана, вери и части кѹмовске, усердне гласе доносе ми за тѹрскѹ воискѹ, а саде хоће да ми се изневѣри, А я тебе Милоше за сина изабра, и кћери ти мою дадо, и мою свѹ воискѹ подъ рѹкѹ твою, зашо губиш властъ свою без неволѣ, а саде ми казѹю да ме хоћешъ изневѣрити, и царѹ поћи, и воискѹ мою на Косовѹ издати, и то невѣрѹем да ће бити истина, и сада ти напиамъ, Здравъ слѹго мои Милоше и бѹди вѣранъ а невѣранъ, прими вино у даръ и начас ти пеаръ, Милошъ хитро на ноге скочи, и славноме кнезѹ поклони се, и ста мислити што ће мѹ говорити када мѹ чаша до рѹке доће славноме кнезѹ Лазарѹ поклони се и рече, Хвала ти господине на здравици и хвала ти на дарѹ, када си ме мислио пеаромъ даривати беаше ми стари Крѹшевацъ поклонити, а саде ти сви остали пѹсти, а ето ти невере кои ти узъ колено седи, и на уво говори и лажѹ износи да ти свѹ воискѹ смѹти, а я сам ти свемѹ вѣран тако ме вера моя не убила, и тако ми дѹшѹ мою чисто сохранио, и то ће сва воиска очима видити, и ти ако пре не умрешъ, сѹтра Видовъ данъ а теби славно керстно име, видићемо ко ли е вѣра ко ли е невѣра, сѹтра идемъ на таборъ царевъ, хоће бити истина, и царѹ ћѹ пошаторъ доћи, разпорићѹ га и стаћѹ мѹ ногомъ за вратъ[29] за истинѹ мою, пакъ ћу поћи натрагъ али не знамъ шо ће бити, него оћѹ то учинити.

Милош заједно са Иваном и Миланом одлази, један другом су се заверили да ће до смрти бити заједно, а после одмора, ујутро, одлазе у турски табор, Милош разговара са чаушима, убија Мурата и боре се

[29] У неким варијантама се каже *на грло* а у неким *за врат*.

са Турцима. Милошеви побратими гину а Милоша хватају Турци по савету гласа из облака и одводе цару Мурату.

Рукописна *Прича о боју косовском* представља добро смишљену компилацију а непознати писац саставио је дело на основу неколико дела, Орбиновог *Краљевства Слове*на, драме непознатог Пераштанина, *Житија кнеза Лазара* с краја XIV века од непознатог Раваничанина, *Карловачког родослова*, летописа, усменог предања, бугарштица и десетерачких песама.

Краљевство Словена Мавра Орбина извршило је пресудан утицај у ширењу и устаљењу косовске легенде. Томе је сигурно допринело Орбиново виђење српске прошлости и његове идеје словенства. По жељи Петра Великог, који је желео да се обавести о српској прошлости, окретни трговац и мудри дипломата, рођени Херцеговац, у руској служби,[30] Сава Владиславић, превео је Орбиново дело са талијанског на словенски. Заправо, то и „није прави превод, већ извод и скраћена верзија Орбиновог списа".[31]

Упоређујући Орбинов оригинал са Владиславићевим преводом, уочили смо[32] колика су одступања од оригинала: Владиславићев превод је сажетији и краћи али су сви елементи легенде, који се налази код Орбина, присутни и у преводу. Дело има наслов *Кніга історіографія початія имене славы и разширенія народа славянскаго. И ихъ Цареи и Владѣтели и подъ многіми имянами, и со многіми Царствіями, Королевствами и Провінціами, Сабрана изъ многіхъ книгъ историческихъ чрезъ Господина Мавроурбіна Архимандрита Рагѹжского.* Дело је објављено 20. августа 1722. године. И код Владиславића је описана кнежева вечера. Лазар пружа Милошу сребрну чашу и наздравља му: „дарую ти сію чашу, обаче глаголютъ яко предати мя хощети. Мілошъ же им мало смутівся прінялъшую чашу отвѣтствуя, что понеже непріятелъ и оговорщикъ предъ лицемъ естъ и Воіски готовы біті ся, сего ради на другои денъ можетъ онъ показати ложъ таковаго оговору."

Ујутру Милош одлази у Муратов шатор и убија га.

Кнежева вечера описана је и у Троношком родослову, насталом половином XVIII века, под утицајем Владиславићевог превода Орбиновог дела, *Хроника* грофа Ђорђа Бранковића и *Приче*. Састављач је био Константин, пострижник и потоњи игуман и архимандрит Студенички, који је у Пешти преписивао Бранковићеве *Хронике*.[33] У *Троношком родослову* се каже: „Вечери же бившей у денъ сѹботній спрѧ-

---

[30] Никола Радојчић, *Словенски превод Орбинија у Војводини, Из прошлости Војводине*, Нови Сад 1965, 24.

[31] Мирослав Пантић, *Живот и рад*, предг. књизи М. Орбин, *Краљевство Словена*, Београд 1968, LXXXIII.

[32] Опширније о томе в. Ј. Рађеп, *Прича*, 206. и даље; иста; *Косовска легенда*, 76. и даље.

[33] Опширније о томе в. Ј. Рађеп, *Прича*, 210. и даље; иста, *Бистру воду замутиле*, 93—97.

мо недѣли, во 14 месеца їюнїа, на трапезѣ великагѡ кнѧза Лазара, сосѣдѧщимъ в' сѣмъ кнѧзѡмъ и воеводамъ, и по многѡмъ разговорѣ, ѡ изменикахъ царстав а найпаче Баіѡшъı которїй оуказалъ тайнꙋ срдца своегѡ.[34]

Следе познати догађаји, одлазак у турски табор и убиство цара Мурата.

У *Комадима од различнијех косовскијех ѿјесама* (Вук, II), у III „комаду", опевана је кнежева вечера. Кнез Лазар славу слави у Крушевцу, са десне стране поставља таста Југ-Богдана а са леве Вука Бранковића, „у заставу војводу Милоша", а до њега Ивана и Милана. Узима златни пехар вина и пита се коме ће га напити, ако ће напити по старешинству, напиће Југ-Богдану, по господству — Вуку Бранковићу, по милости Југовићима, по лепоти Ивану Косанчићу а по висини Топлици Милану, по јунаштву Милошу Обилићу. Наздрављајући Милошу, кнез каже:

„Здрав, Милошу, вјеро и невјеро!
Прва вјеро, потоња невјеро!
Сјутра ћеш ме издат на Косову,
и одбјећи турском цар Мурату!
Здрав ми буди, и здравицу попиј,
вино попиј, а на част ти пехар!"
Скочи Милош на ноге лагане,
пак се клања до земљице црне.
„Вала тебе, славни кнез Лазаре!
Вала тебе на твојој здравици,
на здравици и на дару твоме:
ал' не вала на такој бесједи!
Јер, тако ме вјера не убила,
ја невјера никад био нисам,
нит' сам био, нити ћу кад бити,
него сјутра мислим у Косово,
за ришћанску вјеру погинути.
Невјера ти сједи уз кољено,
испод скута пије ладно вино:
а проклети Вуче Бранковићу!"[35]

Милош Обилић се заклиње да ће сутра отићи у поље Косово и убити турског цара Мурата а Вука ће везати као жена кудељу уз преслицу и вући га по Косову.

Мотив кнежеве вечере настајао је врло дуго, током година и векова, од краја XV и почетка XVI века па надаље. Предање о вечери код кнеза Лазара уочи боја на Косову, на којој у здравици Лазар прекорева Милоша Обилића за издају турском цару, а овај му одговара, заклињући се да ће на Косову показати ко је вера, а ко невера и убити цара Мурата, забележио је, најпре Дукин талијански преводилац.

---

[34] Јанко Шафарик, *Сербскїй летописацъ изъ почетка XVI-гъ столетія*. Гласник СУД, V, Београд 1853, 86—87.

[35] Вук Стефановић Караџић, *Бој на Косову*, Нови Сад 1995, 127—128.

Непознати Далматинац, Дубровчанин или Пераштанин, у превод Јована Дуке на талијански уносио је елементе усменог предања о Косовској бици. Лудвиг Туберон Цријевић је у својим *Коментарима* (1499—1522) такође описивао кнежеву вечеру. Опис вечере код кнеза у *Путопису кроз Босну, Србију, Бугарску и Румелију 1530* (1531) Бенедикта Курипешића нешто је другачији од осталих извора, јер је Милош овде стари а заслужан витез ког кнез Лазар тако понижава да му не допушта ни да седне за сто. Ту нема здравице кнеза Лазара ни Милошевог одговора, већ се Обилић после вечере обраћа кнезу Лазару и заклиње да ће убити Мурата. Вечера је описана и у *Краљевству Словена* (1601) Мавра Орбина, као и код Орбиновог следбеника Андрије Змајевића у делу *Држава света, славна и крепосна црковнога летописа*. У перашком зборнику с краја XVII века налазе се драма о Косовском боју и *Бугарштица о Косовском боју*. Опис вечере налази се у оба дела. Непознати Пераштанин је у драми врло опширно описивао кнежеву вечеру. У *Житију кнеза Лазара*, односно *Причи о боју косовском*, с краја XVII или почетка XVIII века, такође је врло детаљно писано о вечери уочи битке. Само у перашкој драми и у *Причи* на вечери су многи јунаци за које не знају остали извори. Наиме, у ова дела унето је локално црногорско предање о неким јунацима.[36]

Књига историографија (1722), Владиславићев превод дела Мавра Орбина, такође чува причу о кнежевој вечери, а она се налази и у *Троношком родослову* (половина XVIII века). Најзад, III „комад" у *Комадима од различнијех косовскијех пјесама* (Вук, II) има сачуван овај мотив.

Мотив кнежеве вечере стварао се постепено и у свим цитираним делима садржан је прекор кнеза Лазара у здравици и заклетва у Милошевом одговору. Међутим, као и кад је реч о осталим мотивима косовске легенде, постоје и извесне разлике. Милош у већини текстова одлази сам у турски табор, само га у драми и бугарштици из перашког зборника, у *Причи*, *Троношком родослову* и код Вука, прате побратими, Иван Косанчић и Милан Топличанин (Топлица). То је и разумљиво, јер се побратими Милоша Обилића појављују тек крајем XVII века, док за њих не знају ранији извори (Дукин преводилац, Туберон, Орбин, Змајевић, Курипешић, Сава Владиславић). Међусобно су најсличнији перашка драма и *Прича о боју косовском*, дела која су настала готово истовремено и на истом терену, у Боки Которској. Речи које изговара Милош Обилић о томе ко је вера, а ко је невера, врло су сличне или чак идентичне у свим изворима који чувају овај мотив косовске легенде.

Кнежева вечера може да асоцира на последњу вечеру Исуса Христа.

---

[36] Јелка Рађеп, *Прича*, 227.

Елка Реджеп

МОТИВ КНЯЖЕСКОЙ ВЕЧЕРИ

Резюме

В работе рассмартивается мотив княжеской вечери, который создавался довольно длительное время — с конца XV, или начала XVI веков. Первым отметил его итальянский переводчик (неизвестный далматинец, житель Дубровника или Пераста) произведений византийского историка Дуки, затем Людвиг Туберон Криевич в *Комментриях*, Бенедикт Курипешич в *Путевых заметках*, Мавро Орбин в *Королевстве Славян*, Анрей Змаевич, неизвестный житель города Пераст в драме, составитель бугарштицы (азбуки) из перастского сборника (в конце XVII века), неизвестный составитель *Рассказа о Косовской битве* (в конце XVII, или в начале XVIII веков), Савва Владиславич (*Книга историографий*), писатель *Троношской родословной*, а также Вук Караджич.

UDC 811.163.41'367.624
811.161.1'367.624
811.163.2'367.624

Стана Ристић

АСОЦИЈАТИВНО ПОЉЕ ГРАМАТИЧКИХ РЕЧИ У СРПСКОМ, РУСКОМ И БУГАРСКОМ ЈЕЗИКУ
(на примерима прилога: срп. *заједно, много*, рус. *вместе, много* и буг. *заедно, много*)

У раду је на корпусу асоцијативних речника представљен граматичко-семантички ниво асоцијативних поља количинских прилога *много* и *заједно, вместе, заедно* у српском, руском и бугарском језику.

Кључне речи: српски језик, руски језик, бугарски језик, прилози степена, прилози скупности, асоцијативно поље, граматичко-семантички ниво асоцијативног поља, асоцијативна граматика.

1.0. У раду су на корпусу асоцијативних речника српског, руског и бугарског језика,[1] а на примеру прилога срп. *заједно, много*, рус. *вместе, много* и буг. *заедно, много*, представљене неке карактеристике асоцијативних поља граматичких, функцијских речи. Корпус је ограничен на наведене прилоге зато што се једино они, од свих других функцијских речи, јављају као стимулуси асоцијативних речника у сва три словенска језика.

1.1. Наведени прилози припадају количинским прилозима, односно њиховим посебним семантичким групама: прилозима степена (*много*) и прилозима скупности[2] (*заједно, вместе, заедно*).

1.2. Истраживање је обухватило само вербално-семантички, граматички план назначених асоцијативних поља, са циљем да се установе заједнички и за сва три језика посебни принципи функционисања прилога наведеног типа у домену лексичког система и асоцијативне граматике. Имајући у виду већ утврђену чињеницу да скоро не постоји однос у пару стимулус—реакција који се не може граматички интерпретирати уз помоћ минималних трансформација, у предста-

---

[1] У питању је *Асоцијативни речник српског језика* (2005) и *Славянский ассоциативный словарь* (2004). Пуни подаци о изворима наведени су у литератури. Класификоване примере из руског језика проверила је мр Вера Борисенко, виши лектор Филолошког факултета у Београду, а примере из бугарског језика проф. др Лили Лашкова са Софијског универзитета, на чему им се најсрдачније захваљујем.

[2] О веома ограниченом броју прилога скупности као реакцијама уз именице стимулусе у руском језику в. Караулов а, 85.

вљању граматичко-семантичког плана узети су у обзир сви асоцијати који са стимулусом остварују или могу остварити неку граматичку везу без обзира на мотивацију (исп. Караулов а, 214—215).[3]

1.3. За анализу је узета основна јединица асоцијативне граматике, коју структурно представљају парови стимулус—реакција, било да се реализују у форми синтагме и реченице, било у форми неграматичких структура, односно потенцијалних синтагми или реченица које се једноставним граматичким операцијама могу превести у регуларне облике. Тако ће се у првом случају разматрати парови типа: срп. заједно → са Србијом 1, заједно → живети 7, заједно → заувек 26; рус. вместе → с девушкой 4, вместе → жить 22, вместе → навсегда 20; буг. заедно → с теб 25, заедно → за България 4, заедно → завинаги 38, заедно → ходим 2; срп. много → пара 39, много → више 14, много → радити 2, много → има да се учи; рус. много → друзей 16, много → хорошо, много → пить 4, много → говорит; буг. много → пари 53, много → хубаво 5, много → искам 10. У другом случају, деграматикализоване структуре разматраће се на паровима типа: срп. заједно → деца 2 (с децом), заједно → љубав 40 (у љубави), заједно → јачи 5 (смо јачи); рус. вместе → любовь 11 (в любви), вместе → жена 2 (с женой), вместе → союз 2 (в союзе); буг. заедно → щастие 15 (в щастие), заедно → приятел 11 (с приятел), заедно → добре 4 (е добре); срп. много → новац 22 (новца), много → изобиље 5 (то је/значи ’изобиље ’), много → ништа (то није/не значи ’ништа ’); рус. много → деньги 17 (денег), много → масса 2 (это ’масса ’), много → ничего (это не ’ничего ’); буг. много → радост 3 (радости), много → количество 18 (това е ’количество ’), много → нищо (това не е ’нищо’).

2.0. Јединице деграматикализованог типа представљају основу самоорганизације система граматике говорне делатности и зато су подложне фиксацији, па их Ј. Н. Караулов означава термином *дисипативне структуре.* Оне настају у непрекидном варирању и колебању говорне делатности, а њихове неоформљене, несталне, неодређене и разливене структуре у асоцијативно вербалној мрежи (АВМ) распоређене су по лексици. Оваква лексикализованост граматике, по Ј. Н. Караулову, манифестује се у АВМ као обједињеност три језичка плана: творбеног, семантичко-стилистичког и флективног, па се асоцијативна граматика одређује и као граматика дисипативних, расејаних структура, распоређених по лексици (Караулов б, 35—36) Асоцијативни аспекти граматичких дисипативних структура прилога степена (*много*) и прилога скупности (*заједно, заедно, вместе*) у српском, бу-

[3] У анализи материјала асоцијативног речника у циљу одређивања граматичког потенцијала одредница, како је већ утврђено, не може се постићи стопостотна сигурност у идентификовању мотива испитаника за остварену везу стимулуса и реакције, него се тежи да се утврде системске могућности које су довеле до успостављања реализоване везе (в. Стевановић, 29, нап. 20).

гарском и руском језику представљени су на крају рада у прилозима 1 и 2.

2.1. Евидентно је и код разматраних прилога, као и код многих одредница асоцијативног речника, да се једна иста деграматикализована јединица може превести у неку синтаксему различитим трансформацијама, нпр. срп. заједно → Европа 2 (у Европу, са Европом и Европа заједно), заједно → пар (у пару, смо пар); рус. вместе → семья 9 (в семье, с семьей), вместе → группа (в группе и с группой), вместе → мы (с нами, мы вместе); буг. заедно → компания 4 (в компания, с компания), заедно → дружина 2 (в дружина, с дружина). Деграматикализован, економичан „запис" неколико варијаната синтаксема у АВМ и граматикализоване јединице заснивају се на предикацији, па се у асоцијативној граматици означавају заједничким термином *синтаксеме* (Нав. д., 39, 76).

2.2. Имајући у виду чињеницу да асоцијативна граматика обухвата оно што досадашње граматике нису обухватиле, а то су релације: језик—способност → језик—систем и језик—способност → језик—текст (нав. д., 14) и да на нов активан начин фаворизује интегрални опис језика, полазећи од језичке способности а не од језичког система,[4] сматрамо да овим истраживањем проширујемо нека ранија наша истраживања интегралног описа језичких јединица, померајући оквире истраживања са језичког система и на домене језичке способности.[5]

2.3. Истраживање је засновано на когнитивном приступу зато што је овај приступ у пољу изучавања вербалних асоцијација,[6] на основу асоцијативне повезаности говорне и мисаоне делатности, показао прожимање граматике и речника. С обзиром на то да је корпус ограничен само на једну врсту речи, на прилоге, а и због других невалидности корпуса,[7] појаве из домена асоцијативне граматике биће представљене у статички-системном односу.[8] По Ј. Н. Караулову, и овако представљање језичке структуре по одређеним врстама речи спада у домен асоцијативне граматике.[9] На овај начин ће граматичке

---

[4] О битним карактеристикама интегралног приступа језику у асоцијативној граматици, на примеру асоцијативних граматика Ј. Н. Караулова, и о разликама овог интегралног описа и интегралног описа језичких јединица припадника Московске семантичке школе в. нав. д., 26—28.

[5] В. Ристић а, 128—139; Ристић б, 159—166; Ристић в, 223—233.

[6] О вербалним асоцијацијама, њиховом проучавању и лексикографском опису данас, као и о историјату самог питања в. Пипер, 7—22.

[7] Корпус наведених асоцијативних речника није репрезентативан за истраживања у домену асоцијативне граматике због недовољног броја стимулуса и због тога што је заснован само на узорку студентске популације (исп. Стефановић, 24 нап. 4; 34).

[8] Ако се за основу изучавања узима језички систем, садржан у тезаурусним асоцијативним речницима, онда се појаве могу представљати у динамички-активном односу (исп. Караулов б, 14; 51—52).

[9] Таква је *Асоцијативна граматика руског језика* Ј. Н. Караулова из 1993. год. (в. Караулов а).

особености наведених прилога бити представљене независно од других језичких нивоа, јер се међусобна зависност језичких нивоа лексичког фонда може системски представити у активној асоцијативној граматици која се заснива на корпусу асоцијативног речника тезауруса, што су показали резултати рада и истраживања неких руских лингвиста (нав. д., 51—52).

2.4. На основу асоцијата у сва три наведена словенска језика, покушаће да се утврди опсег и лексичка дисперзија асоцијативних поља код прилога, као граматичких, функцијских речи, чиме ће се на посредан начин указати на неке могућности повезивања вербално-семантичког, когнитивног и прагматичког нивоа у АВМ.

2.5. У анализи ће се указивати на сличности и разлике у погледу броја, учесталости и разноврсности асоцијата у асоцијативним пољима наведених прилога у српском, руском и бугарском језику, на основу чега ће се стећи увид у неке њихове граматичке и лексичко-семантичке карактеристике, као и у неке сегменте језичке слике света и социјално-културних карактеристика носилаца ових језика.

2.6. Пратиће се сличности и разлике у језгру асоцијативних поља (АП), као и најбитније карактеристике њихове периферије. Многобројне појединачне реакције на стимулусе прилоге са фреквенцијом 1, које представљају периферију њиховог АП, у сва три словенска језика показују богату лексичку дисперзију, што је неочекивано за количинске прилоге. Међутим, без обзира на мотивацију, показало се да скоро сваки од ових асоцијата чини са стимулусом регуларну или потенцијалну граматичку јединицу, чија се регуларност може остварити минималном трансформацијом. То је најчешће пребацивање асоцијата у форми леме у одређени падежни облик или употреба универзалних предиката без негације и са негацијом, срп. *то је (смо, су)*, рус. *это*, буг. *той е*, којим се повезују чланови асоцијативног пара, у смислу оцене асоцијата или у смислу указивања на истоветност, блискост односно на неистоветност његовог значења са значењем стимулуса.

3.0. Количински прилози степена (*много*) и скупности (*заједно, вместе, заедно*) у сва три словенска језика реализују и друга значења, зависно од врсте речи с којима остварују одређене граматичке јединице. Тако прилози скупности (срп. *заједно*, рус. *вместе* и буг. *заедно*) уз глаголе реализују начинско значење, па се сврставају и у начинске прилоге (исп. нав. д., 59 нап. 1). Нпр. срп. заједно → живети 7, успети 1, заједно → можемо све 1; рус. вместе → жить 22, вместе → победит; буг. заедно → ходим 2, говорим. Количински прилог *много* уз именице и именске речи, као и уз прилоге, употребљава се у значењу оцене.[10] Нпр.: срп. много → љубави 19, среће 18, много →

[10] Прилози оцене, како се у литератури истиче, откривени су на основу АВМ, јер су се они диференцирали од начинских прилога и прилога предикатива када су се ови реализовали уз стимулусе именице (Караулов а, 79, 81).

бело, паметан, много → више, много → дуго, боље, горе и др.; рус. много → счастья 16, радости 4, много → хорошо 9, больше; буг. много → здраве 4, обич 4, много → голям 6, интелигентан, много → хубаво 5, добре 3 и др. (исп. нав. д., 100).

3.1. За све прилоге, па и за наведене, прототипична је функција локације и оцене коју реализују у сиркостантној позицији предиката, па се у случају прилога термин *предикација*, један од основних термина асоцијативне граматике, употребљава у смислу локације и оцене,[11] односно у смислу секундарне предикације.[12]

3.2. За разлику од других прилога, нпр. начинских прилога или прилога за време који се јављају у примарној, доминантној сиркостантној позицији, прилози степена и скупности јављају се у другостепеној, недоминантној сиркостантној позицији, што је већ показано у досадашњим истраживањима на основу мање учесталости и броја реакција ових прилога уз стимулусе глаголе, а што у овом истраживању потврђује и мања учесталост и број реакција глагола уз стимулусе прилоге. На основу асоцијација утврђено је да се у сиркостантној структури глагола (са 10 потенцијалних места прилошких допуна у асоцијативном пољу) максимално реализује 7 различитих позиција, при чему се, на основу веће, односно мање учесталости, издвајају примарне, доминантне и другостепене, недоминантне сиркостантне позиције. Тип сиркостантне позиције условљен је значењем глаголских лексема, али, како се у овом истраживању показало, и значењем прилошких лексема. Ова семантичка двосмерност односа стимулуса и реакција представља специфичну закономерност која делује у АВМ у виду њених дисипативних структура. Код већине глагола прилошки сиркостанти најчешће се реализују као начински прилози, а именички као одредбе места и они имају статус доминантних, примарних позиција. За разлику од њих прилози степена и скупности, како је утврђено на основу асоцијативних поља глагола (нав. д., 108 109—116, 124), а како показују и асоцијативна поља самих разматраних прилога, имају статус другостепених, недоминантних сиркостантних позиција, јер се у двосмерном односу стимулуса и реакција јављају у малом броју асоцијата и са ниском фреквенцијом.

3.3. Другостепена, недоминантна позиција прилога степена и скупности условљава ограничен и једноличан број сиркостантних функција у речничком чланку прилога стимулуса са глаголима реакцијама.

---

[11] Према Ј. Н. Караулову овај тип предикације репрезентују заменички прилози, који практично обједињују све врсте прилога издвојених на основу морфолошких и семантичких критеријума у традиционалној граматици: начинске прилоге, прилоге за место, прилоге управљености, количине, степена, времена, узрока и циља (Караулов б, 58—59).

[12] Појам предикације у ширем смислу у асоцијативној граматици обухвата предикацију саму по себи и секундарну предикацију (нав. д., 34).

Тај број је знатно већи и разноврснији када се уз прилоге стимулусе реализују именички асоцијати, било у виду граматикализованих, било у виду неграматикализованих јединица. Тако корпус асоцијативних речника у сва три словенска језика показују мали број глагола реакција и ниску учесталост (в. сегмент синтагме, синтаксеме под в) и сегмент реченице у прилогу 1 и 2). У паровима асоцијата глагола са стимулусом прилога *мно̄го* реализује се једнотипска сиркостантна функција степена, а њихова учесталост у српском и руском језику креће од 2 до 4, а у бугарском језику је нешто већа, од 2 до 10. Код прилога *заједно, вместе, заедно* глаголи у асоцијативном пољу се јављају са нешто већом фреквенцијом, у руском језику то су фреквенције 22, 19, 12 и 9, у српском 15, 7 и 4, а у бугарском језику су знатно мања, 8 и 2 (в. назначене сегменте у прилогу 1 и 2).

3.4. Показало се да је ниска фреквенција асоцијативне повезаности количинских прилога степена и скупности са глаголима условљена семантичким, а не граматичким својствима глаголских и прилошких лексема. Наиме, на основу глаголских одредница у асоцијативном речнику, утврђено је да спојивост глагола и количинских прилога степена и скупности није ограничена глаголским видом и родом,[13] што се потврдило и код одредница количинских прилога.

Спојивост неограничену видом илуструју следећи примери из корпуса: срп. много → имати 3, радити 2 према много → испунити 1; заједно → живети 7, шетати 1 према заједно → остати 4, успети 1; рус. много → пить 4 према много → обещать 1; вместе → (весело) шагать 1 према вместе → победить 1; буг. много → искам 10 према много → изисквам 1; заедно → ходим 2 према заедно → ще се справим 1.

Спојивост неограничену прелазношћу глаголске радње потврђују следећи примери у сва три језика: срп. заједно → имати 1 према заједно → шетати 1; рус. вместе → идти 9 према вместе → работать 2; буг. заедно → ходим 2 према заедно → работим 1; срп. много → желети 1 према много → вредим 1; рус. много → читать 1 према много → спать 1; буг. много → обичам 4 према много → ходя 2.

4.0. Оба наведена типа прилога у сва три словенска језика, како показује корпус, припадају прилозима неограничене колокабилности јер се јављају у споју са именским речима, прилозима и глаголима. То је евидентно у структури граматичко-семантичког нивоа асоцијативних поља представљених у прилогу 1 и 2, а показаће се и бројчаним подацима заступљености појединих врста речи и њихових облика. Запажено је да се у асоцијативним пољима разматраних прилога у сва три језика јавља различит број реакција у погледу врста речи.

---

[13] О условљености актантне и сиркостантне структуре глаголским видом и прелазношћу глагола, односно о ограниченој спојивости неких прилошких група наведеним параметрима в. Караулов а, 106—108; 118—120 табеле и Караулов б, 60—62.

4.1. За прилог *заједно, вместе, заедно* у сва три језика највећи број реакција су именице, и то по реду: у бугарском језику укупан број именица 122, од тога је 97 у форми леме а 25 у форми синтагми и облика; у српском језику их је 106, од тога 80 у форми леме, а 26 у форми синтагми и облика; у руском језику укупан број је 67, а од тога 42 у форми леме а 25 у форми синтагми и облика.

У српском и бугарском језику други по броју су прилози реакције; у бугарском језику укупан број прилога је 36, а од тога 32 су прилози а 6 синтагме и предикативи; у српском 34, од тога 22 у основном облику, 3 у форми синтагме и 9 у форми предикатива.

У руском језику на другом месту по броју су глаголи реакције, укупно 48, док се прилози реакције по броју јављају на трећем месту; укупно 35, од тога сами прилози 26 а предикативи и синтагме 9.

У српском и бугарском језику глаголи реакције јављају се на трећем месту; у бугарском 29, а у српском 21.

Затим, у сва три језика, по броју, заменице асоцијати јављају се на четвртом месту, у руском и бугарском језику их има 16, а у српском језику 11.

Пето место у сва три језика заузимају придеви реакције, у бугарском језику 15, у српском 6 и у руском 5.

У сва три језика бројеви се јављају на шестом месту, у српском и бугарском укупно 3: срп. *оба, обоје, једно*; буг. *двама, двамата, две*, а у руском 2: *оба, двое*. Слична ограниченост по броју и учесталости утврђена је у асоцијативном пољу бројева у којима се јавља веома мали број прилога реакција (исп. нав. д., 123), чиме се, такође, потврђује закономерност АВМ у уравнотеженом двосмерном регулисању граматичко-семантичких односа између стимулуса и реакција.

У сва три језика јављају се и партикуле реакције, у бугарском 3: *да, не, вече*; у српском и руском по једна, и то супротне по значењу, у руском то је партикула *да*, а у српском партикула *не*.

И, најзад, у српском и бугарском језику јавља се и по један предлог реакција, у српском предлог *са*, а у бугарском предлог *за*. У руском језику предлог *с (со)* и у бугарском језику предлог *с (със)* јављају се само у моделу двеју речи са именицама и заменицама, у руском: *с другом 16, с ним 11, с нами 10, с ней 5, с тобой 20, со всеми 9, с друзьями 6, с девушкой 4, с народом 2, со смертью 2, с мужем 1, с товарищем 1* и др.; у бугарском: *с мен 3, с него 3, с всички 2, с партньора 1* и др. У српском језику јављају само два примера предлошко-падежне синтагме: *са Србијом, са Србима* са фреквенцијом 1.[14] Предлог *за* јавља се у предлошко-падежној синтагми само у једном примеру, и то у бугарском језику: *за България 4.* У обрнутом редосле-

[14] У руском језику, по Ј. Н. Караулову, модел *заједно с ким* може да се реализује двојако: као синтагма сложеног предлога *заједно с* и именице односно заменице која попуњава актантну позицију глагола, или као прилошка одредба која заузима позицију у сиркостантној структури глагола (Ушао је *заједно с другом*) (Караулов а: 124).

ду предлога стимулуса, како је показано на примеру предлога *из* у руском језику, прилози реакције јављају се ретко, и то у функцији синонима—конкретизатора, који прецизирају значење места и управљености. Овај однос се, по J. H. Караулову, у АВМ реализује као однос синонима или аналога, зато што се не остварује синтагматски веза типа предлог + прилог односно прилог + предлог (нав. д., 124). Исти однос је, вероватно, реализован и на примерима парова српског *заједно* → *са* и бугарског *заедно* → *за*, у којима се предлози јављају у функцији синонима—конкретизатора, јер значење скупности прецизирају у смислу друштва и смислу циља.

4.2. Код прилога стимулуса *много* такође се јављају спојеви са различитим врстама речи. У сва три језика се на првом месту по броју јављају именице: у бугарском укупно 126, 121 самосталних и 5 у синтагмама; у српском укупно 122, у генитиву множ. 67 а у једнини 55; у руском укупно 105, у генитиву 21 а у једнини 84.

На другом месту у српском и бугарском језику, као и код прилога *заједно*, *заедно*, јављају се прилози реакције: срп. укупно 43, прилози 28, предикатива 11 и синтагми 4; буг. укупно 41, прилози 30, предикативи и синтагме 11.

У руском језику, као и код прилога *вместе*, на другом месту по броју су глаголи реакције, укупно 25, а прилози реакције по броју се јављају на трећем месту: укупно 19, прилози 7, предикативи и синтагме 12.

У бугарском на трећем месту су глаголи реакције, 20, док с у српском на трећем месту по броју јављају придеви реакције, 18.

У бугарском и руском језику, као и код прилога *заедно*, *вместе*, на четвртом месту по броју јављају се придеви, буг. 25, рус. 6; а у српском језику на четвртом месту се јављају глаголи реакције, 12.

У сва три језика заменице се јављају на петом месту, срп. и буг. 7 и рус. 6.

5.0. Са културолошког аспекта занимљиви су бројчани показатељи фреквенције и места, ранга асоцијата у асоцијативном пољу, при чему су нарочито индикативни исти асоцијати у сва три језика или у два језика.

5.1. Тако се код прилога *заједно, вместе, заедно* на првом месту по фреквенцији јављају различити асоцијати у сва три језика: у српском језику заменица *сви 98*, у руском прилог *всегда 25* и бугарском број *двама 44*.

У првих 10 места по учесталости у сва три језика нађене су исте следеће реакције: срп. *одвојено 21*, рус. *врозь 21* и *порознь 13* и буг. *отделно 6*; срп. *увек 28* и *заувек 26*; рус. *всегда 25*, на првом месту и рус. *навсегда 20*; буг. *винаги 39* и *завинаги 38*.

У српском и бугарском језику јављају се исте следеће реакције: срп. *сви 98*, на првом месту и буг. *любое 26* и *всички 15*; срп. *срећа 10* и буг. *щастие 15*; срп. *породица 10* и буг. *семейство 7*.

У руском и бугарском језику јављају се исте следеће реакције: рус. *вдвоем 17* и буг. *двама 44* на првом месту; рус. *с тобой 20* и буг. и *с теб 25*; рус. *дружба 15* и *друзья 13* и буг. *приятел 11*, *приятели 7* и *приятелство 6*; рус. *быть 12* и буг. *сме 8*.

У укупном броју реализација у сва три језика јављају се исте следеће реакције: *породица* и *семейство* у српском и бугарском се јављају у првих десет асоцијата по учесталости, док се у руском реч *семья* јавља на тринаестом месту са учесталошћу 9; затим срп. *живети 7* на дванаестом месту и *живот 6* на тринаестом месту; рус. *жить 22* на другом месту и буг. *живот 3* на тринаестом месту; срп. *љубав 40* на трећем месту, рус. *любовь 11* на једанаестом месту и буг. *влюбени 2* на четрнаестом месту; срп. *пријатељ, пријатељство* и др. које се у руском и бугарском језику јављају у првих 10 места у српском се јављају на петнаестом месту са фреквенцијом 3.

У сва три језика по фреквенцији већој од један реализује се различит број асоцијата: у руском 19 (укупан број 174), у српском 17 (укупан број 194), а у бугарском 14 (укупан број 231), док се по лексичкој дисперзији са фреквенцијом 1 највише истиче асоцијативно поље у бугарском језику: 161 асоцијата, затим у српском 131 и у руском 107. По укупном броју различитих реакција на првом месту је руски језик 593, затим бугарски 579, па српски 414.

По броју испитаника без одговора на првом месту је српски 89, затим руски 17 и бугарски 12. По богатству асоцијација и лексичкој дисперзији предњачи бугарски језик, затим следи руски, а најмање вредности у овом погледу показује српски језик.

5.2. Код прилога *много* на првом месту по учесталости у српском и бугарском јављају се прилози: срп. *пуно 136*, буг. *малко 92*, а у руском именица *денег 121*.

У првих 10 места у сва три језика јављају се исти следећи асоцијати: буг. *малко 92* на првом месту, срп. *мало 124* и рус. *мало 107* на другом месту; рус. *денег 121* на првом и *деньги 17* на трећем месту, срп. *пара 39* на трећем и *новац 22* на четвртом месту и буг. *пари 53* на другом месту; срп. *среће 18* на седмом месту, рус. *счастья 16* на четвртом и *счастье 6* на деветом месту и буг. *щастие 12* на шестом месту; буг. *хора 23* на трећем месту, рус. *людей 11* на петом месту и срп. *људи 16* на деветом месту.

Само у српском и руском јављају се исти следећи асоцијати: срп. *година 22* на четвртом месту, рус. *лет 6* на деветом месту; срп. *љубави 19* на шестом месту, рус. *любви 5* на десетом месту.

Само у српском и бугарском јављају се исти следећи асоцијати: срп. *превише 21* на петом месту и буг. *повече 7* на десетом месту.

У сва три језика до фреквенције веће од један јавља се различит број реакција, срп. 20, укупно 199; рус. 13, укупно 163, и буг. 15, укупно 221, док се по лексичкој дисперзији са фреквенцијом један највише опет истиче бугарски 163, затим српски 135 и руски 113. По

укупном броју различитих реакција на првом месту је руски 593, затим бугарски 580 и на крају српски 354.

По броју испитаника који нису дали одговор највише их има у српском 20, затим у руском 19 и у бугарском 14.

И код овог прилога, као и код прилога *заједно, вместе, заедно*, по богатству реакција, лексичкој дисперзији предњачи бугарски језик, затим следи руски и на крају српски језик.

6. Поред броја и учесталости асоцијата и њихове лексемске дисперзије могао би се, на основу учесталости асоцијата, представити степен њихове граматикализације, који се одређује на основу укупног броја парова стимулус—реакција који чине граматикализовану јединицу према укупном броју осталих реакција (исп. Стефановић, 30—33). Међутим, мора се имати у виду чињеница да се у случају прилога стимулуса, као непроменљивих речи, проценат граматикализације не може мерити бројем њиховог обличког варирања,[15] него на основу других, за прилоге релевантнијих критеријума, а то су њихова семантичка својства и дијапазон њихове колокабилности. Граматичко-семантички ниво асоцијативних поља истраживаних прилога показује да се најчешће јављају реакције које са стимулусом чине синтаксему односно модел двеју речи, мада су нека истраживања асоцијативног поља прилога *мно̄го* у српском и руском језику, рађена на мањем корпусу српског језика, показала другачије резултате (в. Стефановић, 33).

7.0. За упоређивање података из представљеног граматичко-семантичког нивоа асоцијативних поља прилога степена и прилога скупности у српском, руском и бугарском језику, показали су се занимљиви још неки показатељи.

7.1. Тако је примећено да је на граматичко-семантичком нивоу сложенија структура прилога скупности у сва три словенска језика него структура прилога степена. Код прилога скупности већи је број типских реализација у сегменту потенцијалних синтагми и реченица, а асоцијати реакције у форми леме по својој семантици упућују на два типа потенцијалних синтагми: на инструменталне синтагме с предлогом *с* (*са, со, със*) и на синтагме у другим падежима с различитим предлозима. То су акузатив, локатив, генитив и датив. Затим се, осим реализованих реченица, јављају и три типа потенцијалних реченица: један са предикативима и другим речима оцене, и друга два са предикатима којима се указује на блискост или супротност по значењу стимулуса и њихових асоцијата. И сегмент синтагми, синтаксема је комплекснији код прилога скупности. У сва три језика једнаке су прве три типске реализације: са асоцијатом у падежном об-

[15] У истраживањима асоцијативних вербализација утврђено је следеће: ако је стимулус у форми лема, граматикализоване реакције представљају око 60%, а ако је стимулус у граматикализованој форми, такве реакције крећу се између 73% и 94% (Стефановић, 33).

лику, са асоцијатом у форми леме и променом редоследа и са асоцијатом прилогом и променом редоследа. У бугарском изостаје синтаксема прилога *заедно* са инфинитивом глагола, док је овај тип синтаксема реализован у српском и руском језику. Међутим, у српском језику се као пета могућност, а у бугарском као четврта у овом сегменту реализују спојеви прилога и предлога: срп. *заједно* → *са*, буг. *заедно* → *за*.

7.2. Код прилога степена јавља се само један тип потенцијалних синтагми са асоцијатима у форми леме, који се пребацивањем у генитив множине трансформишу у регуларне синтагме. Код потенцијалних реченица изостају реченице са предикативима и другим речима оцене.

7.3. Код оба типа прилога, у сва ти језика, поред поменутих сегмената на граматичко-семантичком нивоу реализују се и сегменти синтаксема у форми реченице и у форми одговора, реплике.

7.4. Сегмент творбене мотивације евидентан је у сва три језика, али је потврђен малим бројем асоцијата и малом учесталошћу: срп. много → бројно 1 може се и творбено повезати са стимулусом у сложеницу *многобројно* (асоцијат *бројно* се на основу граматичких критеријума сврстава и у прилошку парадигму); затим заједно → заједница 3; рус. много → масштабный у *многомасштабный*; буг. много → многобразие 2, множество 2 и множественост 1. Парови асоцијата срп. *заједно* → *са* и буг. *заедно* → *за*, могу се, осим на протумачен начин, третирати и као сложени прилошко-предлошки изрази, па би се са тог аспекта и они могли сврстати у сегмент творбене мотивације.

7.5. Код прилога *много* у српском и бугарском језику јавља се и фонетско-фонолошка мотивација: буг. *Конго1* и *мнооого1* и срп. *коко 1* и *Конго 1.* Оне су занимљиве и због експресивних ефеката, па би им се у том смислу могли придружити и прилози реакције из енглеског језика: прилог *forever* у сва три језика, буг. заедно → forever 2, руски вместе → forever 1 и срп. заједно → forever 1; затим прилог many, само у бугарском много → many 1.

7.6. На крају граматичко-семантичког нивоа асоцијативних поља прилога *много* и *заједно, вместе, заедно*, у сва три језика, наведени су асоцијати који се нису могли укључити ни у један граматичко-семантички сегмент. То је мали број примера: срп. заједно → воља, звук 1; буг. заедно → плитка, рамене, сноп, съдба, съпричасност, топлота, филм 1 и рус. вместе → большой, веселый, рукопожатие, хороша, пастель, Тимур и его команда 1. За прилог *много* остао је само један несврстани асоцијат, и то у руском језику: много → Миринды 1.

Задржани су бројчани подаци из асоцијативних речника о броју испитаника, укупном броју различитих асоцијација са фреквенцијом већом од један, укупном броју асоцијација са фреквенцијом 1 и укупном броју испитаника који нису имали реакцију на стимулусе (*в. прилоге 1 и 2*).

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

Асоцијативни речник српског језика — Предраг Пипер, Рајна Драгићевић, Марија Стефановић, *Асоцијативни речник српског језика (I део; од стимулуса ка реакцији)*, Београд, 2005.

Караулов а — Ю. Н. Караулов, *Ассоциативная грамматика русского языка*, Москва, „Русский язык", 1993.

Караулов б — Ю. Н. Караулов, *Активная грамматика и ассоциативно-вербальная сеть*, Москва, 1999.

Славянский ассоциативный словарь — Н. В., Уфимцева, Г. А. Черкасова и др., *Славянский ассоциативный словарь, русский, белорусский, болгарский, украинский*, Москва, 2004.

Пипер — Предраг Пипер, *О вербалним асоцијацијама, њиховом проучавању и лексикографском опису*, Асоцијативни речник српског језика (I део; од стимулуса ка реакцији), Београд, 2005, 7—22.

Ристић а — Стана Ристић, *Партикула* само *у светлу теорије интегралног описа језика*, Стана Ристић, Милана Радић-Дугоњић, Реч. Смисао. Сазнање (студија из лексичке семантике), Београд, Филолошки факултет Београдског универзитета, Београд, 1999, 128—139.

Ристић б — Стана Ристић, *Категорија очекиваности у неким лексичким и граматичким јединицама*, Научни састанак слависта у Вукове дане 28/2, Београд, 1999, 159—166.

Ристић в — Стана Ристић, *Конкуренција неких лексичких и граматичких средстава у градирању прагматичке квантификације*, Научни састанак слависта у Вукове дане 29/1, Београд, 2000, 223—233.

Стефановић — Марија Стефановић, *Од асоцијативног речника према асоцијативној граматици*, Асоцијативни речник српског језика (I део; од стимулуса ка реакцији), Београд, 2005, 23—55.

ПРИЛОГ 1
ЗАЈЕДНО

српски ЗАЈЕДНО	бугарски ЗАЕДНО	руски ВМЕСТЕ
Синтагме — синтаксеме: а) са асоцијатом у падежном облику: у Европу 2, у групи 2, у пару 2; до краја, до победе, на ручак, у победе, у рату, у свему, у свет, са неким, са њим, са Србијом, са Србима, скупа у ноћ 1; б) са асоцијатом у форми леме уз промену редоследа са стимулусом: сви 98, сами 7, дечко и ја 2, ДОС 10, Европа 2, СПО 2, ДС, он и ја 2, ја и он, оба, обоје, Србија и Црна Гора, супружници, све, ми 9, брачни пар 2, сви ми 2, људство, два, група пријатеља, Лаза и ја, момак и девојка, момак и ја, муж и жена, студије, тренутак, ЕКВ, Електрични оргазам, руке 1; в) са асоцијатом глаголом у форми инфинитива: живети 7, остати 4, бити, имати, шетати, учити, успети, волети се 1; г) са асоцијатом прилогом уз промену редоследа са стимулусом: увек 29, заувек 26, никад 9, опет 6, поново 2, свуда 2, довека, никада, одувек, сада, ретко; forever 1; д) са асоцијатом предлогом: заједно → са 2;	**Синтагме — синтаксеме:** а) са асоцијатом у падежном облику: с теб 25, за България 4, с мен 3, с него 3, с нея 3, в смъртта 2, на кино 2, с всички 2, с тебе 2, в гроба, в джунглата, в живота, влеглото, в рая, в труд и бой, в трудности, във всичко, до живот, до смъртта, на купон, на лов, на път, ръка за ръка, с взаимопомощ, с любима, с мастика, с' общи усилия, с партньора, с приятели, хванати за ръце, хванати ръце 1; б) са асоцијатом у форми леме и променом редоследа са стимулусом: ние 2, всички, влюбен, всичко, аз и тя, момиче и момче, две 1; в) са асоцијатом прилогом и променом редоследа са стимулусом: винаги 39, завинаги 38; г) са асоцијатом предлогом: заедно → за 1;	**Синтагме — синтаксеме:** а) са асоцијатом у падежном облику: с тобой 20, с другом 16, с ним 11, с нами 10, со всеми 9, с друзьями 6, с ней 5, на всю жизнь 4, по жизни 4, с девушкой 4, с подругой 4, со мной 3, с семьей 3, с вами 2, с кем-то 2, с любимым 2, с народом 2, с ними 2, со смертью 2, в огонь, в отпуск, всю жизнь, до смерти, друг с другом, душой и телом, за руки, к рынку, на край света, с братвой, с мужем, с товаришем, я с девушкой 1; б) са асоцијатом у форми леме и променом редоследа са стимулусом: дружба 15, друзья 13, все 9, мы 8, двое 4, влюбленные 2, муж и жена 2, ребята, оба, руки 1; в) са асоцијатом глаголом у форми инфинитива: жить 22, весело шагать 19, идти 9, быть 12, гулять 4, делать 4, петь 4, спать 3, ходить 3, шагать 3, весело шагать по просторам 3, пить 2, работать 2, взяться, выпивать, добиться, есть, играть, кататься, купаться, любить, общаться, отдыхать, ходить в школу 1; г) са асоцијатом прилогом и променом редоследа са стимулусом: всегда 25, навсегда 20, надолго 2, всегда рядом, и навсегда, навеки, навечно, навсегда вдвоем, никогда, опять, снова, туда, forever 1;

Потенцијалне синтагме 1 (пребацивање асоцијата у падежни облик с предлогом, најчешће локатив с предлогом у): љубав 40, живот 6, срећа 10, брак 13, коалиција 13, ДОС 10, друштво 13, породица 9, група 9, веза 4, пријатељство 3, успех 3, Европа 2, мир 2, политика 2, секс 2, СПО 2, тим 2, борба, будућност, чежња, другарство, ДС, Југославија, кошарка, кошаркашка репрезентација, напад, орбита, песма, Плејбој, протест 96, рад, рат, царство, репрезентација, савез, солидарност, СП, школа, велика љубав, загрљај, земља (на земљи), звезда (до звезда) 1;	**Потенцијалне синтагме 1** (пребацивање облика асоцијата у локатив или акузатив с предлозима): щастие 15, семейство 7, приятелство 6, група 5, сигурност 5, сила 5, радост 4, живот 3, легло 3, среща 3, ръце 3, брак 2, вечност 2, връзка 2, докосване 2, купон 2, надежда 2, помощ 2, слънце 2, тим 2, ансамбъл, благоприличие, блаженство, близост, букет, вертеп, прегръдка, веселие, група, екип, емоции, задруга, здрач, игра, идване, компромис, комунизъм, контакт, кръв, ласки, местни избори, миг, нов живот, обич, общество, огледало, отговорност, отношения, пейка, летима, подкрепа, път, работа, семейство, спокойствие, тандем, трудности, тълпа, филм 1;	**Потенцијалне синтагме 1** (пребацивање облика асоцијата у локатив или акузатив с предлозима): любовь 11, счастье 4, веселье 2, коллектив 2, отдых 2, пара 2, союз 2, брак, гурьба, жизнь, парочка, поход, похороны, пути, радость, свадьба, страдание, толпа, виноград, тусовка 1;
Потенцијалне синтагме 2 (пребацивање асоцијата у инструментал с предлогом с, са): деца 2, дечко 2, Ђинђић 4, људи 4, пријатељи 3, свет 3, ДОС 10, СПО 2, ДС, Срби 2, Црногорци, ја, мој момак, нација, родитељи, руља, СП 1;	**Потенцијалне синтагме 2** (пребацивање облика асоцијата у инструментал с предлог с, *със*): любое 26, приятел 11, приятели 7, компания 4, дружина 2, Ани, белезници, жена, колеги, братя, Луи, мама, мацка, мъж, нея, двама 44, двамата 4, двама души, хора, човек 1;	**Потенцијалне синтагме 2** (пребацивање облика асоцијата у инструментал с предлог с): семья 9, друг 5, жена 2, братья, компания, люди, мама, музыка, наша группа, он, подруги, сестра, товарищи 1;
Утицај морфологије (семантике) стимулуса (рекције прилози): скупа 78, одвојено 28, јединствено 5, посебно 2, укупно 2 индивидуално, појединачно, удвоје, удружено, отуђено, позитивно, раздвојено, састављено, сложно, снажно, спојено, јаче;	**Утицај морфологије (семантике) стимулуса** (рекције прилози): отделно 6, задружно 4, съвместно 4, неразделно 3, вкупом, вместе, дружно, заедно, индивидуално, насаме, срещу 1;	**Утицај морфологије (семантике) стимулуса** (рекције прилози): врозь 21, весело 19, вдвоем 17, порознь 13, хорошо 13, дружно 6, рядом 6, раздельно 5, сообща 5, отдельно 4, рознь, близко, крепко, наедине, разом, ночью, совместно 1;

Реченице: смо јачи 15, смо најјачи, боље је, можемо све, се дружимо, успели, могу, руке горе, сви у напад 1;	**Реченице**: сме 8, ходим 2, ще бъдем 2, вървим, говорим, да бъдем, да бъдем ако сме приятели, да вървим, карам, работим, сме всеки ден, сме навсякъде, сме по-силни, съпреживявам, танцуваме, търсим, търся, успяваме, ще се справим, ще услееш, двама обичащи се 1	**Реченице 1**: гуляем 2, живем 2, будем, будем мы в Одессе, жили, идем, любят, можем, мы семья, мы сила, мы сможем все, надо быть всем, победит, поедем, поем, пойдем, свернем горы, соберемся, споем 1; **Реченице 2** (са именским предикатом и предикативима): веселей 5, лучше 2, быстрее, веселее, легко, легче, сильнее, спокойно 1;
Потенцијалне реченице 1 (додавање универзалног предиката *је, смо, сте, су*: пар 27, ми 9, јачи 5, лепо 2, безбедно, блиставо, досадно, тесно, лоше, јаки, једно, милина, срећни 1;	**Потенцијалне реченице 1** (додавање универзалног предиката: *е, сме, са*): добре 4, щастливи 3, весело 2, влюбени 2, силни 2, хубаво 2, невъзможно 1;	**Потенцијалне реченице 1** (додавање универзалног предиката *это* у смислу идентификације значења стимулуса): не один, переплетение, содружество, единство, сила, сотрудничество, сплоченность 1;
Потенцијалне реченице 2 (додавање универзалног предиката *то је*, у смислу идентификације значења стимулуса): слога 9, снага 5; јачина 4, целина 3, скуп 3, дружење 2, испуњење, колегијалност, неопходност, окупљање, помоћ, повезаност, сигурност, стабилност, топлина, удружени, планета за руке 1;	**Потенцијалне реченице 2** (додавање универзалног предиката *той е*, у смислу идентификације значења стимулуса): двойка 4, в едно 3, не-разделни 3, единение 2, единство 2, общо 2, сплотеност 2, съвместност 2, цялост 2, взаимност, тройка, двамата с теб, единствен, досада, единство, задружност, неразделно, цяло, несамостоятелност, необходимост, несамота, нужен, обединени, общ, свръзка, събрани, съвкупност, съвместимост, споделяне, > 3 души 1;	**Потенцијалне реченице 2** (додавање универзалног предиката са негацијом *это не* у смислу истицања супротности или различитости значења са стимулусом): один 5, одиночество 1;
Потенцијалне реченице 3 (додавање негираног облика универзалног предиката *то није*, у смислу истицање супротности, неистоветности са стимулусом): сам 2, растављени 2, неслога, неуспех, усамљеност, одвојена, растанак 1;	**Потенцијалне реченице 3** (додавање негираног облика универзалног предиката *той не е*, у смислу истицања супротности, неистоветности са стимулусом): разделени 6, поотделно 4, сами 3, сам 2, споделеност 2, единни, раздяла, разходка, самота, 1;	

Реакције одговори: не иде 2, некад смо јачи сами, ’ајмо сви, јесмо, када, мора тако, волео бих, заувек заједно, ми то можемо, могу, не, што да не 1;	**Реакције одговори**: да; не; да, ама не; докъде?; и поотделно; кога; къде?; можем...; не винаги; не за дълго; не съм сам; но през ограда; приятно прекарване и весели мигове; само в мечтите 1.	**Реакције одговори**: в каком?, в каком месте?, да 1;
Творбена мотивација: заједно → заједница 3.		**Творбена мотивација**: вместе → совместно 1.
Асоцијати који се не уклапају у граматичку структуру: воља 1, звук 1. 800 (173, 484, 136) + 194 + 89 + 131	Асоцијати који се не уклапају у граматичку структуру: плитка, рамене, сноп, съдба, съпричастност, топлота 1. 579 + 231 + 12 + 161 + 17	Асоцијати који се не уклапају у граматичку структуру: большой, веселый, рукопожатие, Тимур и его команда, хороша, пастель 1. 593 + 174 + 17 + 107 + 16

ГРАМАТИЧКО-СЕМАНТИЧКИ НИВО АСОЦИЈАТИВНИХ ПОЉА КОЛИЧИНСКИХ ПРИЛОГА СТЕПЕНА

ПРИЛОГ 2
МНОГО

српски МНОГО	**бугарски МНОГО**	**руски МНОГО**
Синтагме — синтаксеме: а) са асоцијатом у падежном облику: пара 39, година 22, љубави 19, среће 18, људи 16, новца 12, жеља 7, тога 6, обавеза 5, посла 4, брига 3, нечега 3, проблема 3, свега 3, времена 3, хране 2, килограма 2, невоља 2, пријатеља 2, ствари 2, труда 2, успеха 2, знања 2, штошта 2, бомбона, чоколада, чега, деце, игара, искуства, јагода, књига, косе, лепоте, лишћа, мучнина, мука, памети, планина, потрага, пруга, рада, радости, сати, слаткиша, слика, сунца, шуме, туге, вожње, врећа, здравља, забаве, зла, злата, журбе 1; б) са асоцијатом прилогом или придевом: више 14, велико 4, богат 3, лепо 2, неиздрживо 2, бело, добар, дуг, паметан, још, боље, дивно, добро, досадно, дуго, горе, лако, пре, претрпано, скупо, слатко, веће 1; в) са асоцијатом глаголом у форми инфинитива: имати 3, радити 2, волети 2, желети 2, хтети, испунити, јести 1; г) везани спојеви: много → пута 1;	**Синтагме — синтаксеме:** а) са асоцијатом у падежном облику: пари 53, хора 23, деца 9, време 5, здраве 4, обич 4, цветя 4, думи 3, приятели 3, проблеми 3, грижи 2, мечти 2, мравки 2, поздрави 2, успехи 2, числа 2, глупости, гори, желания, жени, звезди, зеле, зеленчуки, знания, интерпретация, книги, коли; кретени, круши, листи, мисли, мобилни, мъже, на ангели, надхвърлени граници, неприятности, нерви, подробности, птици, ръце, сливи, сълзи, съмнения, тичане, трохи, трудности в живота, усмивки, химери, чаши, чертежи, чувства, чушки, ябълки, ядене 1; б) са асоцијатом прилогом или придевом: голям 6, хубаво 5, важно 4, добре 3, гот 3, жалко 2, голямо 2, добър 2, бърз, гладен, готин, богат, бяло, велико, весели, голям брат, излишен, интелигентен, нагли, потайни, тъп, умен, уют, хубава, щастлив, ясно, безсмислено, бързо, гадно, далече, красиво, различно, силно, скоро, странно, често, силен, скъпо, слаб, твърд, твърде много; в) везани спојеви: много → път, много → шум за нищо 1;	**Синтагме — синтаксеме:** а) са асоцијатом у падежном облику: денег 121, всего 17, друзей 16, счастья 16, людей 11, дел 10, добра 8, пива 7, лет 6, света 6, шума 6, времени 5, еды 5, куча 5, любви 5, радости 4, цветов 4, воды 3, снег 3, уроков 3, хлеба 3, грибов 2, мыслей 2, нас 2, работы 2, слов 2, хорошего 2, чего 2, чисел 2, алых роз, банан, вещей, лиц, власти, водки, воздуха, воров, ворон, врагов, груш, дверей, девочек, девушек, девчонок, денег и счастья, деревьев, детей, достаток, дураков, желчи, жизни, забот, заданий (работы), зубов, игрушек, идей, интересов, киви, книг, конфет, кушанья, неприятностей, нового, новостей, оперативной памяти, ощущений, проблем, радостей, рыбы, слов, снов, соли, счастливых людей, туч, улыбок, ума, устриц (остриге), чего-то, чувств, яблок, ягод 1; б) са асоцијатом прилогом или придевом: хорошо 9, больше 1; в) са асоцијатом глаголом у форми инфинитива: пить 4, говорить 3, читать 3, делать 2, думать 2, знать 2, обещать 2, хотеть 2, болтать, есть, кушать, работать, спать 1; г) везани спојеви: много → раз 3, лет тому назад, ли 1;

Потенцијалне синтагме (пребацивање асоцијата у генитив): новац 22, љубав 12, срећа 9, паре 8, храна 4, радост 4, деца 3, проблем 3, здравље 3, бол 2, претеривање 2, уживање 2, време 2, задовољство 2, алавост, бомбоне, дан, године, каиш, кич, књиге, криминал, кукуруз, лешник, лонац, миш, музика, нестрпљење, неумереност, незадовољство, обавезе, одећа, пољубац, посао, прашак, пријатељи, пријатељство, проблеми, сан, себичност, сигурност, скромност, сладолед, смех, смисао, патња, џип, срце, ствар, шећер, тањир, трезор, воће, вожња, знање, живот, загађеност, захтеви, замак, злато 1;	**Потенцијалне синтагме** (прбацивање асоцијата у генитив): щастие 12, неща 11, нещо 4, радост 3, куп 3, алчност 2, народ 2, работа 2, храна 2, богатство, бол, бягане, болка, говор, град, дъжд, имот, изобилие, пространство, качество, цел, кръв, мисъл, обещание, пазар, парк, простотия, излишне, пясък, планина, разнообразие, разнопосочност, разочарование, разум, ракия, скорост, слънце, трева, труд, тъмнина, удобство, удоволствие, целомъдрие, цифра, чувство, шум, число, 1;	**Потенцијалне синтагме** (пребацивање асоцијата у генитив множине): деньги 17, счастье 6, время 3, люди 2, народа 2, вода 2, беззаботность, водка, жадность, зло, лето, мама, гора, гости, дела, день, еда, звезды, проблема, ребята, силы, свет, удача, уроки, числа, вкусное 1;
Утицај морфологије (семантике) стимулуса (рекције прилози): пуно 136, мало 124, превише 21, доста 10, довољно 3, сувише 6, много 2, никад 2, овде 2, претерано, бесконачно, највише, не превише, непознато, огромно, овеће, стога, супер, увек, врло 1;	**Утицај морфологије (семантике) стимулуса** (рекције прилози): малко 92, повече 7, безброй 4, много 4, достатъчно 3, прекалено 3 (претерано), бая 2 (прилично), доста 2, огромно 2, относително 2, безчет, излишно, кога, максимално, неизброимо, неограничено, никога, още по, прекомерно, умерено, many 1;	**Утицај морфологије (семантике) стимулуса** (рекције прилози): мало 107, достаточно, много, очень, очень много 1;
Реченице: има да се учи, смо јаки, вредим 1;	**Реченице**: искам 10, обичам 4, мисля 2, ходя 2, говоря, боли, болеет, бързам, време мина, желая, знаеш, изисквам, ми се искала, не е нужно, не е хубаво, определям, се надявам, силно обичам, спя, съм пиян, уча, ям 1;	**Реченице**: выпито, говорит, горя, ешь, нет времени, уж вас таких, хочешь 1;

Потенцијалне реченице 1 (додавање универзалног предиката *што је*, у смислу дефиниције или идентификације значења стимулуса): гомила 17, богатство 12, изобиље 5, брдо 3, количина 3, обиље 3, маса 2, све 2, гомила златника, гомиле, хрпа, имућност, камара, море, прилог, свашта, величина, вишак 1;	**Потенцијалане реченице 1** (додавање универзалног предиката *той е* у смислу дефиниције или идентификације значења стимулуса): количество 18, изобилие 14, любое 14, всичко 6, тълпа 4, море 3, купища 2, купчина, всеобхватност, голямо количество, излишество, излишне, камара, количество, лудница, максима, маса, маса от хора, неизброим, обратного на малко, полифония, прекаленост, пресишане, съвкупност, чета 1;	**Потенцијалне реченице** 1 (додавање универзалног предиката *это* у смислу дефиниције или идентификације значења стимулуса): количество 2, масса 2, море 2, больше чем надо, большинство, большое количество, большой, величие, все, не объять, но мало, огромное, океан, миллион 1;
Потенцијалне реченице 2 (додавање негираног облика универзалног предиката *што није*, у смислу истицања супротности, неистоветности са стимулусом): ништа, прегршт 1,	**Потенцијалане реченице 2** (додавање универзалног предиката с негацијом *той не е*, у смислу истицања супротног или различитог значења са стимулусом): нищо 5, не достатъчно 1;	**Потенцијалне реченице 2** (додавање универзалног предиката са негацијом *это не*, у смислу истицања супротности или различитости значења са стимулусом): ничего 1;
Реакције одговори: и још више, немам, никад мало, никад није, никад превише 1;	**Реакције одговори**: за всички, за учене, искам да съм готов, Колко?, но от сърце 1;	**Реакције одговори**: не бывает, еще больше, еще хуже, мало ли времени прошло, нельзя ничего выбрать, не совсем, ничего не бывает, патология?, слишком хочешь, мало дела, хорошего—плохо 1;
Творбена мотивација: много → бројно 1 (многобројно).	**Творбена мотивација**: многообразие 2, множество 2, множественост 1;	**Творбена мотивација**: много → масштабный (многомасштабный)
Фонетско-фонолошка мотивација: коко, Конго 1.	**Фонетско-фонолошка мотивација**: Конго 1; мнооого 1.	
800 (164, 442, 44) + 199 + 20 + 135	580 + 221 + 14 + 163 + 25	Асоцијати који се не уклапају у граматичку структуру: Миринды 1. 593 + 163 + 19 + 113 + 18

Стана Ристич

АССОЦИАТИВНОЕ ПОЛЕ ГРАММАТИЧЕСКИХ СЛОВ В СЕРБСКОМ, РУССКОМ И БОЛГАРСКОМ ЯЗЫКАХ

(на примерах наречий: серб. *заједно, многō*, рус. *вместе, много* и болг. *заедно, многō*)

Резюме

В работе на материале ассоциативных словарей представлен грамматико-семантический уровень ассоциативных полей количественных наречий *многō* и *заједно вместе, заедно* в сербском, русском и болгарском языках, а также указаны самые значительные сходства и различия в функционировании данных наречий степени и совместного действия в лексической системе ассоциативной грамматики.

Модель грамматико-семантического устройства ассоциативных полей наречий степени и совместного действия установлена на основе отношения в паре стимул-реакция, которое берется и в качестве основной единицы ассоциативной грамматики. Так, например, вербальные грамматикализованные и неграмматикализованные единицы, нестабильные, дисипативные структуры которых распределены по многочисленным лексемам в ассоциативных полях наречий, представлены в рамках следующих сегментов модели: словосочетания — синтаксемы, потенциальные словосочетания, влияние морфологии (семантики) стимула, предложения, потенциальные предложения, реакции-ответы, а также встречаются и малочисленные примеры словообразовательной и фонетико-фонологической мотивации.

Приведенные сегменты представляют собой и виды лексикализации грамматико-семантических отношений в паре стимул-реакция, вследствие чего на уровне ассоциативной грамматики выделены синтаксемы — единицы, отношения которых основаны на предикации типа локации и оценки (словосочетания, потенциальные словосочетания, предложения, потенциальные предложения и реакцииответы), и единицы, основанные на других типах грамматической мотивации: морфологическо-семантические, словообразовательные и фонетико-фонологические мотивации.

UDC 821.163.41(497.6).09„18”

Младенко Сајак

КЊИЖЕВНИ ПОЧЕЦИ КОД СРБА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

У раду се разматрају историјске прилике у БиХ, које су обиљежиле владавину двају царстава, турског и аустроугарског. У времену под аустријском окупацијом појављује се организован национални покрет за ослобођење ових земаља и за њихово уједињење са Србијом. Култура, антропогеографски рад и књижевност били су саставни дијелови тог покрета. У раду се даје преглед народних свештеника и учитеља који су били зачетници те својеврсне „наивне” књижевне дјелатности, а уз основне токове те нове књижевности у БиХ назначавају се и нека од важнијих питања књижевног стваралаштва уопште.

Кључне ријечи и појмови: историја и књижевност, функције књижевног стваралаштва, српска књижевна периодика, однос усмене и писане књижевности.

Најава рада

Периоди државног и друштвеног напретка српског народа, значајни историјски догађаји, те велики културни и духовни покрети, као што су нпр. доба Немањића, Косовски бој, Велика сеоба, Први српски устанак, средњовјековно сликарство, Доситејево просвјетитељство, Вуков сакупљачки рад или пак пјесништво романтизма, не само што су били и што јесу незаобилазни предмети и општих интересовања и научних истраживања већ су постали и дио колективне свијести и свеколиког духовног наслијеђа.

Поред тих главних догађаја постоје, и нису неважни, и они, да тако кажемо, споредни токови и појаве, који су или обухватали уже просторе или су били краћег вијека и мањег домета. Такве су, нпр., културе српских заједница у Трсту, Пешти, Сент Андреји или у Бечу, графика 18. вијека, покрет Срба католика у Дубровнику, живот граничара у Војној крајини, и сл.

Међутим, насупрот тим „свијетлим сликама” постоје и такви периоди, догађаји и људи који су, из ових или оних разлога, остали на маргинама друштвене или научне пажње. Такво мјесто у нашој нововјековној историји заузима појава књижевности код Срба у Босни и Херцеговини у 19. вијеку. Слабија проученост појединих књижевних тема или области културе дијелом је посљедица и методоло-

шке редукованости, која, нажалост, обиљежава и садашњи наш научни живот; сложенија проблемска подручја, као што је ово, свакако претпостављају вишедисциплинарне приступе и интегративне, институтске обраде. Говорећи о недовољностима своје *Историје нове српске књижевности*, како у њој поред хрватске своје мјесто нису добиле ни друге „локалне књижевности српскохрватскога језика (дубровачка, босанска, славонска)", Јован Скерлић је, још тада, 1914. године, закључио да „потпуна историја српскохрватске књижевности има тек да се напише".[1]

Како се теме из умјетности и уопште из културе најчешће не могу посматрати изван свог историјског контекста, то ће и у овоме раду прво услиједити преглед друштвених и политичких прилика које су обиљежиле смјену двају царстава у БиХ. Односно, прије сагледавања главних особина и развојних етапа ове књижевности, вратићемо се времену прије Берлинског конгреса (1878), на којем су земље Босна и Херцеговина ненадано и неправедно придодате Аустроугарској монархији. Као директна посљедица такве одлуке међународне заједнице, доћи ће до настанка једног обухватног националног покрета за ослобођење ових земаља и за њихово уједињење са Србијом. Како су култура, антропогеографски рад и књижевност били саставни дијелови тог покрета, њима ће бити посвећено средишње мјесто у раду. Преглед народних свештеника и учитеља који су започињали ту аутохтону књижевну дјелатност, као и увид у основне књижевне токове и најважнија књижевна питања, представљаће завршницу овога рада.

1. *Турска владавина*

До 1878. године друштвену стварност Срба у Турској обиљежавају чести немири и ратови, безакоња која они носе, помијерања и исељавања становништва, изолованост од спољних утицаја, затирање вјерских, националних и личних слобода, а уз то и многе недаће које носи живот на границама супротстављених царстава и на размеђима цивилизација. Без школа, штампарија и часописа, о књижевном и умјетничком стварању није могло бити ни ријечи. Издвојеност и затрављеност, карактеристични уосталом за цијелу Отоманску државу, постају још јачи када се Херцеговина, Босна и Крајина пореде са сусједним регијама — Црном Гором, Далмацијом, Војном границом, Славонијом и Србијом, у којима се током 18. а поготово 19. вијека, више или мање успјешно, ипак примају и смјењују различити духовни покрети, књижевни правци, културни утицаји.

Изводи из „Канун-и-раја", основног турског законика за рају, тј. немуслимане (којег је калиф Омар ал Катаб прописао за хришћане и

[1] Јован Скерлић, *Историје нове српске књижевности*, „Предговор", Београд, 1967, стр. 12.

Јевреје у Дамаску још 635. године), дају само приближну слику тог живота: „хришћани и Јевреји не смеју у покореним земљама подизати манастире, цркве и испоснице; они не смеју поправљати своје цркве; они који станују у суседству муслимана, своје куће могу поправљати једино у случају преке потребе; свим странцима — намерницима (хришћани ће) указивати три дана гостопримство; према муслиманима понашаће се са поштовањем, устајаће приликом њиховог уласка и препуштаће им почасно мјесто без гунђања; не смеју јахати оседланог коња, носити сабљу нити друго оружје, ни у кући ни ван ње; изван својих кућа не смеју јавно носити крст ни своје Свето писмо; у својим кућама не смеју гласно ни снажно звонити; у њима (могу) само полугласно да певају; смеју само тихо да се моле за покојнике", итд.[2]

О општој заосталости народа, о примитивној пољопривреди, лошим путевима, техничкој неразвијености, потом о „кадијама који и туже и суде", о нетолеранцији владајућих, итд., свједочења су остављали многи путописци и хроничари: „Има ту доста стоке, али нема ни масла ни млиека, ни сира да ваља", каже један путник по Босни на крају 19. вијека: „Има земље на све стране, ал нема ни тежаштва, ни вођарства, ни виноградарства. Пчеле на облаку а нигдје пчелара. Сви занати су у заметку; алати су Адамови. Коларима, тесарима, ковачима једва да има имена."[3]

Положај српских свештеника, поготово послије 1767. године, када је укинута Пећка патријаршија, није се разликовао од положаја простога народа, или јесте, утолико што су они, као његови духовници, били први на удару турских силника и што је та сила према њима била већа и бездушнија. А од времена када су наше земље дате на управу Цариградској патријаршији започиње онај низ грчких владика „који су оставили тако рђав спомен за собом".[4] Грчке владике, наиме, биле су у Босни као и у Србији „бич за масе": „Од год. 1766. до 1880, значи управо у столећу које је било толико богато новим идејама у културним подстицајима," каже Андрић, „они су српско-православно свештенство држали у сталној беди и на ниском ступњу образовања." На крају османлијске империје, током 19. вијека, „у време руских ратова против Турака као и за време устанка у Србији и борби у Црној Гори, сва силина турских прогона била је усмерена против српско-православног становништва и његовог дела свештенства, пошто су их турске власти сматрале природним савезницима својих побуњеника или зарађених једномишљеника у вери".[5]

---

[2] Иво Андрић, *Развој духовног живота у Босни под утицајем турске владавине*, Бања Лука, 1995, стр. 47—48.

[3] Миховил Павлиновић, *Пути*, Задар, 1888, стр. 100. Цит. према: И. Андрић, *Развој духовног живота...*, Нав. издање, стр. 63.

[4] Владимир Ћоровић, *Манастир Тврдош*, Гласник Земаљског музеја, Сарајево, 1912, стр. 414.

[5] Иво Андрић, *Развој духовног живота...*, Нав. издање, стр. 107.

Да ли због тих искушења и страдања, и код српског свештенства и код народа долази до жилавог отпора према турској владавини и до јачања вјере у спасење. Косовски инат, и те како присутан у народној свијести, и нагонска одлучност да се истраје, довешће у 19. вијеку и до низа побуна и ослободилачких покрета. У тим устанцима, као и у Србији „за времена Карађорђијева" (тј. попут војводâ проте Матије Ненадовића, попа Филипа, архимандрита Малентија), и у Босни и Херцеговини на чело народа стаће свештеници: поп Богдан Зимоњић, архимандрити Васо Пелагић, Кирил Хаџић и Нићифор Дучић (будући војвода добровољачких чета у српско-турском рату 1876—1878), поп Ђурађ Каран Карановић, али и многи други.

Устанака и покрета Срба за ослобођење прије 1875. г. било је више: Поп-Јовичина буна, Дољанска буна, устанци Луке Вукаловића, Петра Поповића Пецује, Петра Гараче, Голуба Бабића, итд.[6] У животопису војводе Миће Љубибратића, секретара и главног „побочника" Луке Вукаловића, „Херцеговачког Вожда", види се да је он „још 1863—1864. године покушао у заједници са Владимиром Јониним, секретаром руског конзула у Мостару, да оснује тајно друштво које је назвао 'Друштво за ослобођење и уједињење цијелог српства'."[7] Нешто касније, 1866, Богољуб (Теофил) Петрановић, некадашњи учитељ и организатор српских школа у Боки и по Косову, старјешина манастира Савине и ректор калуђерске школе, прешавши у договору са кнезом Михаилом Обреновићем у Сарајево и поставши „душа српског покрета" у Босни, оснива тзв. „Друштво за купљење народних умотворина"; по Јовану Скерлићу, међутим, то је било „Омладинско друштво", тј. средиште одбора који је имао, како наводи Владислав Скарић, „револуционарних циљева".[8] Три-четири године послије тога бивају ухапшени Гавро Вучковић, потом Серафим Перовић, игуман манастира Житомислића, те још неколико херцеговачких Срба, а сви „под сумњама да су чланови 'једне словенске организације разгранате по Балканском полуострву'... Најстраг (свједочи један тадашњи хроничар) паде Гавро под истрагу, а чинила су се с њим тајна испитивања. За тог испитивања рече, да је све то за народ радио. На то му одговори Осман-паша: 'Тко год је за народ плакао, тај је своје очи исплакао.' И заиста, ови сиромах човјек буде протјеран у Азију."[9]

---

[6] Владимир Ћоровић (*Херцеговачки манастири*, ГЗМ, 1911, стр. 510—511) наводи да су још у 17. вијеку (1648) митрополит дабро-босански Епифаније, митрополит требињски Василије Јовановић (острошки) и епископ Исаије заједно радили на ослобођењу Срба од Турака (в. и Светислав Давидовић, *СПЦ у БиХ од 960. до 1930. г*, стр. 54).

[7] Радослав Љубибратић, *Предстража*, Требиње, 2000, стр. 136.

[8] Новак Килибарда, *Богољуб Петрановић као сакупљач нар. пјесама*, „Предговор", у књизи: „Српске нар. пјесме из БиХ", књ. прва, Сарајево, 1989, стр. 3.

[9] Иво Андрић: *О Гаври Вучковићу и поводом њега*, Сабрана дјела, књ. 13 (Есеји II), Сарајево, 1981, стр. 173.

Напоредо са слабљењем Турске, односно: напоредо са растом злодјела које су они чинили по освојеним хришћанским земљама, јачали су и отпори према њима; између осталог, то снажење и уздизање поробљених видјело се и у школству: „За унапређење (српског) школства за турске управе нарочито су (били) заслужни Васо Пелагић, Стево Петрановић, Теофило Петрановић, Ђорђе Маргетић, Филип Шпадијер и Петар Црнчевић. Ови су учитељи, као припадници Уједињене омладине српске, радили и на револуционисању тадашње омладине у припремању устанка у Босни."[10] И сам Пелагић, у својој *Аутобиографији* свједочи о истим намјерама, и каже да је бањалучка Богословија била постала „живо кресиво за устанак који би оборио постојећи ред и поредак у Босни и живи покретач за ослобођење и уједињење Српства".[11] Исто то мисли, само посматрајући ствари са супротне стране, и тадашњи аустријски конзул у Бањој Луци, Драганчић; по њему су, наиме, ученици те богословије више „солдати за рат него ђаци".[12] „Већ 1869. (и) Пелагић је прогнан у Азију, између осталог и због тога што је ђаке учио гимнастици, а турске власти су нашле да је то вјежбање било 'налик на војничку мустру'."[13]

Развој српско-православног школства у БиХ у 19. вијеку омогућен је био, са једне стране, тиме што образовање, у поменутом „Законику за рају", у Турској није било забрањено; а са друге: што су грађани и трговци, који су били укључивани у црквене (касније: „црквено-школске") општине, настојали да у своје средине пренесу позитивна искуства из развијених, углавном западних земаља, куда су за пословима често ишли. Школство ће посебно узнапредовати за вријеме Шериф Осман-паше, у народу познатог као Топал-паша, који је био везир од 1860—1869; тада се отварају нижа реалка у Сарајеву, богословија у Бањој Луци, женска, Хаџи-Стакина школа у Сарајеву, Мис-Ирбин завод „за хришћанске девојчице", вилајетска штампарија, и др. Те, могу се назвати, привилегије даване Србима у областима школства и издаваштва (штампање свих књига и званичних листова било је на ћирилици), по Кочићевом тумачењу, значиле су да је „овај умни турски државник" признао и „јасно нагласио да су Босна и Херцеговина по свом националном обиљежју несумњиво једино српске земље. То је важно нарочито када се има на уму да Топал-паша није био никакав пријатељ Срба, него да је напротив пажљиво и суревњиво пратио сваки покрет у српском народу, и у Босни и ван њених граница."[14] А ти народни покрети, како се 19. вијек

---

[10] Војислав Богићевић, Енциклопедија Југославије, 2. том, одр. *Школство*.

[11] *Из аутобиографије Васе Пелагића*, Развитак, Бања Лука, 1910, стр. 48.

[12] Проф. Лазо М. Костић, *Културне прилике Босне и Херцеговине* (Удео Срба у култури БиХ). Културно-историјска и културно-политичка студија, Швајцарска, 1971, стр. 215.

[13] Иво Андрић, *Развој духовног живота...*, Нав. издање, стр. 114.

[14] Петар Кочић, *Кечетове историјске успомене*, Сабрана дјела, књ. 3, Бања Лука, 1986, стр. 131.

приближавао својој посљедњој четврти, били су све чешћи и све снажнији.

О босанскохерцеговачком устанку (1875—1878), Санстефанском миру (3. марта 1878) и Берлинском конгресу (од 13. јуна до 13. јула 1878), о тајним нагодбама Намјесништва кнеза Милана II Обреновића са Аустријом, о тајним нагодбама Русије са Аустријом,[15] много је тога већ речено. О револту српског народа, када се сазнало да је Аустроугарска добила мандат великих сила да привремено окупира земље Босну и Херцеговину, такође има свједочења. Занимљиво може бити још то да се дâ преглед аустроугарских планова за владање у овим новоокупираним земљама.

2. *Аустријска окупација*

Под девизом „подијели па владај" Аустроугарска је намјеравала (и успјела) да загосподари, а потом и да присаједини Босну и Херцеговину. Њен први корак био је да један исти, истојезични народ што више расточи по вјерозаконима, на православне, муслимане и католике; то им, показаће вријеме, и неће бити тешко, због одређених разлика и напетости које су у народу у прошлости и биле присутне.[16] Потом је растрој народа требало и додатно умножити: у свакој од конфесија требало је заметнути још по једну подјелу, чија би основа била не национално-вјерска, већ сталешко-социјална.

Калај је *калајисање* Босне започео са католицима: из пространог царства и краљевства за окупаторском војском долазили су државни службеници, тзв. *куфераши*, којима су дијељени земљишни посједи, станови, концесије на шуме и руднике, послови и привилегије. Од тих досељеника врло брзо је створен економски снажан и политички одан бирократски апарат, који је, уз то, својим присуством, лојалношћу режиму и новостеченом престижношћу у цијелој земљи, спречавао домаће католичко становништво да се буни. Једини проблем правили су фрањевци, који су своју народску оријентацију, потом старо јединство са православним хришћанима — Србима, па и ћирилицу осјећали као своје културно и духовно наслијеђе. Због њих ће Аустроугарска у Босну довести и језуите (1880), образовани и радикални католички ред, који ће им бити потпуно одан.[17]

Подјела муслиманског живља, на беговат и на рају, наслијеђена је из времена Турске и искориштена на најбољи могући начин: не-

---

[15] Станоје Станојевић, *Историја БиХ*, Београд, 1999 (фототипско издање из 1909), стр. 84—85.

[16] О политици раздвајања унутар конфесија и о стварању нација в. у књизи Станоја Станојевића, *Историја БиХ*, нав. издање, стр. 88—92.

[17] О сукобу народног (фрањевачког) и универзалног (папско-талијанског) код бх. католика говори и Андрић у наведеној дисертацији (Иво Андрић, *Развој духовног живота*..., Нав. издање, стр. 93).

спровођењем аграрне реформе (због које је, кобајаги, и добила БиХ на управу), а, уз то, и лако одобреним и повољним кредитима, придобила се класа бегова и ага. Насупрот њима остао је прости муслимански свијет, који је такође осјећао јединство са православним и католичким домаћим живљем. Тзв. *мехкиши*, присталице Аустроугарске, и *кошчуни*, предвођени Османом Ђикићем и Авдом Карабеговићем, постали су непријатељи у овој аустријској подвали.

Најтеже је Калају било са православцима: осјећање српства, подстицано и јачањем младе кнежевине на истоку, могло се нарушити и неутралисати, мислило се тада, једино ако би се црквена организација у окупираним земљама успјела удаљити и изоловати од матичне црквене организације — Пећке патријаршије. Тачно се претпостављало да је ту била велика снага српског народа, и зато се ту и ударило: великим уступцима Турској али и Васељенском патријарху, Аустроугарска је добила право да поставља митрополите у БиХ. Избором лојалних црквених великодостојника, мислило се, режиму ће приступити (уз добре плате и велика имања) и ниже свештенство. Уз то, Аустроугарска је трговачким уступцима покушала да уза се веже и српске велетрговце (тзв. *чаршију*); насупрот њима, млади трговачко-занатлијски слој, све бројнији и све богатији, предвођен народним свештеницима и учитељима, одмах по окупацији почиње борбу за национално ослобођење и за уједињење свих српских земаља у једну државу.

Без тих умрежених конфесионалних и сталешких подјела, наиме, Беч није смио ући у процес трансформација вјерских у националне заједнице, прије свега због оправдане невјерице у успјех таквих политичких конструкција. Страховало се и од муслимана, код којих је сјећање на заједничко поријекло са хришћанима било и те како живо, и од католика, чија свијест о националном хрватству тада још није била изражена, поготово не у свим крајевима Босне. Довољно је присјетити се да се само пола вијека раније највећи културни и умјетнички покрет у тзв. „Троједници" (државној заједници коју су сачињавале Славонија, Далмација и Хрватска) назвао *илирским*, а не хрватским именом.

Послије ових, диобе простог народа подстицане су са још неколико апорија: да ли су муслимани Срби или Хрвати, како се зове језик којим се говори у Босни и Херцеговини, да ли су то српске или хрватске земље, итд. Да ствар буде још гора, од свих тих дијелова једног народа покушавала се створити и једна нова нација — босанска.

3. *Национални, културни и књижевни покрет Срба у БиХ*

Дакле, послије 1878. године, а као реакција на одлуке Берлинског конгреса, по којима је једна окупација просто напросто била за-

мијењена другом, у Босни и Херцеговини јавља се читав низ група и удружења који се томе, временом све организованије, супротстављају. Видови и облици тог отпора били су разноврсни: покрет народних свештеника и учитеља испољавао се на привредном, економском, школском, културном, спортском, а с почетка 20. вијека (па све до 1914. године) и на национално-политичком плану. Они су се залагали за народну просвјету, за ширење културе, за општи развој земље и напредак свих друштвених слојева, а нарочито сеоског, пољодјелског и сточарског становништва. Све су ово огранци истог покрета, а уз њих су се развила још два дјелокруга националног рада: први се односио на економски напредак српског народа у БиХ, а други на његово војно оспособљавање и обучавање.

С краја 19. вијека, наиме, дошло је до убрзаног оснивања националних штедионица и банака, занатлијских и трговачких удружења, до јачања веза са Србијом и Црном Гором, а онда и до додатне едукације заинтересованог становништва. Кроз мноштво предавања, које је у свим крајевима БиХ организовало и спроводило СКПД „Просвјета" (о предузетништву, аграру, о развијеним мануфактурама и индустријским земљама, о здравству, о модерним правним системима, итд.), стицана су знања неопходна за економску утакмицу у коју је младо српско грађанство храбро улазило. Са стручним предавачима, који су користили тада најмодернија средства помоћи у настави (филмове, дијапозитиве, штампане брошуре и др.), ова предавања су се изједначавала са војним и комитским курсевима, који су се, послије аустријске анексије БиХ, тајно организовали и одржавали по војничким логорима и касарнама у Србији. Сви ти правци друштвеног, културног, економског и политичког дјеловања Срба у БиХ, међутим, имали су исте крајње циљеве, а то су били ослобођење и уједињење у једну, заједничку националну државу.[18]

Највише се, ипак, радило на духовном и културном пољу: оснивају се пјевачка друштва, библиотеке и читаонице, ђачке дружине, дижу се цркве и школе, покрећу се часописи, штампају се календари и споменице, приређују се светосавске и видовданске прославе, игранке и друштвене забаве. У највећем броју случајева све то организују и раде исти људи — млади српски учитељи и свештеници, а материјално их помаже све бројнији и богатији грађански слој трговаца и занатлија. Тако се формирао и у народу заживио један снажан покрет за национални и културни препород; од њих започињу борбе за школску и црквену аутономију (1896—1905), за народно

[18] О *Просвјети*, *Соколском друштву*, занатлијским задругама или добротворним удружењима објављиване су, понајвише поводом њихових годишњица, бројне публикације. Видјети и: Ђорђе Пејановић, *Културно-просвјетна, хумана и социјална друштва у БиХ за вријеме аустроугарске владавине* (Сарајево, 1930), или: *Литература, Часописи, Листови, Споменице и Календари*, у монографији Божидара Мацара *Просвјета, СПКД, 1902—1949* (Бања Лука—Српско Сарајево, 2001).

просвјећење, за јачање националне самосвијести. Будуће ослобођење и уједињење са цјелином српског народа, као крајњи циљеви тог покрета, лакше ће се остварити, сматрало се, ако се народ препороди и уједини у својој изворној духовности: ако се изучава прошлост и одржава традиција, ако се ствара у духу народне, фолклорне умјетности, ако се његују морал и осјећања за правду, за братство и слободарство.

Ти циљеви и намјере, присутни и у дјелима највећих ауторитета тог времена — Јована Цвијића, Стевана Мокрањца, Ивана Мештровића, Јована Скерлића (да поменемо само неке), и те како су утицали и на идејни живот у Босни и Херцеговини на прелазу вијекова. Најзаступљеније друштвене дисциплине, пак, и у овим покрајинама постају проучавање старина и сакупљање фолклорног наслијеђа (усменог стваралаштва, обичаја, митологије, религије), а уз то и историјски, етнографски и књижевни рад.

Центри тог сакупљачког и етно-просвјетитељског рада били су црквени, књижевни и културни часописи, алманаси и календари: послије задарске „Звијезде" Јована Сундечића[19] (1863) и сарајевског „Босанског вјестника" (1866—1867), претходника књижевне периодике на западним српским просторима, појављују се најзначајнији часописи тог времена и тог покрета: „Босанска вила" (Сарајево, 1885/ 86—1914), „лист за забаву, поуку и књижевност", „Дабробосански источник"[20] (Сарајево, 1887—1911), „лист за црквено-просвјетне потребе српско-православног свештенства у БиХ", и „Гласник земаљског музеја" у БиХ (Сарајево, 1889—1941), који је до Првог свјетског рата издавала Земаљска влада у Сарајеву.[21]

Од годишњака, поред „Бошњака" (Сарајево, 1883—1918), пажњу највише привлаче сарајевски „Нови Требевић", *велики српски илустровани календар у Босни и Херцеговини* (за 1892. г. уредио га је Никола Т. Кашиковић, а за 1893. Стево Калуђерчић), и мостарски „Не-

---

[19] Јован Сундечић (1825—1900), ђак задарске богословије (1843—1848), а потом и њен професор (1854—1863), био је у другој половини 19. вијека један од најплоднијих и најчитанијих писаца у западним српским крајевима; уређивао је задарске листове Гласник далматински (1855) и Звијезду (1863).

[20] Овај лист је мијењао наслов у Босанско-херцеговачки источник, па онда у Источник. Од 1934. излази друга серија под именом Нови источник (и он је, међутим, као и сви други српски часописи у БиХ, због терора и забрана у тзв. НДХ, престао да излази 1941. г.).

[21] Уз њих, значајни су били и задарски листови Истина („Лист за богословску науку и пастирску практику", 1885/86—1888) и Гласник Православне далматинско-истријске епархије (1893—1911. *Од 1898: Гласник Православне далматинске цркве), потом Школски вјесник (Сарајево, 1894—1909. *Од 1910—1923. наставља га Школски гласник, којег издаје Земаљска влада за БиХ), па мостарски књижевни часописи Зора (1896—1901) и Пријеглед „Мале библиотеке" (1902—1910), онда Српско коло Буде Будисављевића (Загреб — Београд, 1903—1929), а треба поменути и сарајевске листове Дан (1905—1909, 1911, 1912), Просвјету (1907—1914, 1919—1923, 1930—1937), Српску школу (1907/08—1912) те Вјесник (Званични орган српско-православних црквено-школских власти у БиХ, Сарајево, 1909—1921).

ретљанин", *велики српски илустровани календар* (за 1894. и за 1895. годину, уредник Светозар Ћоровић).[22]

Ови часописи и календари, изражавајући исте тежње — за просвјетним и културним препородом српског народа у БиХ, почели су, између осталог, потицати своје сараднике и на систематско сакупљање народних умотворина. Појединачних радова те врсте, као и издања, било је и раније у БиХ, нпр. код Ђорђа Маргетића, Богољуба (Теофила) Петрановића, Јоаникија Памучине, Косте Хаџи-Ристића и других, али овако широко заснованог рада, који су заступали „Босанска вила", „Дабробосански источник" и „Гласник Земаљског музеја" у БиХ, до тада (па ни касније) није било.

Већ у првој години излажења, 1886, уредништво „Босанске виле" позвало је „све наше свештенике, учитеље и друге писмене људе... [да] опишу околину свога мјеста, обичаје, ношњу и говор народни и историјске поменике".[23] Позив на описивање народних предања и старина („да ове старине, које постоје у успомени и животу народном, не би пропале, нити се временом изгубиле, нити пак доцније измијениле према новом духу времена"[24]) упутила је исте године „свему свештенству" и Српска православна конзисторија архидијецезе дабро-босанске.[25] Послије ових, потенцијалним сакупљачима упућен је и читав низ прецизнијих „упутстава и питања за проучавања народа", од Фридриха С. Крауса[26] и „Босанске виле[27] до Географског завода Велике школе у Београду.[28] Сви ти позиви и упутства, па и

---

[22] Осим њих у БиХ излазили су: Први босанско-српски календар, за 1869. годину (Сарајево, Вилајетска штампарија, уредио и издао Јован Р. Џинић), Мостар, *цепни календар за 1899.* (касније мијења име у Српски џепни календар, излази до 1910, уредник Ристо Кисић) те Календар „Мале библиотеке" (Мостар, 1903—1911, издаје и штампа Књижарница Пахера и Кисића).

[23] Босанска вила, 1886, стр. 283. Вјероватно се Босанска вила и именом и програмском оријентацијом наслања на Вилу, часопис који је излазио од 1865. до 1868. године, а који је покренуо и уређивао Стојан Новаковић, проф. Велике гимназије у Београду. Међутим, и за њега али и за уреднике алманаха и календара из првих деценија XIX века (Георгија Михаљевића, Димитрија Давидовића, Вука Караџића), узор сакупљања пјесама, приповијетки, загонетки и др. био је Славено-србски восточне церкве календар за 1766. годину Захарија Орфелина, који је штампан у Млецима (в. о овоме: М. Матицки, *Летопис српског народа*, Институт за књижевност и уметност — Библиотека Матице српске, Београд — Нови Сад 1997, стр. 169—170).

[24] Босанска вила, 1886, стр. 351—352.

[25] Сарајевска конзисторија наредне године (1887) покренуће већ поменути Дабробосански источник, лист у којем ће управо ти, етнографски садржаји имати значајно мјесто.

[26] Фридрих Краус, *Питања за проучавања народа*, Босанска вила, 1887, од бр. 1 до бр. 15. Ф. Краус (1859—1938), аустријски Јеврејрођен у Славонији, издавао је два фолклористичка часописа, у Бечу (Antropophyteia, 1904—1913) и Паризу (Kryptadia, 1883—1911), у којима је објављивао радове и из наших крајева. Његова *Питања* садржавала су сљедећа поглавља: језик, културне ствари, обичаји, светковине, народно вјеровање и сујевјерје, прорицање, пород или умор, народни лијекови, сродство по крви, побратимство, вјенчање и весеље, племена и задруге, обитељско право, послужитељи, право на земљу и судство.

[27] *Упутства за проучавање села*, Босанска вила, 1896, стр. 214.

[28] Српски вјесник, Сарајево, 1898; посебно и као књига (подаци из Босанске виле, 1898, стр. 344).

неколико засебно штампаних књижица, требали су да доведу „нашу етнографију, науку за познавање народâ, до праве системе, јер ти је то до сада свак обрађивао по своме *ћеифу* и на своју руку”.[29]

Циљеви организованог сакупљања народне културне баштине били су да се то благо сачува, како каже Тихомир Ђорђевић, пред „новим елементима који упропашћују сваку типичност и отклањају сваку оригиналну црту народну”.[30] Исто мисле и српски учитељи у Босни — Мутић, Раца и Стјепановић, који су били револтирани због „неких странаца” који „утргоше у нашем красном перивоју многи цвијетак народних умотворина, па се њим закитише, својим га именом назваше и у свијет издаше”. Они, међутим, узроке тог однарођивања проналазе и у свом дворишту: „А шта ми радимо? Ништа, већ стали па гледамо, како други све испред нас граби, па нас још злобно исмијава. Зар то није гријех!”[31] Поред тих намјера, часописи се отварају према етнографији и да би њихови читаоци „што боље спознали биће сопственог народа” (тј. „основна обележја народности: језик, веру и обичаје”). Прикупљена и објављена дјела из усмене књижевности, надаље, могла су да буду и „илустрација живота (под Турцима)”, и „грађа за романе из народног живота”,[32] док је Јован Деретић у њима видио и „идеју о нераскидивости садашњости од прошлости”.[33]

Поред ових функција и значења, треба поменути и још једну, која се односи на издаваштво. Наиме, када се прати културни и књижевни рад Срба из Херцеговине, Босне или Крајине и публиковања њихових дјела, види се да се до појаве „Босанске виле”, „Дабробосанског источника” и „Гласника Земаљског музеја” у поменутим регијама није могла ни објавити ни прочитати домаћа, аутохтона ријеч. Преглед новијих писаца и стваралаца, од 1810. до 1885. године, лако може то потврдити: Лука Георгијевић Милованов (1874—1828) није за живота дочекао објављивање свог најважнијег дјела, *Опита к сличнорјечности и слогомјерју* (1810); њега је објавио Вук Караџић у Бечу тек 1833. године; Сима Милутиновић Сарајлија (1791—1847) највише дјела објавио је у Липисци (Лајпцигу), а потом у Будиму, Београду и на Цетињу; Прокопију Чокорилу (1802—1866), Јоаникију Памучини (1810—1870) и Стаки Скендеровој (1830—1891) дјела су објављена у Ст. Петерсбургу, и то на руском језику; Коста Хаџи Ристић (1845—1870) штампао је своја дјела у Новом Саду и Београду, Нићифор Дучић (1832—1900) у Београду, итд.

---

[29] Вид Вулетић-Вукасовић, *Двије на палок*, Босанска вила, 1887, стр. 8.

[30] Тихомир Р. Ђорђевић, издавач и уредник Караџића, „листа за српски народни живот, обичаје и предања” (Алексинац, 1899—1903). Овдје према: Д. Витошевић, *Југословенски књижевни лексикон*, Матица српска, Нови Сад, 1984, стр. 317.

[31] Босанска вила, 1887, стр. 128.

[32] Миодраг Матицки, *Летопис српског народа*, Институт за књижевност и уметност — Библиотека Матице српске, Београд — Нови Сад 1997, стр. 176—177.

[33] Јован Деретић, *Алманаси Вуковог доба*, Београд, 1979, стр. 65.

Исто тако, Гавро Вучковић Крајишник (1826—1876) пише и објављује чланке и књиге као „страдалник” и „бјегунац” из Босне, бивајући у прогонству: *Ријеч Крајишничка* изашла је у Земуну 1866, а *Робство у слободи или Огледало правде у Босни* у Новом Саду 1872. Нешто млађи од њега, Васо Пелагић, слично пролази: и он бива прогнаник, бјегунац и затвореник, и његова књижевна (па и већина других) дјела излазе изван Босне и Крајине: *Путовање унакрст око цијеле земље* у Београду (1874), *Историја босанско-херцеговачке буне* у Београду (1882), и сл.

Тек са појавом „Виле”, „Источника” и „Гласника” читаоци у БиХ имају прилику да упознавају своје писце, да читају о својим обичајима и предањима, да проналазе приповијести из својих крајева. Уз то, они могу и сами да се јављају као писци, сарадници или и извјештачи. Широко заснована и добро вођена културна акција ових часописа није, наравно, била без успјеха: у њима се почео јављати велики број сарадника, „Вукових сљедбеника”, и то из свих наших крајева: Босне, Херцеговине, Војне Крајине, Србије, Црне Горе, Далмације, Дубровника...

Данас се у нашој културној јавности зна за поједине од тих првих наших писаца, за митрополита Саву Косановића, Николу Беговића, проту у Карловцу, Буду Будисављевића, или за Петра Кочића, Богдана Р. Милановића Крајишника, Јову Г. Поповића, Васу Кондића, др Васу Глушца. Нису непознати ни Никола Т. Кашиковић, Божидар Никашиновић и Стево Калуђерчић, сарајевски учитељи, уредници „Босанске виле”, сакупљачи народних умотворина и приповједачи; уз њих можда и још неки. Међутим, велики број тих вриједних стваралаца и претходника наше писане ријечи данас је скоро непознат: Петар Ст. Иванчевић (из Бихаћа, игуман ман. Моштанице), Коста Ковачевић (парох бишћански), Петар Мирковић (учитељ у Бихаћу), Манојло Бубало Кордунаш (учитељевао по Кордуну, а фолклорну грађу, настављајући рад проте Николе Беговића, прикупљао с подручја Кордуна, Баније, Лике и Босанске Крајине), Сава Бјелановић (Задар, уредник „Српског листа/гласа”), Симо Стојановић (свештеник приједорски), Славко Вујасиновић (парох дубички), Стеван Н. Давидовић (свештеник у Бос. Градишци, уредник „Босанско-херцеговачког источника”), Сима Лукин Лазић (Војна крајина), Мојо Медић („из Горње Крајине”). Када би из Крајине кренули на југ, према „кршној и дичној посестрими Херцеговини”, онда би морали поменути Душана Ст. Поповића (из Зенице), Милана Обрадовића (учитеља у Травнику, Зеници и Грахову), Стијепу Трифковића (свештеника у Блажују), Ристу Чајкановића (учитеља на Сокоцу и Гласинцу), Милана М. Делића (чиновника у Дрежници), Стевана Б. Зимоњића (Н. Н. Херцеговца, из Гацка), Луку Грђића-Бјелокосића (канцелисту у Мостару, Фојници и Сарајеву), Тому А. Братића (свештеника у Фојници), Дионисија Миковића (игумана у ман. Бањи);

ту су и Вид Вулетић-Вукасовић (учитељ на Корчули), дум Иво Стојановић (каноник у Дубровнику), али и многи, многи други.

Треба рећи: овдје у већини случајева није ријеч о изграђеним писцима и о искусним сакупљачима фолклорног наслијеђа већ о почетницима, који су, у ствари, утирали стазе и стварали проходност за потоње и велике наше пјеснике и приповједаче, за Шантића и Дучића, Ћоровића и Кочића. Ријеч је, дакле, о својеврсним наивним књижевним ствараоцима (у значењу које ријеч „наивни" има у ликовним умјетностима), који су у нашој регионалној литератури начинили прве, али не безначајне записе, „црте и резе". Поред тих првих корака у књижевности, њихов највећи значај свакако је у културном раду, у мисији чија значења и чији домети још нису у потпуности сагледани.

4. *Преглед идејних дешавања и књижевног живота код Срба у БиХ*

Уколико би се пратили њихови настављачи, тј. даљи развој књижевности код Срба у БиХ, онда би се, уопштено посматрано (и са скраћењима која су нужна за прегледни рад ове врсте), могла разлучити сљедећа четири правца или тока унутар овог покрета:[34]

1. Културно-просвјетитељски препород: почеци етнографског рада и књижевне дјелатности; мисија националног и културног препорода (доказивања да су „Босна и Херцеговина од старина српске земље"); борба за црквено-школску аутономију. Књижевни часописи: „Босанска вила" и „Босанскохерцеговачки источник". Вријеме: 1878—1905.

2. Умјетнички ток: високи захтјеви у књижевности (а и другим умјетностима, нпр. у сликарству), потом у наукама (посебно антропогеографији, али и историји, психологији, етнографији...); утицаји модерних струјања из Европе; Мостарски књижевни круг, доминација артизма и задовољење духовним уједињењем српског народа. Књижевни часописи: „Зора" и друга фаза „Босанске виле". Вријеме: 1896—1914.

3. Политички ток: радикализовање српског националног питања, посебно послије анексије (1908); поновна тежња за државним (политичким) уједињењем. Часописи: бањалучка „Отаџбина", мостарски „Народ" и сарајевска „Српска ријеч". Вријеме: 1908—1914.

4. Омладинска акција: тајна ђачка друштва, припрема за војне акције и атентате; књижевност кружока и модерне; Млада Босна. Књижевни часописи: бањалучки „Развитак", сарајевска „Српска омла-

[34] Уз условне називе ових четиријy типолошких етапа слиједе њихове главне одлике / идеје, најважнији часописи у којима су се њихови представници јављали, те оквирна временска одређења за сваку од тих етапа.

дина”. Илегални ђачки листови, затворски алманаси и избјегличке публикације. Вријеме: 1912—1918.

5. *Књижевна питања „наивних записа”*

Насупрот овом културолошком аспекту, етнографски и књижевни радови наших првих сакупљача и стваралаца могли би веома продуктивно да послуже и у расвјетљавању старих и увијек актуелних књижевнотеоријских и поетичких питања. За ову прилику издвајамо сљедећа:

— Какав је однос усмене и писане књижевности, односно, шта се преузима, а шта не када се од записивања усмених текстова прелази у оригиналну, писану књижевност?

— Који жанрови, који тематско-мотивски комплекси и с којим функцијама доминирају у самим почецима одређене књижевности, тј. колики је удио традиционалних, наслијеђених форми, образаца и садржаја у њој?

— На које начине и по којим законитостима се преносе и преображавају мотиви и модели из једног времена у друго и из једне средине (културе) у другу?

— Ту су још и питања о стилу и континуитету изражајних средстава, о формама приповиједања, о наслијеђеним пјесничким и наративним конвенцијама (као што су, нпр., приповједни поступци, ставови о стварности) и сл.;

— Питање књижевних утицаја (Кочић, у чланку „Наша поезија под апсолутизмом”, наводи као узоре талијанске писце 19. вијека, који су „ступили у службу својој растрганој и угњетеној отаџбини. Сви су они учествовали са ријетком преданошћу *у народном покрету*, васпитавали су широке народне слојеве и припремали их за велико дјело ослобођења... Сва пјесничка дјела њихова овог времена одишу жарком и страсном љубављу према земљи и народу...”);

— Питање интернационалних тема и мотива;

— Питање рецепције (да ли су важнија очекивања публике или тежње ка властитој оригиналности и модерности), итд.

Без претензија да овде понудимо крајње и коначне одговоре на ова питања (многа од њих су, у ствари, фундаментална када се говори о књижевном стваралаштву), ипак можемо, у виду биљешке, назначити нека могућа будућа интересовања и приступе овој комплексној материји. Слиједи поредбена анализа двију приповједака, једне народне и једне ауторске.

У „Бошњаку”, календару за просту 1887. годину,[35] Петар Мирковић је објавио причу „Добретина лука или 63 гроба”, а одмах иза

[35] Сарајево, Земаљска штампарија, 1887 (V годиште), стр. 33—34.

ње „надовезује” народну приповијетку, коју је, како каже, „слушао у Грахову о истом Добрети, како се са вилом ожени, те ће то управо и бити карактеристика самом моме писању о Добретиној луци и 63-има гробовима”. Иако има још много примјера на којима се могу вршити стилска, тематска и приповједна поређења између усмене и писане књижевности (јер већина поменутих писаца огледала се и у сакупљачком и у оригиналном књижевном раду), овај примјер је добар првенствено зато што на истом мјесту доноси и ауторску приповијетку и њен фолклорни предложак.

У усменој причи нема временског одређења („у старија времена”), какво је дато у ауторској причи („прије 300 година”), док се одређење мјеста (Добретина лука) даје у оба случаја, вјероватно зато што тај топоним (настао од имена главног јунака) јесте дио наслова самог предања. Народну, бајковиту причу карактеришу још: идеализација главног лика, одсуство артифицијелних поступака (од стилских фигура најприсутније су поредбе, које су устаљене, клишеиране), сажеци у приповиједању. Ауторску, пак, приповијетку карактеришу: проширени описи (лика, локалитета, пејзажа, извора, ноћи); детаљизирани приказ сукоба Добрете и његових укућана са хајдуцима; постојање управног говора (тј. поред дескрипције у причу улази и драматизација); оригиналније поредбе (уз оне „на народну”, које се преузимају из усменог причања); нараторски коментари (поуке, интервенције, објашњења, нпр. страних ријечи, народних израза); пролепса (одступање од изохроније: наратор предсказује оно што ће се десити); позивање наратора на народне пословице које му, попут врхунских ауторитета, помажу када критикује појаве из своје стварности (када критикује савремени брак, мали број дјеце, одвајање од задруге, самоћу савременог доба, „кукавичку” хајдучију). Ту су још поступци који служе стварању илузије реалности (име и презиме главног лика, прикривено, иницијално именовање локалитета), и поступци који руше бајковите структуре (непостојање вила, натприродних моћи и нестварне суровости).

Када се ове особине поставе једне наспрам других, долази се до низа разликовних парова између усмених и писаних наративних модела. Детаљнијим, систематским испитивањима, чији би предмети били много обухватнији, свакако бисмо дошли до значајнијих представа о овим питањима. Тиме би се и корист од изучавања традиције вишеструко увећала: културолошке теме, значајне и занимљиве саме по себи, повеле би нас и ка одговорима на суштинска питања из поетике књижевног стваралаштва.

Завршетак

Иако књижевни почеци код Срба у БиХ немају велике естетске вриједности, иако њихови етнографски радови касније бивају научно

превазиђени, те иако у њиховом сакупљању народне умјетности недостаје систематичности и јачих критерија, ипак они својим радовима и дјеловањима постају значајни за историју и ових регија и српске културе у цјелини. У тешким временима окупације, уз велика одрицања и напоре, они су настојали да свом народу олакшају живот и да му очувају вјеру у будућност.

Госпођица Аделина Ирби, велика добротворка српског народа, посветивши му и „свој живот, своје знање, своје делање и своје мисли", имала је сљедећу молитву: „Нека Бог помогне Србији да докаже како је истинита стара изрека: 'свет припада ономе ко уме да чека'."[36]

Зачетници нове српске књижевности били су стрпљиви, искрени и предани, и то им се исплатило — успјели су и да свој заостали народ уведу у модерне европске токове, и да својим литерарним настављачима назначе путеве ка савременој српској књижевности.

Младенко Саджак

ПЕРВЫЕ ЛИТЕРАТУРНЫЕ ШАГИ У СЕРБОВ В БОСНИИ И ГЕРЦЕГОВИНЕ

Резюме

Во время австрийской оккупации (1878—1918) среди сербов в Боснии и Герцеговине возникает организованное освободительное движение. Культурная, этнографическая и литературная деятельности были составной частью этого движения. Многие народные священники и учителя, литературную деятельность которых можно назвать „наивной", свои первые записки, рассказы и стихотворения публиковали в новооснованных литературных журналах Боснии и Герцеговины.

Настоящая работа содержит перечень имен наиболее значительных деятелей и названий журналов, в которых они сотрудничали. Также представлен перечень идейных событий и охарактеризована литературная деятельность сербов в Боснии и Герцеговине.

[36] Иво Андрић, *Госпођица Аделина Ирби*, Сабрана дјела, књ. 10 (*Стазе, лица, предели*), Сарајево, 1981, стр. 62.

UDC 003.081(=16)

Вања Станишић

О НЕКИМ КУЛТУРНОИСТОРИЈСКИМ СЛОЈЕВИМА СЛОВЕНСКЕ ПИСМЕНОСТИ

Рад представља покушај реконструкције неких културноисторијских слојева словенске писмености и њиховог осветљења, како на плану израза, тј. културноисторијског контекста у којем је одређено писмо настало, тако и на плану садржаја — фонолошке основе језика коме је намењено.

Кључне речи: парадигматика и синтагматика писма, реконструкција, словенска писменост, готско писмо.

Увођење фундаменталне лингвистичке поделе на површинску и дубинску структуру, или поделе на план израза и план садржаја, која се у појединим студијама о писму среће и као подела на унутрашњу и спољашњу форму писма, афирмисало је традиционално гледиште о хијерархијској вези између језика и писма — о томе да писмо представља двострану реалност. За разлику од фонеме, лишене плана садржаја, основна јединица писма, графема, јесте билатерална јединица чији план садржаја представља фонема на коју се она односи.[1] Међусобни однос ова два основна чиниоца сваког писменог система овде је сагледан на примеру језичке основе и графичке форме појединих европских писама с посебним освртом на питање словенске писмености — односа између њене фонолошке основе и културноисторијског контекста у коме је ова писменост настала и развијала се.

Овој фундаменталној подели на површинску и дубинску структуру писма грузијски стручњак Тамаз Гамкрелидзе је додао и другу важну лингвистичку поделу на парадигматику и на синтагматику писма, која је у најширем смислу омогућила разликовање система и структуре и убедљиво показала блиску везу између науке о језику и науке о писму, засновану на чврстој, структурној вези између језика и писма. Овај приступ Гамкрелидзе је врло успешно применио на примеру односа графичке форме и језичке основе средњовековних источнохришћанских деривата грчког алфабета. Његов рад „Порекло и типологија алфабетског система писма; писмени системи ранохришћанске епохе"[2] представља важан допринос, како за утемељење

[1] *Станишић* 2003: 256.
[2] *Гамкрелидзе* 1988; 1989.

граматологије као науке о писму тако и за разјашњење конкретних питања у вези с темом овога рада.

Међусобни однос два основна чиниоца сваког писменог система — његове фонолошке основе и културноисторијског контекста у којем је настао — добро се види на примеру језичке основе и графичке форме појединих европских писама. Суштинску повезаност структурне самосталности писма и етнополитичке еманципације друштва показује пример латинског алфабета, најоригиналнијег од свих италских писама и најслободнијег према његовом етрурско-грчком узору, као и германских руна, које су на сличан начин искористиле писменост латинско-италскога круга само као своју полазну основу. Према описаном критеријуму средњовековни деривати грчког писма могу се поделити на два типа: коптски и готски модел. Како је показао Т. Гамкрелидзе, први је искоришћен у грузијском, а други у јерменском писму. Грузијско придржавање грчког парадигматског низа сведочи о чврстим културним везама с Византијом, о томе да је, као и у коптском случају, то писмо настало спонтаним прилагођавањем грчког писма. Насупрот томе, нарушавање изворне структуре грчког писма у готском и јерменском поклапа се с чињеницом да су то била оригинална дела истакнутих појединаца (Вулфила и Месроп Маштоц), који су у њима изразили идеју културно-политичке самосталности својих народа у односу на Византију.

За разлику од етиопских хришћана, који пишу семитским слоговним писмом, сви остали народи који су хришћанство преузели непосредно од Грка створили су оригиналне националне алфабетске писмености: коптску, готску, јерменску, грузијску и словенску. У некима од њих грчка основа је очигледна већ на плану израза — у коптском и готском писму и словенској ћирилици. О пореклу осталих, графички оригиналних писама — кавкаских алфабета и словенске глагољице изнето је мноштво различитих теорија. Међутим, тек увођењем парадигматског и синтагматског плана у ово разматрање Гамкрелидзе је недвосмислено показао њихово грчко порекло. У том смислу, пресудан значај п а р а д и г м а т и к е за доказивање грчког извора ових писмености садржан је у чињеници да је њихов поредак према средњовековној пракси био тесно повезан с бројном вредношћу слова. Без обзира на појединачне разлике, све источнохришћанске писмености у бројним вредностима својих слова у основи чувају византијски десетерични бројни поредак од три енеаде (јединице, десетице, стотине).

Коптско писмо је најстарије од свих источнохришћанских деривата грчког писма, структурно је најближе грчком извору и у суштини одражава тада још увек живу хеленистичку традицију у самом Египту. По моделу који је у њему примењен направљена су и сва остала писма овога круга. Оно има укупно 33 знака, при чему је то у целини грчко уставно писмо тога времена с додацима из староеги-

патског демотског писма неопходним за коптски језик, који су (без бројне вредности) додати на крају како не би нарушили грчку парадигму. Обично се претпоставља да је из грчког преузето 25 знакова,[3] али је Гамкрелидзе показао (1989: 240) да је парадигматска, структурна веза овога писма с грчким много већа него што се претпостављало. Грчку парадигму потврђује и чување грчких „еписемона" *сшигме, самūија* и *копе* у бројним вредностима „6, 900, 90" (последњег и с гласовним значењем потребним коптском језику /fai/, због чега се раније мислило да је тај знак демотског порекла).

Иако готско писмо потиче из приближно истог времена као и коптско, оно се од њега разликује низом специфичности својствених културним приликама у томе делу Европе, и код германских народа посебно. Разлика међу њима се види већ на плану израза. Готско писмо у знатној мери одступа од грчког облика слова, или, другим речима, држи се грчког облика само у недостатку бољег решења. Разлог је јасан: готско писмо је оригинално дело готског епископа Вулфиле († 383), специјално направљено ради превода Библије на готски, чија су „готска слова" (γράμματα γοτθικά по средњовековним изворима) имала за циљ да готску националну посебност покажу већ на графичком плану.

Битна структурна особеност готског писма јесте та што оно нема додатних знакова као коптски. И ту се види оригиналан приступ аутора готског писма, који је у потпуности очувао грчку парадигму благодарећи томе што је низу грчких знакова приписао готска значења и тако успео да готску парадигму у целини уклопи у грчку. Тамо где је било бољих решења од гласовне супституције, Вулфила је такође употребио „коптски" модел — посегао је за домаћим графичким наслеђем, германским рунама, а у неким случајевима чак и латинским знацима.

Најкрупнију структурну разлику између готског и грчког писма представља замена графеме *кси*, непотребне готском језику, знаком за еманциповану „јоту" Ϥ [j], за који је, иначе, владало мишљење да је из латинског. Насупрот ранијем произвољном тражењу корена готскоме Ϥ у латинском G с новом гласовном вредношћу /j/, Ренато Ђендре је убедљиво показао да је ту реч о германском наслеђу, о рунскоме „јерану" ᛃ, који се и значењем и обликом поклапа с готским словом (*Gendre*: 318—319). С друге стране, насупрот синтагматској слободи према оригиналу, Вулфила је задржао *копу* и *самūи* (у гот. облику Ϥ ↑) као ознаке за бројну вредност (90, 900), што је, опет парадигматски, учврстило грчку структуру његовог писма.

Готски модел — супституција ради очувања изворне парадигме, који је расветлио Гамкрелидзе, то је оно што се у већој или мањој мери налази и у осталим писмима грчкога круга, и то оповргава ра-

[3] *Jensen* 1969: 478; *Фридрих*: 144; *Ritner* 1996: 287.

није схватање, које је имало у виду углавном само спољашњу форму, како готско писмо није оставило никаквог трага нити утицало на неко друго писмо.[4] То се може открити и у словенском писму, које се иначе парадигматски слаже с грузијско-коптским моделом. Док је готски у својим додатним знацима посегао за својим старијим рунским наслеђем, дотле је творац словенског писма изгледа посегао за „руским" писмом загонетних кримских хришћана, у којима из више разлога можемо видети Готе — најстарије хришћане у том делу Европе.[5]

Ове су идеје подстакле Јурија Степанова (1991) да у својој анализи словенског писма Гамкрелидзеову поделу на парадигматику и синтагматику писма допуни тврдњом како се она односи и на свако појединачно слово алфабета, које је истовремено и *код* и саставни део *текста*, с нагласком на томе да његово значење може да буде и сасвим независно од његовог места и функције у самом писму. Другим речима, поједина слова могу да претходе појави неког алфабета, тј. да буду позајмљена из неког другог система. У обема словенским азбукама нацрт знакова и бројна вредност су различити, али су њихова имена иста. На основу тога би се могло закључити како се њихова имена односе „на неки други параметар" (*Степанов*: 28). За разлику од већине претходних истраживача, који су у потрази за прототипом глагољице своју пажњу усмеравали ка Истоку, Степанов се окренуо готском извору и, попут неколицине слависта пре њега, тражени параметар нашао у староевропским алфабетима — огаму, рунама и, коначно, готском алфабету. Ова стара симболика имена управо је оригинална црта огамског писма у коме термин за слово *fid*, буквално значи „дрво", док је име сваког појединачног слова — име неког дрвета. Већина огамских назива слова је при том толико архаична, тако да, без обзира на очигледну асоцијацију с дрвећем, фактички представљају посебне лексеме — а управо називе слова (*Степанов: 25—26*).

Слично именовање слова на основу одређеног круга појмова који представљају традиционалне културне вредности среће се и у гот-

---

[4] Упор. нпр. *Ebbinghaus*: 293.

[5] Док се обично спомиње отворена графичка веза једног броја словенских знакова с неким блискоисточним писмима, тачније с коптским, јеврејским и самаријанским, од којих је друга два Константин затекао међу Хазарима, дотле на мисионарски подухват Солунске браће нису могли да не оставе трага јеванђеље и псалтир написани загонетним „руским" писмом, које је према VIII глави Константиновог житија он обрео у Херсону, као и човека који говори тим језиком, што би, по мишљењу једног броја стручњака, могло да указује управо на кримске Готе, који су од Вулфилиног времена били најстарији хришћани у том делу Европе и чија је православна Готска епархија на Криму сачувала успомену о Готима све до краја XVIII века (*Топоров*: 256). Упркос још увек отвореним питањима у вези са загонетном етничком припадношћу ових *руских писмена*, као и одвојеног помена Гота (у облику готѣи) у XVI глави истог житија (*Сказания*: 115—117), остаје чињеница северногерманског порекла самог имена *Руси*, које се у IX в. још увек односило на Нормане (КМЕ III: *Рушки писмена*).

ском, у којем су називи слова рунског порекла. Исту такву природу словенских слова открио је још Н. С. Трубецкој, који је, анализирајући однос словенског писма и старих азбучних молитви, истакао да старословенске азбучне молитве не представљају акростихове на гласовна значења слова, него на имена слова глагољице.[6] На основу тих азбучних акростихова и бројне вредности у глагољици Трубецкој је предложио оригиналну реконструкцију првобитног броја знакова словенског писма — заокружен списак најстаријих знакова који је, попут кавкаских писама, садржао такође 36 слова. У овоме симетричном „кавкаском моделу" од четири серије по девет знакова („9x4") последња недовршена серија парадигматски одговара грузијској серији од 9 додатих знакова, средишње две серије од 18 знакова скоро су у целини „грчке", док се главно нарушавање грчке парадигматике налази у првој серији.

Почетни семитски парадигматски низ [α, β, γ, δ] очуван је и у свим дериватима грчког писма, укључујући и латинско писмо с етрурским обезвучавањем „гаме" [a, b, c, d]. Од тога одступа једино словенски, у коме је због проширења овог низа (а, б, в, г, д) нарушена и парадигматска и бројна вредност грчког прототипа. Луцидно објашњење овог одступања представља Степановљева идеја (31—33) како је овде по среди укрштање грчког модела и готске усмене традиције, тј. да називи прва три слова словенског писма представљају готско наслеђе. Имена прва три слова готског писма могу се реконструисати као доисторијска, „рунска" формула *Aza berkna geuua* < рун. *ansuz *berkanan *gebō „Аза (епитет германског бога Одина) [брезову] буквицу дарова [људима]". Исту формулу препознајемо и у словенском **азъ боукъı вѣди**, јединој синтагми азбучног низа која има некакав реченични смисао и која је зато у писмо и ушла као целина, упркос нарушавању парадигматске структуре прототипа које је изазвала. Трећа словенска реч је, као што је познато, неправилна и зато се обично исправља у *вѣдѣ и тумачи као архаично и дијалекатско 1. л. јд. како би се ускладила с првом речи која изгледа као 1. л. личне заменице. Међутим, како закључује Степанов (33), овај древни остатак индоевропског perfecta tantum овде се више уклапа као 3. л. јд. прошлог времена, а када се има у виду и Храброва тврдња да је прво слово оне азбуке коју је саставио Константин било Словенима „божији дар",[7] онда цела формула добија „готски смисао": *Аз(а) буквицу /= слова/ познаде* [или такође *створи, уведе*].

---

[6] *Trubetzkoy* 1954: 15—23; *Степанов*: 32.

[7] ѿ ба̀ дано родоу словѣнскомоу — и тиме се разликовало од паганске грчке „алфе", што се може довести у везу како с крстоликим глагољским ф, као „симболичком инвокацијом с благословом божијим" (*Nedeljković*: 22; *И. Гошев*, „Старобългарски глаголически и кирилически надписи", София 1961), тако и са знаком крста као симболом врховног бога који је Константин Ћирило могао да затекне међу Хазарима (*Степанов: 34—36; Москов 1987*).

Како премостити временску празнину од пет векова између словенског и готског писма? Тешко да то може само хазарска мисија. Степанов је претпоставио да је ово готско-рунско културно наслеђе могло да живи у средњоевропском ареалу до појаве словенске писмености. Иако нису потврђене никакве непосредне везе између готске библије и одговарајућих ћирило-методских текстова,[8] томе у прилог могле би ипак да говоре све оне добро познате језичке и културне везе између Старих Словена и германских народа, док је успомена на Готе избила на видело како у староруском „Слову о полку Игореву",[9] тако и у „Летопису попа Дукљанина" из XII в., који је, по речима његовог анонимног аутора, преведен с неког ишчезлог словенског оригинала.

Као што је добро познато, разлике у бројним вредностима између две словенске азбуке један су од важних доказа веће старине и оригиналности глагољице у односу на ћирилицу. Иако је нарушила грчки начин обележавања бројних вредности, глагољица је ипак доследно спровела основни грчки поредак од три енеаде (27 слова): аѕъ — ѕемлꙗ, иже — покои, ѻьци — ци, док је с *чрьвом* била уведена и четврта недовршена енеада (*Илиевски*: 96). Насупрот њој, најстарија ћирилица представља верну копију грчког система бројних вредности, укључујући и специјалне грчке знаке, *сѿигмѹ*, *копѹ* и *самѿи*, који су и овде, као и у грчком писму, имали само бројно значење. Међу различитим примерима разилажења између глагољице и ћирилице, али и парадигматских одступања глагољских азбуквара од азбучних молитви, пажњу привлачи разилажење које постоји код средишњег слова првобитне глагољице, *ђерва* (ѧ / ѣ), на чијем се месту у азбучним молитвама и у каснијим преписима Храбровог списа налази слово л с истом бројном вредношћу „30". Укрштање бројних вредности ова два писма баш на овом месту добија посебан смисао у светлости опште тежње ка симетричности и заокруженом броју знакова алфабетског низа, која понекад може да носи и вишу идејну поруку. У овом случају као да је реч о сакралној симболици средишњих слова алфабета, од којих је у римској философији настао појам *elementum* (eL-eM-eN) као истицање парадигматског значења грчкога στοιχεῖον „првобитна основа, средишњи део; слово алфабета". Сасвим у духу средњовековне словенске прераде ове античке космогонијске симболике алфабета, у „Азбучној молитви" Константина Презвитера средишње место словенског писма започиње стихом летитъ нынѣ словѣньско племѧ / къ крьщению обратишѧ сѧ вьсе.[10]

---

[8] Готску тему је с те стране критички размотрио још Јозеф Вајс у тексту „Je-li staroslověnský překlad evangelií a žaltáře nějak závislý na gotském překladu Vulfilově?", *Byzantinoslavica* VIII, 1939—1946, 145—171.

[9] При чему мито-поетски садржај готске теме овога древног спева добија нов смисао у контексту досада реченог: „Се бо готскія красныя дѣвы вьспѣша на брезѣ синему морю, звоня рускымь златомь" (*Топоров*: 252).

[10] *Проскурин, Степанов*: 132—133, 139.

Загонетни глагољски *ђерв* (ᛗ / ѣ), који се налазио на томе месту, по своме немотивисаном и очигледно несловенском имену и функцији подударан је неким несловенским називима знакова у глагољици, којима су иначе нађене паралеле у рунским називима. У првом реду то су два знака који се, као и ђерв, срећу само у несловенској лексици, ᚹ (ѳрьть) ~ рун. ᛈ (*perþō*) и ᛇ (ꙋжица) ~ рун. | (*isaz*),[11] пандан дугоме /ī/ ᛇ (*īwaz*) као рефлексу дифтонга **ei*,[12] што такође има паралелу у пореклу и називу словенскога /i/ — ᛈ / ᛇ (ижє). У томе контексту *ђерв* као да се односи на неки други језички параметар. По своме средишњем положају одговара му рунски *јеран* (ᛃ, средишње, дванаесто слово рунског писма, које се, по свему судећи, нимало случајно зове баш „година"), који је у Вулфилином писму променио место, али је унет несумњиво зато што је готски имао еманциповану јоту. Питање јоте у старословенском представља, попут ђерва, једно од средишњих, *елементарних* питања прасловенског фонолошког система, без којег се, опет, не могу добро разумети ни одговарајуће језичке прилике у југоисточној Европи.

Предложена парадигматика словенског писма Јурија Степанова заснована је на реконструкцији најстаријег списка знакова глагољског писма, који је средином XX в. био понуђен у граматици старословенског језика Н. С. Трубецкоја, која је подстакла преиспитивање неких основних поставки у палеославистици (*Trubetzkoy* 1954). Централно питање око којег је вођена расправа била је палаталност, која одражава два битно различита приступа реконструкцији прасловенског фонолошког система и на којој, истовремено, почива и крупна структурна разлика између два словенска писма, с крајњим Трубецкојевим закључком, који је узбуркао духове у палеославистици, да јота, која се и данас по традицији употребљава у транскрипцији старословенског језика, у глагољици није ничим обележавана зато што је уопште није ни било, већ је то био „само пратећи изговор вокала у одређеним положајима".[13]

Идеја о дефонологизацији јоте, која је произвела фонологизацију читавог низа нових меких сугласника, прихваћена је и даље разрађивана у знатном броју дијахроних фонолошких студија током XX века.[14] На тој идеји уобличено је савремено схватање о синхармонизму прасловенског слога у којем су и сугласници и самогласници били подређени својеврсној палаталној корелацији слогова,[15] као и теорија фонолошких језичких савеза Романа Јакобсона, који је још 30-их година XX века на примеру овако подударног развоја између словен-

---

[11] *R. Simeon*, „Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva", Zagreb 1969.

[12] *Bammesberger*: 7—8.

[13] *Trubetzkoy* 1954: 61—62; *Станишић* 2004: 387.

[14] *Калнынь* 1961: 7; *Shevelov* 1964: 207; *Shenker* 1993: 82; *Nuorluoto* 1994.

[15] *R. Jakobson*, „Remarques sur l'évolution phonologique du russe comparée à celle des autres langues slaves", TCLP II, 1929; *Журавлев* 1963; 1986: 213; *Станишић* 2004: 388.

ског и алтајског фонолошког система формулисао појам „евроазијског језичког савеза”, чија је главна структурна одлика палатална корелација сугласника (*Якобсон* 1985 [1936]). Западна граница овог фонолошког савеза, која пресеца територију словенских језика, истовремено представља и границу између средњоевропског фонолошког система вокалског типа и фонолошког система консонантског типа који влада у источној Европи.[16]

Евроазијске особине прасловенског фонолошког система посведочене у словенском писму, као и могућу прасловенску старину двају типова фонолошких система у словенским језицима, потврђује и најстарија поуздано словенска археолошка култура Праг—Корчак из VI в. која се простирала од Дњепра до Лабе и од Припета до средњег Подунавља (*Петрухин, Раевский*: 156—157). Као што је познато, на томе простору одиграо се излазак Словена на историјску сцену. Они се на истоку појављују с несловенским именом *Анти*, док су на западу, на границама грчко-римске цивилизације, затекли Готе[17] и у додиру с њима прешли границу првобитности поставши свесни своје етно-лингвистичке посебности (словѣне : нѣмьци).

Два етничка имена с којима се Словени појављују на историјској сцени (*Словени : Анти*) нису била само ознака различите етнојезичке еманципације Словена, већ, по свему судећи, и сведочанство ране дијалекатске поделе на две групе Словена. На то можда упућују и неке познопрасловенске фонетске иновације одражене и на писму. Очигледно је, у том смислу, поклапање два знака за /х/ у глагољици с постојањем двеју аспирата у једном броју словенских језика. Загонетно глагољско паучасто /х/ (ꙗ) Фрањо Мареш је својевремено довео у везу са звучним спирантом /ɣ/ у белоруском, украјинском, словачком, чешком и горњолужичком (*Mareš*: 181). Сличну идеју о његовом прасловенском карактеру заступао је својевремено и Шахматов, иако је овај глас посведочен релативно касно, тек од XII в. у чешком и староруском (*Бошковић*: 87—88). Па ипак, ареал распрострањености овога спиранта могао би да говори о њему као супстратном наслеђу. По мишљењу Д. Бељаева (1993: 69), ова гласовна вредност има ослонац у сакралној лексици „антског етноса” — „производа словено-иранске симбиозе прве половине I миленијума”, чије неоспорно иранизовано језгро — прасл. *bogъ — садржи задњонепчани спирант /ɣ/ у свим поменутим језицима. Ту, међутим, не може бити ни говора о једностраном етнолингвистичком утицају, пошто је овакав начин проширења спирантског реда био познат и готском језику. Без обзира на различите фонетске услове и подстреке, спирантизација готскога /g/ у интервокалном положају, коју потврђује запис

[16] *А. В. Исаченко*, „Опыт типологического анализа славянских языков”, Новое в лингвистике III, 1963; *Ивић* I/1991: 20—32; *Станишић*: 2005: 249—250.

[17] О чему је, између осталог, остао траг и у етнонимији: у старом литавском називу за Белорусе *gùdai* (*Петрухин, Раевский*: 156).

готских личних имена у римским изворима типа *Eila / Egila*, *Sisi / Sigis*, истоветна је староруским дијалекатским облицима типа *осподарь* (= *господарь*) из 1151. и *Ана рьина* (= *regina*), потпису руске кнегиње Ане Јарославне и супруге француског краља Анрија I из 1069.[18]

Осим претпоставке о могућем средњоевропском супстратном карактеру спиранта [ɣ], и нацрт самога паучастог „х" (ᚼ), који је у досадашњој литератури већ био довођен у везу с готским лабиовеларним **Ѳ** [ƕ] (*Marchand*: 22), могао би да послужи као потврда поменуте претпоставке Јурија Степанова о томе да поједина слова могу да претходе појави неког алфабета, тј. да буду позајмљена из неког другог система. За тему о којој је реч посебно је интересантна већ поменута структурна повезаност словенског *ђерва* и германског *јерана*, која не мора да буде само парадигматске природе.

Постојање посебног знака за [j] представља битну структурну разлику између готско-рунског графичког система, с једне стране, и глагољице, с друге, и показује да ова два типа писма припадају различитим фонолошким системима. У складу с поменутом поделом на два фонолошка ареала, разлика међу њима показује се као чување старе квантитетске опозиције у германском систему и њене префонологизације у опозицију по мекоћи у словенском. Па ипак, њихову општу одлику представљају палатализујуће тенденције које постоје и у консонантизму и у вокализму. О суштинској повезаности ових опозиција говори чињеница да се меки сугласници могу протумачити као дуги или удвојени (*Велчева* 1980: 66). Управо у положају између кратких вокала и јоте настајали су западногермански /p:/, /t:/, /k:/, /b:/, /d:/, /g:/: стенг. *biddan*, ствнем. *bitten* — гот. *bidjan* „молити" (*Плоткин*: 38).

Повезаност дужине и мекоће разоткрива и веза германског умлаута и палатализације која се може објаснити као један исти фонолошки процес. Као што је *i*-умлаут спој вокала [a, o, u] с предњојезичном артикулацијом, тако је и палатализација предавање те исте предњојезичности суседним сугласницима од стране вокала предњег реда. „Палатализација" — по речима руског германисте А. С. Либермана — „то је као умлаут сугласника" (1971: 71). Истовремено, умлаут, који и сам представља префонологизацију квантитета у нови квалитет, оставља траг и на консонантизму. О томе убедљиво говори проширени списак староенглеских руна из IX в., у коме се првобитни петочлани вокалски троугао претворио у деветочлани квадрат с низом нових графичких решења.

Пандан овој новој умлаутној серији била је у консонантизму појава нових меких сугласника, у првом реду цепање веларног реда на две групе [k: ḱ], [g: ǵ], које се иначе тумачи као „консонантна анало-

---

[18] *Гухман*: 45; *Бошковић*: 88; *А. Ю. Дворниченко, С. Г. Кащенко, М. Ф. Флоринский*, „Отечественная история (до 1917 года)", Москва 2002: 30.

гија вокалском превоју” (*Плошкин*: 44). Стари знаци за обичне веларе ᛕ, ᚷ (стенгл. [cēn, gyfu]) добили су значење нових палатовелара [ḱ, ǵ], па су за означавање обичних [k, g] направљени знаци ᛣ, ᛤ [calc, gār], док се стари рунски [jēran] (ᛜ) консонантизовао у „ђер” [ʒēr].[19] Паралелно овоме англо-саксонском і-умлауту, и особена „мутна” серија коју је у старословенском реконструисао Н. С. Трубецкој одражава прелазну фазу у префонологизацији квантитета у прасловенском.

Као што се на основу реченог могло видети, у основи ова два ареала налази се префонологизација квантитета у којој су пресудну улогу имали палатални процеси у консонантизму, пре свега јотовање. Док ћирилица, за разлику од глагољице, својим јотованим лигатурама сведочи о успостављању фонолошког статуса јоте у виду полувокала /j/, који постоји и у савременим словенским језицима, дотле графема *ђерв* сведочи о увођењу фонеме [ǵ / ʒ] у фонолошки систем, које је могло да буде остварено било консонантизацијом саме јоте у низу европских језика у словенском окружењу, као у млађим германским рунама, појединим романским језицима, албанском[20] (а можда и језику поменутих *руских писмена*, која су могла да буду извор *ђерва*), било њеном појавом као последице јотовања у неким словенским језицима, услед чега је ђерв (ᛗ / ѣ) наставио да живи у српској и хрватској редакцији старословенског језика (у вредности /j/ у хрватској глагољској писмености и мекога /ǵ/ у најстаријим српским споменицима) и одатле остао као древно културноисторијско наслеђе у савременој српској ћирилици.

БИБЛИОГРАФИЈА

Bammesberger 1994 — Bammesberger A., „The development of the runic script and its relationship to Germanic phonological history”, *Language Change and Language Structure*. Older Germanic Languages in a Comparative Perspective (ed. by T. Swan and others), Berlin — N. York.

Ebbinghaus 1996 — Ebbinghaus E., „The Gotic Alphabet”, The World’s Writing Systems (Ed. by P. T. Daniels & W. Bright), Oxford UP, 290—294.

Gendre 1976 — Gendre R., „Il *fuþark* e l’alfabeto gotico”, Scritti in onore di Giuliano Bonfante, „Paidea”, Brescia.

Jellinek 1962 — Jellinek M. H., *Geschichte der gotischen Sprache*, Berlin — Leipzig.

Jensen 1969 — Jensen H., *Die Schrift im Vergangenheit und Gegenwart*, Berlin.

Krause 1968 — Krause W., *Handbuch des Gotischen*, Monaco.

---

[19] *Bammesberger*: 9—19; *Scaffidi*: 205; *Фридрих*: 364.

[20] Упор. истоветну консонантизацију интервокалног [-i̯i̯-] у готском, северногерманском и савременом италијанском: итал. *maggiore* < лат. *maiore*, гот. *twaddje*, стисл. *tveggja* насупрот ствнем. *zweiio* „двају” (*Гухман*: 25), као и такође истоветну замену почетног [j- > ǵ-] у италијанском *giogo* < познолат. *iugu* < класлат. *iugom* „јарам, иго” и алб. *ngjesh* „опасати”: грч. ζώννυμι, лит. *júosti*, цсл. ꙗсало „појас” (*Orel* 1998: *ngjesh*). О повезаној судбини [g ~ j] у историјском развоју већине романских језика сведочи и распрострањени начин обележавања меких [ľ, ń] комбинацијама *gl, gn* (итал. *figlio* < *filiu, signore* < *seniore*) у којима је графема /g/ добила улогу јоте (*Peirone*: 40—42).

Marchand 1973 — Marchand J. W., *The sounds and phonemes of Wulfila's Gothic, Mouton*, The Hague — Paris.

Mareš 1971 — Mareš F. V., „Hlaholice na Morave a v Čechách", Slovo 21, 133—199.

Nedeljković 1965 — Nedeljković O., „Još jednom o fonološkom primatu glagoljice", *Slovo* 15—16, 19—58.

Nuorluoto 1994 — Nuorluoto J., *Die Bezeichnung der Konsonantischen Palatalität im Altkirchenslavischen. Eine graphematisch-phonetische Untersuchung zur Rekonstruktion und handschriftlichen Überlieferung*, Verlag Otto Sagner, München 1994.

Orel 1998 — Orel V. A., *Albanian Etymological dictionary*, Leiden, Boston, Köln.

Peirone 1987 — Peirone L., *Lineamenti di fonologia e grammatica storica dell'italiano*, Università degli studi di Genova, „Sabatelli editore", Savona.

Ritner 1996 — Ritner R. K., „The Coptic Alphabet", The World's Writing Systems (Ed. by P. T. Daniels & W. Bright), Oxford UP, 287—290.

Scaffidi 1979 — Scaffidi A., *Introduzione allo studio comparativo delle lingue germaniche*, Bologna.

Schenker 1993 — Schenker A. M., „Proto-Slavonic", The slavonic languages (Ed. by B. Comrie and G. G. Gorbett), London, New York.

Shevelov 1964 [1965] — Shevelov G. Y., *A Prehistory of Slavic. The Historical Phonology of Common Slavic*, Heidelberg [Columbia UP, New York 1965].

Trubetzkoy 1968 — Trubetzkoy N. S., *Altkirchenslavische Grammatik. Schrift-, Laut- und Formensystem*, Wien, Köln [1954].

*

Беляев 1993 — Беляев Д. Д., „Славянские задненебные после падения редуцированных" ВЯ 6, 64—77.

Бошковић 2000 — Бошковић Р., *Основи упоредне граматике словенских језика. Фонетика, морфологија, грађење речи*, „Требник" Београд.

Велчева 1980 — Велчева Б., *Праславянски и старобългарски фонологически изменения*, София.

Гамкрелидзе 1988 — Гамкрелидзе Т. В., „Происхождение и типология алфавитной системы письма. Письменные системы раннехристианской эпохи", ВЯ 5 (5—34); 6 (5—34).

Гамкрелидзе 1989 — Гамкрелидзе Т. В., *Алфавитное письмо и древнегрузинская письменность. Типология и происхождение алфавитных систем письма*, Тбилиси [*თ. გამყრელიძე*, წერის ანბანური სისტემა და ძველი ქართული დამწერლობი, თბილისი 1989].

Гухман 1998 — Гухман М. М., *Готский язык*, МГУ, Филологический факультет, 1998.

Журавлев 1963 — Журавлев В. К. *Развитие группового сингармонизма в праславянском языке. Опыт диахронической фонологии*, Минск.

Журавлев 1986 — Журавлев В. К., *Диахроническая фонология*, Москва.

Ивић 1991 — Ивић П., *Изабрани огледи I—III*, „Просвета" Ниш.

Илиевски 2001 — П. Хр. Илиевски, *Појава и развој на писмото. Со посебен осврт кон почетоците на словенската писменост*, МАНУ, Скопје.

Калнынь 1961 — Калнынь Л., *Развитие корреляции твердых и мягких согласных фонем в славянских языках*, АНСССР, Москва.

КМЕ 2003 — *Кирило-Методиевска енциклопедия*, том III (П-С), София, 2003.

Кобычев 1973 — Кобычев В. П., *В поисках прародины славян*, „Наука", Москва.

Либерман 1971 — Либерман А. С., „Порядок действий в фонологии и реальность различительных признаков", ВЯ 3/1971, 60—72.

Либерман 1993 — Либерман А. С., „Мягкие и твердые согласные в истории германских языков", ВЯ 4, 38—47.

Москов 1987 — Москов М., „Прабългарски рунически знак ϒ за теонима Тангра", Paleobulgarica / Старобългаристика XI/1.

Петрухин, Раевский 1998 — Петрухин В. Я., Раевский Д. С., Очерки истории народов России в древности и раннем средневековье (*Языки русской культуры*, Москва).

Плоткин 1982 — Плоткин В. Я., *Эволюция фонологических систем (на материале германских языков)*, „Наука", Москва.

Проскурин, Степанов 1994 — Проскурин С. Г., Степанов Ю. В., „В поисках констант мировой культуры. Алфавитный принцип", *Н. С. Трубецкой и современная филология*, (отв. ред. Н. И. Толстой), „Наследие", Москва, 128—140.

Сказания 1981 — *Сказания о начале славянской письменности* (Ответ. ред. В. Д. Королюк), „Наука", Москва.

Станишић 1994 — Станишић В., „Глаголица и фонетические алфавиты средней Европы", Balcanica XXV-1 (Belgrade), 267—285.

Станишић 2003 — Станишић В., „Неки основни појмови науке о писму", НССВД 32/3, *Терминолошка стандардизација лингвистичког описа савременог српског језика* (1), Међународни славистички центар, 11—15. 9. 2002, Београд 2003, 255—261.

Станишић 2004 — Станишић В., „Старословенска двоазбучност и српска и хрватска редакција старословенског језика", *Српски језик IX*, 1—2, Београд 2004, 383—396.

Станишић 2005 — Станишић В., „О старини два типа фонолошких система у словенским језицима", *Србистички прилози*. Зборник у част професора Славка Вукомановића, Филолошки факултет, Београд, 249—256.

Степанов 1991 — Степанов Ю. С., „Несколько гипотез об именах букв славянских алфавитов в связи с историей культуры", ВЯ 3, 23—45.

Топоров 1983 — Топоров В. Н., „Древние германцы в Причерноморье: результаты и перспективы", Балто-славянские исследования 1982, „Наука" Москва, 227—263.

Фридрих 1979 — Фридрих И., *История письма*, Москва [*Friedrich J.*, Geschichte der Schrift, Heidelberg 1966].

Якобсон 1985 — Якобсон Р., *Избранные работы*. Москва. [„Звук и значение", „О теории фонологических союзов между языками", „Принципы исторической фонологии"].

Ваня Станишич

О НЕКОТОРЫХ КУЛЬТУРНОИСТОРИЧЕСКИХ СЛОЯХ СЛАВЯНСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ

Резюме

В этой работе рассматриваются некоторые основные вопросы связанные с двусторонней природой письменых систем, планом выражения которых является культурноисторический контекст в котором отдельное письмо было создано, а планом содержания фонологическая основа языка для которого оно предназначено. Взаимное отношение этих двух основных факторов каждой письменной системы рассматривается в данном тексте на примере языковой основы и графической формы некоторых европейских писем, в частности славянской письменности. Особое внимание здесь уделено вопросу об отношении между ее фонологической основой и культурноисторическим контекстом в котором эта письменность была создана и в котором развивалась.

UDC 811.163.41'367.2

Љиљана Суботић
Владислава Ружић

РАСЦЕПЉЕНЕ (CLEFT) РЕЧЕНИЦЕ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ (ДИЈАХРОНО-СИНХРОНИ ПЛАН)

У раду се расправља о типовима расцепљених реченица у српском језику, на временски и жанровски диференцираном корпусу, и дефинише се њихова информациона и линеарна структура. Разматрају се тзв. праве (it-clefts) и привидно расцепљене (wh-clefts) реченице, забележене у језику српских писаца 19. и 20. века, као и оне које су регистроване у *Електронском корпусу савременог српског језика* Математичког факултета у Београду, а ексцерпиране су како из белетристичких тако и из публицистичких текстова.

Кључне речи и појмови: српски језик, семантичка структура реченице, дијахронија, синхронија, праве расцепљене реченице (it-clefts), привидно расцепљене реченице (wh-clefts), топик, коментар, пресупозиција, фокус.

I. *Општа разматрања*

1. Термин *расцепљена реченица* (cleft sentence) увео је Ото Јесперсен (Otto Jespersen), још 1927. године, у својој књизи: *Modern English Grammar* и овај термин подразумева цепање једне почетне просте реченице на две синтаксичке јединице или дељење јединствене клаузе на два одвојена дела од којих сваки има свој предикат.[1]

2. Почетна проста реченица, као основа расцепљивања, може се сматрати основном, подлежном реченицом. Расцепљена реченица јесте резултирајућа конструкција, састављена сада од две синтаксичке јединице. У лингвистичкој литератури појављује се и термин *перифраза* — тиче се углавном резултирајуће синтаксичке конструкције, а перифрастички елементи јесу оно што Јесперсен назива „оператором расцепљивања". Термин *перифраза* може се употребити када се говори о прагматичком виду расцепљених структура, где се перифраза сматра посебним средством којим се приписује високи степен кому-

[1] Карактеристично обележје расцепљене реченице јесте тзв. „дисконтинуирани оператор расцепљивања" (discontinuous cleaving operator), што је у случају енглеског језика најчешће „it is..." односно „wh-".

никативне релеванције.[2] Њоме се одређени сегмент основне реченице осветљава и, на комуникативном плану, посебно се истиче. Расцепљена реченица јесте управо посебна конструкција која даје и *тематску* и *фокусну* проминенцију одређеном члану клаузе.[3]

3. У лингвистичкој литератури не постоји свеобухватна дефиниција појмова *топик* и *фокус*. Оба термина покривају феномен који припада и синтакси и семантици и прагматици са проширењем и на фонолошки ниво. Вероватно је најконтроверзнији прагматички ниво. Могу се наћи најмање три дефиниције ових појмова које варирају исте ствари, али са различитом терминологијом:

3.1. *Топик* се односи на информацију која је већ присутна у језичком или ситуационом контексту (тј. то је јединица везана за контекст); *фокус* се односи на информацију која није присутна (или је делимично присутна) у језичком или ситуационом контексту (тј. она је контекстуално невезана или је делимично повезана јединица). У другачијој терминологији ова два појма опонирају под називом „дато" (топик) према „ново" (фокус).

3.2. *Топик* (или *тема*, „дато") део је реченице који носи најнижи степен комуникативног динамизма; *фокус* (или *рема*, „ново") део је реченице са највишим степеном комуникативног динамизма.

3.3. *Топик* је пресупонирана информација док је *фокус* непресупонирана информација.

4. Исти однос појављује се и у *семантичкој* дефиницији ова два термина (овде треба приметити да се на овом нивоу чешће употребљава термин *коментар* од термина фокус). Овде је топик „оно о чему се говори", а фокус (коментар) — „оно што је речено о ономе о чему се говори".

5. Када се говори о чисто *синтаксичкој* дефиницији појмова топик и фокус, очигледно је да је ту битно линеарно низање чланова реченице. Различити језици имају својство да се топик појављује као конституент *X*[4] у иницијалној реченичној позицији. У лингвистичкој литератури јасно је изражен став да се само они конституенти који носе граматичке функције могу сматрати кандидатима за функцију топика, а не, нпр., тзв. околносни елементи.[5] Исто тако и при дефи-

---

[2] У смислу функционалне реченичне перспективе или њене тема — рема односно топик — фокус артикулације (v. Daneš 1968, 1974; Firbas 1974, 1992; Hajičova 1994; Foley 1996).

[3] Истакнути члан из основне реченице понекад се и назива *фокусним елементом*. Његово истицање има контрастивни карактер те неки аутори говоре о *контрастивном фокусу*. Такав ентитет може се изразити вербално (нпр.: *То је* Пера а не Милан *који ти стално пише*.). Као што се види из овог примера, контрастивни фокус често је повезан са негацијом.

[4] Конституент *X* обично чини именска фраза (која може бити и предлошка конструкција, а у неким случајевима то је и придев или прилог).

[5] Тако многи језици могу имати топик који се не појављује у иницијалној позицији реченице; нпр. тзв. околносни елементи који изражавају временске и месне од-

нисању *фокуса* није битна само позиција у реченици већ и категоријална/функционална природа конституента у фокусу.[6]

6. Дакле, за сваки је језик важно како је у њему представљена информациона структура реченице. Она се може показати редом речи: *топик* се јавља у иницијалној позицији реченице, а *фокус* у финалној. Међутим, ред речи у српском је слободан и, нпр., једна проста реченица која има следеће конституенте: С (*Ана*), П (*воли*) и О (*Миловане*) може се (линеарно) структурирати чак на шест начина: *Ана воли Миловане*, *Ана Миловане воли, Миловане Ана воли, Миловане воли Ана, Воли Миловане Ана, Воли Ана Миловане.* Променом реда речи, међутим, не мења се и синтаксичка функција именица које и даље остају *субјекат* (*Ана*) односно *објекат* (*Миловане*). Да би се то променило, морају се променити и падешки наставци: *Ан*-у и *Миловане*-↓. Ред речи служи да се њиме енкодира информациона структура реченица. Свака од ових варијанти има исто значење али га енкодира у оквиру различитих информационих структура. Према томе, јасно је да је информациона структура наведених варијанти ове реченице енкодирана у разлици у реду речи.

Ово се најјасније види ако фингирамо мини дијалог. Нпр., на питање:

> *Ко воли Миловане?* — добијамо одговор:
> *Миловане воли Ана.*

или

> *Кога воли Ана?* — добијамо одговор:
> *Ана воли Миловане.*

У оба одговора именица која пружа одговор на питање увек се налази у финалној позицији, док јој садржај који је већ установљен — претходи. Према томе, питање поставља одређена очекивања која морају бити остварена у информационој структури одговора. Именица која је одговор на упитну реч јесте фокус те реченице, који износи нову информацију за коју се очекује да ће бити дата у исказу, а остатак износи оно што се подразумева, што је пресупонирано. Да-

---

носе (у многим језицима то су прилози за време и место) могу се наћи на првом месту у реченици: *Јуче је Мира била веома нерасположена*. Овде топик није *јуче*, већ конституент са функцијом субјекта (*Мира*).

[6] Ако се држимо чисто линеарних критеријума, могло би се закључити да је бар у немаркираним (тј. неемфатичким) реченицама позиција фокуса на крају (финална), пошто се линеарна димензија реченице може замислити као процес додавања количине информација (свака нова количина носи вишу информативну вредност од претходне). Ова претпоставка је погрешна из два разлога: прво, као у случају топика, фокус се често не подудара са јединичним конституентом већ са низом — синтагмом (конфигурацијом конституената). Друго, финалну позицију може заузети и околносни елемент који по себи није аргумент глагола.

кле, информациона структура оба питања и одговора може се представити као:

П:	Пресупозиција:	неко воли Милована.
	Фокус:	ко је тај/то (који/што воли Милована)?
О:	Пресупозиција:	неко воли Милована.
	Фокус:	тај неко је Ана.

Са изузетком упитне речи, која се увек јавља у иницијалној позицији у реченици, српски језик има прилично строга правила информационе структуре да пресупонирана информација претходи фокусираној информацији. Информација у фокусу обично се појављује на крају реченице. Дакле,

Пресупонирано:	неко воли Милована.
Фокус:	тај неко је Ана.

Милована воли || *Ана.*
пресупозиција || фокус

6.1. Наведена реченица јасно показује информациони статус прве именице *Милована*. Она одговара топику (предмету) реченице, што је још један појам информационе структуре који се може представити следећим фингираним дијалогом:

Р: *Ана не воли Марка.*
П: *А Милована?*
О: *Милована Ана воли.*

7. Реченицом се обично даје коментар о нечему (оно о чему реченица и говори), то је њена почетна пропозициона тачка. На њу се указује именицом која одговара топику (предмету) реченице. Топик је пресупонирана информација о чему остатак реченице говори. Топик реченице се у српском (као и у многим другим језицима) налази у иницијалној реченичној позицији. Тако и иницијална именица у одговору има следећу информациону структуру конституената типа топик—коментар:

Топик:	у вези са Аном
Коментар:	(она) воли Милована

У српском језику у информационој структури реченице изражена су два система: пресупозиција — фокус и топик — коментар. Нпр.:

топик	||	коментар	
Ана	||	воли	|| Милована
	пресупоз.		|| фокус

Основно правило реда речи које енкодира информациону структуру српске реченице јесте то да топик *претходи* коментару, а пресупонирана информација *претходи* информацији у фокусу. Резултат тога је ред речи у којем се именица која је топик информације ставља у *иницијалну* реченичну позицију, а именица која је фокус информације заузима *финални* положај у реченици. Овакав редослед конституената у словенској лингвистичкој традицији обично се назива *функционална перспектива реченице* (уп. Foley 1996).

7.1. Нормална позиција за фокусирану информацију јесте, дакле, финална реченична позиција у многим језицима па и у српском. Међутим, у говорном језику енкодирање информације у фокусу који није у финалној позицији реченице може се извести *акценатским* истицањем (емфатички акценат) одговарајућег (фокусираног) конституента.

8. Други начин којим се *алтернира* уобичајени редослед пресупониране информације испред фокуса дешава се помоћу тзв. *расцепљених* реченица.[7] Расцепљене реченице употребљавају се за фокусирање одређеног реченичног члана и ради поентирања оног што смо желели рећи проширивањем у једну врсту релативне реченице. На тај се начин значење реченице *Ана воли Милована* може изразити расцепљеном реченицом којом се постиже посебан начин енкодирања информационе структуре:[8]

Ана је та	‖	*која/што воли Милована.*
То[9] *је Ана*	‖	*што/која воли Милована.*
фокус	‖	пресупозиција

Милован је тај	‖	*кога воли Ана.*
То је Милован	‖	*кога воли Ана.*
фокус	‖	пресупозиција

---

[7] Термин расцепљене реченице употребљава се у граматичком опису конструкција када је једна клауза подељена на два одвојена дела од којих сваки има свој предикат. Варијанте расцепљених реченица утичу на дистрибуцију емфазе у оквиру реченице и у великој мери одговарају обрасцима интонацијске истакнутости. Расцепљене реченице и с њима повезане привидно расцепљене реченице привукле су пажњу трансформационе граматике због деривационих проблема које постављају (Kristal 1988: 216). Расцепљене реченице посебно су употребљиве у писаном тексту у којем се не обележава интонација у сврху фокусирања или истицања, али оне су веома честе и у говору.

[8] Проучавање расцепљених реченица посебно је важно за испитивање односа између синтаксичких и семантичких карактеристика реченице, а пре свега односа између синтаксе и реченичке структуре везане за топик и коментар (Foley 1996).

[9] Иван Ивас (Ivas 2001: 435) у вези са расцепљеним реченицама овог типа у хрватском језику и различитим информационим структурама енкодираним у њима, заступа тезу да би овакве структуре (са семантички празним прономиналним субјектом у виду демонстративне заменице /то/) биле направљене по узору на енглеску П[раву] Р[асцепљену] Р[еченицу], да су у хрватском језику могуће али да „без прозодијског облика [таква конструкција] остаје неодређена". У нашем (текстуалном) корпусу, међутим, регистровано је довољно примера да се овакве структуре могу сматрати (сада већ) обичним за српски језик.

Такозване *праве* расцепљене реченице употребљавају се за *поновно* увођење већ познате информације али која није била у првом плану у датом контексту.[10]

8.1. Праве расцепљене реченице супротстављају се тзв. *привидно* расцепљеним реченицама[11] које имају очекивани редослед пресупозиције — испред информације која је фокус:

Та што/која воли Милована је(сте)	|| *Ана.*
пресупозиција	|| фокус

Онај којег Ана воли је(сте)	|| *Милован.*
пресупозиција	|| фокус

Фокусирани и *дислоцирани* сегмент обично кида своје формалне синтаксичке везе с основном реченицом (што се и имплицира у Јесперсеновом појму *дисконтинуираност*, тј. расцепљеност субјекатског или објекатског аргумента тако да је предикат обгрљен деловима субјекта или објекта, односно катафорским или анафорским елементом, с његове леве стране, и именском фразом с десне, која је уведена копулом).

9. Расцепљивање, према томе, обухвата врсту синтаксичког процеса који се односи на дистрибуцију информација у топику и фокусу. Термин покрива различите подврсте процеса од којих су неки сличнији *топикализацији* (праве расцепљене реченице) или се процесима цепања производе структуре *једначења* (еквативна врста — привидно расцепљене реченице).

10. У вези са цепањем које је произвело *праве* расцепљене реченице, језици се разликују у мањим детаљима у структури резултирајуће реченице.[12] У свим примерима (из различитих језика[13]) копула-

---

[10] Оне носе пресупониране информације које се сада поново уводе и делимично истичу у контексту па се отуд јављају у финалној реченичној позицији, позицији која је резервисана за фокус информације.

[11] Привидно расцепљена реченица термин је који фунгира у граматичком опису и којим се реферише на конструкције што подсећају на расцепљене реченице у томе што је једна клауза подељена на два одвојена дела од којих сваки има свој глагол (предикат), али битна разлика између њих јесте то што се ти делови могу анализирати као да стоје у односу главне клаузе према зависној (Кристал 1988). У рецентнијој англосаксонској лингвистичкој литератури данас се чешће говори о *it-clefts* — за праве и *wh-clefts* — за привидно расцепљене реченице (нпр. Gundel 1977, Prince 1978, Foley 1996. и др.).

[12] Расцепљене реченице појављују се у многим језицима мада се везују за енглески језик. Јављају се и у другим германским језицима (данском, норвешком и шведском, термини: effatisk omskrivning; utbrytning). У шведском се о њима говори као о емфатичким перифразама или о фокусирању. У немачком не постоји посебан термин осим превода (gespaltene Sätze или термини Emphasesätze и Emphasesätzkonstruktion). Овакве конструкције појављују се и у романским језицима. Релативно ретко се употребљавају у талијанском и шпанском (па тако за њих не постоји ни термин), док су у француском веома честе. Сматрају се галицизмима и употребљавају у сврху истицања, и тако се и квалификују. Од словенских језика описане су у чешком и словачком и

тивни глагол /бити/ делује као средство помоћу којег се успоставља фокус, односно, којим се приписује функција фокуса именској фрази, која се налази непосредно иза њега (или му, као што је случај у неким језицима, претходи). У српском језику могућа је и једна и друга позиција фокуса у односу на копулу:[14]

Ана је та *која/ што воли Милована.*
То је Ана *што/која воли Милована.*

10.1. Са стриктно синтаксичког становишта, дакле, праве расцепљене реченице имају сличне карактеристике као и процес топикализације. Обим конституената који се могу појавити у позицији иза или испред копуле чине заправо класу речи која има обележје [— verbal].[15]

10.2. *Привидно* расцепљене реченице сличне су синтаксичке структуре као праве расцепљене реченице, али имају обрнуту позицију двеју клауза у линеарној конфигурацији. Такве конструкције могу се представити следећом парафразом наведене реченице:[16]

Та што воли Милована је(сте) Ана.

II. *Стање у српском језику*

1. У српској (и хрватској) лингвистичкој литератури не употребљава се термин *расцепљене* реченице, а неки примери који би се могли сматрати таквим реченичним структурама заправо се разматрају у оквиру поглавља или посебних студија о различитим типовима релативних клауза.[17]

2. Расцепљивање (у свом *динамичком* оперативном виду) представља посебан тип синтаксичке трансформације основне реченице

овакве конструкције се детерминишу као перифрастичне конструкције са емфатичком фокузацијом (vytýkací důrazový opis) (Bytel 1994).

[13] It is John that will play (енг.); C'est Jean qui paiera (фр.); Bude to Jan, kdo zaplati (чеш.) Der Blir Jens der betaler (дан., швед.) (Bytel 1994).

[14] Појава празног субјекта испред гл. *бити* није битна карактеристика расцепљених реченица (Sornicola 1996).

[15] Ипак, изгледа да и овде језици варирају с обзиром на обухват те [— verbal] класе, тј. с обзиром на обим конституената који могу заузети посткопулативну позицију (Sornicola 1996).

[16] Сам термин (привидно расцепљене реченице — pseudo-cleft sentences) подразумева неправо расцепљивање. Одредба се, привидно, не односи само на међусобни положај двеју јединица већ и на друге карактеристике које их разликују од „правих" расцепљених реченица (Polovina 1983: 52). Код привидно расцепљених реченица, конституент десно од копуле (а) идентификује оно што је описано релативном реченицом с њене леве стране (то су идентификативне привидно РР) или (б) тој релативној реченици додаје неко својство (атрибутивне привидно РР).

[17] Више о томе у: Kordić 1995: 93, 139, 145—146, 161, 220, 223; Mrazović 1990: 553—554[17]; Станојчић & Поповић 1999: 311; Barić et al. 1995: 468, 474. и др.

чији је резултат перифрастична (*статична*) конструкција. Пошто се расцепљивањем помера првобитан положај сада фокусираног конституента, можемо говорити и о некој врсти дислокације реченичног члана, а како се у резултирајућој реченичној структури остварује перифрастична конструкција са два одвојена дела од којих сваки има свој предикат, расцепљивање се може сматрати — бар теоријски — као посебна врста *мултипредикатизације* (Bytel 1994: 101) ако се узме да су глаголи оба дела есенцијални конституентни делови граматичког предиката одређених клауза.

3. Прва синтаксичка јединица (праве, *it-cleft*) расцепљене реченице (перифрастична клауза) обично садржи (најмање) 3 конституентска елемента: два перифрастична елемента (облик глагола /бити/ и демонстративну заменицу типа /то/[18]) и фокусирани елемент дислоциран из основне, подлежне реченице.

4. Будући да је у досадашњим малобројним расправама о расцепљеним или привидно расцепљеним реченицама у српском односно хрватском језику доминантан контрастивни приступ српских или хрватских англиста (где је иначе полазни језик енглески, којем су те структуре својствене, па се дају евентуални, пре свега преводни еквиваленти у другом језику),[19] овај ће рад бити један од првих покушаја да се питање „цепања једне реченице на две" сагледа на примерима језика са *богатом* флексијом, у овом случају српскога језика, и то и из дијахроне и из синхроне перспективе. Тачније, настојаћемо да покажемо да је тај феномен цепања једне реченице на две клаузе веома присутан и у српском књижевном језику, како у текстовима из његовог старијег периода тако и у новијим текстовима, посебно у жанровима аналитичког или полемичког карактера. На крају, дајемо дијахроно-синхрони пресек могућих разлика у употреби (типова) расцепљених клауза (у различитим периодима развоја нашег књижевног језика).[20]

---

[18] Демонстратив типа /то/ (али и /оно/, /ово/) неутрални је и семантички празан елемент. Има форму номинатива, у једнини је чак и кад је фокусни елемент у множини. Овај семантички празан елемент *није* обавезан конституент расцепљених реченица у свим језицима (нпр. у талијанском, шпанском) (Sornicola 1994; 337, Bytel 1994: 105). Уместо анафоричког демонстратива типа /то/, у расцепљеним реченицама може се појавити и именска фраза која такође може бити праћена емфатичким анафоричким демонстративом (типа /то)/ којим се потенцира истицање: *МИРА ЈЕ (ТА) ОСОБА која најраније устаје у нашој кући* ← [Мира најраније устаје у нашој кући].

[19] Колико нам је познато, о расцепљеним реченицама писали су Весна Половина (Polovina 1983) и Иван Ивас (Ivas 2001).

[20] Корпус за ово истраживање сачињен је од примера из *ек* (Електронског корпуса савременог српског језика Математичког факултета у Београду — пројекат проф. Душка Витаса, у који су укључени и текстови из публицистичког жанра), примера ексцерпираних из књижевних дела српских аутора 20. века (Ј[ован] С[керлић], Љ[убомир] Н[едић], С[тојан] Н[оваковић], Б[огдан] П[оповић], Л[аза] Л[азаревић], С[ветолик] Р[анковић], И[во] А[ндрић], А[лександар] Т[ишма], Б[ошко] П[етровић] и др.) и 19. века (С[терија], Т[еодор] П[авловић], П[латон] А[танацковић], В[ук Стеф. Караџић], Ђ[уро] Д[аничић]).

5. Предмет су нашег интересовања, дакле, оне реченице које настају тако што се једна проста (дакле, подлежна) клауза (обично с пунозначном предикацијом) „цепа" на две предикације од којих је једна увек уведена каквим релативизатором, и при том задржава предикат нерасцепљене подлежне просте реченице, а у другој се уводи копулативни предикат.[21] Нас интересује, пре свега, присуство расцепљених реченичних структура и размера њихове заступљености у српском језику у дијахроној и синхроној перспективи.

6. Имајући у виду подлежну реченичну структуру од најмање два члана (а то су, обично, пунозначни глаголски предикат и именски аргумент) која може бити расцепљена, односно подељена на две клаузе — с копулативним предикатом и с предикатом задржаним из подлежне реченичне структуре — тако да у фокус дође именски аргумент, приказаћемо неке моделе расцепљених реченица у српском језику и илустровати одговарајућим примерима да бисмо показали какво може бити варирање у оквирима једног модела.[22]

Треба, такође, нагласити да предикат подлежне реченичне структуре у српском језику може бити декомпонован, сложен од два глагола или глагола и какве допуне, идиоматизован и сл. (нпр. *То је онај црв који вам НЕ ДА МИРА* (ек); *Јер, сликар је тај који ПОКУШАВА ДА НЕВИДЉИВО ПРЕТВОРИ У ВИДЉИВО* (ек); [...] *влада је* та *КОЈА ПОДМИРУЈЕ РАЧУНЕ* (ек), што је небитно јер он остаје непромењен при расцепљивању реченице.

6.1. Као прво, разматрамо расцепљене клаузе које су настале од просте реченице с пунозначним једновалентним или, чешће, двовалентним предикатом и одређеним (или неодређеним) конкретним/апстрактним субјектом (нпр. *Марко вози нова кола.*) тако да у првом њиховом делу буде истакнут *субјекатски* аргумент:[23]

Марко је тај који/што вози нова кола.
То је Марко који/што вози нова кола.

или тако да је фокусиран објекатски аргумент:

---

[21] Нас неће интересовати овом приликом како се енглеске расцепљене (cleft) реченице могу превести на српски језик, а оставићемо, овај пут, по страни и нормативни аспект таквих реченица.

[22] При томе цепању, наиме, уочавају се извесне варијације: у промени редоследа реченичних чланова, у појави синтаксичких средстава анафорско-катафорског типа итд.

[23] Уз копулативни предикат прве клаузе могу бити иначе фокусирани различити реченични елементи којима отвара место глаголски предикат из подлежне реченице (нпр. *То је* та сила *с којом се човек рађа* (ек) [← Човек се рађа с том силом]; *То су* она путовања *на која се одлази* а да се [...] не помакне с места (ек) [← На та путовања се одлази...]; *То* је тај затворен круг *у којем се одвија наше битисање* (ек) [← У том затвореном кругу се одвија наше битисање]; *Истовремено*, то су она питања *без чијег одговора историја српског парламентарног искуства 1903—1914 остаје само делимично објашњена* (ек) [← Без одговора на та питања историја [...] остаје само делимично објашњена]).

То су нова кола која/што вози Марко.
Нова кола[24] *су то* што вози Марко.

У позицији субјекатског аргумента може бити анафора, као и у позицији именског дела предиката. Понекад се уз тај други именски део појављује придевски детерминатор. Напоменимо да су могуће варијанте истога модела.

6.1.1. Илуструјмо модел са фокусираним *субјекатским* аргументом и следећим, типичним примерима расцепљених реченица ексцерпираним из корпуса:

(1) *Ти ли си тај*, што толику несрећу навлачиш на Исраиљ (ПА).
(2) *Он је онај* што ће доћи за мном (В, НЗ).
(3) *Јеси* ли *ти онај* што ће доћи (В, НЗ).
(4) *Он је тај* који женама [...] „отвара и затвара материцу" (ек).

(5) И ако хоћете вјеровати, *он* је *Илија* што ће доћи (В, НЗ).

(6) Ма како различита она била, *река је та која* спаја наше духове и мисли ... (ек).
(7) [...] јер *политика је та* која увек вара (ек).[25]
(8) *Сликар је тај* који покушава да невидљиво претвори у видљиво (ек).
(9) *Публика је та* која пресуђује када је телевизија у питању (ек).[26]
(10) *Нада је та* која последња умире (ек).[27]
(11) *Србија је та* која може економски [...] да поведе све околне земље (ек).
(12) Оно — што природа нагриза, она не руши. *Човек је тај* који руши (ек).
(13) *Истина о ЕПС-у је оно* што ће и овај предмет разрешити (ек).[28]

(14) *То је она тета* која смета (В, П)
(15) *То је тај „битак"* који бије где и кога стигне — или јеси или ниси, тек након тога долази до престројавања (ек).

---

[24] У нашем корпусу, међутим, нису забележене овакве реченице са екстрапонираном именском фразом у објекатској функцији у овом типу расцепљених реченица мада се оне никако не искључују (уп., такође т. 7. и 7.2).

[25] У оваквом контексту, уз темпорални квантификатор глагол *варати* постаје непрелазан. Објекат не мора бити исказан када се уопштава, као рецимо и у примеру бр. 11.

[26] Код С. Кордић (1995: 197) налазимо сличан пример са копулом у пуној форми и показном заменицом као формалним антецедентом релативне клаузе, како то она тумачи, који може бити испуштен: *Јавни обзири* јесу *они, који су опћенити, који се свих тичу*.

[27] Уопштено, генеричко значење апстрактне именице /нада/ потенцирано је емфатичким демонстративом који само облички конгруира али нема улогу придевске одредбе. Међутим, ако субјекатски/објекатски аргумент има обележје [— живо], прономинални, семантички празни демонстратив може да има форму средњег рода /то/ (*НАДА ЈЕ ТО што последње умире. ТО ЈЕ НАДА што последње умире.*) и тада се мења и релативизатор *који* → *што*.

[28] Да пред релативизатором могу бити разне прономинални речи, показује и пример са неодређеном заменицом, која репрезентује фокусирани граматички субјекат: „Па *то* ће бити *нешто* што се није видјело откад је свијета" — пример је преузет из *Синтаксе српског језика* Р. Симића и Ј. Јовановића (2006: 1224). То би ваљало размотрити детаљније у неким даљим истраживањима.

(16) *То је онај драмски студио* који је прошле године на Фестивалу аматерског драмског стваралаштва Црне Горе освојио прво место ... (ек).

(17) *То је тај дечко* који има врло лоше памћење ... (ек).

(18) *То је онај укус* који прија толико да не мислиш како је слатко од дуња ипак укусније (ек).

(19) *То је тај музеј Гуґенхајм* који има исту конструкцију и таквих музеја ће бити најмање десет у свету (ек).

(20) *То је доктор Пастер* чија су открића [...] препородила медицину (ек).

(21) *То је ґосподин Байкен Симојан* [...] који [...] борави у нашој средини (ек).

(22) *Е, то је тачка* која сад задире у политику (ек).

(23) *То*[29] *је тајна* која се крије у речима: „А ти их све одржаваш" (ек).

Како видимо, у примерима (1—4) и групи примера (6—13), личне заменице и именице заузимају иницијалну позицију у расцепљеној реченици, а демонстративна заменица иза копуле потенцира емфазу (док се у примеру 5 појављује властита именица у тој другој позицији). Такве варијације и комбинације речи унутар расцепљеног дела реченице последица су слободног распоређивања речи у српском језику и његове флексивности. Пример може бити и овако моделован: *ДВЕ СУ КЊИГЕ којима се почиње први вршачки период Поповићеве радљивости* (СН), чија би подлежна реченица гласила: [← *Први вршачки период Поповићеве радљивости почиње двема књигама...*].[30]

Код примера низаних од бр. 14 имамо унеколико другачије структурирање расцепљене реченице — помоћу семантички празних речи /то/ или /ово/, тзв. *експлетива* које копула повезује са фокусираном именском фразом (нпр. *ТО ЈЕ ОНА ТЕТА која смета*). И код примера под бр. 19—21 фокусиране именице такође су детерминисане, а ретко кад се у фокусу појави само (у нашим примерима апстрактна) именица без одредбе (22—23), којом се, иначе, дати информативни садржај потенцира.

6.1.2. Малобројни су и занимљиви примери забележени код Стерије, Платона Атанацковића и Вука, где пред релативизатором изостаје демонстратив на коме је иначе емфатички акценат, што се пак у таквим случајевима имплицира:

(24) *То је* што почитаније љубимаца потеже! (С)

(25) *Једна храброст војске и војвода јест*, што нас одушевљава (С).[31]

---

[29] Требало би напоменути да без акценатског уобличавања или претходног (ширег) контекста можда није увек могуће са сигурношћу рећи да ли је у фокусу именска фраза или сам демонстратив у својој правој функцији (уп., такође, напомену 9 и као и Ivas 2001).

[30] Као што видимо из наведеног примера, позицију фокуса у српском језику може заузети и конструкција са бројем уместо демонстратива (уп. и *ДВЕ СУ СТВАРИ што се тичу нашег књижевног језика* (ЉН). Примере попут ових: *То је оно што нам је сада најпотребније* и *То је неко коме се заиста дивим*. П. Мразовић (557—558) уврштава у атрибутске релативне реченице тумачећи их овако: „ове реченице најчешће не допуњују своју управну реч, већ је само ближе одређују, додају нешто ново".

[31] Сличан пример из старијег језика: „*и то је што је ту групу чинило опасном*" дају и аутори *Синтаксе српског језика* (Симић, Јовановић, 2006: 1228).

(26) Кад је Исмаил у највећој невољи био, и *онда је Бог*, који га избавља (ПА).

(27) Уђите на уска врата; јер су *широка врата и широк пут* што воде у пропаст (В, НЗ).[32]

6.1.3. Тај фокусирани сегмент — реченични члан, екстрапониран, дислоциран из основне реченице — може бити прост или координиран (в. пример бр. 25) и може бити синтаксички сложен у различитим степенима. Може имати и сопствену детерминацију у виду релативне клаузе (пре него што је био дислоциран расцепљивањем). Нпр.: [...] *који је у појединим тренуцима играо као у најбољим данима када је носио дрес Партизана* [...] *био је* тај *који је све време бодрио своје другове* (ек).

6.2. Модел са фокусираним *објекатским* аргументом настаје такође цепањем иницијалне, подлежне реченице с предикацијом која захтева било какав комплемент који се ставља у фокус.

У примерима које наводимо комплемент је истакнут на тај начин што се нашао у истуреној позицији, пред релативизатором који уводи клаузу са прелазним предикатом. Именска реч у номинативу уз копулу обично је детерминисана показном заменицом, чиме је потенцирано њено значење. Нпр.:

(1) *То је вика* коју чујете (ЂД, СЗ).
(2) *То не бјеше мој син*, којега родих (ЂД, СЗ).[33]
(3) *То је дом* што градиш (ЂД, СЗ).
(4) Јер *то је онај* за кога је говорио пророк Исаија (В, НЗ).
(5) *То је све било*, што је изговорити могао (С).
(6) *То је био први луксузни фијакер* који је Травник видио (ИА, ТХ).
(7) *То је то*, што је цар желио, ту управо љубов матерњу хотео је искушати (ПА).
(8) *То је оно*, брате мој, што сам ти горе из чисте љубави споменуо (ТП).
(9) „*То није онај ниво сарадње* који је ДОС желео", нагласио је Тадић (ек).
(10) *То је та прича* што сам вам је хтео испричати (ек).
(11) *То је та дуга железничка пруга* коју возови прелазе за седам дана (ек).
(12) *То је та фотографија* коју сам сада имао пред очима (ек).
(13) *То је та историјска вертикала* коју сам овом приликом повукао (ек).

Очигледно је да се цепање оваквих реченица са фокусираним и дислоцираним (екстрапонираним) објектом врши по истом обрасцу, а то значи да се увек у иницијалној позицији расцепљене реченице појављује форма /то/ или /ово/, а никад именичка фраза или лична заменица (што се може упоредити са првих десетак примера модела са фокусираним субјектом).[34]

---

[32] У примерима забележеним код старијих аутора (19. или почетак 20. века) често се не појављује прономинални антецедент (уп. т. 7.2).

[33] Ако је предикат подлежне реченице негиран, тада се у расцепљеној реченици негира копула. Тим питањима како су генерисане расцепљене реченице, које су им подлежне структуре, требало би свакако посветити далеко више пажње у будућим истраживањима.

[34] Пример расцепљене реченице попут овога: *То је све било, што је изговорити могао* (С), могао је настати од подлежне реченице [← Само је то могао изговорити].

У једном сложеном примеру чини се да имамо двоструко расцепљене реченице. Прво је то привидно расцепљена реченица а затим следи права расцепљена реченица: *Но, што ће највећма сваког ревносног Србљина и Српкињу на претплату ову побудити, мислимо да је* то *што ће сав од трошка сувишак у фонд Забавника оставити се* ... (ТП). Дакле, исти пример могао би имати и експлицирано /то/ пред релативизатором, што уствари заступа пресупозициони реченични садржај у субјекатској позицији који је истоветан ономе што се појављује у другом делу праве расцепљене реченице: То што ће [...] *побудити мислимо да је то што ће* [...] *оставити* [...] ← На претплату ће побудити *то* [...].

7. Реченица у српском језику може бити и тако расцепљена да се у њеном другом делу нађе оно што је *фокус* тј. *рема*. То су тзв. *привидно* расцепљене. Од претпостављене подлежне реченице:

Марко вози нова кола.

расцепљена реченица може бити и овако структурирана:

(а) Тај који/што вози нова кола је(сте) *Марко.*

или

(б) То што вози Марко (је)су *нова кола.*

Такво распоређивање пресупозиције и фокуса (теме и реме) иначе је веома често и у савременом и старом српском језику, како показује наш корпус. Тако се, заправо, може увести тема у разговор, да би уследио коментар, оно што се фокусира. Фронтирање (екстрапонирање) пресупозиције у иницијални реченични положај у савременом српском језику обично прати и појава прономинално речи испред релативизатора /што, који/, што не важи за неке текстове из 19. века и с почетка 20. века, како ћемо видети доле.

7.1. У корпусу бележимо највише примера с оваквом информационом структуром (фокусираним субјекатским односно објекатским аргументом). Упореди:

(1) *Овај* што с тобом говори *није калуђер* (С).

(2) И *оно* што је у тој борби можда најстрашније, *то је* слутња да ... (БП, ДКЛ).

(3) ... доказао је да *оно* што чини главну, управљајућу идеју безмало свих Лазаревићевих приповедака, *то је тај готово безусловни и слепи култ породице* (ЈС, ИД, 127).

(4) И *оно* што она помаже *то је једна студена, укочена, формалистичка и ропска уметност* (ЈС, ИД, 50).

(5) Али, *оно* што је заиста занимљиво *јесте његова скривена другост* ... (ек).

(6) *Оно* што је њега, срчаног болесника и прилично непокретног човека, највише нервирало *било је баш њено пењање* (ек).

Ту се, дакле, појављује рестриктивна партикула *само* да ограничи (сузи) опсег обухватности радње говорења.

(7) *Оно* што потврђује да је ту заиста стварао Фидија, *јесте остатак једне купе* (ек).

(8) *Оно* што је у мојој младости било актуелно, психоанализа доктора Фројда, *то се* у Новом Саду спомиње тек однедавно (АТ, УЧ).

(9) Јосифе, сине Давидов! не бој се узети Марије жене своје; јер *оно* што се у њој заметнуло *од Духа је светога* (В, НЗ).

(10) *Оно* што се при том заборављало *јесте околност* да ни то — данашњим речима исказано — не беше искључиво унутрашња ствар Србије (ек).

(11) *Прво* што треба да кажем *то је* да сам се обратила лекару (А.Т. УЧ).

7.2. Може се уочити да овај тип привидног расцепљивања реченице некада, по правилу, није био праћен појавом демонстратива испред релативизатора:[35]

(1) Штогод видимо, *све је то благодејаније Божије* (ПА).

(2) Што он хоће, *то бива* (ПА).

(3) Штогод је овде написано, *то је све „въ наше наказаніє”* Римљ. 15.4. (ПА).

(4) Што нас занима у једном делу *то није стварност*, но начин да ... (ЈС, ИД, 23).

(5) Ко збира у љето, *син је разума*, ко спава о жетви, *син је срамотан* (ЂД, СЗ).

(6) Што је љиљан међу трњем, *то је драга моја међу дјевојкама* (ЂД, СЗ).[36]

(7) Дакле, нека буде ваша ријеч: да, да; не, не; а што је од овога, ода зла је (В, НЗ).

(8) Ето, који меке хаљине носе *по царскијем су дворима* (В, НЗ).

(9) Који љуби оца и матер већма него мене, *није мене достојан* (В, НЗ).

И иза препоноване „релативне” клаузе, дакле, како показују горњи примери, обично се појављује нека прономинална реч којом као да се успоставља чвршћа веза са датим, са пресупозицијом, односно тиме се истиче претходни садржај и уједно изједначује са рематизованим делом, или му се нешто приписује посредством копулативно-именског предиката.

8. Ово истраживање показало је да се међу релативним реченицама са различитим типовима релативизатора који их уводе, могу издвојити и у српском језику тзв. расцепљене реченице које кореспондирају са енглеским „клефт” клаузама типа *it-clefts* или *wh-clefts*. Све те реченице које су настале цепањем на два дела једне основне подлежне реченице у српском језику, тако да се фокусира неки сегмент из подлежне реченице, назвали смо правим или привидно расцепљеним реченицама по угледу на енглески термин.

Описујући те реченице првенствено са комуникативног и синтаксичког аспекта, установиле смо да је најчешће истакнут субјекат-

---

[35] Међутим, сличан пример забележен је и код А. Тишме: *Што му је у селу ипак највише недостајало ТО СУ БИЛИ ДОСТОЈНИ СЛУШАОЦИ* (АТ, УЧ).

[36] На примере попут наведених указује С. Кордић у својој студији, где их сврстава у слободне релативне (212—224), дакле, оне без антецедента. Тако ова ауторка даје на 221. стр. и пример: *Што је створила данашња дипломација, то му није доста*. Она након тога примећује следеће: „Што је препонирана структура дужа, то је потреба за синтаксичко-семантичким сумирањем и демаркацијом већа.”

ски или објекатски аргумент, али да се у фокусу могу наћи и други реченични чланови (што би свакако требало детаљније истражити), као и да се могу уочити два вида (са варијацијом првог) расцепљивања једног реченичног садржаја, тј. дељења једне информационо јединствене структуре. Истакле смо, дакле, да може бити и варирања једног модела с обзиром на различит распоред фокусираних реченичних чланова или употребу анафорско-катафорских елемената. Све је то, свакако, условљено дистрибуционим правилима, структурним, морфолошким и другим особеностима једног флексивног језика какав је српски.

Дошле смо и до закључка да су праве и привидно расцепљене реченице подједнако заступљене, како у савременом српском језику тако и у текстовима који припадају старијем периоду нашег књижевног језика,[37] али да би ту њихову распрострањеност и разуђеност појединих типова ваљало још испитивати. Уочиле смо такође да постоје, пре свега на синтаксичком плану, у тим хронолошки разврстаним текстовима, разлике у самом моделовању, рецимо, привидно расцепљених реченица: тако екстрапонирање пресупозиције у иницијални реченични положај у савременом српском језику обично прати и појава прономинално речи испред релативизатора, што често није случај са примерима из старијих текстова.

Коначно, с обзиром на ограниченост простора којим располажемо у овом раду, само смо назначиле (примерима из различитих извора, жанровски и хронолошки диференцираних, из којих смо ексцерпирале, иначе, далеко већи број примера него што смо могле приказати у самом раду) да су овакве реченице карактеристичне управо за писане текстове, будући да ту не могу бити посебно обележени интонацијски истакнути реченични сегменти. Несумњиво је, међутим, да се расцепљене реченице често употребљавају и у говору, чему се није досад, бар у српском језику, посвећивала потребна пажња.

ЛИТЕРАТУРА

Basch, Jiří. (1998) Cleft sentence a pseudo-cleft sentence a jejich překlad do češtiny.

Bytel, Antonín (1994). Towards the Syntactical Interpretation of the so called Cleft Sentences. *East European Studies.* Seoul: Hankuk University of Foreign Studies. 3: 93—125.

Daneš, František (1968). Some thoughts on the semantic structure of the sentence. *Lingua.* 21: 55—69.

Daneš, František (1974). Functional sentence perspective and the organization of the text. У: Daneš F. (ур.) *Papers on Functional Sentence Perspective*. Prague: Academia.

Foley, William A. (1996). Information Structure. У: *Concise Encyclopedia of Syntactic Theoris*. Brown & Miller (ур.) Cambridge: Pergamon. 200—209.

[37] Овом приликом нису разматрани примери расцепљених реченица забележени у текстовима старијим од 19. века, што ће остати као наш дуг за неки други сличан рад. То су, пре свега, примери привидно расцепљених реченица ексцерпирани из *Старих српских записа и натписа* Љуб. Стојановића, типа: kto poimi da e †nimi † svetago monastira, da e proklet † gospoda i prečistîe bogomatere (1622: 1120).

Firbas, Jan (1974), Some aspects of the Czechoslovak approach to problems of functional sentence perspective. *Papers on Functional Sentence Perspective.* Prague: Academia.

Firbas, Jan (1992). *Functional Sentence Perspective in Written and Spoken Communication.* Cambridge: Cambridge University Press.

Gundel, Jeanette K. (1977). Where do Cleft Sentences come from. У: *Language. Vol.* 53/3: 543—559.

Hajičova, Eva (1994). Topic/focus and related research. У: *Prague School of Structural and Functional Linguistics.* Luelsdorff P. A. (ур.).

Ivas, Ivan (2001). Rascepljene rečenice u hrvatskom jeziku. *Drugi hrvatski slavistički kongres. Zbornik radova.* I: 433—440.

Kordić, Snježana (1995). *Relativna rečenica.* Zagreb: Matica hrvatska. Znanstvena biblioteka Hrvatskog filološkog društva.

Kristal, Dejvid (1988). *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike.* Beograd: Nolit.

Luelsdorff, Philip A. (ur.) (1994). *Prague School of Structural and Functional Linguistics.* Amsterdam: Benjamins.

Polovina, Vesna (1983). Pseudokleft rečenice u engleskom i njihovi ekvivalenti u srpskohrvatskom jeziku. *II Simpozijum Kontrastivna jezička istraživanja. Zbornik radova.* Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu. Filozofski fakultet.

Prince, Ellen F. (1978). A Comparison of Wh-Clefts and It-Cleft in Discourse. У: *Language.* Vol. 5/4: 883—906.

Sornicola, Rosanna (1996). Topic, Focus, and Word Order. У: *Concise Encyclopedia of Syntactic Theoris*. Brown & Miller (ур.) Cambridge: Pergamon. 331—339.

Щербань, Г. Е. (2001). О функциях пропозициональных частиц в актуальном членении текста. Электронный журнал *Исследовано в России*. 535. http://zhurnal.ape.relarn.ru/articles/2001/000.pdf.

Лиляна Суботич — Владислава Ружич

РАСЩЕПЛЕНИЕ (CLEFT) ПРЕДЛОЖЕНИЯ В СЕРБСКОМ ЯЗЫКЕ (ДИАХРОННО-СИНХРОННЫЙ ПЛАН)

Резюме

Расщепление (cleft) предложения является результатом своеобразного синтаксического процесса („расщепления" простого предложения), с помощью которого информация предложения разлагается (расщепляется) на две предложенческие структуры. Поскальку они возникают в процессе деления одного предложения на два (одно из которых представляет фокус, а с помощью другого снова вводится уже знакомая информация — топик), то данные расщепленные предложения можно считать и определенным типом мультипредикации.

В специальной литературе расщепленные предложения толкуются как галицизмы или англицизмы, и в связи с этим в статье рассматривается, в какой мере они свойственны литературному сербскому языку. В славянских языках настоящему феномену не уделялось особое внимание (за исключением словацкого, чешского и хорватского языков). Существует предположение, что такие предложенческие структуры с прозодически выделенными частями являются признаком, прежде всего, разговорной речи и определенных типов жанров. Авторы рассматривают появление этих структур в сербском языке, их дистрибуцию и основные признаки на примерах, выбранных из текстов, отличающихся исторической и жанровой дифференциацией.

На примере: *Марко вози нова кола* проиллюстрируем, какими способами можно расщепить предложение, вследствие чего появляется иная иерархизация информации:

I. (а) *Марко је тај* || *који/што вози нова кола.*
фокус пресуппозиция (топик)

(б) *То су нова кола* || што Марко вози.
фокус пресуппозиция (топик)

В таких расщепленных предложениях фокус (подлежащее или доплонение) выражен связочной предикацией, а топик, ставящийся за фокусом, сохраняет сказуемое из нерасщепленного предложения.

Однако расщепление можно сделать и следующим образом — поместить топик перед фокусом:

II. (а) *Тај ко/коју/што возио нова кола је(сте)* || *Марко.*
пресуппозиция (топик) фокус

(б) *То што Марко вози је(су)* || *нова кола.*
пресуппозиция (топик) фокус

Относительным предложением выражется уже знакомая информация, из-за чего нет необходимости помещать ее в фокус, поэтому ей принадлежит позиция топика, которую она и занимает.

В настоящей работе исследуется и возможность инверсии частей внутри расщепленных предложений, а также роль парапрономинальных слов и выражений, как правило, появляющихся в них.

UDC 811.16+821.16]:061.3„1939”

Боголюб Станкович

НЕСОСТОЯВШИЙСЯ III МЕЖДУНАРОДНЫЙ СЪЕЗД СЛАВИСТОВ (Белград, 1939)

Данный доклад посвящен истории славистики, точнее, той части ее истории, которая касается организованного международного славистического движения. В нем представлена деятельность по организации Третьего международного съезда славистов, который должен был состояться в 1939 году в Белграде, но из-за нападения Германии на Польшу, съезд не был проведен. Такая судьба съезда особенно поучительна, вдохновляюща и волнующа. Неблагоприятная политическая обстановка в Европе воспрепятствовала его проведению, но все материалы к нему были подготовлены и опубликованы, в надежде, что настанут лучшие времена, которые дадут возможность проводить новые съезды.

Лучших времен слависты ждали почти два десятилетия. Четвертый международный съезд славистов состоялся лишь в 1958 году в Москве, а потом регулярно каждые пять лет проводились еще девять съездов. Предстоящий Съезд будет проведен в Охриде в 2008 году. На нем следует выступить с предложением, чтобы XV Международный съезд славистов состоялся в Белграде. Это дало бы возможность, помимо всего прочего, вспомнить о достоинстве славистики и славистов, проявленном в очень тяжелых условиях..

Ключевые слова: история славистики, международное славистическое движение, славистические съезды, материалы Третьего международного съезда славистов, Александр Белич.

После первой мировой войны славистика начинает бурно развиваться во всей Европе и особенно во вновь возникших славянских государствах. Одновременно с этим возрастала и потребность в более тесных международных связях между славистами. Наиболее удобным случаем для этого оказался юбилей столетия со дня кончины родоначальника славистической науки Йозефа Добровского (1753—1829). Эта памятная дата была отмечена, среди всего прочего, и проведением в Праге Первого международного съезда славистов в период с 6 по 13 октября 1929 г. Проведение упомянутого конгресса, по сути, представляет собой основание международного славистического движения, который подтвердит свою жизнеспособность спустя пять лет, проведением в 1934 году Второго международного съезда славистов в Варшаве и Кракове. На упомянутых двух съездах и после их проведения было определено и разграничено, что понимается под

славистикой в узком смысле слова. Для этого в 1939 году в Белграде должен был состояться съезд славистов (в наиболее узком смысле этого слова) под названием: *„III международный съезд славистов (славянских филологов)”*.

К подготовке этого съезда приступили своевременно, а ее центральной фигурой, особенно в том, что касалось уточнения научной программы, был Александр Белич. В материалах съезда, об этом, помимо прочего, сказано: „По договоренности между госп. А. Беличем, президентом Сербской Королевской Академии Наук, и представителями славистики в Загребе, Любляне, Вене, Праге и Кракове, во время его визитов в эти славистические центры (январь—март 1938 г.), было принято решение, что характер Третьего международного съезда славистов будет, в известном смысле, несколько иным, чем был характер Первого и Второго съездов”.[1] Была достигнута договоренность, что работа съезда будет проходить в следующих пяти секциях: (1) Секция лингвистики, (2) Секция истории литературы, (3) Секция преподавания славистики, (4) Секция балканистики, (5) Секция фонологии. На этих встречах А. Белича было решено, „что общие темы, по которым будет вестись дискуссия на Създе, будут утверждены заранее, и что в повестку дня будут включены индивидуальные доклады и сообщения, предложенные отдельными делегатами Съезда”.[2]

В течение июня 1938 г. велась работа по формированию рабочих органов Съезда. За общую организационную работу отвечал Исполнительный комитет, состоявший из 83 членов, под председательством Александра Белича. Этот орган быстро приступает к своей интенсивной работе, его более узкое руководство информирует славистические центры в стране и за рубежом о концепции и структуре Съезда, затем утверждает темы всех пяти секций, формулирует вопросы и в течение марта 1939 года обо всем этом представляет сообщение, третье по счету, „научным учреждениям и специалистам в этих областях”.[3] Вопросы классифицированы как (1) общие, (2) частные, (3) технические.

Поражает отклик будущих участников, а также интенсивность и эффективность работы по подготовке Съезда в течение следующих

---

[1] „Споразумом између г. А. Белића, претседника Српске краљевске академије наука, са претставницима славистике у Загребу, Љубљани, Бечу, Прагу и Кракову, приликом његове посете овим славистичким центрима (јануар — март 1938), донет је закључак да карактер Трећег међ. конгреса слависта буде у извесном правцу друкчији него што је био карактер Првог и Другог конгреса”.: *Извешшај о йрийремним радовима око III међународноī конīреса слависша*. III međunarodni kongres slavista (slovenskih filologa). *Organizacija*. Izdanja Izvršnog odbora, Beograd, 1939, св. 5, с. 27.

[2] „... да се унапред утврде опште теме о којима би се дискутовало на Конгресу и да се поред тога ставе на дневни ред и индивидуални реферати и саопштења које би предложили поједини чланови Конгреса”. Там же.

[3] „...научним установама и стручњацима из ових области”. Там же, с. 27—28.

4—5 месяцев. Уже в конце июля 1939 г. Исполнительный комитет издает первый том материалов съезда: *„Сборник ответов на вопросы”*,[4] (232 стр.); в середине августа выходит второй том — *„Сообщения и доклады”* (220 стр.) и в самом начале сентября — третий том *„Ответы на вопросы — сообщения и доклады. Дополнения”* (124 стр.). И все три тома были разосланы зарегистрированным участникам Съезда для подготовки к активному участию в рассмотрении поставленных вопросов.

В первом томе (*„Сборник ответов на вопросы”*) на семнадцать общих вопросов Секции лингвистики дано 38 ответов. Больше всего ответов (15), в соавторстве или сам, дал Александр Белич. Здесь же опубликованы и резюме четырех докладов, предназначенных для общей дискуссии. В этой секции предполагалось провести исчерпывающую дискуссию и принять резолюцию и по следующим „техническим вопросам”: (1) издание полного словаря старославянского языка, (2) предложение об организации славянской филологической и лингвистической библиографии, (3) вопрос лингвистического атласа славянских языков, (4) способ издания древних лингвистических памятников, (5) запись диалектов в отношении методик диалектологических исследований (диалектология — диалектография). В первом томе было опубликовано 12 ответов на эти вопросы, пять из которых (т.е., на все вопросы) вышли из-под пера А. Белича. В качестве новой темы здесь опубликовано „Предложение Комиссии Славянского института в Праге о транслитерации кириллицы в латиницу”.

В Секции истории литературы было задано 14 общих вопросов и в первом томе на них дано 26 ответов. Здесь опубликованы резюме и 17 докладов, предназначенных для общей дискуссии. В этой секции предполагалось провести „исчерпывающую дискуссию” по следующим трем „техническим вопросам”: (1) организация общего обзора славянской народной поэзии (с принятием Резолюции), (2) издание фундаментальных сборников народных песен всех славянских народов, (3) издание древних литературных памятников в зависимости от потребностей и запросов истории литературы. В первом томе опубликовано по одному ответу на второй и третий вопросы.

Секция преподавания славистики предполагала дискутировать по 8 заданным общим вопросам. На эти вопросы в первом томе дано 14 ответов. Кроме того, опубликованы и резюме 6 докладов по общей дискуссии. В этой секции предполагалось обсуждение 4-х „технических вопросов” и принятие „Резолюции о преподавании национального языка и литературы в средней школе”. На эти вопросы дано пять ответов. Больше всего материалов в этой секции представили М. Павлович (8) и Илия Мамузич (6).

---

[4] Названия томов, заголовки и подзаголовки, а также заданные вопросы даются также и на французском языке.

Секция балканистики должна была обсудить 5 лингвистических вопросов и 1 вопрос по истории литературы. В первом томе опубликовано 13 работ по этим темам.

В разделе фонологической секции в первом томе опубликовано 5 работ, т.е. ответов.

Второй том (*„Сообщения и доклады”*) содержит 87 публикаций — сообщений и докладов, распределенных по секциям следующим образом: Секция лингвистики — 35, Секция истории литературы — 33, Секция преподавания славистики — 7, Секция балканистики — 11 и Фонологическая секция — одна публикация.

Тематика докладов и их количество во втором томе следующие:

Секция лингвистики: общие вопросы и история славистики — 2 доклада; праславянский язык и сравнительная грамматика славянских языков — 11; славянские языки и соседние народы — 3; восточнославянская языковая группа — 3; западнославянская языковая группа — 4; южнославянская языковая группа — 6; славянская топонимика и ономастика — 4; славянские искусственные языки — 2 доклада.

Секция истории литературы: принципиальные и методологические вопросы — 3 доклада; связи славянских литератур с иностранными литературами — 6; взаимоотношения славянских литератур — 5; вопросы кирилло-мефодиевской литературы — 1; русская литература — 5; польская литература — 1; чешская и словацкая литература — 3; сербская и хорватская литература — 9 докладов (из них 1 — о художественной литературе, и 8 о народной).

Секция балканистики. Лингвистические вопросы — 5; вопросы истории литературы — 6 докладов.

Третий том (*„Ответы на вопросы — сообщения и доклады.* ***Дополнения***”)[5] уже самим своим названием говорит о том, что здесь содержатся материалы, полученные Исполнительным комитетом после подготовки и публикации первых двух томов, и третий том представляет собой дополнение к ним. В этом томе в разделе, предназначенном Секции лингвистики, опубликовано 7 ответов на общие вопросы, 5 ответов на технические вопросы, резюме одного доклада по общей дискуссии. Здесь поднимается и новая тема — „О латинской транскрипции кириллических имен в библиографических каталогах”, а также публикуется Отчет Комиссии по изданию кирилло-мефодиевских источников. Содержание работы Секции истории литературы дополнено 2 ответами на общие вопросы и резюме одного доклада по общей дискуссии. Содержание работы Секции преподавания славистики и Секции балканистики дополнено резюме одного доклада по общей дискуссии, а Фонологическая секция — двумя публикациями.

---

[5] В названии этого и пятого томов, а также при рубрикации материалов использована латиница.

Кроме ответов, в этом томе опубликованы и резюме сообщений и докладов, а именно: по разделу Лингвистической секции — 15, а по разделу Секции истории литературы — 13 текстов.

После тезисов сообщений и рефератов, на сербском и французском языках, находится текст обращения Исполнительного комитета, озаглавленный как „Послесловие" („Avertissement"). Среди прочего в нем говорится:

„Заканчивая печатание этой книги стало ясно, что III Международный съезд славистов не может состояться. Однако Исполнительный комитет принял решение целиком завершить подготовку научной части этого Съезда и в следующем томе опубликовать все, что касается Съезда, и не только новые материалы, поступившие в Комитет после 20-го августа, но и все то, что Исполнительный комитет задумывал, занимаясь подготовительной работой к Съезду".[6]

Нет сомнений в том, что для принятия такого тяжелого и драматичного решения об отмене Съезда имелись веские основания. Особенно, когда известно, что к концу августа была полностью закончена подготовка. Помимо всего прочего, еще в первой половине августа для работы Съезда в Университете были обеспечены аудитории.[7] „Вся техническая подготовка (даже культурная и экскурсионная программы) была завершена, и три тома, изданные Исполнительным комитетом, уже были на руках у участников Съезда", — записал д-р Александр Арнаутович, управляющий Государственным архивом, выполнявший в Исполнительном комитете обязанности административного секретаря.[8] Из того факта, что в пятом томе, опубликованном вскоре после отмены Съезда, лекции, сообщения и доклады расположены тематически, можно сделать вывод, что была утверждена структура и подготовлен костяк его Программы.

В течение всего подготовительного периода будущий Съезд сопровождали тяжелые и сложные политические обстоятельства. Было предчувствие большой мировой войны, и она началась 1 сентября 1939 г., когда Германия напала на Польшу. Стало ясно, что в таких условиях Съезд не может состояться, и А. Белич созывает заседание

---

[6] „Pri doštampavanju ove knjige postalo je jasno da se III-ći Međunarodni kongres slavista ne može održati. Međutim Izvršni je odbor odlučio da se sve pripreme koje se tiču naučnog dela ovog kongresa dovrše i da se u narednoj knjizi o Kongresu iznese i sve ostalo što se Kongresa tiče: ne samo novi prilozi koji su Odboru stigli posle 20 avgusta, nego i sve ono što je Izvršni odbor imao na umu kada je Kongres ovako spremao.": III međunarodni kongres slavista (slovenskih filologa). *Odgovori na pitanja — saopštenja i referati. Dopune.* Izdanja Izvršnog odbora, Beograd, 1939, св. 3, с. 119.

[7] См. акт Исполнительного комитета, согласно которому к Университету обращаются с просьбой о предоставлении помещений. Славистика, Београд, 2006, књ. X, с. 446.

[8] „Све техничке припреме (чак и за уметнички и излетнички део) биле су завршене и три књиге издања Извршног одбора биле су већ у рукама конгресиста". См.: *Трећи међународни конгрес слависта (словенских филолога).* Славистика, Београд, 2006, књ. X, с. 452.

Президиума Исполнительного комитета Съезда. „Заседание состоялось в актовом зале Сербской королевской академии 4 и 5 сентября. Присутствовали: г-н президент А. Белич, господа вице-президенты Ст. Ившич и Ф. Рамовш, ученый секретарь г-н Х. Барич, казначей г-н Ст. Шкерль, административный секретарь г-н А. Арнаутович, председатель Секции истории литературы г-н Ф. Фанцев, заместитель председателя Секции преподавания г-н Миливой Павлович, и, в качестве гостя, г-н профессор Андре Вайан, член французской делегации на Съезде. На этом заседании принято решение, что Третий международный съезд славистов полностью ликвидируется, а формальное завершение ликвидации ознаменуется изданием четвертого и пятого томов материалов Исполнительного комитета (*„Речи и лекции"* и *„Организация"*)".[9]

В томе „Речи и лекции" (151 стр.) опубликовано „Вступительное слово" Александра Белича и 10 текстов докладов, выступления авторов которых были запланированы на Съезде. Три доклада из области лингвистики, по два — по истории литературы, методике преподавания и балканологической тематике, а также один доклад по фонологии.

В менее объемном, но исключительно информативном томе *„Организация"* (59 стр.) дается краткий обзор всей организации Съезда, прежде всего данные (списки имен) о составе Почетного и исполнительного комитетов, список официальных представителей учреждений, приглашенных на Съезд, и список всех зарегистрировавшихся делегатов Съезда (407 участников).

За этим следует детальный „Отчет о подготовительной работе III международного съезда славистов" и „Резолюции Исполнительного комитета по техническим вопросам". В конце уже упоминавшегося здесь отчета записано: „Президиум Исполнительного комитета счел своим долгом временно решить и некоторые технические вопросы, которые предполагалось обсудить на Съезде".[10] Резолюции касаются следующих вопросов: (1) издание полного словаря старославянского языка, (2) организация славянской филологической и лингвистической библиографии, (3) организация лингвистического атласа славянских языков, (4) способ издания древних языковых па-

---

[9] „Састанак је одржан у дворани Српске краљевске академије 4 и 5 септембра. Присуствовали су; г. претседник А. Белић; г.г. потпретседници Ст. Ившић и Ф. Рамовш; научни секретар г. Х. Бариħ; благајник г. Ст. Шкерљ; административни секретар г. А. Арнаутовић; претседник Секције за историју књижевности г. Ф. Фанцев; потпретседник Секције за наставу г. Миливој Павловић, и као гост г. проф. Андре Вајан, члан француске делегације на Конгресу. На тој седници је одлучено да се Трећи међународни конгрес слависта потпуно ликвидира, а да се формални завршетак ликвидације обележи издавањем четврте и пете књиге издања Извршног одбора (*Говори и предавања* и *Организација*)": III međunarodni kongres slavista (slovenskih filologa). *Organizacija*. Izdanja Izvršnog odbora, Beograd, 1939, св. 5, с. 29.

[10] „Претседништво Извршног одбора сматрало је за своју дужност да привремено реши и нека техничка питања о којима се имало дискутовати на Конгресу:" Там же.

мятников, (5) издание этимологического словаря славянских языков, (6) организация общего обзора народной поэзии, (7) преподавание национального языка и литературы в средних школах.

Во второй части тома представлено весьма наглядное, организационно и тематически систематизированное содержание всех пяти изданий (томов) Исполнительного комитета с Общим указателем авторов размещенных в них текстов. Всего 153 автора, т.е. участника Съезда, с докладом, сообщением или лекцией. Больше всего авторов из тогдашней Югославии — 65, из которых 34 участника из Белграда, 88 зарубежных докладчиков, из которых больше всего из Чехословакии — 33 и Польши — 17 участников.

Из тогдашнего Советского Союза участников не было, но русская и восточнославянская тематика в материалах съезда представлены солидно. Значительное число русских славистов-эмигрантов представили свои работы на русском языке, при этом они все, за исключением текста Александра Исаченко, написаны и опубликованы с использованием дореволюционной орфографии. Значительное число упомянутых славистов тогда жило и работало в Югославии.

На основе приведенных цифр и указаний на происхождение участников Съезда и по прошествии известного времени можно судить о состоянии славистики той эпохи. Несомненно, что в Чехословакии она была в полном расцвете, и подобная ситуация была и в Польше. Нельзя сказать, что славистика в Югославии, и, в особенности, сербская, отставала от чехословацкой или польской.

Высокий уровень сербской славистики того времени подтверждается и тем фактом, что белградский славистический съезд был задуман, направлен и организован в значительной степени иначе, чем состоявшиеся съезды в Праге и Варшаве; он имел цель воздействовать на будущее развитие славистической науки и мысли в международных масштабах, и, прежде всего, на установление связей в славянских рамках. В подготовленной приветственной речи Съезду, а затем опубликованного в отредактированном виде из-за отмены Съезда, А. Белич подчеркивает решение Исполнительного комитета, что „Съезд должен стать в большей степени *рабочим*, а не *представительским*".[11]

Потребность в рабочем характере Съезда он обосновывает следующим образом: „...но намного важнее этого (*репрезентативности* — Б. С.), чтобы славянские ученые хотя бы сколько-нибудь согласовали свою работу в самых различных направлениях и убедились, как страдают славистические научные занятия от того, что науки о сла-

---

[11] „... да овај Конгрес буде више *радни* неголи *репрезентативни*,": *Уводна реч председника Извршног одбора А. Белића у IV књигу припремних радова око III међународног конгреса слависта (место поздравног говора на Конгресу)*. III међународни конгрес слависта (словенских филолога). *Говори и предавања*. Издања Извршног одбора, Београд; 1939, св. 4, с. 6.

вянских языках и литературах, в большей или меньшей степени, в различных славянских странах развиваются самостоятельно, без достаточного, или, лучше сказать, достаточно глубокого знания подобных предметов у других славянских народов и непосредственного наблюдения за тем, что делается у других славянских народов".[12]

А затем А. Белич объясняет выбранный порядок придания Съезду рабочего характера: „Рабочий характер этого Съезда мог бы быть достигнут, без ненужных метаний, всего лишь, если заранее сформулировать вопросы и предоставить возможность каждому участнику Съезда направить большому форуму те общие проблемы, которые хотелось бы обсудить. Своими вопросами Исполнительный комитет хотел только показать характер тематик самого разного типа, которые, как он полагал, следовало бы обсудить с максимально возможным количеством участников. Именно на этих темах и им подобных вопросах, полученных со стороны, должно было сосредоточить научное внимание участников Съезда".[13]

Материалы несостоявшегося славистического съезда, без всякого сомнения, подсказывают вывод о том, что А. Белич и слависты, собравшиеся вокруг него в Исполнительном комитете, хотели бы, чтобы на III международном съезде славистов (славянских филологов) славистическое движение приобрело более четкую организацию и институализировалось в международную научную организацию, где решения съезда будут реализовываться, и где объединенными силами будет вестись работа по осуществлению славистических научных проектов. В этом смысле и была запланирована „исчерпывающая дискуссия" по 7-ми вопросам, которые, по сути дела были проектными темами, и предполагалось принятие резолюций, которые бы позволили заложить основы этих научных проектов. К сожалению, и спустя почти 70 лет, следует констатировать, что осуществилось из этих замыслов и стремлений в международном славистическом движении немногое — кроме работы над „Лингвистическим атласом славянских языков", организованная работа по другим темам не начата или продвинулась весьма незначительно.

---

[12] „али много је знатније од овога да научници словенски бар колико-толико уједначе свој рад у најразличнијим правцима и да се увере — колико штете трпе славистичке студије од тога што се науке о словенским језицима и књижевностима — мање или више — у различним словенским земљама самостално развијају, без довољнога или — боље да речемо — довољно дубокога и познавања сличних предмета код других словенских народа и непосреднога праћења онога што се код других словенских народа ради": Там же.

[13] „Радни карактер овога Конгреса могао се — без непотребних лутања — постићи само тако, ако се питања унапред изнесу, и ако се да могућности да сваки учесник Конгреса упути великом конгресном форуму оне опште проблеме за које би желео да буду претресени. Својим питањима Извршни је одбор хтео само да покаже карактер тема најразличније врсте за које је сматрао да треба да добију заједничко и многобројно учествовање у дискусији. Око њих и сличних питања, која би са стране дошла, имала се усретсредити учена пажња конгресних учесника.": Там же, с. 8.

Тем не менее, можно сказать, что изрядные усилия многочисленных славистов по подготовке несостоявшегося III международного съезда славистов в Белграде не пропали даром. Остались вдохновляющие материалы съезда, которые внушают оптимизм. Они готовились в очень сложных обстоятельствах и публиковались в надежде, что настанут лучшие времена, которые позволят проводить новые международные встречи славистов. Эту устремленность в будущее А. Белич продемонстрировал в весьма трудный момент своей жизни после отмены Съезда в позже написанном тексте, опубликованном перед его ранее подготовленным приветственным словом Съезду:

„Исполнительный комитет, находясь в данный момент перед страшной перспективой пустоты и уничтожения, угрожающего народам, которые бы приняли участие в этом Съезде, взволнованный современностью и встревоженный ближайшим будущим, желает, чтобы новое время, когда состоится Четвертый международный съезд славистов, обозначило эпоху дружеских взаимоотношений между народами мира, и, особенно, славянами, эпоху, которая единственно обеспечит и новый взлет славистической науки. Сокрушенный наблюдением происходящего, он будет ждать, добросовестно сохраняя все то, что было собрано в связи с Третьим съездом, и что время даст возможность вручить знамя Четвертого съезда тем, кого духовное сообщество этого Конгресса сочтет достойным. Когда страны-участницы этого Съезда или их представители изъявят такое желание, зависит от будущего, которое сегодня совершенно неясно”.[14]

Лучших времен пришлось ждать более полутора десятков лет, до Международного славистического заседания, проходившего в Белграде с 15 по 21 сентября 1955 года. В этом начинании славистов по восстановлению не только разорванных связей между учеными, но шире — между славянством — инициатива и ведущая роль принадлежала Александру Беличу. Реализуя это начинание, он имел все основания заменить свою тревогу перед лицом неизвестного будущего в 1939 году оптимистическими ожиданиями, которые нашли

---

[14] „Извршни одбор, налазећи се у овом тренутку пред страшном перспективом пустоши и уништења који ће задесити народе оних који би учествовали у овом Конгресу, узбуђен садашњошћу и узнемирен за блиску будућност, жели да ново време у којем ће бити одржан Четврти међународни конгрес слависта означи епоху пријатељских узајамних односа међу народима света, а нарочито Словенима, која ће једино зајемчити и нов полет славистичке науке. Скрушен пред посматрањем онога што се збива, он ће чекати, чувајући савесно све оно што се окупило око Трећег конгреса, да му време допусти да заставу Четвртог конгреса преда у руке оних које духовна заједница овог Конгреса нађе за достојне. Када ће се земље-учеснице у овом конгресу или њихови претставници јавити са овом жељом — то зависи од будућности која је данас сасвим непозната.”: *Уводна реч председника Извршног одбора А. Белића у IV књигу припремних радова око III међународног конгреса слависта (Место поздравног говора на Конгресу)*. III међународни конгрес слависта (словенских филолога. *Говори и предавања*. Издања Извршног одбора, Бњеоград, 1939, св. 4, с. 6.

отражение в приветственной речи на открытии Заседания: „И вот мы все сегодня здесь, с полным доверием к будущему, и с желанием, чтобы наша наука вновь вывела нас на широкую стезю взаимного сотрудничества”.[15]

Белградское международное заседание славистов представляет собой проявление возобновления сотрудничества славистов всего мира, но в первую очередь славистов всех славянских народов, так как в нем приняли участие представители из всех пяти тогдашних славянских государств. Александр Белич дождался возможности „передать знамя четвертого Съезда в руки тех, кого духовное сообщество этого Съезда сочтет достойными”. Знамя было передано Виктору Владимировичу Виноградову, т.е. на Заседании было принято решение, что Четвертый международный съезд славистов состоится в Москве в 1958 году. Тогда же был учрежден и избран Международный комитет славистов (МКС), состоящий из 12 членов и 12 их заместителей, во главе с В. В. Виноградовым,[16] что окончательно придало международному славистическому движению статус международной организации, и, таким образом, были реализованы неосуществившиеся в 1939 году замыслы А. Белича. Позже А. Белич вплоть до своей кончины 26 февраля 1960 г. оставался членом МКС от Югославии и председателем Югославского национального комитета славистов.

После несостоявшегося Третьего съезда и перерыва почти в два десятилетия состоялось еще десять международных съездов славистов, с пятилетними интервалами: IV в Москве в 1958 г., V в Софии в 1963 г., VI в Праге в 1968 г., VII в Варшаве в 1973 г., VIII в Загребе в 1978 г., IX в Киеве в 1983 г., X в Софии в 1988 г., XI в Братиславе в 1993 г., XII в Кракове в 1998 г., XIII в Любляне в 2003 г. Активно готовится проведение XIV съезда в Охриде, запланированное на осень 2008 года.

Бросается в глаза, что в некоторых славянских странах и городах съезды проходили дважды. Белграду было доверено проведение одного съезда, который был полностью подготовлен, но не проведен по известным причинам. Этот факт вытесняется на периферию памяти не только иностранной, но и нашей славистической и более широкой общественности. Поэтому возникает необходимость, чтобы с материалами несостоявшегося Третьего международного славистического съезда познакомился более широкий круг славистов. В этих материалах они могут найти множество разнообразных сообщений, релевантных не только для истории славистики, но и с теоретической и методологической точки зрения. Здесь зашифровано множество замыслов, важных для организации славистов и концепции их

---

[15] „I evo nas zbog svega toga danas, sa punim poverenjem u budućnost, i sa željama da se naša nauka ponovo izvede na široki put uzajamne saradnje.”: *Beogradski međunarodni slavistički sastanak (15—21. IX 1955).* Izdanje Organizacionog odbora, Beograd, 1957, c. 5.

[16] См.: *Beogradski međunarodni slavistički sastanak (15—21. IX 1955)*, c. 14, 16.

научного и экспертного общения, как в международных, так и в национальных рамках. Следует их только расшифровать, вдохновиться ими и творчески применить их в новых условиях. А на сербских славистов эти замыслы еще и налагают обязательства не только размышлять, но и постараться, чтобы следующий после Охридского — XV съезд (2013) состоялся в Белграде. В этих материалах они найдут вдохновение, и, разумеется, они могут послужить им как справочник и учебник, как такие вещи делаются. Проведение XV международного съезда славистов в Белграде дало бы, помимо всего прочего, и возможность напомнить о проявленном славистикой и славистами достоинстве в трудные времена.

Богољуб Станковић

НЕОДРЖАНИ ТРЕЋИ МЕЂУНАРОДНИ КОНГРЕС СЛАВИСТА

Резиме

У реферату су приказане активности око припрема Трећег међународног конгреса слависта који је требало да се одржи у Београду од 18. до 25. септембра 1939. године. Нападом Немачке на Пољску 1. септембра те године отпочео је крвави Други светски рат, па је председништво Организационог одбора на челу са Александром Белићем на заседању 4. и 5. септембра одлучило да Конгрес откаже. До тог времена све припреме Конгреса биле су обављене. Већ су биле објављене три свеске конгресних материјала, а на поменутој седници одлучено је да се објави и све што је накнадно пристигло. Та одлука је ускоро реализована објављивањем још 2 свеске материјала. Управо приказ конгресних материјала објављених на скоро 800 страна у 5 свезака великог Б-5 формата чини окосницу овог реферата.

Главна личност у организовању Конгреса и, посебно, у његовом конципирању и профилисању био је академик А. Белић. Било је замишљено да Трећи конгрес, за разлику од претходна два, има више радни а мање манифестациони карактер. Конгресни материјали сугеришу закључак да су А. Белић и слависти окупљени око њега имали амбиције да се на београдском конгресу славистички покрет чвршће организује и конституише у међународну научну организацију у којој ће се одлуке извршавати и која ће удруженим снагама радити на остваривању славистичких научних пројеката.

Александар Белић је припреми Конгреса приступио веома амбициозно, те му је одлука о отказивању морала веома тешко пасти. Он то и показује у накнадно дописаном тексту уз свој раније припремљени говор за отварање Конгреса. Али ту он исказује и наду да ће за славистику и словенске народе доћи боља времена.

На боља времена чекало се више од деценије и по — до Међународног славистичког састанка који је на иницијативу А. Белића одржан у Београду од 15. до 21. септембра 1955. године. Тада је установљен и изабран Међународни комитет слависта (МКС), чиме је међународни славистички покрет и дефинитивно конституисан у међународну организацију, те су тако на својеврстан начин реализоване и Белићеве 1939. године неостварене замисли.

У организацији МКС у времену од 1958. до 2003. године одржано је 10 међународних славистичких конгреса, од којих у неким земљама и по два. Сада увелико теку припреме за следећи (14. по реду) конгрес у Охриду. Београду је било поверено организовање једног конгреса који из познатих разлога није одржан. Та чињеница се потискује у заборав не само стране, већ и наше славистичке и шире друштвене јавности. Један од постављених циљева овог реферата је да на то укаже и да са конгресним материјалима неодржаног Трећег међународног славистичког конгреса упозна шири круг слависта. У њима се могу наћи многобројна и разноврсна обавештења релевантна не

само за историју славистике, већ и са теоријских и методолошких становишта. Ту су запретане и бројне замисли значајне за славистичко организовање и конципирање научних и стручних окупљања слависта како у међународним, тако и националним оквирима. Треба их само распретати, инспирисати се њима и креативно их применити у новим условима. А српске слависте они још и обавезују не само на размишљање, већ и на залагања да се већ следећи после Охридског — 15. конгрес (2013. године) одржи у Београду. У тим материјалима они ће имати надахнуће, а свакако им они могу послужити као приручник и поучник како се те ствари раде. Одржавање XV међународног конгреса слависта у Београду била би, између осталог, прилика и за подсећање на испољено достојанство славистике и слависта у тешким временима.

UDC 81'28(=162.4)(497.11)

Михал Тир

СЛОВАЧКА ДИЈАЛЕКТОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА У СРБИЈИ

У раду се говори да су словачка дијалектолошка истраживања у Војводини почела истовремено са конституисањем словачке дијалектологије на тлу Словачке. После 1945. године радови на *Атласу словачког језика* (Atlas slovenského jazyka) кореспондирају са проучавањем словачких говора ван територије Словачке.

Прилог садржи и информације о словачким војвођанским дијалектолошким монографијама и о запаженим студијама војвођанских словачких дијалектолога. Завршни део је посвећен интердисциплинарним дијалектолошко-етнографским истраживањима овдашњег словачког језика.

Кључне речи: дијалекат, говор, дијалектологија, фонетика, морфологија, деривација, етнографија, Јозеф Штолц, Данијел Дудок.

1. За конституисање словачке дијалектологије као посебне лингвистичке дисциплине значајан је крај 19. и почетак 20. века (види: *Krajčovič*, 1988, с. 188—189). Тада су почела теренска истраживања словачких дијалеката применом лингвистичких (дијалектолошких) метода да би се сакупили подаци о језичкој структури дијалеката индиректним или директним методом. Индиректни метод први је код Словака употребио и упитник (квестионар) саставио Франћишек Пастрнек. Резултате своје анкете је објавио у часопису *Slovenské pohľady*, од 1893. до 1897. године. У његов пројекат укључили су се и сарадници из данашње Војводине, те дати период можемо сматрати исто тако почетком словачких дијалектолошких истраживања у Србији.

Како истиче *Дудок Д.* (1983, с. 452), са Пастрнком су сарађивали и многи културни посленици из наших крајева, као нпр. протестантски свештеник Емил Колењи из Хајдучице, професор Јозеф Маљак из Илока, протестантски свештеник у Старој Пазови Владимир Хурбан, учитељи у Кисачу Јан Мичатек и његов син Владимир, учитељ у Петровцу Данијел Бођицки, учитељ у данашњем Јаношику Павел Јароши, учитељ у Гложану Павел Колесар, столар у Кисачу Павел Мацак. Иако Пастрнек није успео да напише систематску студију о дијалектима, објављени прилози представљају драгоцени материјал за опис појединих говора у датом раздобљу.

На ауторе наведене у претходном одељку надовезује се Бенјамин Каменар из Старе Пазове који је написао дијалектолошке радове о називима јела и пића (1902), називима народских лекова (1903) и алата и оруђа у Старој Пазови (1904). Подробније о томе писао је *Дудок М.* (1997, с. 10).

За зачетника директног истраживачког метода у словачкој дијалектологији сматрамо Сама Цамбела, који је планирао да на основу теренских истраживања напише књигу о дијалектима. (Види нпр. *Тир*, 2006, с. 174—175.) Успео је да доврши и објави само књигу *Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov* (1906), са детаљном карактеристиком само источнословачких дијалеката, а преостали (западнословачки и средњословачки) дијалекти нису обрађени.

2. Запаженији резултати у словачкој дијалектологији постигнути су у међуратном периоду (1918—1945) за шта су најзаслужнији Вацлав Важни и Јан Станислав. Вацлав Важни је примењивао комбиновани метод: податке добијене из упитника и кореспонденцијом прецизирао је на терену. Синтетичку студију под насловом *Slovenská nářečí* објавио је у трећем тому енциклопедије *Československá vlastivěda*, на с. 219—310. Између осталог, ту истиче да је словачки језик распрострањен и ван граница Чехословачке (спомиње и Војводину), „али језик ових Словака познајемо недовољно, углавном само из новина". У студији посвећеној овим трима словачким дијалектима осврће се на неколико места и на фонетске и морфолошке карактеристике говора неких војвођанских села на основу грађе којом је располагао. И за данашње прилике рад је примењљив и документован уколико нас интересују основне карактеристике словачких дијалеката.

Тридесетих година, тачније 1932. године, Јан Станислав објавио је монографију *Liptovské nárečia*, веома запажену у словенским научним круговима. Реч је о првој монографији у словачкој дијалектологији која је многим ауторима касније служила као модел. У фонетском делу су дати описи гласова, на основу експеримената вршених у фонетској лабораторији Филозофског факултета Карловог универзитета у Прагу. На с. 79—81. аутор говори о артикулацији ť (ћ) и ď (ђ) у липтовским дијалектима, упоређује је са прашким (чешким) изговором који је описао Хала (*Hála*, 1929), а помиње и повећану сибилацију ових сугласника у говору војвођанских Словака. Иначе, по Станиславу, ова појава је евидентна и у неким словачким говорима у Словачкој, те је не морамо у Војводини објашњавати као утицај српског језика на словачки, тим пре што је фонолошки систем једног језика у контакту са другим језиком резистентнији у поређењу са лексичким и синтаксичким нивоима.

3. Најзапаженији резултати у словачкој дијалектологији постигнути су после 1945. године. Као капитално дело треба поменути че-

творотомни *Atlas slovenského jazyka.* Уз сваки том су објављени као посебна „поткњига” коментари. Иначе, у првом тому се обрађује фонетика, у другом тому флексија, у трећем тому творба речи, а у четвртом тому фонд речи. (Види, нпр. *Тир*, 2006, с. 175—177). У периоду после 1945. године дијалектолошким истраживањима приступа се организовано и институционално. У оквиру дијалектолошког одељења Језичког института Словачке академије наука формиран је јак колектив, а у израду атласа је укључен (на теренским истраживањима) велики број студената. Иначе, после Вацлава Важног његов посао су наставили у првом реду Јозеф Штолц (низ година шеф дијалектолошког одељења) и Еуген Паулини.

Дијалектолошко одељење и филозофски факултети у Словачкој од 1945. године издали су низ монографија и студија из словачке дијалектологије, која заузима запажено место у свету славистичке дијалектологије. Треба истаћи да је Словачка академија наука била и организатор дијалектолошких истраживања Словака у дијаспори, пре свега у Мађарској, Пољској, Бугарској и бившој Југославији.

4. Социолошко-културолошке аспекте виталности словачке националне мањине у Војводини прегледно и аргументовано је приказао Данијел Дудок (1996 б, с. 131—132) истичући да су Словаци на територију данашње Војводине дошли пре свега у 18. веку (тачније 1745. у Петровац и Кулпин) и 19. веку, а тада су је масовно насељавали и Срби, Мађари, Немци, Русини и друге националности. Око 60.000 Словака у Србији данас је настањено пре свега у Бачкој, у нешто мањој мери у Банату и, најмање, у Срему. За дијалектолошка истраживања су погодна насеља са већинским словачким становништвом (типа Петровац, Кисач, Пивнице, Кулпин, Гложан, Селенча, Падина, Ковачица, Јаношик), односно насеља са великим бројем Словака (Стара Пазова), али и други пунктови где су у већем обиму заступљени припадници словачке националности.

Данијел Дудок, полазећи од историјских чињеница, истиче да су у поједина насеља долазили Словаци из различитих крајева, превасходно из јужне средње Словачке и из западне Словачке, при чему су донели са собом своје традиције и говоре. У новој средини су, услед тога, формирани говори који се не могу у потпуној мери поистоветити ни са једним говором у Словачкој, али, с друге стране, могу се бар приближно лоцирати. Иначе, између осталог, словачки дијалекти у Војводини допринели су очувању словачког идентитета. Наиме, у свакодневном животу они су у већој мери заступљени од књижевног словачког језика који је присутан у ограниченој мери (школство, наука, књижевност, медији).

5. Управо постојање већих словачких енклава у Војводини олакшавало је дијалектолозима да их истражују. За изучавање овдашњих

говора има значај пионирски посао Јозефа Штолца. Он је 1965. године објавио студију *O pôvode a rozvoji slovenskej reči v Juhoslávii* (*О пореклу и развоју словачког говора у Југославији); (Štolc*, 1965, с. 333—341). Студија представља сажетак касније објављене монографије о ексјугословенским словачким дијалектима. Првобитном концепцијом аутор је хтео да обради постојеће средњословачке дијалекте, западнословачке дијалекте и источнословачке дијалекте. Због постојања посебне русинске националности одустао је од првобитне концепције, те су обрађена само три типа дијалеката Словака у данашњој Србији и Хрватској.

За најновији период словачких дијалектолошких истраживања камен темељац представља монографија Јозефа Штолца *Reč Slovákov v Juhoslávii* (Братислава, 1968). Има структуру уобичајену за дијалектолошке монографије рађене у то доба у Словачкој. После методолошких напомена и исходишта аутор прелази на сеобу Словака у Војводину, обрађену у историјским изворима, пре свега код историчара Јана Сирацког (види: *Sirácky*, 1966). Набраја насеља са словачким становништвом у Бачкој, Банату, Срему и Славонији. Језичку грађу сачињавају фонетски систем (44—99) и граматичка структура (100—196), при чему под граматиком подразумева лексикологију, морфологију и синтаксу. На с. 197—232 одређује се место овдашњих дијалеката у односу на дијалекте у Словачкој. Следе текстови из словачких насеља из Војводине (и један текст из славонског Леденика). Значајан део отпада на индекс речи и гласова. Иначе, на основу анализе сакупљене језичке грађе, аутор закључује да наши словачки дијалекти делују архаично, те да су погодни за реконструкцију стања словачког језика какав је био у 18. и 19. веку.

6. Посебне заслуге за боље познавање садашњих словачких дијалеката у Војводини има Данијел Дудок, донедавна универзитетски професор на Филозофском факултету у Новом Саду, где је 1961. године основана студијска група Словачки језик и књижевност. У капитална дела Словака у Србији спада његова монографија *Nárečie Pivnice v Báčke* (*Говор Пивница у Бачкој*, Мартин, 1972), која представља разрађену верзију ауторове дисертације *Словачки говор села Пивнице у Бачкој*, одбрањене 1966. године. Реч је о монографији рађеној методологијом коју примењује словачка дијалектолошка школа. Обилан материјал приказан је систематично, а сем прикупљене језичке грађе пажњу завређује интерпретација језичких појава.

Методолошка проблематика и долазак Словака у данашње Пивнице обрађују се у уводном поглављу. На с. 26—69 аутор описује гласове и гласовни систем. У морфолошком делу (с. 70—157) приказују се уобичајеним редоследом врсте речи, укључујући, обично у уводу, и њихову творбу. Вредна запажања налазимо у поглављу *Место пивничког говора међу словачким дијалектима* (с. 157—170), а бољем по-

знавању овог говора доприносе и дијалектолошки текстови дати на с. 171—201. Резиме је објављен на српском (203—208) и на немачком језику (209—215). Акустички (фонетски) и граматички речник, односно индекс, детаљан је због ауторове тежње ка свеобухватности (с. 216—284). У коришћеној литератури се налази скоро 100 библиографских јединица (уз напомену да их је више јер се часописи наводе само једном, а прегледано је више годишта).

На Штолцову и Дудокову монографију надовезује се књига Ане Марић *Slovenské nárečie Starej Pazovy* (*Словачки говор Старе Пазове*, Надлак — Братислава, 2006), по обиму знатно мања (216 страна, али малог формата). Ауторка се усредсредила на фонетска истраживања (реч је о магистарском раду *Гласовни систем словачког говора Старе Пазове*, одбрањеном 1981. године на Филолошком факултету у Београду). Дати део је после написала на словачком језику и проширила га је, узимајући у обзир новију дијалектолошку продукцију у Словачкој. Сакупљену грађу је искористила и за морфолошке карактеристике говора Старе Пазове, те нам књига може послужити за његово боље познавање. Књига завређује пажњу, јер је ауторка узимала у обзир и најновије фонетске, морфолошке и лексичке промене.

7. За боље познавање словачких дијалеката у Србији неизбежно је проучити 2. поглавље књиге Данијела Дудока *O slovenskom jazyku v Juhoslávii* (*О словачком језику у Југославији*, Бачки Петровац, 1996 а), названо *Slovenské nárečia v Juhoslávii* (*Словачки дијалекти у Југославији*). У књигу је уврштено неколико запажених студија, које су раније објављене у зборнику радова *Studia Academica Slovaca* и годишњаку *Zborník Spolku vojvodinských slovakistov* (*Зборник Друштва словакиста Војводине*) и у зборницима посвећеним неким словачким насељима. Ово поглавље се користи и у наставне сврхе на Филозофском факултету у Новом Саду, у оквиру предмета Словачка дијалектологија на студијској групи Словачки језик и књижевност. Студије могу, између осталог, да послуже као узор у методолошком приступу проучавању овдашњих словачких говора. Синтезом се одликује студија *Словачки дијалекти у Југославији*. Обиман материјал налазимо у скраћеној монографији *Формирање насеља и говора Арадца у Банату као пример формирања нових словачких насеља и говора на територији Војводине*. Данијел Дудок примењује у раду интердисциплинарни приступ. Сем историјских извора ослања се и на социолошке детерминанте. У вези са наведеном студијом аутор у *Зборнику Друштва словакиста Војводине* 2 (1980) на с. 75, подвлачи: „Комплетан живот Арадца и његов говор развијао се у прошлости и у контакту са другим насељима и говорима словачке народности у Банату и у ширем подручју, као и са становништвом и његовим језиком других националности, што је допринело и њиховом конвергентном развитку.” Иначе сем средњословачких црта средњословачких дијалеката код

нас постоје неке специфичности у сваком од сеоских словачких говора (пре свега у лексици).

Пуно компаративног материјала садржи и студија *Место говора Гложана међу словачким дијалектима*, у којој аутор упоређује гласовне и морфолошке појаве у наведеном селу са пунктовима обрађеним у *Атласу словачког језика* и са словачким пунктовима у Војводини.

Дијахронијска лексикологија примењена је у четвртом дијалектолошком раду у књизи *О словачком језику у Југославији*. Тема гласи *О нестанку речи у словачким дијалектима у Југославији*. Аутор документовано износи податке о динамици фонда речи у дијалектима услед промене начина живота и услед техничког напретка. У овом погледу илустративан је и прилог Михала Филипа (*Filip, M*. 1984—85, с. 83—117) о лексичким позајмицама из немачког и мађарског језика у говору Словака Старе Пазове. Многе од наведених речи не употребљавају се, док је број србизама порастао.

8. Захвалан материјал за изучавање дијалектолошке лексике пружа и етнографија, што се примењивало и примењује и у Словачкој. Књига Рудолфа Беднарика *Slováci v Juhoslávii* (*Словаци у Југославији*) објављена 1964. године представља добар методолошки показатељ за етнографе, али могу је користити и дијалектолози. Иста констатација важи за монографију Миле Босић *Народна ношња Словака у Војводини* (1987). Узгред напомињемо да су материјал за словачки дијалектолошки атлас (*Atlas slovenského jazyka*) сакупљали словакисти (и уопште слависти) и етнографи на основу упутстава руководилаца пројекта (види нпр. *Штолц, Ј*. 1961). О односу дијалектологије и етнографије, у вези са Словацима код нас, писао је Данијел Дудок (1973, с. 73—79). Између осталог, он истиче да дијалектологија као лингвистичка дисциплина има више додирних тачака са етнографијом. Објашњење многих језичких чињеница захтева да дијалектолог посвети одговарајућу пажњу и многим другим факторима који у значајној мери учествују у формирању неког говора у извесном историјском периоду. Дијалектолог мора бити упознат са историјом носилаца неког говора, њиховом културом, друштвеним односима и сл. Исто тако, захвалну грађу пружају обичаји, вера, интересовања, уметност, занимање, становање, исхрана — укратко речено целокупна материјална и духовна култура народа. С друге стране, етнограф мора бити упознат са говором народа као средством информисања о етнографским чињеницама.

Данијел Дудок преносио је успешно дијалектолошки ентузијазам и на студенте, те је под његовим руководством написано тридесетак дипломских радова. Библиографија његових лингвистичких радова дата је у годишњаку *Zborník Spolku vojvodinských slovakistov 4* (с. 124—131) и 14 (с. 269—273). Приказ говора Бачког Петровца (1995, с. 388—401) полази од дијахроније ка синхронији, с тим да се говори и

о почецима дијалектолошких истраживања код овдашњих Словака. Социолошке компоненте налазимо у Дудоковој студији *Развитак словачке народности у Војводини као целовите културне јединице* (*Дудок, Д.* 1996 *б*, с. 18—28), при чему се као посебан фактор наводи језик.

9. Етнографски, у мањој мери дијалектолошки прилози, заступљени су у зборницима радова о појединим словачким насељима. И ови извори могу послужити за проучавање лексике у појединим сферама деловања сеоске заједнице. Зборници су уврштени у преглед литературе коришћене при писању овог рада.

Од најновијих извора са етнолошком проблематиком и са дијалектолошким елементима треба још навести *Атлас народне културе Словака у Југославији* (2002), чији издавач је Матица словачка у Југославији. Атлас је резултат сарадње поменуте институције са Институтом за етнологију Словачке академије наука у Братислави. Текстуални део су припремили Јан Бабјак и Растислав Сурови (Матица), а аутори мапа су Мојмир Бенжа, Петер Славковски и Растислава Столична (Институт за етнологију).

10. Проучавање словачких дијалеката у Војводини од значаја је за дијалектологију у Словачкој, али у великој мери помаже и овдашњим Словацима да боље савладају књижевни језик. Фонолошки и морфолошки систем налазе се под утицајем дијалеката, док на лексику утичу социолингвистички фактори. Број германизама и хунгаризама у фонду речи смањује се од четрдесетих година 20. века, а бележимо све већи број српских лексема у говорима војвођанских Словака.

ЛИТЕРАТУРА

Atlas slovenského jazyka. (I/1 i I/2 Štolc, Jozef et altera. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1968. — II/1 i II/2 Štolc, Jozef, Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1978. — III/1 i III/2 Buffa, Ferdinand. Bratislava, Veda, 1978 i 1981. — IV/1 i IV/2 Habovštiak, Anton. Bratislava, Veda, 1984).

Atlas ľudovej kultúry Slovákov v Juhoslávii — Atlas narodne kulture Slovaka u Jugoslaviji. Báčsky Petrovec, Matica slovenská 2002. 117 с. текста на словачком и на српском језику + 296 карата (ненумерисане стране).

Босић, Мила: *Народна ношња Словака у Војводини*. Нови Сад, Војвођански музеј, 1987. 264 + фотографије (ненумерисане стране)

Bednárik, Rudolf: *Slováci v Juhoslávii*. Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1964. 324 s., 164 фотографије.

Dudok, Daniel: *Nárečie Pivnice v Báčke*. Martin, Matica slovenská 1972. 290 s.

Dudok, Daniel: *O petrovskom nárečí v kontexte vývinu tradičnej dedinskej spoločnosti a slovenského nárečového celku v južnej Báčke.* In: Petrovec 1745—1995. Petrovec, Zhromaždenie obce Báčsky Petrovec 1995, s. 388—401.

Dudok, Daniel (1996 *a*): *O slovenskom jazyku v Juhoslávii*. Báčsky Petrovec, Kultúra, 1996. 204 s.

Dudok, Daniel: *O vzťahu nárečového a národopisného výskumu s prihliadaním na výskum medzi Slovákmi v Juhoslávii*. In: Tradičná kultúra Slovákov Vojvodine. Nový Sad, Obzor, 1973, s. 73—79.

Dudok, Daniel: *Slovenský jazyk v Juhoslávii a jeho výskum*. Nový život, *35*, 1983, br. 5, s. 451—459.

Dudok, Daniel (1996 *b*): *Vývin Slovákov vo Vojvodine ako ucelenej kultúrnej jednotky*. In: 250 rokov života Slovákov vo Vojvodine. Beograd — Nový Sad, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva — Spolok vojvodinských slovakistov, 1996, s. 18—28.

Dudok, Miroslav: *Vývin slovakistiky*. Nový Sad, Spolok vojvodinských slovakistov, 1997. 98 s.

Filip, Michal: *Lexikálne výpožičky z nemeckého a maďarského jazyka v reči Slovákov v Starej Pazove*. Zborník Spolku vojvodinských slovakistov 6—7 (1984—1985). Nový Sad, Spolok vojvodinských slovakistov 1987, s. 83—117.

Hála, Bohuslav: *Základy spisovné výslovnosti slovenské a její srovnání s výslovnosti českou.* Praha 1929.

Krajčovič, Rudolf: *Vývin slovenského jazyka a dialektológia*. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988, 344 s.

Marićová, Anna: *Slovenské nárečie Starej Pazovy*. Nadlak — Bratislava, Vydavateľstvo Ivana Krasku — Vydavateľstvo ESA, 2006. 216 s.

Sirácky, Ján: *Sťahovanie Slovákov na Dolnú zem v 18. a 19. storočí*. Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1966. 304 s.

Stanislav, Ján: *Liptovské nárečia*. Turčiansky Sv. Martin, Matica slovenská 1932. 564 s. + 12 karata

Štolc, Jozef: *O pôvode a rozvoji slovenskej reči v Juhoslávii*. Nový život, *17*, 1965, br. 4, s. 333—342.

Štolc, Jozef: *Reč Slovákov v Juhoslávii 1. Zvuková a gramatická stavba*. Bratislava, Vydavateľstvo SAV, 1968. 356 s.

Štolc, Jozef: *Zapisovanie nárečových prejavov*. Bratislava, Slovenská národopisná spoločnosť, 1961. 64 s.

Тир, Михал: *Словачка дијалектологија (Историјат, садашњост и перспектива)*. Славистика X (2006), с. 174—179.

Vážný, Václav: *Nářečí slovenská.* In: Československá vlastivěda. III. Jazyk. Praha, *Sfinx* Bohuslav Janda 1934, s. 219—310.

Zborník Spolku vojvodinských slovakistov (Скоро сви бројеви, али пре свега књига 4 и 14 где се налази библиографија радова Данијела Дудока).

Списак зборника радова о словачким насељима где су заступљени
и етнографски, у мањој мери дијалектолошки радови:

Hložany 1756—1986. Hložany, Miestne spoločenstvo, 1986. 368 s.

Hložany 2. Hložany, Miestny odbor Matice slovenskej a Miestne spoločenstvo, 1998. 560 s.

Padina. 1806—1996. Zborník prác. Padina, Miestny odbor Matice slovenskej, 1996, 228 s. + (40).

Petrovec 1745—1995. Báčsky Petrovec, Zhromaždenie obce, 1995. 990 s.

Selenča 1758—1998. Zborník prác. Selenča — Báčsky Petrovec, Slovan — Kultúra, 1998. 946 s.

Stará Pazova 1770—1970. Zborník štúdií a článkov. Nový Sad, Obzor 1972. 480 s.

Michal Týr

SLOVENSKÉ DIALEKTOLOGICKÉ VÝSKUMY V SRBSKU

Resumé

Z príspevku sa dozvedáme, že sa slovenské dialektologické výskumy vo Vojvodine začali súčasne s konštituovaním slovenskej dialektológie na území Slovenska. Po roku 1945 práce na *Atlase slovenského jazyka* korešpondujú s výskumom slovenských nárečí mimo Slovenska.

V príspevku nachádzame aj informácie o slovenských vojvodinských dialektologických monografiách a o pozoruhodných štúdiách vojvodinských slovenských dialektológov. Záverečná časť je venovaná interdisciplinárnym dialektologicko-etnografickým výskumom tunajšej slovenčiny.

UDC 821.163.4.09„18/19”

Станиша Тутњевић

ЈУЖНОСЛОВЕНСКА КЊИЖЕВНА ПАРАДИГМА — ОД ИНТЕГРАЛИЗМА ДО ДЕСТРУКЦИЈЕ

Књижевна збивања на словенском Југу у посљедња два вијека одвијала су се у знаку сложених и динамичних културних, друштвених, политичких и општих историјских околности. Књижевност је задуго слиједила успон тежњи за народним и књижевним јединством, њихово постепено слабљење и коначан суноврат у дезинтеграцију и међусобни антагонизам крајем двадесетог вијека. На примјеру неких детаља из једног путописа и једне приче А. Г. Матоша, гдје се спомиње Љубомир Недић, у раду се покушава уочити скуп поетичких карактеристика које су условљене књижевним појавама, тенденцијама и струјањима заједничким за све јужнословенске књижевности, посебно за српску и хрватску књижевност на крају 19. и на почетку 20. вијека, када су оне у већој мјери изложене књижевним утицајима са Запада.

Кључне ријечи: јужнословенске књижевности, интегрализам, дезинтеграција, интертекстуалност, Антун Густав Матош, Љубомир Недић.

I

„На лађи ми се чинило да је каљави Београд нека мила особа коју не могу ни да загрлим. Лапавица и магла ми не дају да јој се загледам у доброћудно лице. (...) Отићи из Загреба у Београд — то је отићи из отаџбине у отаџбину. Ми и Срби смо као они јагањци који могу да сисају двије мајке. Остављам и другу мајку. Чудновато ми је премда баш нијесам ’умиљато јагње’.[1] (...) И Београд, весели и доброћудни Београд стаде у души мојој низати и низати своје топле успомене.”[2]

Ова за данашње прилике чудна, топла слика односи се на један тмурни зимски дан у коме је велики хрватски писац А. Г. Матош, лађом код Земуна, испраћен од мноштва пријатеља, не стидећи се ни покоје сузе, напуштао Београд, одлазећи у нове и неизвјесне емигрантске авантуре. Та је слика настала у Минхену, на измаку јануара

[1] Антун Густав Матош, „У Münchenu, крајем јануара [1898]”, *Сабрана дјела, III, Дојмови. Огледи*, Југославенска академија знаности и умјетности — Свеучилишна наклада Либер, Загреб, 1976, стр. 82.

[2] Исто, стр. 84.

1898. године, а објављена мјесец дана касније, ћирилицом, у сарајевској Хермановој и Крањчевићевој „режимској", претежно латиничној, *Нади*.

Матошу Београд, као што се зна, бијаше прво емигрантско станиште. У Београд је 1894. године побјегао из војске, у Београду је живио око седам година, у два наврата, први пут од 1894. до 1898, а други пут од 1904. до 1908. године, све док није помилован и добио дозволу да може да се врати у властиту земљу. У међувремену, између ова два београдска периода, странствовао је у неким другим европским градовима. Овај запис односи се, дакле, на његов одлазак послије првог боравка у Београду.

А ево и слике када је, као бјегунац из војске, тек долазио у Београд: „Немам ријечи да опишем што осјетих када га гледах из земунског воза са дезертерским немиром... Данас велики дио хрватске омладине види у Београду симбол ослобођења. Од свих мени познатих градова ова варош има најљепши положај, највише свјетла и сунца. То је одиста, нарочито из даљине, Бијели град. То је најбјељи, најпленерскији од свих градова које познам, бијело и сунчано мјесто, као да је изабрано да буде слика слободе и свјетлости у племену нашем. (...) Иако сам Хрват, љубим ову земљу, јер ми даде прво уточиште, јер је слободна и јер њен краљ боље говори хрватски од хрватског краља."[3]

На крају, ево још једног сличног Матошевог исказа: „Данас су први пут дошли Хрвати, упркос сваким махинацијама, у Београд, као Хрвати, као браћа, да јавно истакну да је наша, хрватска и српска култура једна, да би према томе и наша народна политика требало да има исти циљ: циљ нашег народног ослобођења за које се диже Карађорђе, за које се бију раме уз раме Јелачић и Книћанин, Милетић и Strossmayer". Чланак у коме је ово Матош записао изашао је под насловом „Хрвати су дошли", ћирилицом и екавски, у београдском листу *Слободна реч*, 5. септембра 1904. године, сутрадан пошто су на југословенску славу у Београд били приспјели хрватски писци Ђалски, Тресић, Видрић, Николић и Туцић. „Зато ће остати 4. септембар непролазан датум у новијој хрватској историји",[4] каже тим поводом Матош.

---

[3] Антун Густав Матош, „Од Париза до Београда", *Сабрана дјела, V, Пјесме. Печалба*, Југославенска академија знаности и умјетности — Свеучилишна наклада Либер, Загреб, 1976, стр. 165.

Текст је први пут објављен *у Политици* 1904. године (I, бр. 219, 21. VIII/3. IX). Касније је три пута прештампаван, али је, мимо Матошеве воље, изостављен из његове књиге *Печалба* (1913).

[4] Антун Густав Матош, „Хрвати су дошли", *Сабрана дјела, XV, Фељтони, импресије, чланци I*, ЈАЗУ, Свеучилишна наклада Либер, Загреб, 1976, стр. 100.

1.

Није тешко докучити да је ово Матошево одушевљење било условљено његовим личним дезертерским случајем и гостопримством које му је у тим околностима пружено у Београду, али и чињеницом да је Србија као слободна земља у то вријеме била свјетионик и узданица осталим јужнословенским народима, који су тежили да се ослободе од аустроугарске власти на једној и вишевјековног турског ропства на другој страни. Тај ентузијазам није био усамљена појава и дијелили су га и други писци на словенском Југу, поготово српски и хрватски.

Интересантно је којих се детаља у тим својим сјећањима о тек напуштеном Београду и његовим књижевним круговима посебно сјећа Матош. На првом мјесту ту је Јован Илић, са *фесом*, ту је потом Милован Глишић, у *шубари* à la Тарас Шевченко, а потом у сјећању „искрсну блиједи Недић са песимистичким смијешком на мршавоме лицу, у фијакеру и *црвенијем новим новцатим рукавицама*"[5] (подвлачења С. Т.). То што је на појединим српским писцима примијетио управо поменуте живописне детаље у одијевању (фес, шубару, нове црвене рукавице), на први поглед није ништа неуобичајено. Нама се, међутим, ти детаљи, у складу са теоријом интертекстуалности Јулије Крстеве, указују као *индикати*, под којима се, по протагонистима те теорије, подразумијева мјесто које у једном тексту упућује на присуство неког другог текста. Како по овој теорији ниједан текст није настао сам од себе, већ из дијалога са другим текстовима (писац из „корпуса прочитаних текстова" бира оно што ће кроз дијалог унијети у свој текст), нама се овдје поставља питање шта се заправо налази испод овог мјеста у Матошевом тексту, те с чиме и какав дијалог писац води уочавањем и истицањем поменутих детаља. И шта, заправо, тиме постиже?

Полазећи од поменутог индиката — нових новцатих црвених рукавица Љ. Недића, које у овој нашој анализи имају посебан значај, и саме по себи, а нарочито у односу на фес Ј. Илића и шубару М. Глишића, уочимо смисао и начин интертекстуалног дијалога који се на овом мјесту води о особеностима и развоју тадашње српске књижевности. Изоставићемо назнаке какав књижевни сензибилитет и коју фазу развоја књижевности симболишу Илићев фес и Глишићева шубара. Примијетићемо, прво, да су Недићеве рукавице црвене и нове новцате, а да то, на примјер, није речено за Илићев фес, што би се такођер могло очекивати. Сматрајући небитним која је боја тада евентуално била у моди — биће довољно да примијетимо како је овдје истакнута у сваком случају и у свим приликама најуочљивија и најмаркантнија — црвена боја. Примијетићемо, истовремено, да је то

[5] „У Münchenu...", Исто, стр. 84.

боја рукавица које, што је ипак необично, видимо на рукама мушкарца, при чему и податак да су то нове новцате рукавице још више подвлачи поменуте чињенице, а самим тим у већој мјери истиче необичност ове слике. Та необичност доста је упечатљива, да не кажемо агресивна — све ово више дјелује као слика литерарног поријекла, него као призор из свакодневног грађанског живота једног писца. Чини нам се да је овдје мање ријеч о једном модном детаљу, са свим оним што га чини, а више о чину којим се на манифестан начин промовише нешто ново, сад већ можемо рећи и модерно, чиме се успоставља јасна линија разграничења са старим и традиционалним, што је било другачије и на што смо навикли, као што смо били навикли на фес и на шубару. Тај провокативни гест захтијевао је, свакако, извјестан ризик, храброст, спремност на подругивања и подгуркивања и косе погледе које је ваљало издржати. Готово да нема ни потребе истицати да испод овог мјеста у Матошевом тексту постоји у виду палимпсеста записано не само цјелокупно искуство тадашњег тренутка српске књижевности, него и читавог тога времена.

Не би, ваљда, требало схватити да црвене, нове новцате рукавице, као модни детаљ на одјећи Љ. Недића, у Матошевом тексту добијају статус и третман утврђене објективне чињенице која се потом, накнадно, логички доводи у везу (слаже) са мање или више познатим књижевним карактеристикама овог писца. Ријеч је о много сложенијој и дубљој појави која свједочи о начину структурирања и функционисања Матошевог текста. Јер, Матош овим модним детаљем заправо на врло упечатљив начин врши суптилна дубља учитавања, која се тичу не само Недићевог него и сопственог схватања књижевности, а која ће, касније ћемо видјети, бити изведена и на раван у том тренутку веома компатибилних и парадигматичких књижевних догађања на словенском Југу, посебно оних у оквиру хрватске и српске књижевности.

2.

О Матошевој склоности и способности за таква учитавања налазимо потврду чак и у његовој прози, гдје тај поступак има дубље и далекосежније посљедице и за структурирање и за функционисање књижевног текста. У његовој чувеној причи „Миш”, на примјер, главни лик Милиновић, усплахирени слабић и декадент, опсједнут сабласном манијом гоњења, која се на крају претвара у питање савјести, показује извјесне ексцентричне списатељске склоности, које су у складу са његовим саможивим и егоцентричним карактером. За нас је овдје та његова књижевна опсесија и амбиција значајна првенствено са становишта учитавања о коме говоримо. Јер, кад тај лик каже да му ни најмање не ласка да буде „кроботски или рацки писац” са-

свим је јасно да се ту индицира неко друго искуство које се налази испод тог мјеста у тексту, а које у складу са теоријом интертекстуалности на специфичан начин продире у текст и у њему врши одређену, сасвим прецизну функцију. Само по себи дјелује потпуно неочекивано да се неко унапријед ставља у дилему да ли би било боље да буде хрватски или српски писац, али у овом случају то очито има неки смисао и значај — није тешко докучити да је ријеч о сопственом, аутобиографском искуству које писац позајмљује лику своје приче: Матош је заиста један од ријетких писаца уопште, а посебно крајем 19. и почетком 20. вијека, који је готово подједнако дјеловао и у српској и у хрватској књижевности.

За нас је, међутим, овдје још важнији смјер којим Милиновићева дилема иде у даљем развоју ове слике, јер ту откривамо не само тадашње везе између српске и хрватске књижевности, него и заједнички, модерни, европски кôд тих књижевности чији су протагонисти у овом случају Матош и Недић. То се потврђује сљедећим исказом лика ове приче: „Што ћу? У Шокачкој ме не би смјели да печатају, а међу Ркаћима разумио би ме само Љубомир Недић и можда још двојица тројица.” Упозорењем да га у Хрватској не би ни смјели штампати сасвим изричито се експлицира аутобиографски карактер неких црта овог лика — напријед је већ речено да је Матош емигрирао у Србију као војни дезертер и да му је због тога задуго било забрањено да се врати у домовину, а из истог разлога нису постојали ни услови да му се тамо штампају књиге.

Након што више не постоје дилеме да у ствари која нас овдје интересује лик Милиновића персонифицира самог писца, своју пажњу усредсредићемо на питање шта се на овом мјесту у причи испод текста, заправо односи на Матоша, Недића и српско-хрватску књижевну ситуацију тога доба. Алузија да га међу Србима не би разумио нико други осим Недића и још двојице тројице, очито упозорава на Недићев специјални статус у српској књижевности, али и на посебно, у нечему очито ексклузивистичко, сад слободно можемо рећи и модерно, матошевско схватање књижевног стваралаштва, које имплицира лик ове приче. Ако имамо и најосновнија предзнања о Матошу, а поготово ако знамо о каквој је причи ријеч, лако ћемо доћи до спознаје да се ради о књижевном обрасцу који је и у хрватску и у српску књижевност ушао из европске књижевности, а могли су га на адекватан начин тумачити (схватити) само људи ширег европског образовања и нове, модерне књижевне културе. Не треба ни помињати да су такви људи у овом случају Матош и Недић.

Али у ишчитавањима испод текста може се ићи још и даље: већ извршено изједначавање лика приче са писцем овдје отвара могућност поистовјећивања тог књижевног лика и са једним од ријетких који такву врсту прозе може разумјети, у овом случају са српским књижевним критичарем Љубомиром Недићем. То је Матош, запра-

во, у неком смислу и урадио. Његов „блиједи Недић са песимистичким смијешком на мршавоме лицу” каквога се стварно сјећа у путописној прози о свом боравку у Београду, потпуно личи на декадентног, блиједог и испијеног Милиновића из његове приче „Миш!”.[6] Тиме нам се Недић, у Матошевом виђењу, указује не само као критичарски протагониста и заступник нове књижевности тога доба (једини уз још двојицу тројицу који би такву књижевност могао разумјети!), него се та његова функција путем интертекстуалног повезивања, истовремено отјелотворује и у лако препознатљивом, типичном лику модерне прозе. Долазимо, дакле, до тачке у којој је остварена пуна компатибилност ове двојице истакнутих протагониста тадашње, модерне српске и хрватске књижевности. На тој тачки поетичке истоветности затичемо, заправо, не само српску и хрватску него и остале јужнословенске књижевности.

Вратимо се зато још једном Матошевом сјећању на српске писце: на Ј. Илића у фесу, М. Глишића у шубари и на Љ. Недића са црвеним новим новцатим рукавицама. Очито је да се том сликом веома упечатљиво, испод текста, указује на развојни тренутак српске књижевности на крају 19. и на почетку 20. вијека, када се она осјетније ослобађа традиционалног и фолклорног насљеђа и окреће новим модерним европским књижевним стремљењима. Пут од феса Ј. Илића, преко шубаре М. Глишића, до црвених рукавица Љ. Недића — није само ствар модних детаља којима су били склони неки српски писци тога времена, него и показатељ промјена којима је била изложена тадашња српска књижевност.

Није, наравно, тешко претпоставити какво мјесто у свему томе имају нове новцате црвене рукавице Љубомира Недића. У вријеме Матошевог доласка у Београд, Недић је са својим тек покренутим часописом *Српски преглед* (1895) значајно утицао на даљи смјер развоја српске књижевности, јер је увео досљедна естетска мјерила у оцјењивању литерарног дјела. То је послужило и као основ за другачије вредновање неких већ готово канонизованих књижевних појава и писаца српске књижевности. (Познато је како је у свему томе прошао Змај!). „Његове критике, нарочито о српским писцима, велико су дјело”,[7] каже Матош у својој студији о Стевану Сремцу. Приказујући Скерлићеву књигу *Писци и књиге I*, Матош пориче значај који Скерлић даје Богдану Поповићу, стављајући у први план ипак Неди-

---

[6] „Класично је лице маслинасте боје, чисто и хипократски блиједо. Изразите, тамнозелене су очи бистре и мирне као у себичњака, а сјајне и упале као у сањалице. (...) Густа, сура и као свила сјајна и мекана коса на тјемену је дугачка и неуредна као у виртуоза. Не носи се кицошки, него подсјећа на понајелегантнијег глумца или сликара.”

[7] Антун Густав Матош, „Стеван Сремац”, *Sabrana djela, IV, Vidici i putovi. Naši ljudi i krajevi*, JAZU, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1976, стр. 145.

ћа, а с њиме и Марка Цара: „он није оснивач српске модерне критике, јер је то фактично покојни Недић и Марко Цар”.[8]

Овакав Матошев однос према Недићу условљен је извјесном компатибилношћу коју су њих двојица, сваки за себе, имали у односу на српску и хрватску књижевност, али и у односу на модерна књижевна струјања у Европи. Матош је, као што се зна, између своја два београдска боравка годину и по дана боравио у Женеви и читавих пет година у Паризу. То му је омогућило да се упозна са најновијим књижевним, филозофским, духовним и културним стремљењима и достигнућима Запада, са парнасистичком и симболистичком поезијом, са Бодлером прије свега, а потом и са Проспером Меримеом, Едгаром Аланом Поом, Ги де Мопасаном. Сва та искуства он је преносио и у хрватску књижевност, а лако их је препознавао и у српској књижевности гдје су протагонисти европског сензибилитета и европских књижевних мјерила, свако на свој начин, били Љ. Недић, Ј. Скерлић, Б. Поповић, Ј. Дучић, и други. Недића је он, као што смо видјели, стављао на прво мјесто, мада то није толико битно за читаву појаву о којој говоримо.

II

За нас је најважније да смо, надамо се, успјели показати како се у дубинским слојевима једног, кључног периода развоја српске и хрватске књижевности крију запамћени јасни знакови њихове међусобне повезаности и прожетости која није тренутна и случајна, него се може сматрати парадигматичном. Тај унутрашњи заједнички поетички идентитет настао је, као што смо видјели, на основу подстицаја модерних европских књижевних збивања, али не тако да је свака књижевност имала само сопствени одвојени контакт са њима и прихватала их изоловано од других сусједних књижевности, као што би се то могло и очекивати. То се поготово односи на књижевности истога језика, гдје, видјели смо и на овом конкретном примјеру, долази до извјесне размјене, провјере и међусобног оплођивања књижевних искустава преузетих са стране,[9] али, наравно, и оних домаћих заснованих на заједничкој или сличној историјској, културној, политичкој и језичкој стварности.

---

[8] Антун Густав Матош, „Јован Скерлић, *Писци и књиге I*”, *Sabrana djela, IV, Vidici i putovi. Naši ljudi i krajevi*, JAZU, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1976, стр. 184.

[9] Нису без разлога неки Матошеви текстови о српским писцима посебно пјесницима тога доба, а написао је, као што се зна веома много, засновани управо на проблематизовању страних утицаја — за Дучића је, на примјер, говорио да је превише форсирао свој инострани кредит.

1.

Који су разлози погодовали оваквој ситуацији у времену о коме говоримо, могли смо видјети и на основу Матошевих изјава на почетку овог рада, које нам данас дјелују анахроно и готово невјероватно. Матош, чак, и није био типичан представник тадашње младе југословенске националистичке омладине, јер је генерацијски био нешто старији, а идеолошки се више био везао за старчевићевску правашку хрватску националну линију. Ентузијазам у односу на интегралистички југословенски књижевни, културни, политички и државни пројекат који је кулминирао непосредно пред Први свјетски рат, али чији коријени сежу много дубље у прошлост, код других је био још и већи. Још од чувеног *Љетописа попа Дукљанина*, из друге половине 12. вијека, преко *Краљевства Словена* Мавре Орбина, с почетка 17. вијека и *Разговора угодног народа словинског* Андрије Качића Миошића, из средине 18. вијека, преко идеје о словенској узајамности Чеха Јана Колара, према којој су сви Словени један народ чији говор се састоји од четири нарјечја руског, чешког, пољског и илирског, — путује ова идеја у разним облицима све до илирског покрета у Хрватској из тридесетих година 19. вијека послије кога преименована у идеологију југословенства улази у 20. вијек у коме коначно и ишчезава.

На том путу срећемо мноштво догађаја, личности, књижевно-культурних подухвата и манифестација којима се на различите начине изражава идеја о народном и књижевном јединству на словенском Југу.[10] Поменућемо овдје само два таква догађаја, који су у вријеме када су се десили у пуној мјери били условљени и одређени идејом народног и књижевног јединства, а касније су управо због тога били опозвани. У једном случају ријеч је о чувеном бечком *Књижевном договору* који су 1850. године потписали Вук Караџић и Ђуро Даничић са српске, те Иван Кукуљевић, Димитрије Деметар, Иван Мажуранић, Винко Пацел и Стјепан Пејаковић са хрватске стране, којима се придружио и Словенац Фрањо Миклошић. За нас су овдје посебно значајни мотиви које истичу потписници овог списа — они су се, како кажу, за овај чин одлучили „знајући да *један* народ *једну* књижевност треба да има" и да би се „што се сад више може, у књижевности сложили и ујединили".[11] У другом случају ради се о именовању југословенским именом неких веома значајних научних и културних

[10] Више о томе у предавању под насловом „Концепт народног и књижевног јединства у јужнословенским књижевностима — идеологија књижевног југословенства", намијењеном за студенте који похађају мој курс *Компаративно проучавање јужнословенских књижевности* на Филозофском факултету у Бањој Луци (www.stantut.com).

[11] Текст *Књижевног договора* у изворном облику објавио је у својим *Народним новинама* (бр. 76, 1850) Људевит Гај, који иначе није учествовао у раду на њему нити га је потписао; касније је у више наврата прештампаван — помињемо само један, данас лако доступан (*Наш језик*, 1950, књ. I, св. 9—10).

институција, међу којима посебно треба истаћи *Југославенску академију знаности и умјетности* у Загребу, основану 1867. године, за коју је учени ђаковачки бискуп Јосип Јурај Штросмајер још 1860. године положио почетну главницу уз писмено образложење да ће главни задатак Академије „бити да обједини југославенске народе једним језиком и једном књигом и да тако створи јединство на словенском Југу".[12]

Најистакнутији идеолог југословенске националистичке омладине и најутицајнији протагониста југословенства и међу Србима и међу Хрватима пред Први свјетски рат био је Јован Скерлић. Он је одмах уочио омладински национализам, али га није ставио у негативан контекст, као што је чинио са патриотским егзалтацијама из доба романтизма. У једном чланку, објављеном 1913. године у *Српском књижевном гласнику*, у коме се бави омладинским листовима и новим књижевним нараштајем, он каже сљедеће: „Али има национализма и национализма. Национализам новог нараштаја не треба узети у уском смислу једног политичког правца, ни у смислу оног романтичарског, антизападњачког, и више вербалног национализма од пре пола века. Нови национализам је вишег реда и ширих видика. Он је у ствари животни нагон једне за живот способне расе, самоодбрана једног снажног националног организма, манифестација неодвојивог права једног народа да живи својим животом и да буде господар своје судбине, високо осећање солидарности која у једну складну целину сједињује све нараштаје и све делове једнога народа".[13] Истичући да је национализам нових генерација реалистичан, рационалан и демократски Скерлић каже да то није „некултурна и непаметна мржња на 'трули Запад', но свесна амбиција да се српскохрватски народ подигне до висине развијених западних народа и да као равноправан и слободан члан уђе у велику заједницу модерне цивилизације".[14] Западни узори, као што видимо, утемељују се и у поетичку основу тадашње хрватске и српске књижевности, што посвједочује примјер Матоша и Недића, али се указују и као шири, модерни цивилизацијски хоризонт у коме се тада појављају јужнословенске народне заједнице.

Српско-хрватско „књижевно сједињавање" као једну од најважнијих појава нове српске књижевности истиче Скерлић и у својој чувеној *Историји нове српске књижевности* (1912, 1914). Ту он каже да постепено падају преграде и нестају границе између српске и хрватске књижевности, које он види као двије „књижевности истога народа и истога језика" које се међусобно приближавају и прожимају „тежећи стварању једне српскохрватске књижевности". Међу младим

---

[12] *Југословенски књижевни лексикон*, Матица српска, Нови Сад, 1971, стр. 185.

[13] Јован Скерлић, „Нови омладински листови и наш омладински нараштај", *Српски књижевни гласник*, 1913, XXX, 3, стр. 221.

[14] Исто, стр. 222.

писцима на обије стране, каже он, „јављају се и такви који нису ни Срби ни Хрвати, но Србохрвати", који припадају „колико хрватској толико српској књижевности, тежећи не само приближавању но и стапању, идеалу који су имали најјачи умови и најбољи људи у оба дела народа: стварању једне српскохрватске књижевности".[15]

И заиста то је вријеме веома интензивне сарадње писаца на словенском Југу. Хрватске књиге штампају се ћирилицом, а српске латиницом, листови и часописи уређују се у смјеру зближавања и јединства, исцрпно се прате књижевни догађаји и културна збивања у другим срединама, итд. Слично као и раније Матош, и Тин Ујевић десетак година боравио је и књижевно дјеловао у Београду (1913; 1920—1925; 1926—1930), а у младости је као један од истакнутих протагониста југословенске идеје 1912. и 1913. године био и у затвору. Ујевић је истицао културни карактер омладинског национализма пред Први свјетски рат, сматрајући да он није у супротности са интернационализмом, јер само су слободни народи предуслов слободног човјечанства. Он као и остали тражи постепено али потпуно зближавање и уједињење Јужних Словена, и у литератури и у социјалном животу, а основни задатак и највећи идеал младих види у преданом раду на културном јединству народа. О атмосфери, међусобном повјерењу и поштовању српских и хрватских писаца тога доба свједочи и Ујевићево мишљење о Скерлићу, изречено поводом његове смрти 1914. године, да је овај изразити Србин био добар пријатељ Хрвата, љубећи хрватство исто како је љубио српство.

2.

Југословенска књижевна идеја коначно је и озваничена 1918. године стварањем нове заједничке, југословенске државе. Одушевљење због коначног ослобођења и уједињења већине јужнословенских народа у заједничку државу снажно се одразило и на књижевну активност. Док је у Бугарској, која се у Првом свјетском рату нашла на страни поражених сила осовине дошло до разочарења и резигнације, у новој југословенској држави, која је обухватала све остале јужнословенске народе, с полетом се ради на даљем оживотворењу новог, заједничког, југословенског концепта књижевности и културе. Већ у јануару 1918. године у Загребу је покренут часопис *Књижевни Југ* у коме су идеје народног јединства разрађиване и подржаване и на књижевно-културном плану. То је заправо био први заједнички југословенски књижевни часопис. Уређивали су га Бранко Машић и Нико Бартуловић из Хрватске, Иво Андрић и Владимир Ћоровић

[15] Јован Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Просвета, Београд, 1967, стр. 438.

из БиХ, а придружили су им се и Словенац Антон Новачан и потом Милош Црњански. Објављивани су прилози многих значајних југословенских, тј. хрватских, српских и словеначких писаца, на језику који су сами они изабрали. Колики је одјек и значај тај часопис тада имао свједочи и његов за то, али и за данашње вријеме готово фантастични тираж од 4.000—5.000 примјерака. Тако конципиран часопис у први план је стављао расправе о књижевном јединству, првенствено истичући заједничке аспекте српско-хрватске, односно југословенске књижевности. У чланку „Књижевно јединство", објављеном 1919. године, Антун Барац, на примјер, показује да се поједини дијелови хрватске књижевности више разликују међусобно него у односу на српску књижевност. Упориште за схватање о једној књижевности он проналази у чињеници да у заједничку српско-хрватску баштину спадају народна књижевност, стара црквена и апокрифна, а потом и дубровачка књижевност, на исти начин на који су заједничке хрватска и словеначка књижевност стваране на кајкавском нарјечју.[16]

На овакав или сличан начин размишљали су и други сарадници часописа, али и многи други писци, умјетници и културни радници у периоду између два рата. Међутим, једном достигнута и озваничена ова идеја убрзо је почела да показује и сопствена ограничења. То се, као што је раније речено, посебно показује послије шестојануарске диктатуре 1929. године, када су нарастајуће националне супротности у новој држави, првенствено због тзв. „хрватског питања", на драстичан начин почеле да угрожавају достигнуто народно, па и књижевно јединство. У то вријеме идеја књижевног југословенства губи чврст и кохерентан концепт, али и даље остаје као отворен и трајан књижевно-културни оквир у коме се на узбудљив и плодотворан начин одвијају, суочавају, мијешају и прожимају сва књижевна збивања на јужнословенском простору. Тим оквиром се заправо омогућавају, подстичу и одржавају интензивна лична и књижевна сарадња, заједнички књижевни подухвати и међусобно упознавање, што затим доводи и до заједничких ширих књижевних и ужих поетичких пројекта. То се посебно односи на ране авангардне књижевне покрете одмах послије Првог свјетског рата, који се природно прелијевају из једне књижевно-културне средине у другу, али и на јединствен покрет социјалне литературе на читавом југословенском простору од 1929. године надаље, као и на многе друге видове испољавања књижевних сродности, карактеристичних за новостворени југословенски књижевни и културни простор.

Све то још више долази до изражаја у обновљеној југословенској држави послије 1945. године, када се тај простор шири, продубљује и

---

[16] То становиште он је касније поновио и спровео и у својој чувеној историји књижевности *Jugoslavenska književnost* (1954).

попуњава. Педесетих година, послије раскида са поетиком социјалистичког реализма, југословенски књижевни простор добија и једну нову димензију, односно мисију. Док су књижевности у већини сусједних социјалистичких држава (бугарска, румунска, мађарска, албанска) остале заробљене и ограничене поетиком социјалистичког реализма, књижевност у Југославији слиједи модерна европска књижевна збивања, убрзано се развија и постаје образац коме теже стваоци и из других социјалистичких земаља. Мањинска мађарска и албанска књижевност у Југославији, на примјер, захваљујући управо томе, у поетичком погледу тада су у односу на европску књижевност ажурније од матичне мађарске односно албанске књижевности.

На исти начин, међутим, како је почетком 20. вијека нарастао и с великим ентузијазмом се ширио, интегралистички пројекат књижевног и народног јединства на словенском Југу на крају овог стољећа био је изложен грубој деструкцији и антагонистичком раслојавању. Тај процес, наравно, има своје узроке и своју историју, али се у свим фазама то раслојавање одвијало тако да се умјесто онога што је до тада истицано као основа заједничког идентитета, у овом случају у први план стављало све оно што потенцира разлике и подстиче утемељење посебне, првенствено сопствене слике о себи. То се често радило по сваку цијену, у антагонистичком односу према другима и на њихов рачун, понекад чак и са апсурдним и трагикомичним посљедицама[17]. Вријеме ће, ваљда, показати праве домете свега тога и на прави начин спојити међусобно скроз супротстављени интегралистички почетак и дезинтегралистички крај двадесетог вијека на јужнословенском књижевном простору.

Станиша Тутневич

ЮЖНОСЛАВЯНСКАЯ ЛИТЕРАТУРНАЯ ПАРАДИГМА — ОТ ИНТЕГРАЛИЗМА К ДЕСТРУКЦИИ

Резюме

Литературные события на славянском юге проходили под знаком сложных и динамических культурных, общественных, политических и общих исторических обстоятельств. Литература долгое время следовала за подъемом стремлений к народному и литературному единству, а потом за постепенным упадком этих стремлений, и окончательно пошла по пути дезинтеграции и взаимного антагонизма под конец двадцатого века. В настоящей работе приоритет отдается менее заметным и до сих пор недостаточно изученным аспектам, касающимся взаимопроникновения и глубокого взаимодействия южнославянских литератур, исключающих возможность точного и полно-

[17] Више о томе у мојим текстовима: „Питање идентитета и алтеритета у средњоевропским и балканским књижевностима", *Свој—туђ. Слика другог у балканским и средњоевропским књижевностима*, зборник радова, Институт за књижевност и уметност, Београд, 2006, стр. 41—53; и „Конституисање и раслојавање књижевних идентитета у оквиру јужнословенске књижевне заједнице", *Књижевност*, 2007, 1, 103—109.

го разграничения между ними. На примере некоторых деталей из одних путевых записок и одного рассказа А. Г. Матоша делается попытка обнаружить сгруппированные сведения, касающиеся поэтических характеристик, обусловленных литературными явлениями, тенденциями и течениями, общими для всех южнославянских литератур, в частности для сербской и хорватской литературы конца XIX — начала XX вв., в эпоху, когда они обрелись под западными влияниями.

UDC 050.488DELO

Ана Ђосић-Вукић

ЗНАЧАЈ И УЛОГА БЕОГРАДСКОГ КЊИЖЕВНОГ ЧАСОПИСА *ДЕЛО* У МОДЕРНИЗАЦИЈИ КЊИЖЕВНОСТИ СОЦИЈАЛИСТИЧКИХ ЗЕМАЉА У ШЕСТОЈ ДЕЦЕНИЈИ XX ВЕКА

Појава и значај часописа *Дело* разматра се у контексту општих историјских прилика и промена које су наступиле после Другог светског рата и револуције у српском друштву, култури и књижевности. Указује се на поларизације које је социјалистички реализам изазвао у српској књижевности на почетку шесте деценије 20. века, чији је један од исхода био модернистички часопис *Дело*. Анализира се програмски број „Прилике" и одјеци које су модернистичке идеје имале у другим књижевним центрима тадашње Југославије и другим социјалистичким земљама.

Кључне речи: српска књижевност, периодика, *Дело, Савременик*, социјалистички реализам, модернизам, реализам, слобода стваралаштва,"сукоб модерниста и реалиста".

Београдски часопис *Дело*, чији је први број објављен марта 1955. године, био је први часопис у социјалистичким културама насталим после Другог светског рата који је са својом редакцијом и сарадницима повео отворену борбу за слободу стваралаштва и теоријски формулисао тзв. модернистичку уметност у социјализму.[1]

Појава и значај овог часописа сагледава се у контексту општих историјских прилика и промена које су наступиле после Другог светског рата, Народноослободилачке борбе и револуције у српском друштву, његовој култури и књижевности. После ослобођења, у Србији и тадашњој држави Југославији, истовремено са општим процесом

[1] *Дело* је у почетку излазило месечно (у тиражу 800—1200 примерака), а касније је тај месечни ритам често бивао нарушаван и у последњим годинама излазило је у тробројевима и четворобројевима. Први број је имао поднаслов „Књижевни месечни часопис". Од броја 4 (1956) поднаслов варира у „Месечни књижевни часопис". У првом броју 1976. поднаслов се битно мења: „Месечни часопис за теорију, критику и поезију", а од. 7. броја за 1987. до последњег, „Месечни часопис за теорију, критику, поезију и нове идеје". Промена поднаслова била је у вези са променама концепција уредника часописа. Првих година, закључно са 1968, готово сваки број је био илустрован цртежима, виньетама углавном домаћих сликара. Логотип кентаура са корица је, по свој прилици, израдио Душан Ристић по идеји Васка Попе. *Дело* је престало да излази 1992. године.

стварања новог друштвеног, политичког и државног поретка, стварала се и нова књижевност. У тој епоси српска књижевност је, као и у другим земљама социјализма, била под идеолошком контролом Комунистичке партије, која је по совјетском моделу формулисала своју културну политику и схватање естетике. Прокламовану, нормативну и догматску књижевну поетику представљао је социјалистички реализам. На његовим постулатима требало је да се створи „нова књижевност", ослањајући се на социјални реализам као један од токова српске књижевности пре Другог светског рата. Књижевна политика, коју је после револуције у Србији и Југославији формулисала и спроводила Комунистичка партија са својим идеолошким, агитационим и пропагандним форумима, била је превасходно усмерена на стваралаштво младих писаца. Она је била мотивисана чињеницом да је 1945. године протагонист историјског преврата била омладина, али и идеолошким разлозима: над младим писцима било је могуће остварити већи, рекли бисмо потпуни утицај и контролу. Организација општег друштвеног, културног и књижевног живота, у првим послератним годинама, онемогућавала је да млади писци избегну идеолошку цензуру СКОЈ-а,[2] која је беспрекорно функционисала не само као ограничавање слободе писаца већ, пре свега, као њихово васпитно и идеолошко усмеравање. Због тога су у том добу посебно значајну улогу имали омладински листови. Књижевни критичари и писци старије генерације, међу којима су најистакнутији били Радован Зоговић, Чедомир Миндеровић, Јован Поповић, Душан Костић и други, давали су „упутства за рад писцима почетницима".[3] За писце почетнике најважнијим су сматрани њихова тематска и идеолошка оријентација, тј. да своје стваралаштво подређују политичком и моралном активизму, с циљем непосредног деловања на друштвену свест народа и његово социјалистичко усмерење, као и да се угледају на савремене совјетске писце.

Млади писци — протагонисти „нове књижевности" били су већином без књижевног искуства, често и без образовања, одрасли у рату, а многи тек изашли из партизанске борбе. На страницама омладинских листова они су својим текстовима испуњавали захтев „идејности и ангажованости" у књижевности, али су тешко испуњавали захтеве форме, које им је постављала сама уметност. Целокупна проза младих после рата, скоро без изузетака, кретала се у области успомена и сведочанстава. Какви су били уметнички или само објективни домети њиховог стваралаштва (остављајући по страни питање да ли је првенствени задатак литературе требало да буде сведочење ма колико судбоносни били историјски догађаји у којима су писци

---

[2] Савез комунистичке омладине Србије

[3] Чедомир Миндеровић, *За помоћ писцима почетницима*, Млади борац, II, 29. август 1945.

учествовали), најбоље исказују незадовољавајући резултати првих омладинских књижевних конкурса.[4] Партијски експеримент са писцима почетницима у српској књижевности није успео. Од њега су остали само неколико заборављених зборника *Проза младих*,[5] *Поезија младих*[6] из 1948, и *Југословенска поезија*[7] и *Југословенска проза*[8] из 1949. године.

У првим послератним годинама, у којима је социјалистички реализам и у Србији био званична партијска књижевна идеологија, објављивали су своја дела и писци старије генерације, афирмисани пре Другог светског рата. Већим делом они нису декларативно припадали кругу писаца из покрета социјалне литературе, али су се универзално хуманистичком, а самим тим и социјалном оријентацијом свог погледа на свет, могли уклопити у најшире оквире социјалних задатака „нове књижевности". Били су то, пре свега, Бранко Ћопић, Десанка Максимовић, Исидора Секулић, Вељко Петровић, Јован Поповић, Милан Богдановић и писци из надреалистичког круга: Оскар Давичо, Марко Ристић, Душан Матић и Александар Вучо. У првој деценији после Другог светског рата, они су у различитом степену чинили компромисе са социјалистичким реализмом, превасходно у погледу тема. То говори да је Комунистичка партија у првим годинама после рата успевала да придобије угледне писце и интелектуалце који за време рата нису сарађивали са Немцима и њиховим домаћим сарадницима. Та партијска толеранција позитивно се одразила на српску књижевност и ублажила велики прелом који се несумњиво догодио 1945. године. За историју српске књижевности од немерљивог значаја је чињеница да су 1945. године, дакле године када је Комунистичка партија дошла на власт, објављена три романа Иве Андрића: *Госпођица*, *На Дрини ћуприја* и *Травничка хроника*. У том контексту треба посматрати и збирку песама Десанке Максимовић *Песник и завичај* и *Изабране приповијетке* Бранка Ћопића (1946), у којима су писци властитим избором песама и приповедака написаних пред рат, у току рата и непосредно после њега (могли бисмо их назвати својеврсним синтезама), извршили премошћавање у властитом стваралаштву, али и српској књижевности у целини.

Када се говори о социјалистичком реализму у српској књижевности, треба уважити оцене Предрага Палавестре и Свете Лукића да је он временски био веома кратак и да је заправо трајао само неко-

---

[4] Редакција *Младог борца* (лист Уједињеног савеза антифашистичке омладине Србије) расписала је књижевни конкурс већ децембра 1945. године, после којег је 1946. штампан само зборник песама изабраних на конкурсу, али не и прозе. Због неуспеха омладински књижевни конкурс није расписиван до 1948, када је то учинио омладински књижевни часопис *Младост*.

[5] Чедо Вуковић и Лука Солдић, Ново покољење, Београд, 1948.

[6] Ристо Тошовић, *Поезија младих*, Ново покољење, 1948.

[7] *Југословенска поезија*, Савез књижевника Југославије, Београд, 1949.

[8] *Југословенска проза*, Савез књижевника Југославије, 1949.

лико година,[9] у периоду од 1945. до 1950. године. Напад Стаљина и Информбироа комунистичких партија 1948. године на Комунистичку партију Југославије и Јосипа Броза Тита, због „ревизије марксизма и лењинизма" и одступања од социјалистичких начела у изградњи новог поретка, као и отпор српских и југословенских комуниста стаљинизму у свим животним подручјима, радикално је утицао на промену идеолошке климе. Отпор догматизму и нормативној естетици, формулисаној у доктрини социјалистичког реализма, постао је легитиман и започео је са озбиљнијом аргументацијом на почетку педесетих година, ослањајући се најпре на руске постреволуционарне покрете, па потом и на предратну српску модерну и савремену светску књижевност. Међутим, тај процес није се, како би се могло очекивати, одвијао у једном смеру. У српској књижевности и култури, на средини 20. века, наступило је доба идејних и естетичких превирања.

Оскар Давичо је, 1951. године у *Младости*, објавио есеј „Поезија и отпори", који по нашем мишљењу представља пледоаје за слободу форме у српској књижевности после Другог светског рата. Значајни датуми нове књижевне генерације младих писаца били су роман *Далеко је сунце* Добрице Ћосића, објављен 1951. године, и збирка Миодрага Павловића *87 песама*, 1952. Нова књижевна идеологија, супротстављена стаљинизму и социјалистичком реализму, артикулисала се на страницама часописа *Младост* и *Сведочанства*, сукобљавајући се оштро са *Књижевним новинама*, које су биле орган Савеза књижевника Југославије и заступале партијску идеологију у култури, борећи се против „декадентних" појава посебно у тим часописима. Писци првих полемика били су Зоран Мишић („модерниста") и Зоран Гавриловић („реалиста"). Књижевно-естетичка диференцијација створила је такву антагонизацију у јавном животу Београда да су, после 17 бројева, *Сведочанства* укинута. После Пленума писаца комуниста, 1954, група модернистички опредељених писаца и сликара, на челу са Оскаром Давичом, добила је подршку од антидогматског и просвећенијег дела партијског руководства Србије, те су почетком 1955. године покренули часопис *Дело*. Први број *Дела*, објављен марта 1955, није исказао програм редакције. Међутим, сама имена чланова редакције, у јавности познатих протагониста нове књижевне идеологије, оличавала су модернистичку оријентацију. Први број је потписало *уредништво*: Александар Вучо, Оскар Давичо, Антоније Исаковић, као одговорни уредник, и Петар Џаџић, као секретар редакције. Београдски листови *Политика*, *Књижевне новине* и *НИН* пре изласка првог броја, најавили су концепцију овог часописа у интервјуима са Матићем, Давичом, Исаковићем — будућим уредницима.

[9] Предраг Палавестра, *Историја послератне српске књижевности, 1945—1970*, Просвета, Београд 1972, стр. 10; Света Лукић, *Савремена југословенска литература 1945—1965*, Просвета, Београд, 1965, стр. 21.

Часопис *Дело* ушао је у српску књижевност очекивано, припремљено и на велика врата.

Први број *Дела* и без програма имао је препознатљив и јединствен модернистички концепт исказан у садржају прилога: циклус песама „Игре” Васка Попе, критика романа *Корени* Добрице Ћосића, из пера Петра Џаџића, сећање Марка Ристића на полемику која је у двадесетим годинама вођена између авангардног часописа *Путеви* и конзервативне *Мисли* Симе Пандуровића, у коме је јасно алудирао на савремене сукобе између модерног и конзервативног („О модерном и модернизму, опет”), Петар Џаџић наставио је полемику са „реалистима” бирајући за повод текст о Иви Андрићу, који је Милан Богдановић објавио у *Летопису Матице српске*, а исто је чинио и Оскар Давичо, жестоко нападнувши нову збирку Јанка Ђоновића, писца соцреалистичке поетичке оријентације. У свом првом броју *Дело* је започело и прво објављивање, у наставцима, романа *Дан шести* Растка Петровића. По свему, часопис *Дело*, са редакцијом и сарадницима супротстављеним догматском и традиционалном, био је исход претходних идеолошко-књижевних поларизација, које су у Србији имале шире и идеолошко и културно значење. Будући да процес модернизације и ослобађања од стаљинистичког догматизма није био окончан, два месеца касније, такође очекивано, основан је *Савременик* — часопис другачије идејне оријентације, који је окупио писце супротстављеног погледа на књижевност и њену улогу у друштву и социјализму.[10] Редакција и сарадници *Савременика* били су заступници класичног реализма и противници „буржоаске декаденције”, „формализма”, тј. стваралаштва које непосредно не утиче на развијање друштвене, тј. социјалистичке свести народа. Сукоб између *Сведочанстава* и *Књижевних новина*, из 1952. године, настављен је у новим часописима 1955, поставши најзначајнији и најшири књижевни (и не само књижевни) сукоб у послератној српској уметности и култури, назван „сукоб модерниста и реалиста”. Тај сукоб није био само естетичког карактера; у свом мотивацијском језгру био је сукоб две књижевне, али и социјалне идеологије, сукоб и расправа о садржају, улози и карактеру не само уметности него и читаве „надградње” — научног и филозофског стваралаштва, па према томе и читавог друштвеног и културног живота. „Модернисти” су заступали идеју модернитета и новог, генезу форме и потребу да следе мене и преображаје савремене модерне светске уметности и културе. Са таквим уверењима они су се врло критички односили према уметности и култури Совјетског Савеза. „Реалисти” су били критички оштро супротстављени формалистичкој, модерној, „декадентној” уметности Запада. У суштини, био је то сукоб два концепта социјализма и два идеолошка модела културе.

---

[10] Први главни уредник био је Велибор Глигорић.

Редакција часописа *Дело* је свој програм објавила у десетом броју, децембра месеца 1955.[11] Сасвим оригинално, а у духу часописне идеологије која је промовисала групни наступ,[12] објављен је темат „Прилике", са поднасловом „Разговори после десет бројева", и у њему су своја промишљања и ставове о модернизму изнели Стојан Ћелић, Добрица Ћосић, Оскар Давичо, Петар Џаџић, Антоније Исаковић, Света Лукић, Зоран Мишић, Васко Попа и Миодраг Б. Протић — најзначајнији протагонисти модерног српског романа, приче, песништва, критике, сликарства и есеја, дакле, ствараоци чија ће дела својим значајем и вредностима обележити другу половину 20. века српске књижевности.[13] Чињеница да су сликари били међу водећим протагонистима послератног модернизма представља нову појаву у српској култури и одражава борбу коју је водила нова послератна генерација младих сликара. Погледи сарадника *Дела* на нову, модерну уметност, као и схватање карактера њене улоге у социјалистичком друштву, нису били монофони, али је управо та различитост у стремљењу ка модерном и новом одражавала основну оријентацију књижевне идеологије у чијем средишту је био идеал слободе стваралаштва.

Прво размишљање „после десет бројева" часописа *Дело* било је Стојана Ћелића, истакнутог сликара, који, полемишући са тезом Хенри Мура, говори против искључивости у вредновању уметничког стваралаштва и у први план ставља форму уметничког дела, залажући се за слободу истраживања вредности нових форми које изражавају преокупацију савременог човека. Порицање прошлог и претходника за њега је општи принцип којим се потврђују велики уметници, али не и једини. Ћелић сматра да се значајни стваралачки резултати могу постићи и враћањем у прошлост, чиме је битно релативизовао модернистички догматизам и афирмисао слободу индивидуалности.

Главни идеолог социјалистичког модернизма у Србији и Југославији — Оскар Давичо, у свом тексту истиче да је време неслободе форме у уметничком стваралаштву окончано слободом и правом уметника да трага за новим облицима изражавања. Иако се снажно супротставио „реализму" какав су заступали писци *Савременика*, Давичо се изјаснио и против „модерности" са антимарксистичком и антисоцијалистичком тенденцијом.

Добрица Ћосић, у овом броју *Дела*, износи уверење да се рађа уметност социјалистичког друштва на искуству трагичног промашаја

---

[11] Дело, I, 1955, бр. 10.

[12] Оскар Давичо, идејни покретач *Дела*, и са данашње тачке гледишта адекватно употребљава за сараднике *Дела* име „делаши".

[13] *Прилике* су, иначе, први темат овог часописа који је у следећим годинама, све до престанка излажења, свој углед у српској књижевности и култури заснивао на изузетно квалитетним тематским бројевима и данас незаобилазним за проучавање појединих тема из теорије књижевности и уметности.

стаљинистичке праксе. Он увиђа нужност и значај вредносног успостављања континуитета у националним културама. Ћосић сматра да је у разгорелом процесу социјалистичке демократизације друштва укинута дилема: слобода стваралаштва или стаљинистичка догма, идеолошка борба мишљења или административне мере у области културе и уметности, а самим тим и монолитан поглед у схватању уметности и њене улоге у људском животу. Добрица Ћосић износи да *Дело* и модернисти верују да проблем форме израза није формалистички проблем и да су нове форме императив нове стварности, која налаже одрицање од свих формула и догми. Са слободом уметничког израза, за протагонисте модернизма потврђивала се и богатила нова социјалистичка епоха. Ту идеју ватрено су заступали у „Приликама" и Васко Попа и Антоније Исаковић.

Критичари „модернисти" Петар Џаџић, Зоран Мишић и Света Лукић теоријски су образложили своја схватања послератног модернизма ослањајући се на раније исказане ставове, али знатно ублажавајући и релативизујући сукоб са „реалистима" — 1955. године реализам више није био социјалистички реализам и модернизам није био само формализам ни антитрадиционализам. У својим излагањима они су упозоравали на опасност упрошћавања контроверзе „реализам—модернизам" и залагали се за компетентност у естетичким дијалозима, као и за одговорност у идеолошком квалификовању писаца и уметника. Они су бранили модернизам од вулгарне идеологизације и политизације и били против сваке теоријске искључивости, залажући се за плурализам стилова и изражајних поступака и, при том, одлучно одбацивали тезу да је „социјалистичка уметност једина истина стварности и живота". Света Лукић је констатовао да се у тадашњој јавности смањио отпор према „новој уметности", што је оценио као резултат демократизације културе и друштва и као победу прогресивних идеја у култури. Као и Антоније Исаковић и Лукић верује да је добијена битка за „право на модеран израз" и да је „самоосвешћење коначно". Часопису *Дело* намењује два основна задатка: 1. формулацију генералних претпоставки културе као израза њене зрелости; 2. напредовање у конкретности у циљу „испољавања тоталитета живота". Веома је значајан и његов позив на расправу начелног карактера о естетици нове историјске стварности, као и мишљење да је неопходна критичка актуелизација наше културне историје као начин успостављања континуитета: „Треба да се докаже да се ми нисмо родили јуче, него у средњем веку и да српска култура има дубоке корене...".[14]

Зоран Мишић, најкомпетентнији критичар у модернистичкој оријентацији *Дела* и српске књижевности, заложио се, такође, за виши ступањ полемика и за теоријски приступ проблемима који треба да

[14] Света Лукић, *Прилике*, Дело, I, 1955, стр. 439.

унапреде књижевни и културни живот. Мишићев модернизам експлицира се у захтеву за стварањем нове митологије јер је срж уметности видео у духу превазилажења.

Круг „модерниста" у тренутку оснивања часописа *Дело* није био широк. Његово језгро, поред некадашњих надреалиста са Оскаром Давичом на челу, чине писци израсли у Народноослободилачкој борби и револуцији — Антоније Исаковића и Добрица Ћосић; с њима су Зоран Мишић и Васко Попа. Том кругу се убрзо прикључују Миодраг Павловић, Радомир Константиновић и група младих писаца из студентског часописа *Видици* са Петром Џаџићем на челу: Борислав Радовић, Јован Христић, Бора Ћосић, Светлана Велмар-Јанковић, Велимир Лукић и Милован Данојлић.

Из ставова исказаних у тему „Прилике" часописа *Дело* може се закључити да је у српској књижевности суштински окончана поларизација модернизам — социјалистички реализам. Модернисти су пошли даље од супротстављања социјалистичком реализму, као и конзервативном, провинцијском, малограђанско-патријархалном схватању литературе и њених задатака. Модернизам на половини шесте деценије није био формализам у упрошћеним одређењима, нити је негирао реализам као књижевни метод. Јер, како је Зоран Мишић нагласио: „Реализам као књижевна школа 19. века, данас је превазиђен; као стваралачки метод, као и сваки други метод, он је нужно ограничен и мора се развијати и усавршавати... Модерна уметност не искључује реализам из сфера својих преокупација, већ га напротив, укључује и прихвата као једну од најдрагоценијих својих могућности."[15] Мишић, а можемо рећи и *Дело* чији је био критичар и теоретичар, заступали су још 1955. године гледиште да реализам треба спасавати и од „реалиста" који фељтонизам изједначавају са реализмом и од „модерниста" који из помодних и коњунктурних разлога намећу себе као авангарду у књижевности: „Да модерна југословенска литература не може бити и није преписивачки биро и туђинска испостава, то треба већ једном гласно и отворено рећи... Преписивати „старе" или „нове", Јесењина или Елиота, Црњанског или Васка Попу, Раку Драинца или Оскара Давича, за мене је један исти некултуран и опсенарски посао."[16]

„Сукоб модернизам — реализам" у српској књижевности средином шесте деценије разрешило је само стваралаштво и развој који је кренуо традицијом модернизма међуратне књижевности и модерне савремене европске и светске литературе. Међутим, *Дело* је несумњиво подстицало такав развој и, освајајући просторе за модернизам, провоцирало, пратило и давало „модернистима" подршку. „Сукоб реалисти — модернисти" постајао је сукоб личности, а не књижев-

---

[15] Зоран Мишић, Исто, стр. 446.
[16] Исто, стр. 447.

них поетика. Међутим, интелектуална превирања средином шездесетих и касније нису била аутономна; формално-естетска сукобљавања имала су и идејно политички карактер, контролисан и коментарисан на идеолошким комисијама и партијским састанцима, посебно у Удружењу књижевника Србије. И не само да су писци у „сукобу реалисти — модернисти" били поларизовани, већ је и сам партијски врх био подељен; судећи по изјавама учесника у полемикама, посебно Оскара Давича, Савез комуниста Србије подржавао је тенденције које су исказивали сарадници *Дела*, а Савез комуниста Југославије — *Савременика*. Ипак, сам часопис *Дело* је изван идеолошког и полемичког контекста доприносио артикулацији идеологије и поетике модерне српске прозе и поезије у другој половини 20. века, а тај групни генерацијски наступ морао је имати снажније одјеке и утицаје у другим јужнословенским културним центрима, него што би га имали појединачна дела и текстови „модерниста" ван часописног контекста. У овом времену потребно је подвући да је *Дело* било часопис југословенске оријентације и да његов антидогматизам и борба за демократизам у култури нису негирали социјалистичку оријентацију друштва.

Идеје групе писаца окупљених око београдског *Дела*, уједињених идејом слободе форме и стваралаштва, имале су одјека у свим тадашњим југословенским културним центрима и неспорно су биле инспирација и охрабрење писцима и у тим срединама да се придруже борби за модерну уметност у социјалистичком друштву. У Македонији се писци разврставају такође на питању слободе уметничког стваралаштва и књижевног поступка, тј. схватања реализма. Полемика се води између часописа *Современост* и листа *Разгледи* и, за разлику од *Дела*, које је имало шири оквир разматрања тадашње југословенске књижевности, полемички оквир македонских писаца био је националан.[17] У својој књизи *Савремена југословенска литература 1945—1965*, савременик и учесник у књижевној борби за слободу стваралаштва — сарадник *Дела* Света Лукић оцењује да у Сарајеву није било организованих група у часописима, па ни полемика, али да су се на страни модерних тенденција „усамљено" борили Славко Леовац, Хусеин Тахмичић и Вук Крњевић.[18] У Загребу је београдском *Делу* кореспондирао часопис *Кругови*, чији су сарадници[19] били носиоци антидогматске оријентације. У Словенији је, такође по оцени Свете Лукића,[20] борба између модерниста и реалиста била заоштренија. Оснива се часопис са антидогматским тежњама *Беседе*, а после

---

[17] „Реалисте" заступају Димитар Солев, Горги Старделов, а „модернисте" Александар Спасов, Милан Ђурчинов, Димитар Солев.

[18] Света Лукић, *Савремена југословенска литература 1945 — 1965*, Нав. д., стр. 28.

[19] Јосип Бараковић, Владо Павлетић, Никола Милићевић, Миливој Славичек, Звонимир Голоб и др.

[20] Исто, стр. 29.

његовог гашења наслеђује га часопис *Перспективе*.[21] У Новом Саду модернистичку поетику заступа часопис *Поља*. У самом часопису *Дело* само повремено су сарађивали писци из других тадашњих југословенских република; из Хрватске — Владан Десница, Петар Шегедин, Звонимир Голоб, Ирена Вркљан; из Македоније — Димитар Солев Матеја Матевски, Гане Тодоровски, а од Словенаца једино Јосип Видмар. Због тога се модернизам шесте деценије у тадашњој Југославији може одредити превасходно као покрет београдских писаца.

Кроз борбу за слободу форме и стваралаштва, модернисти су водили и борбу за отварање културних веза са светом, за слободну размену модерних стремљења — мишљења и критике, а самим тим и за шира питања везана за процес демократизације у социјализму. Света Лукић је тачно запазио да је у првим годинама *Дела* и времену артикулисања модернистичке поетике у шестој деценији 20. века, књижевност представљала једну од најважнијих идеолошких области и била у ствари „важно експериментално поље".[22] Београдске полемике, пре свега ставови изнесени у *Делу*, имали су поред одјека у јужнословенским књижевностима и одјек у Совјетском Савезу и Чехословачкој. У Совјетском Савезу, у часописима *Иностранная литература* и *Звезда*, напада се *Дело* и брани реализам од модернизма. На те нападе одговарају у *Делу* Ервин Шинко[23] и Мила Стојнић.[24] Међутим, да су се у то време и у Совјетском Савезу и источном лагеру мењали односи према стаљинизму у литератури, показује чињеница да се, поред Иве Андрића, у Чехословачкој и Совјетском Савезу 1956. преводи роман *Далеко је сунце* модернисте Добрице Ћосића, а 1957. и у Пољској; у Бугарској и Чехословачкој се 1956. штампају његови изразито модернистички *Корени*.

Српска књижевност је, после кратког колебања и застоја на половини 20. века, у свом развоју кренула путем модернизма, следећи савремене токове у европској и светској књижевности, али и традиционалног реализма. Социјалистички реализам није се у њој укоренио нити ју је зауставио. Међутим, социјалистички реализам као догматска књижевна идеологија трајао је и даље у књижевној критици и полемикама које су вођене све до средине седамдесетих година 20. века, а такво његово присуство било је парадоксално покретачко; модернистичка поетика и модернистичка књижевност заснивале су се на принципу супротстављања социјалистичком реализму и на бор-

---

[21] Модернистичке снаге око *Беседе* заступали су Јанко Кос, Тарас Кермаунер, Примож Козак, Доминик Смоле, Дане Зајц.

[22] Света Лукић, Нав. д., стр. 29.

[23] Ервин Шинко, *О борби за реализам Р. Володине*, Дело, 5, 1959, бр. 2 (одговор на чланак Р. Володине у *Литературная газета* према: Света Лукић, *Савремена југословенска литература 1945—1965*, Нав. д, стр. 30).

[24] Мила Стојнић, *Ни ушук на ушук ни одговор*, Дело, 5, 1959, бр. 4, (одговор на чланак „Крах ревизионистичких псеудопророка" у *Звезди*), према, Света Лукић, Исто.

би за слободу стваралаштва која је, поред осталог, значила и ослобођење од свега онога што је социјалистички реализам као идеологија у социјализму значио. У том отпору и борби идеја и поетика посебно значајну улогу је одиграо модернистички београдски часопис *Дело*.

Анна Чосич-Вукич

ЗНАЧЕНИЕ И РОЛЬ БЕЛГРАДСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЖУРНАЛА *ДЕЛО* В МОДЕРНИЗАЦИИ ЛИТЕРАТУРЫ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ СТРАН В ШЕСТОМ ДЕСЯТИЛЕТИИ XX ВЕКА

Резюме

Литературный журнал *Дело* начала издавать группа сербских писателей модернистского направления в начале 1955 года. Его появление вызвало основание журнала *Савременик*, объединившего писателей, которые были представителями иного взгляда на роль литературы в социалистическом обществе. Настоящие два журнала отражали в своих полемиках поляризацию, причиной которой в сербской литературе явилась литературная идеология социалистического реализма. „Модернизм" „реализм" представляли собой полигоны на которых в рамках эстетического и художественного подходов сталкивались демократический социализм с консерватизмом и догматическим понятием общества. Редакция журнала *Дело*, писатели и художники „модернисты", представители эстетизма и свободы экспериментирования формой напротив социалистического реализма, представляли собой важных участников в процессе общей демократизации существующего социалистического устройства в Сербии. Сотрудники журнала *Дело* теоретически и практически обосновали направление эстетического критицизма по советской модели соцреализма как преобладающего и официально провозглашеного направления в литературе и культуре всех славянских социалистических стран Восточного блока. Модернистские и антисталинистские идеи сотрудников журнала *Дело* прозвучали в культурных центрах других, в то время югославских, республиках (Сараево, Загреб, Скопле, Любляна), а также и странах „социалистического склада". Перевод сочинений писателей сотрудников *Дела* и их сотрудничество с писателями других социалистических стран повлияло на ослабление монолитного характера советской догматической литературной модели. Своей борьбой за идею модернизма, представляющего основное условие свободы творчества в культуре постреволюционной и социалистической эпох, белградский журнал *Дело* внес большой вклад в процесс десталинизации и модернизации сербской и южнославянских культур и эта важная роль зачислила его в самый верх сербской литературной периодики.